K. MIHKLA ✻ Ü. TEDRE

EESTI KIRJANDUSE ÕPIK

IX KL.

A
28484

K. MIHKLA Ü. TEDRE

EESTI KIRJANDUSE ÕPIK

IX KLASSILE

8. trükk

KIRJASTUS „VALGUS" · TALLINN 1967

8 E
M 50

Kunstiliselt kujundanud R. Roos.

Kinnitatud Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt.

Õpiku rahvaluule osa koostamisel on lähtutud L. Raudsepa, R. Viidalepa ja Ü. Tedre koostatud peatükist «Eesti rahvaluule» teoses «Eesti kirjanduse ajalugu» I 1957. a.
Rahvaluule osa on kirjutanud Ü. Tedre, ülejäänu K. Mihkla.

ARHIIVKOGU

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
69601

SISSEJUHATUS.

Ilukirjanduse mõiste. Kirjanduse all laiemas tähenduses mõistetakse kõiki trükitud ja kirjutatud teoseid. Selles tähenduses tarvitame sõna *kirjandus*; kui kõneleme poliitilisest, pedagoogilisest, tehnilisest, teaduslikust, perioodilisest jne. kirjandusest. Kirjanduse mõistesse kitsamas tähenduses kuulub ainult ilukirjandus. Harilikult tarvitatakse sõna *kirjandus* ilukirjanduse tähenduses.

Ilukirjanduslikud teosed erinevad muust kirjandusest eelkõige oma stiili poolest. Ilukirjanduses kasutatakse kunstilist stiili, mille abil väljendatakse mõtteid ja tundeid kujukalt, piltlikult, kaunisõnaliselt ja elamuslikult. Teaduslikes töödes, õpikutes, ajalehe-artiklites, protokollides ja teistes selletaolistes kirjutistes aga tarvitatakse igapäevast keelt, nn. tarbestiili, et mõtteid selgelt, lühidalt, täpselt ja asjalikult edasi anda.

I l u k i r j a n d u s on see osa kirjandusest, milles kunstilise k u j u k u s e ja p i l t l i k k u s e g a kajastatakse inimese ja inimühiskonna elu, tundeid ja mõtteid. Ilukirjanduslik teos kutsub esile esteetilisi elamusi.

Ilukirjandus on kunsti üks liikidest. Iga kunst kasutab teose ideelise sisu edasiandmiseks oma väljendusvahendeid. Maalikunst tarvitab väljendusvahendina värve, muusika — helisid, arhitektuur — ehitusmaterjale ja ilukirjandus — sõnu. I l u k i r j a n d u s on sõnades väljendatud kunst, s õ n a k u n s t. Kunstidest on ilukirjandus kõige levinum, sest sõna abil võib kunstiteoses inimeste elu kõige täielikumalt ja arusaadavamalt peegeldada.

Kultuuri arenemise varasemail astmeil on rahva sõnakunstiks r a h v a l u u l e ehk folkloor, mis luuakse ilma kirja vahenduseta suuliselt. Kirja arenemisega kujuneb kiri sõnakunsti loomise vahendiks ja eriti trükikunst kirjanduse levimise abinõuks.

Ilukirjanduse põhiliigid. Ilukirjanduslikud teosed jagunevad oma sisult ja vormilt kolme põhiliiki: e e p i l i s t e k s, l ü ü r i l i s t e k s ja d r a m a a t i l i s t e k s teosteks.

Eepiline (kreeka sõnast *epos* — jutustus) on seesugune ilukirjanduslik teos, milles autor kas enda nimel või tegelaste kaudu jutustab sündmustest, tegelaste käitumisest ja suhtumisest elunähtustesse ning teistesse tegelastesse jne. Eepiline teos võib olla

sõnastatud kas **sidumata kõnes** (proosas) või **seotud kõnes** (värsivormis). Tähtsamaid eepiliste teoste liike on: eepos (Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg»), romaan (A. H. Tammsaare «Tõde ja õigus»), novell (Fr. Tuglase «Inimese vari»), jutustus (E. Bornhöhe «Tasuja»), muinasjutt (Fr. R. Kreutzwaldi «Kullaketrajad»), muistend (Fr. R. Faehlmanni «Emajõe sünd») jt.

Lüürilisteks teosteks (kreeka sõnast *lyra* — lüüra, keelpill, mille saatel laule ette kanti) nimetatakse selliseid, milles kajastuvad autori elamused, mõtted ja tunded inimestest ning ümbritsevast elust. Lüürikale on iseloomulik värsivorm. Lüüriliste teoste liikidest väärivad märkimist: ood (Kr. J. Petersoni «Laulja»), eleegia (K. E. Söödi «Metsateel»), epigramm (Fr. R. Faehlmanni «Järvamaa vanamehe õpetused») jt.

Ilukirjanduslikke teoseid, milles põimuvad lüüriline ja eepiline element, nimetatakse **lüroeepilisteks.** Tuntumaid lüroeepiliste teoste liike on: poeem (J. Smuuli «Järvesuu poiste brigaad»), ballaad (J. Kärneri «Kaarnamäe ballaad») ja valm (J. Tamme «Punik»).

Dramaatilisteks (kreeka sõnast *drama* — tegevus) nimetatakse teoseid, milles sündmusi esitatakse ja tegelasi iseloomustatakse tegevuse abil, mis toimub pealtvaatajate silmade all. Dramaatilised teosed on kirjutatud dialoogi vormis ja on määratud ettekandmiseks laval. Nad jagunevad kolme pealiiki: tragöödiateks (A. Puškini «Boriss Godunov»), komöödiateks (E. Vilde «Pisuhänd») ja draamadeks (A. Kitzbergi «Libahunt»).

Ilukirjandust uurivad kolm kirjandusteaduse eriharu: kirjandusajalugu, kirjandusteooria ja kirjanduskriitika.

Kirjandusajalugu on teadus ilukirjanduse ajaloolisest arengust. Kirjandusajaloos vaadeldakse kirjandust selle pidevas arenemises, alates rahva suulisest loomingust ja lõpetades tänapäeva kirjandusega. Kirjandusajalugu selgitab, kuidas kirjandus on arenenud mõnel üksikul rahval ja kogu maailma rahvastel. Üksikuid kirjanikke ja nende loomingut õpitakse tundma seoses maa ja rahva üldise ajaloolise arenguga.

Kirjandusteoorias käsitletakse ilukirjanduse olemust ja selle iseärasusi, vaadeldakse kirjanduslike teoste liike, selgitatakse sisu ja vormi küsimusi, õpitakse lähemalt tundma kunstilise kujunduse vahendeid kirjanduses, nagu kõne-, lause-, kõlakujundeid jne.

Kirjanduskriitika (kreeka sõnast *kritiké* — hindamise kunst) hindab ja selgitab kaasaja kirjanduslikke teoseid, olles vahendajaks kirjaniku ja lugeja vahel teoste mõistmisel. Kirjanduskriitikas tõstetakse esile vaadeldava teose väärtuslikud jooned, mida ta pakub edasiviivat, omapärast ja uut, ning näidatakse ära selle puudused.

Ilukirjanduse tähtsus. Ilukirjandusel on suur õpetuslik ja kasvatuslik tähtsus. Ta on eluõpikuks, mille kaudu lugejad tutvuvad

inimeste eluga selle mitmekülgsuses. Kirjanduslikud teosed rikastavad lugejate teadmisvarusid rohkete uute teadmistega. Nii õpime lähemalt tundma eesti talurahva võitlust oma rõhujate, saksa mõisnike vastu E. Vilde ajalooliste romaanide ja revolutsiooni-aineliste jutustuste põhjal. Fr. Engels märkis, et prantsuse kirjaniku Balzaci romaanidest sai ta kapitalistliku ühiskonna mõistmiseks «isegi majanduslike üksikasjade mõttes enam teada kui kõigi selle ajajärgu elukutseliste ajaloolaste, majandusteadlaste ja statistikute raamatuist kokku».

Ilukirjandus sisendab lugejaile üllaid ideid ja tundeid, nagu tööentusiasmi (Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg»), patriotismi (L. Koidula isamaaluule), kiindumust looduse ilusse (M. Veske loodus- ja isamaalüürika), inimarmastust, humanismi (A. H. Tammsaare «Tõde ja õigus»), kangelaslikkust kodumaa kaitsmisel (Suure Isamaasõja aegsed teosed) jne. Eesrindlikud kirjanikud vihkasid feodaalset ja kapitalistlikku rõhumist ning kutsusid oma teostes töötavat rahvast orjaahelaid purustama. Niisugused sütitavad teosed on näiteks E. Vilde «Mahtra sõda», M. Gorki «Ema» jt.

Klassiühiskonnas loodi heade, õilsate ideedega teoste kõrval ka kahjulikke teoseid, mis jutlustasid orjalikkust ja kuulekust, lämmatasid rahva vabaduspüüet. Niisugune kirjandus peegeldas valitseva klassi huvisid.

Nõukogude korra ajal sündis uus kirjandus — nõukogude kirjandus, mis päris klassiühiskonnas loodud kirjandusest kõik paremad jooned, kuid sai uue, sotsialistliku sisu. Nõukogude kirjandus kujutab kommunistliku ühiskonna ehitajate kangelaslikku tööd ja võitlust; ta õpetab neid armastama oma sotsialistlikku kodumaad ning kujundab teisi kõrgeid moraalseid omadusi.

Väljapaistvat osa etendab ilukirjandus lugejate esteetilise tunde, ilumeele ja kunstimaitse kujundamises. Ideerikkad ja kunstilise meisterlikkusega loodud kirjanduslikud teosed avaldavad lugejaile õilistavat ja esteetilist mõju.

Nõukogudemaal on ilukirjandus kujunenud laiade hulkade ühisvaraks, ta on kättesaadav kõigile kirjandushuvilistele. Nõukogude inimene hindab ja armastab ideerikast ja kunstiküpset sõnakunstiteost, mis rikastab teda väärtuslike ideedega ja pakub kunstilist naudingut.

Nõukogude kirjandus teenib töörahvahulkade huve. V. I. Lenin rõhutas, et sotsialistliku ühiskonna vaba kirjandus on seotud revolutsioonilise tööliskiassiga ja seda kirjandust innustavad sotsialismi ideed. Nõukogude kirjanduse arenemist suunab Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei. Veebruaris 1956. aastal peetud NLKP XX kongress seadis üles juhtlause: «Meie maa kunst ja kirjandus võivad taotleda ja peavad taotlema esikohta maailmas mitte ainult sisurikkuse poolest, vaid ka kunstilise jõu ja meisterlikkuse poolest.»

EESTI RAHVALUULE.

RAHVALUULE MÕISTE, OLEMUS JA TÄHTSUS.

Rahvaluule mõiste. Kui me tänapäeval kõneleme luulest, siis mõtleme tavaliselt ilukirjandusele. Ent oli kunagi aeg, mil puudus kirjandus ega tuntud isegi kirja. Ometi lauldi ka tol muistsel ajal laule ja jutustati mitmesuguseid lugusid; oli olemas luule, ehkki see polnud «raiutud raamatusse» ega «pandud paberile». Tollal hoiti luulet inimeste mälus ja anti põlvest põlve edasi suuliselt. Lauldi ja jutustati peast.

Niisugust suulist luulet, mis säilis inimeste mälus ja mida anti edasi suuliselt, nimetatakse **rahvaluuleks** ehk **folkloriks.**

Mille poolest erineb rahvaluule kirjandusest?

Kui loeme «Emasüdant» või «Rändajat», siis teame, et esimese luuletas L. Koidula, teise J. Liiv. Luuletusel ja romaanil on looja, autor teada. Kui aga loeme lugusid Suurest Tõllust, rehepapist ja vanapaganast, või jälle kuuleme kiigelaule ja mardilaule, ei tea me autorit nimetada. Me võime teada ainult seda, kes need lood või laulud rahva suust üles kirjutas ja trükki toimetas (Fr. R. Kreutzwaldi ja J. Kunderi muinasjutud, M. Veske rahvalaulud jne.). Rahvaluulel pole kindlat, nimelist autorit. Rahvaluule on anonüümne.

Kirjandusteose autor loob oma teose harilikult üksi. Teisiti on lugu rahvaluulega. Iga rahvalaul ja muinasjutt, vanasõna ja mõistatus on loodud paljude inimeste poolt. Rahvaluule on kollektiivne looming.

Rahvaluule kõige iseloomulikumaks ja peamiseks tunnuseks ongi tema kollektiivne laad. Kuidas mõista rahvaluulet kui kollektiivset loomingut? Algselt on iga laulu või jutu loonud üks isik. Temalt kuulevad seda teised. Need omakorda jutustavad või laulavad kuuldut, kuid mitte täpselt, vaid mitmesuguste muudatustega. Muudatused on tingitud peamiselt kahest põhjusest: 1) edasijutustajad või lauljad muudavad teost meelega oma maitse kohaselt; 2) laulu või juttu ei suudetud täpselt meeles pidada, osa unustati. Nii levib laul või jutt perest perre ja külast külla, ent samuti põlvest põlve ja ajast aega. Sel vii-

sil levides muutub laul või jutt mitmeti. Ta võib lüheneda ja pikeneda, ilusamaks, aga ka inetumaks muutuda ning mõnikord isegi täiesti ununeda ning hääbuda. Ent algselt ühe inimese looming on muutunud kollektiivseks loominguks: kõik rahvaluuleteose levitajad ja kasutajad on tema kujundamisest osa võtnud. Paljude inimeste osavõtt teose kujundamisest tagabki teose kollektiivse laadi.

Ilukirjandusliku teose puhul teame ta ilmumisaega ja -kohta. Rahvalaulu või -jutu puhul on kindlaksmääratav vaid selle viimane esitaja ja esitamisaeg, kuna laulu tekkimine kaob aegade hämarusse. Rahvaluule on päritud minevikust, ta on p ä r i m u s l i k ehk t r a d i t s i o o n i l i n e luule.

R a h v a l u u l e on n i i s i i s a n o n ü ü m n e, k o l l e k t i i v n e ja t r a d i t s i o o n i l i n e l u u l e.

Mõistet *rahvaluule* kasutatakse kahes, kitsamas ja laiemas tähenduses. Kitsalt võetuna hõlmab rahvaluule ainult rahva sõnalist kunstiloomingut: rahvalaule, rahvajutte (muinasjutud, muistendid, naljandid ja muud pärimuslikud jutustused), vanasõnu ning kõnekäände ja mõistatusi. Laias tähenduses haarab rahvaluule rahva kogu vaimse kunstiloomingu, s. o. lisaks eelnimetatule veel rahvamängud ja -tantsud, rahvamuusika, rahvausundi ja kombed. Rahvaluulet laias tähenduses ongi nimetatud rahvapärimuseks. Rahvaluulet uurib r a h v a l u u l e t e a d u s ehk f o l k l o r i s t i k a.

Rahvaluule tekkimine ja arenemine. Rahvaluule tekkis väga kauges minevikus. Kui inimesed õppisid kõnelema, kui kujunes keel, hakkas tekkima ka rahvaluule. Esialgu oli ta tihedasti seotud inimeste tööga. Muistsel ajal olid tööriistad algelised. Seepärast nõudsid ka kõige lihtsamad tööd palju aega ja vaeva. Töötati hulgakesi koos, kollektiivselt. Kuid mitmekesi koos töötamine nõuab organiseeritust, ühist töörütmi (näiteks kootidega rehepeks, sõudmine, lodjavedamine jne., jne.). Rütmiline töö laabub kergemini ja on jõudsam. Ühist töörütmi hoidis laul. Tänapäeval täidab täpselt sama ülesannet marsilaul, mis otse sunnib kindlas taktis liikuma. Sellisest tööd rütmistavast laulust sündis töölaul, üks vanemaid rahvalaulu liike.

Tööprotsessiga olid seotud ka inimeste esimesed usundilised vaated ja kombetalitused. Ürgkogukondliku korra inimesed tõlgitsesid loodust animistlikult, s. o. loodust hingestades, looduse esemeis vaimusid nähes. Muistsed inimesed arvasid igal nähtusel ja asjal olevat oma hinge või haldja, keda kujutleti inimesetaolisena, kuid võimsamana ja osavamana. Haldjaid püüti mõjustada mitmesuguste palvete, ohvrite ja kombetalitustega, ent samuti loitsimise ja manamisega. (Loitsimiseks nimetatakse värsivormiliste nõidussõnade e. loitsude kasutamist, manamiseks aga proosavormiliste nõidussõnade esitamist.) Nii loitsiti enne jahile minekut ja kalastamist, et saagiõnn oleks hea. Pärast küttimist püüti aga mitmete kombetalitustega lepitada tapetud loomade hingi. Loitsimisega paluti vihma, päikest, tuult jne. Animistlikust maailmamõistmisest

on tekkinud samuti rida rahvaluuleteoseid: laule, loitse ja muistendeid.

M. Gorki näitas oma kirjutistes, et rahvaluule abil püüdsid muistsed tööinimesed oma töövaeva kergendada ja oma tööjõudlust suurendada ning taotlesid sõna jõuga, lausumise ja loitsimise abil mõjustada inimesele vaenulikke loodusnähtusi; loitsimisega püüti samuti mõjustada inimeste omavahelisi suhteid ja käitumist. «Kunagi, muistsel ajal, oli töötajate suuline kunstilooming nende kogemuste ainsaks organiseerijaks, ideede kehastuseks kujudes ja kollektiivi tööenergia äratajaks,» ütles M. Gorki.

Klasside-eelses ühiskonnas ja kirjaoskuse puudumise ajal oli rahvaluule ainuke vahend inimeste teadmiste, mõtete ja tundmuste edasiandmiseks. Ühtlasi oli rahvaluule juba tollal üks kunstimeele väljendamise peamisi vahendeid.

Klassiühiskonnas omandab rahvaluule teistsuguse sisu ja ülesande. Polnud enam ühtsust. Rahvas oli jagunenud ebavõrdseiks osadeks, vastandlike huvidega klassideks: töötajateks ja teiste tööviljast elavateks, rõhutavaiks ja rõhujaiks. Tekkiv kirjandus kajastas sellal tavaliselt valitseva klassi huve. Kirjaoskamatute töötajate kunstilise eneseväljendamise vormiks jäi aga rahvaluule. Tekkisid uued laululiigid ja muinasjuturühmad, milles kõneldakse rikaste ja vaeste võitlusest, rumalast mõisnikust ja targast sulasest, tugevast teopoisist ja kurjast kupjast, inetust peretütrest ja ilusast teenijatüdrukust jne. Klassiühiskonna rahvaluules avaldub rahva usk oma jõusse, veendumus, et ta võidab kõik temale vaenulikud jõud. Neis tingimustes oli rahvaluule suureks vaimse jõu allikaks, millest rahvas ammutas julgust ja tuge võitluseks parema tuleviku eest. Määratu enamik säilinud eesti rahvaluulest on loodud just klassiühiskonna tingimustes.

Kirjaoskuse levimine laiades rahvahulkades hakkas kõrvale suruma rahvaluulet. See ilmneb eriti üleminekul sotsialistlikule ühiskonnale. Rahvaluule taandub kirjanduse, raadio ja kino ees. Sellised rahvaluule liigid, nagu muinasjutt ja eepiline laul, on rahvasuust peaaegu täiesti kadunud. Elujõulisena püsivad naljandid ja kõnekäänud, mida tekib ka tänapäeval. Vähesel määral tekib ka laule.

Kaasaegsed rahvaluuleteosed on peamiselt satiirilise ja kritiseeriva laadiga. Neis arvustatakse esinevaid puudusi, klassiühiskonnast pärinevaid igandeid inimeste teadvuses, mis takistavad meie edasiliikumist kommunismile.

Rahvaluule tähtsus. Rahvaluule on töötava rahva kunstilooming, milles väljenduvad tööinimeste mõtted ja tundmused ning nende maailmavaade. See annab rahvaluulele suure ajaloolise väärtuse. Rahvaluulet tundes saame pildi inimeste muistsest elust. Rahvaluule jutustab meile üksikasjaliselt meie esivanematest, kuidas nad töötasid ja lõbutsesid, mida nad heaks pidasid ja mida hukka

mõistsid, mida nad arvasid ümbritsevast maailmast ja mida nad lootsid ning uskusid.

Rahvaluule ajaloolisele väärtusele on palju kordi tähelepanu juhtinud marksismi klassikud — K. Marx, Fr. Engels ja V. I. Lenin. K. Marx ja Fr. Engels on oma ajaloolistes uurimustes peale muude andmete ka rahvaluule andmeid kasutanud ning rahvaluulele toetudes inimkonna varaséma ajaloo kohta olulisi üldistusi teinud. V. I. Lenin rõhutas otseselt, et rahvaluule on suure sotsiaal-poliitilise tähtsusega materjal, mille põhjal «saaks kirjutada toreda uurimuse rahva lootustest ja ootustest».

Kuid rahvaluule ajaloolisel tähtsusel on ikkagi ainult teisejärguline tähendus. Rahvaluule on kunst ja tema kirjandus-kunstiline, elamuslik väärtus on meile peamine. Rahvaluule on kirjanduse eel-aste ja allikas, kust kirjandus ammutab ainet ja eeskuju. Sellele on tähelepanu juhtinud eriti Maksim Gorki, kes ütles, et kõige täiuslikumad kangelastüübid on loonud rahvaluule, töörahva suuline looming. Gorki juhtis korduvalt kirjanikke rahvaluulest õppima ning eeskuju võtma. Nõukogude kirjanike esimesel kongressil 1934. a. ütles Gorki: «Kordan: sõnakunsti algus on folklooris. Koguge folkloori, õppige temast, töötage ta läbi!... Mida paremini me tunneme minevikku, seda kergemini, sügavamini ja rõõmsamini saame aru meie poolt loodava oleviku suurusest.»

Eesti rahvaluule põhiliigid. Eesti rahvaluule põhiliigitus lähtub rahvaluule žanridest. Need on järgmised: rahvajutud, rahvalaulud, mõistatused, vanasõnad ja kõnekäänud; kolme viimast nimetatakse kokkuvõtvalt ka lühivormideks ehk lühiliikideks.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID.

1. Missugused on rahvaluule peamised tunnused?
2. Mille poolest erineb rahvaluule kirjandusest, mis on tal viimasega ühist?
3. Milles seisneb rahvaluule tähtsus?

RAHVAJUTUD.

SISSEJUHATUS.

Rahvajutu olemus. Rahvajutud on rahvalaulude kõrval eesti rahvaluule tähtsamaid liike.

Juba muistsel ajal, ammu enne kirjaoskuse tekkimist, kõnelemata teaduse algetestki, jälgisid inimesed terava silmaga ümbritsevat loodust. Nad juurdlesid maailma tekkimise üle, arutlesid loodusnähtuste päritolu. Suutmata neid õigesti seletada, omistati maailma ja looduse tekitamine jumalatele ning haldjatele. Nii tekkisid müüdid ja muinaslood maailma loomisest, keelte keetmi-

sest, mägesid ja orge kündvast Kalevipojast, vägilasest Prometeusest, kes varastas jumalatelt tule inimeste jaoks, jne.

Looduse allutamine inimesele kestis aastasadu ja -tuhandeid ega ole lõppenud nüüdki. Raskes töös täiustusid tööriistad ja -vahendid. Kuid tehnilisest progressist hüppas kaugele ette inimeste fantaasia, mis lõi lugusid lendavast vaibast, seitsmepenikoorma-saabastest, Daidalosest ja Ikarosest, isejahvatavast käsikivist jne.

Nii vormiti suulisteks jutustusteks ühelt poolt kujutlused ja arusaamad ümbritsevast elust koos lootuste ja unistustega, teiselt poolt läbielatud sündmused ja kogemused. Sellised muinaslood on tekkinud kõigi rahvaste juures. Neid pajatati põlvest põlve ning aja jooksul said nad kindla, traditsioonilise kuju. Samuti kui ühest põlvest teise on rahvajutud rännanud maalt maale, ühelt rahvalt teisele. Sealjuures on jutte muudetud ja täiendatud: lisati juurde uusi sündmusi, uusi motiive, jäeti ära vanu; unustati isegi terveid jutte ja juturühmi, kuid samuti loodi juurde uusi jutustusi.

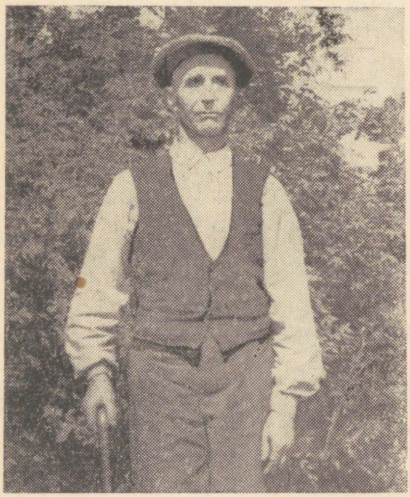

Kaarel Jürjenson Kodaverest.

Eesti rahvaluule kogudes on üle 90 000 kirjapandud rahvajutu. See suur arv tõendab, et eestlaste seas on olnud palju häid jutuvestjaid. Ongi teada mitmeid jutustajaid, kellelt on kirja pandud üle 100 jutu, mõnelt isegi üle 250 jutu. Üks selline jutustaja oli Kaarel Jürjenson, Alatskivi mõisatöölise pime poeg, kes on pajatanud palju lugusid.

Juttude vestmine on alati eeldanud mitme inimese koosolemist. Jutustati kas puhkehetkil, eriti õhtuti, või kergematel ühistöödel, peamiselt meeste seltskonnas. Palju on jutte vestetud karjas olles, õitsitulel, kõrtsides — vooriliste ja muude teekäijate peatuskohtades, sepapajas või veskil järge oodates. Kodus pajatati enamasti talveõhtuti, kui pere koos istus, samuti pühade ajal ning noorte kooskäimistel. Ohtrasti on jutustatud «videvikku pidades» (puhkepaus enne tule süütamist). Nii kirjutab Fr. R. Kreutzwald: «Videviku pidamisel, või kui eit ja tütarlapsed õhtul vokkide taga istusid, oli kõige mugavam jutuvestmise aeg, ja oh mis kiiresti kadusid seal pikemad talveõhtud meil käest, nii et igakord ehmatust tegi, kui eit meid magama pidi sundima.»

Rahvajuttude liigitus. Rahvajutud jagatakse nelja suurde rühma: muinasjutud, muistendid, naljandid ja olustikulised jutud.

MUINASJUTUD.

Muinasjutt ehk ennemuistne jutt on rahvajuttude peamine liik. Muinasjutud kajastavad rahva elu, uskumusi ja taotlusi, arusaamisi heast ja halvast. Muinasjutud annavad ühtlasi rahva hinnangu tegelikkusele. Muinasjutt on teadlik väljamõeldis, mis pajatab otsekui sündinud tegudest ja juhtumustest, kasutades kindlaid poeetilisi võtteid. Muinasjuttude tegelased esinevad sageli ilma konkreetsete isikunimedeta. Nende tegevus pole seotud tegelikult olemasoleva kohaga.

Muinasjuttude arengust. Juba klasside-eelses ühiskonnas on loodud muinasjutte, kuid neid tekkis ka hilisematel aegadel. Vanema aja muinasjutud on rikkad fantastiliste kujude poolest. Need peegeldavad tolleaegsete inimeste arusaamisi maailmast ja loodusest. Inimesed tundsid ja valitsesid loodust veel puudulikult ning suhtusid paljudesse nähtustesse kartuse ja umbusuga. Hirm looduse ees ja tema mittemõistmine avaldub muinasjuttudes fantastiliste ja hirmuäratavate kujudena. Kui aga inimene loodust rohkem tundma ja alistama õppis, muutus ka muinasjuttude iseloom. Aegade jooksul vähenes muinasjuttude fantastika, nad muutusid kord-korralt realistlikumaks. Säilinud eesti muinasjuttude enamik peegeldab feodaalse ühiskonna vastuolusid. Me näeme talurahva võitlust mõisnike ja pastorite vastu, samuti sulaste ja peremeeste vastuolusid. Muinasjuttude positiivseteks kangelasteks on tavaliselt inimesed, kes tegelikus elus olid rõhutud: talupojad, saunikud, sulased, vaeslapsed. Muinasjuttudes võidavad need kangelased alati oma vastased. Selles avalduvadki rahva ootused ja lootused. Muinasjutul on alati õnnelik lõpp.

Muinasjutud kajastavad rahva elu, ta vaateid eri ajastutel, ta usku oma jõududesse, ta unistusi paremast tulevikust. Muinasjuttude enamiku põhisisuks ongi võitlus parema tuleviku eest ning soov kergendada oma töövaeva.

Muinasjuttude liigid. Aegade vältel kujunesid muinasjuttude eri liigid. Vanemais muinasjutuliikides on rohkem fantastilist, hilisemais muinasjutuliikides aga rohkem realistlikku tõsielupeegeldust.

Muinasjuttude liigid on: 1) imemuinasjutud, 2) loomamuinasjutud, 3) olustikulised muinasjutud.

Imemuinasjutud.

Imemuinasjutud on oma nime saanud sellest, et neis esineb tähtsal kohal kas imepärane sündmus või tegelane. Imemuinasjuttudes on tegemist moondamisega, mitmesuguste imeesemetega

(imesõrmus, noorendav peegel, nähtamatuks tegev kaap, «lauakene, kata end» jne.), nõidade ning võluritega, fantastiliste olevustega (lohe, põhjakonn jne.).

Imemuinasjuttude tekkimine ulatub tagasi kaugesse minevikku, neis kajastuvad muistse töörahva unistused. Paljud imeesemed on välja kasvanud muistse töötaja soovist oma tööd kergendada või loodust enesele allutada. «Iga muistse fantaasialennu all on kerge leida selle põhjustajat ja selleks põhjustajaks on alati inimese püüe oma töövaeva kergendada,» ütles M. Gorki. Unistusest linnuna lennata on võrsunud lood lendavast vaibast. Kauguste ületamine oli muiste väga aeganõudev. See kutsus esile jutustused seitsmepenikoorma-saabastest. Raske käsikivi põhjustas unistusi isejahvatavast käsikivist ja imeveskist. Losse ja kindlusi ehitati muiste aastaid ja aastakümneid. Seda eredam ja muinasjutulisem oli unistus ehitada tore loss ühe ööga.

Imemuinasjuttude tegelased. Eesti imemuinasjuttude tuntumateks kangelasteks on kas tugev poiss või vaeslaps või kolmas vend ehk noorem vend (enamasti kuningapoeg).

Tugev poiss on tihti saunamehe või lesknaise poeg, ebatavaliselt suure jõuga noormees. Tema nimeks on enamasti «Matsi poeg Mats», aga ka «Sauna-Antsu poeg Ants», «Tugev Ants» jt. Tugev poiss on tavaliselt mõisniku teenistuses. Selle ülesandel teeb ta mitmesuguseid keerukaid töid. Tasuks saab ta nii palju vilja, kui seljas ära jõuab viia. Tugev poiss võtab siis selga aida koos viljaga ja läheb oma teed.

Teiseks populaarseks kangelaseks imemuinasjuttudes on kolmas ehk noorem vend. Nooremat venda peetakse teiste poolt tossikeseks või lollikeseks; vanemad vennad sageli otse vihkavad teda. Ent oma hea südame ja lahkusega leiab noorem vend endale võimsaid toetajaid ja nõuandjaid. Nende juhatusel ja nõul õnnestub nooremal vennal määratud ülesande täitmine (valvab isa hauda, toob kuldlinnu, imepeegli, saab kõige ilusama naise jne.). Vanemad vennad seevastu jäävad häbisse või saavad koguni otsa.

Noorema venna kuju meenutab vaeslast eesti imemuinasjuttudes. Teiste poolt põlatud vaeslaps on hea südamega, viisakas ja abivalmis. Sellega saavutab ta õnne. Laisk ja upsakas peretütar saab karmi karistuse.

Imemuinasjuttude positiivsed kangelased tulevad kõigega toime heade nõuandjate ja abimeeste tõttu. Nõuandjateks on sageli loomad ja linnud, isegi putukad, ent ka mõni hall vanake, vilets kerjaja, eideke jne. Oluline on siin see, et positiivne kangelane saab endale abimehe oma heade omaduste tõttu: ta on kaastundlik, viisakas, töökas, lahke meelega. Ka negatiivsel tegelasel on võimalik abimeest saada, kuid ta tõukab oma ülbuse, laiskuse ja ebaviisakuse tõttu abilise eemale. Üksi ei suuda ta ülesannet täita ja hukkub.

Tarkade nõuandjate ja võimsate abiliste kõrval on imemuinasjuttudes tähtis koht mitmesugustel imeesemetel. Siin võib nimetada jõuduandvat ja jõuduvõtvat jooki (ka «Kalevipojas»), nähtamatuks tegevat kaapkübarat, soove täitvat imesõrmust, isejahvatavat käsikivi ja palju muud.

Imemuinasjuttude kangelaseks on eesti rahvaluules enamasti see, kes tegelikus elus kannatas sotsiaalse rõhumise all.

Imemuinasjuttude tähtsus. Imemuinasjuttudes avaldub rahva eetiline tõekspidamine. Neis rõhutatakse, et ainult tänu oma headele iseloomuomadustele saavutab kangelane õnne. Ausus ja töökus, viisakus ja kaastundlikkus saavad tasu, laiskus ja upsakus aga hukutavad inimese.

Imemuinasjuttudes ilmneb rahva optimism. Nõrgad saavutavad võidu suure ja tugeva üle: inimene tapab kolmepealise lohe, kuningapoeg päästab kuningatütre nõidusest, vaeslaps ületab peretütre jms.

Eesti imemuinasjuttudest annavad mõninga ülevaate Fr. R. Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistsed jutud» ja J. Kunderi «Imelik peegel».

Loomamuinasjutud.

Loomamuinasjuttude peategelasteks on loomad või linnud, harvemini ka putukad. Mõnikord on loomamuinasjuttude üheks tegelaseks inimene. Sel juhul on ta kas üksi või koos koduloomadega vastaseks metsloomadele. Loomamuinasjutte võiks jagada kolme rühma: 1) *muinasjutud, kus tegevus toimub metsloomade vahel*, 2) *muinasjutud, kus tegevus toimub mets- ja koduloomade vahel*, ja 3) *muinasjutud, kus tegevus toimub koduloomade vahel*. Enamasti kuuluvad loomamuinasjutud teise rühma, milles kujutatakse mets- ja koduloomade võitlust (või metsloomade ja inimeste võitlust).

Eesti loomamuinasjuttude tähtsamateks tegelasteks on ühelt poolt *hunt, rebane ja karu*; teiselt poolt *koer ja kass*. Vähemal määral esinevad tegelastena jänes, siil, hobune, härg ja kits. Mõnikord on tegelasteks teisigi koduloomi. Lindtegelastest esinevad peamiselt vares, harakas, kukk ja kana, putukatest mesilane ja sääsk.

On endastmõistetav, et loomad on muinasjuttudes isikustatud. Loomadele on omistatud inimtundeid ja inimestevahelisi suhteid. Nad kõnelevad ja teevad mitmesuguseid töid.

Eesti tähtsamatest loomamuinasjuttudest annavad pildi E. Peterson-Särgava «Ennemuistsed jutud Reinuvader Rebasest», A. Jakobsoni «Ööbik ja vaskuss» ning E. Normani ja S. Läti koostatud «Üle õue õunapuu».

Loomamuinasjuttude tegelaste iseloomust. Meie loomamuinasjuttude peategelaseks on rebane, kelle seiklustest jutustatakse

paljudes muinasjuttudes, nagu «Rebane, harakas ja ronk», «Rebase noorik», «Karu ja rebane kalu püüdmas» jt.

Rebane esineb loomamuinasjuttudes kavala loomana. Tema peamiseks vastaseks on rumal hunt (mõnikord ka karu). Rebasejuttude põhiteemaks ongi hundi petmine ja hukutamine: ta juhib hundi jääaugust sabaga kalu püüdma, kus hunt kaotab saba; ta laseb end läbipekstud hundil kanda ning joriseb ise veel pilkelaulu («Tõbine kannab tervet!»).

Nõrgemate loomade ja lindude suhtes esineb rebane enamasti õelana ja kurikavalana. Aga see ei jää karistamata: kaval siil paneb rebase püügiraudadesse «kannelt mängima» («Rebane ja siil»), linnud hoiatavad rebase omakasupüüdliku «sõpruse» eest («Rebane, harakas ja ronk») jne.

Hunt on muinasjuttudes rumal-ahne. Ta on valmis iga vastutulijat maha murdma, ent jääb alla nõrgemale, kuid targemale («Rumal hunt», «Hunt ja oinas», «Hunt hobuse sabas»).

Hundist heasüdamlikumana, ent kohtlasena kujutatakse muinasjuttudes karu, kes saab rebase käest petta ja jääb inimeselegi alla («Karu ja mees jagavad põllusaaki»).

Tähtsamad loomtegelased on kõik püsivate iseloomujoontega: rebane — kaval ja õel, hunt — rumal, karu — kohmakas ja maias. Loomadele omistatakse muinasjuttudes ka peitenimesid. Rebane on Reinuvader, Rein, kanavaras; hunt — Võsavillem, Kriimsilm, Juss; karu — Mesikäpp, Metsasaks. Peitenimede ehk eufemismide tekkimine sai alguse sellest, et ennemuiste kardeti nimetada metsloomi nende õige nimega, kuna usuti, et see võis looma ilmumise esile kutsuda. (Vanasõna: «Kus sa hunti nimetad, seal ta on.»)

Koeral on mõnes muinasjutus hea vahekord hundiga: hunt abistab koera, koer kutsub hunti pulma jne. («Vanapeni — lapsepäästja»). Kass on muinasjuttudes koerast kavalam. Kass ja koer mõlemad on muinasjuttudes inimeste peamised abilised kokkupõrgetes metsloomadega. Vähesel määral esineb ka muinasjutte, kus vastamisi on seatud koduloomad ja inimesed.

Loomamuinasjuttude tähtsus. Ka loomamuinasjuttudes nagu imemuinasjuttudeski on vastandatud kaks tegelast: tugev ja nõrk. Ka siin võidab nõrk tugeva. Kuid nõrk saavutab võidu mitte nõiduse või imeeseme abil, vaid tarkuse ja kavalusega. Väike, ent kaval rebane hukutab suure, aga rumala hundi. Kuid sama rebane jääb alla veel kavalamale siilile või koguni mesilasele («Loomade ja lindude sõda»). Loomamuinasjutud ülistavad leidlikkust ja kavalust. Selles seisnebki loomamuinasjuttude õpetlikkus ja tähtsus.

Olustikulised muinasjutud.

Olustikulisteks ehk novellilaadilisteks nimetatakse selliseid muinasjutte, kus imepärane ja fantastiline aine puudub või esineb ebaolulisel määral, kus tegevus areneb igapäevases, realistlikus miljöös. Olustikuline muinasjutt on tõepärasem kui ime- või loomamuinasjutt. Seda põhjustab esijoones olustikulise muinasjutu hilisem tekkimine. Eesti olustikulised muinasjutud on loodud feodaalajal.

Olustikulised muinasjutud kujutavad üksikasjalisemalt ühis kondlikke vastuolusid. Neis on vastamisi asetatud kaks tegelast või tegelaste rühma: rikas ja vaene, maamees ja kohtunik, peremees ja sulane, kuningas ja karjapoiss, köster ja pastor, mõisnik ja saunamees. Kangelased võidavad oma vastased mitte imeesemete või heade nõuandjate abil (nagu imemuinasjuttudes), vaid tarkuse ja kavalusega. Olustikulistes muinasjuttudes esineb sageli tarkuse ja osavuse proovimist, teravmeelseid ülesandeid, mõistatamise ja jutustamise võistlusi. Tuntud muinasjutus «Mõisniku ja talupoja vale» saab suure summa see, kes jutustab osavama vale. Talupoja vale osutub teravmeelsemaks ja mõisnik jääb alla. «Saunamehe tark tütar» vastab kohtuniku kavalatele küsimustele, täidab keeruka ülesande ja saavutab võidu mõisniku üle. Köster jällegi päästab rumala pastori kimbatusest, esinedes keisri ees pastorina ja lahendades keisri antud mõistatuse. Muinasjutus «Meistervaras» varastab kaval talupoeg mõisniku hobuse, keda valvavad mitu meest jne.

Üht olustikuliste muinasjuttude rühma on nimetatud ka üldiselt «karjapoisid kuningate väimeheks». Nimelt on rohkesti muinasjutte sellest, kuidas kavalad ja nupukad karjapoisid oma arukusega saavad kuninga väimeheks ja kuningaks.

Olustikulist muinasjuttu ei tohi vahetada või ära segada olustikuliste juttudega. Olustikuline muinasjutt on kunstiline väljamõeldis, ehkki ta areneb igapäevases miljöös. Muinasjutuline on eeskätt sündmustiku arendus. Elus võis ju ette tulla, et talupoeg oli taiplikum kui mõisnik, kuid seepärast ei saavutanud talupoeg veel võitu mõisniku üle. Muinasjutus seevastu võidab see, kes tegelikus elus oli allajääja.

Olustikuliste muinasjuttude üheks alaliigiks on *satiirilised muinasjutud*. Neis on tavaliselt peategelasteks parun ja pastor, keda pilgatakse ning naeruvääristatakse. Satiirilised muinasjutud liginevad naljanditele ning sageli ongi neid viimastest raske eraldada.

Olustikuliste muinasjuttude tähtsus. Olustikulistes muinasjuttudes rõhutab rahvas vaimuerksuse, tarkuse ning sõnaosavuse tähtsust. Kangelased on sõnakad ja arukad, nad võidavad selle varal tegelikus elus võimsad vastased ning saavutavad õnne ja rikkuse. Töörahva esindajad on ka julged ja targad ning ületavad

oma rõhujad. Viimased on seevastu rumalad, pikatoimelised ja kergemeelsed ning ei jää mitte ainult alla, vaid satuvad sageli häbisse.

MUISTENDID.

Muistendiks nimetatakse sellist rahvajuttu, mis annab edasi tõeks peetud ettekujutusi ja arusaamasid looduse ja ühiskonna kohta. Muistendite ülesandeks oli tavaliselt midagi seletada.

Milline erinevus on muinasjutu ja muistendi vahel? Muinasjutt on väljamõeldis ja sellisena teda ka jutustati. Muistendit, mis on alati mõnevõrra seotud rahva usundiga, esitati aga kui tõestisündinud lugu. Muinasjutt ei ole seotud mingi kindla kohaga. Muistend on (välja arvatud mõned rahvausundilised muistendid) alati seotud kindla kohaga. Muinasjutu tegelane on tavaliselt nimetu. Muistendi tegelane aga on kindel, konkreetne, ehkki mõnikord kujutletav isik.

Muistend on enamasti seotud kohaliku loodusega: mägede, järvede, asulate, ka losside ja linnadega, samuti ajalooliste isikute ja sündmustega. Muistend seletab, selgitab ja põhjendab kohtade, loodusesemete teket, ajendit, nimetust, päritolu, põhjust. Kuigi muistendeid on omal ajal peetud tõsilugudeks, on nad rahva poolt loodud luuleteosed, sest sündmuste ja nähtuste seletused neis põhinevad fantaasial. Muistendites avalduvad rahva omaaegsed usulised kujutelmad.

Tähtsamad muistendite liigid on: tekke- ja seletusmuistendid, kohamuistendid, vägilasmuistendid, ajaloolised muistendid ja rahvausundilised muistendid.

Muistendeist, eriti kohamuistendeist, annab ülevaate M. J. Eiseni «Esivanemate varandus».

Tekke- ja seletusmuistendid on saanud oma nime sellest, et nad seletavad, kuidas on tekkinud üks või teine asi, olevus või nähtus. Siia kuuluvad muistendid maailma loomisest; sellest, miks vähil on silmad selja taga; kuidas tekkis Emajõgi jne. Muistendid seletavad koguni teatud kommete tekkimist ja tööde õppimist. Näiteks toome muistendid: «Tähtede nimede saamisest», «Miks on lammas koduloom, hunt aga metsloom», «Kuidas on alguse saanud kangakudumise oskus». Mõned seletusmuistendid meenutavad naljandit («Miks jänesel on mokk lõhki»).

Seletusmuistendites avaldub muistsete inimeste püüdlus tunnetada ja seletada maailma. Need seletused vastavad muistsete inimeste arenguastmele, nende teadmistele. Seletusmuistendid kajastavad ühtlasi rahva maailmavaadet.

Kohamuistendid. Kohamuistendid moodustavad muistendite ühe arvukama liigi. Nad on seotud kindlate kohtadega ning seletavad nende tekkimist, nime saamist või muid iseärasusi. Koha-

muistendid on seotud mitmesuguste mägede, koobaste, orgude või veekogudega, samuti suuremate kivide ja puudega, aga ka mitmesuguste ehitustega, nagu kirikud, kloostrid, lossid, kindlused, ja isegi linnade või asulatega.

Neis põimuvad ajaloolised andmed ja mälestusteated väljamõeldiste ning rahva müütiliste kujutelmadega. Seetõttu liginevad kohamuistendid ühelt poolt ajaloolistele ja usundilistele muistenditele, teiselt poolt seletus- ning vägilasmuistenditele.

Vägilasmuistendid. Vanaks muistendite liigiks on vägilasmuistendid, mis jutustavad endisel ajal elanud vägimeestest — hiidudest.

Eesti rahvuslikeks muistendivägilasteks on Kalevipoeg ja Suur Tõll. Kalevipoja-muistendeid tuntakse peamiselt Ida-Eestis, Suur Tõll on aga Saaremaa vägilane, keda väljaspool saari tuntakse vähe. Lisaks on veel muistendeid mõnedest kohalikest ja vähem tuntud vägilastest.

Muistendeid Kalevipojast on ohtrasti. Osalt on nad veel tänapäevalgi käibel. Neid on aidanud elavana hoida looduses esinevad mälestusmärgid (nn. Kalevipoja kinnismälestised), mida peetakse Kalevipoja kunagiste tööde ja tegude tunnistajaiks, nagu Kalevipoja künnivaod (Neeruti mäed) ja niidukaared, tema silla asemed (Peipsi ääres), tema viskekivid, sängid (seitse muistset linnust), ta hobuse jalajäljed jne. Ent need muistendid on enamasti vaid napisõnalised teated vägilase ühest või teisest teost. Arendatud sündmustikuga muistendeid on Kalevipojast vähe.

Rahvas on Kalevipoega kujutanud hiidvägilasena. Kalevipoeg käis jalgsi läbi Peipsi ja teiste järvede, viskas tohutuid kive huntide, sortside ja kirikute pihta, kuhjas magamisasemeks kokku terved mäed. Heinalisena niidab ta maha kõik põõsad ning puudki. Tema hobuse kontidest tekivad terved mäed. Vägilasliku kündjana muudab hiid maastiku ilmet. Hiidvägilase kõrval on Kalevipojal inimeslikke jooni. Ta aitab inimesi töös ja võitleb sissetungijate vastu.

Muistenditele toetudes lõi Fr. R. Kreutzwald eesti rahvaeepose, mille kangelane Kalevipoeg sümboliseerib eesti rahvast. Muistendites esineva Kalevipojaga võrreldes on Kreutzwald vägilase kuju edasi arendanud. Hiiust on saanud oma rahva kaitsja, rahva iseloomujoonte kehastaja.

Suur Tõll on Saaremaa vägilane. Tedagi kujutatakse hiiglasliku kangelasena. Suur Tõll esineb peamiselt saarlaste kaitsjana välisvaenlaste vastu. Tema relvaks on härjavanker, millega kangelane vaenlasi rohmib. Suur Tõll langeb lahingus. Vaenlane raiub selja tagant ta pea maha. Ent peatagi Tõll võitleb veel vaenlasega. Surres tõotab ta rahvale tõsise ohu korral appi tulla. Kuna vallatud karjapoisid aga Tõllu ilma vajaduseta üles äratasid, ei tõuse ta enam hauast.

Muistendid Suurest Tõllust on mõnevõrra hilisemad kui Kalevipoja-muistendid, kuid pikemad ja kunstiliselt arendatumad.

Muistendid Kalevipojast kui ka Suurest Tõllust kajastavad eesti rahva võitlust röövvallutajate vastu. Vägilase langemine võitluses sümboliseerib rahva orjastamist. Rahva lootus orjaikkest vabaneda ilmneb selles, et vägilased tõotavad tagasi tulla — hauast üles ärgata ja rahva vabaduse eest võidelda.

Ajaloolised muistendid on väljamõeldistega segunenud mälestusteated mitmesugustest ajaloolistest isikutest ja sündmustest. On muistendeid asustuse ajaloost, tuntud isikutest, sõdadest, taudide esinemisest, talurahva ülestõusudest jne.

Ajaloolised muistendid jutustavad peamiselt talurahva kokkupõrgetest mõisnikega («Mõisnik lõhub vabadikkude majad»), kuid samuti sõdade ja taudide laastamisest («Rootsi sõjaväe segadus»). Palju huvitavat sisaldavad muistendid talurahva ülestõusudest.

Vanema aja kohta käivates ajaloolistes muistendites on rohkesti fantastilisi jooni. Hilisemad muistendid on realistlikumad, ligemal ajaloolisele tõele («Põlev kivi»).

Rahvausundilised muistendid. Enamik eesti muistendeid on rahvausundilised. Mõningaid loodusnähtusi, ent samuti ka ühiskondlikke nähtusi ei osatud muiste õigesti seletada, vaid nähti neis maagiliste ja müstiliste jõudude avaldumisi. Kogu loodust peeti hingestatuks. Hingi nimetati haldjateks või ka «isadeks», «emadeks» ja «vanadeks». Rahvausundilised muistendid jutustavadki metshaldjast, metsaisast ja -emast, kurjast veehaldjast näkist, kodukäijatest, rehetondist jne. Palju on muistendeid haigustest: külmtõvest, katkust, luupainajast. Neid kujutleti isikutena. Leidub jutte nõidadest ja tarkadest, libahundist, kratist ehk pisuhännast («Vaene Mats ja vana luud», «Mõisnik libahundiks»). Rida muistendeid on põimunud kuradi või vanapagana ümber.

Neid muistendeid peeti omal ajal usutavaiks. Neis avaldub rahvausundiline tõekspidamine, rahva mütoloogia.

Rahvausundilised muistendid on enamasti arendatud sündmustikuga ja kunstiliselt viimistletumad kui teised muistendid. Nad liginevad oma ülesehituselt sageli muinasjuttudele.

Muistendite tähtsus. Muistendeist õpime tundma rahva elavat ajalugu, ta muistset maailmavaadet, ta uskumusi ja kombeid, ta arusaamasid loodusnähtustest. Muistend rahva kogemuste ja mälestusteadete edasiandjana on n.-ö. rahvuslikum jutuliik kui muinasjutt. Muinasjutus on palju rahvusvahelisi aineid, muistendites on seda vähem. Muistendites on säilinud eeskätt rahva algupärased hinnangud mitmesugustele sündmustele ning kujutelmad mitmesugustest nähtustest ja olukordadest.

Naljandid on koomilise sisuga, lühikesed rahvajutud. Eesti rahvaluules on neid palju: rohkem kui neljandik kirjapandud rahvajuttudest on naljandid.

Säilinud naljandid on meil tekkinud peamiselt möödunud sajandil. Kuid naljandeid tekib veel kaasajalgi, see on üldse kõige elujõulisem rahvaluule liik.

Naljandeid on loodud väga mitmelt alalt. Nii on naljandeid inimeste rumalusest, mahajäämusest, uhkusest, üksikutest elukutsetest ja hõimudest. Rohkesti on ühiskondliku sisuga naljandeid, milles naeruvääristatakse mõisnikke ja pastoreid. Juba Fr. R. Kreutzwald kirjutas: «Kui ma kõike oleksin tahtnud jutustada, mis eesti rahvas oma hingekarjaste kohta luuletanud on, siis tuleks sul vesi silma, sest mustakuuemeestel ei lähe muinasjututegelastena kuigi hästi!» Naljandid piitsutavad pastori laiskust, rumalust ja pilkavad tema elu, mis pole kooskõlas pastori enese poolt jutlustatava moraaliga («Ähne kirikhärra»). Naljandite naeruobjektiks on ka mõisnik, keda lastakse oma teoliste käest peksa saada, kes jääb alla rehepapile või isegi sandile («Mõisnik, pastor ja sant»).

Eesti rahvanaljanditele on iseloomulik naljaheitmine üksikute hõimude ja nende keelemurde üle. Erilisteks «pailasteks» on rahvanaljandites hiidlased, kes näilise lihtsameelsuse taga on õige teravmeelsed ja teravkeelsed. Naljand naerab veel mulke ja setusid, saarlasi ja kihnlasi. Iga kihelkonna inimesele tundus muiste naaberkihelkonnast või veelgi kaugemalt tulnud võõras koomiline. Oli ju sellel erinev riietus (igas kihelkonnas oli oma rahvariie), erinevad töövõtted, isegi erinev keelemurre. Seetõttu ongi arvukalt naljandeid teiste hõimude ja võõraste rahvaste üle.

Suur rühm naljandeid aga naerab inimeste lihtsameelsuse ja piiratud arusaamise üle. Nii naerdakse kihnlast, kes imestab, et Pärnu linna järel ei tulegi maailma lõpp; saarlast, kes Muhusse jõudes arvab juba Rootsi riigi olevat; setut, kes enne maailma lõppu veel oma kausid tahab maha müüa; mõisapreilit, kes määritud sõrme tahab pesemise asemel ära raiuda, jne.

Rahvanaljandid naeruvääristavad veel laiskust, mustust ja kasimatust, hooplemist, ihnsust ja ahnust. Kui ühiskondlikke vahekordi käsitlevad naljandid on satiiriliselt teravdatud, siis muudes naljandites on tegemist peamiselt mahlaka huumoriga. Eesti rahvanaljandid on enamikus heasüdamlikult mõnulevad ja leplikult muigavad.

Naljandid on rahva elutarkuse, vaimuerksuse ja optimismi peegeldused. Oma vaenlasi naeruvääristades ning igapäevases elus esinevate puuduste, väärnähtuste, aga ka lihtsalt ebatavaliste sündmuste üle nalja heites, on rahvas loonud suure kunstilise väärtusega proosapalu. Ka kaasaegsele lugejale pakuvad naljan-

did mõnusat lugemisvara, võimaldades ühtlasi pilku heita meie esivanemate mõtte-tundemaailma.

Ühiskondliku sisuga naljanditest annab ülevaate S. Läti koostatud «Eesti rahvanaljandid. Mõis ja kirik».

OLUSTIKULISED JUTUD.

Rahvajuttude uurimine on esile toonud veel ühe jutuliigi, nimelt *olustikulised jutud*.

Rahvaluule kogudes on ohtrasti kirja pandud juttusid mitmesugustest olustikulistest sündmustest, mis aga oma ebaharilikkusega on meelde jäänud ja traditsiooniliseks rahvajutuks muutunud. Vestetakse, kuidas suurvesi heinaküüni või vihusauna minema viis, kuidas jahimees leidis hundipesast inimlapse, palvevendade ja muude üliusklike veidrustest jne. Eriti väljapaistvad on jutustused inimestest, kes millegi ebatavalise poolest silma paistsid. Siin on jutustusi inimestest suure jõuga, ebahariliku isuga, pika unega ja muude selliste omadustega. Koos teiste igapäevase elu sündmustest võetud jutustustega moodustavad nad olustikuliste juttude suure rühma. Olustikulisi juttusid ei või segi ajada olustikuliste muinasjuttudega. Muinasjutust erinevalt pole olustikuline jutt väljamõeldis, vaid reaalse sündmuse kirjeldus, mis jutustaja poolt on kunstiliselt teravdatud. Olustikulised jutud on realistlikud, sageli on neis mõnusat huumorit, mõnikord isegi groteski[1] ja hüperboolseid liialdusi. Kuid nad ei välju võimalikkuse piiridest.

Olustikulised jutud kajastavad meie esivanemate igapäevast elu.

RAHVAJUTTUDE KUNSTILISED ISEÄRASUSED.

Rahvajuttudest on peamiselt muinasjutul omad kindlad kujundid ja kompositsioonireeglid. Muistend on oma ülesehituselt väga lihtne, sageli äärmiselt napisõnaline. Rahvanaljandil jällegi ei ole kindlat ülesehitust. Sageli meenutab ta muinasjuttu, tihti on tal ootamatu puänteeritud lõpp.

Muinasjuttude tegelased on püsiva iseloomuga. Sündmustiku arenedes tegelane ei muutu. Hea jääb heaks, halb jääb halvaks, hea võidab alati kurja. *Õnnelik lõpp* on muinasjuttudes vältimatu. Meie muinasjutu traditsiooniliseks alguseks on: «Oli kord...» või «Elas kunagi kord...» või «Kunagi, hallil ajal...». Traditsiooniliseks lõpuks on: «...ja kui nad ära ei ole surnud, siis elavad nad õnnelikult tänapäevani.»

Muinasjutu tegelased on alati *vastandatud*. Ühelt poolt esineb kaval rebane, teiselt poolt rumal hunt, ilus võõrastütar ja inetu oma tütar, töökas vaeslaps ja laisk peretütar, peremees ja sulane jne. Muinasjutu tegevus on tavaliselt koondatud ühe peategelase ümber. Teised tegelased või tegelasrühmad ilmuvad ja kaovad jälle. Neid jälgitakse ainult niivõrd, kuivõrd nad on seotud peategelasega.

Üldiseks võtteks on muinasjuttudes *tegevuse kordumine*. Enamasti esineb kolmekordne kordus. Kordus on tavaliselt

[1] *Grotesk* — kunstiline võte, mis ühendab vastuolulisi nähtusi jämekoomiliselt, veidraks moonutatud kujul.

seotud *astendamise* ehk *gradatsiooniga*: näiteks ülesanne läheb kord-korralt raskemaks ja alles viimase korraga tuleb lahendus. Nii võidab kangelane enne kolme-, siis üheksa- ja lõpuks kaheteistkümne-päise koletise — siis vabastab röövitud neiu. Klaasmäele ratsutab noorem vend kolm korda: vaskhobusel, hõbehobusel ja kuldhobusel, ning alles viimasel jõuab ta mäetippu.

Ent *kolmarvsus* esineb muinasjuttudes üldse ohtrasti, mitte ainult kordustes. Ikka on tegelasteks kolm venda või kolm õde; kangelane vabastab kolm õde, kangelasel on kolm abimeest või kolm imeeset. Muinasjuttudes esineb ka muid arve (2, 7, 9, 12), kuid harvemini.

Eesti rahvanaljandites on tähtsal kohal sõnakoomika. Ohtrasti on naljandeid, mis on üles ehitatud sõnade kahemõttelisusele või meelega vääritimõistmisele.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID.

1. Mille poolest erinevad muistendid muinasjuttudest?
2. Mille poolest erinevad olustikulised jutud muistenditest?
3. Milline erinevus on olustikuliste juttude ja olustikuliste muinasjuttude vahel?
4. Nimetage ja iseloomustage muistendite liike.
5. Nimetage ja iseloomustage muinasjuttude liike.
6. Analüüsige ja võrrelge imemuinasjuttu loomamuinasjutuga.
7. Analüüsige ja võrrelge loomamuinasjuttu olustikulise muinasjutuga.

RAHVALAULUD.

SISSEJUHATUS.

Rahvalaulu olemus. Eesti rahvaluule kõige rikkalikuma ning kõige levinuma liigi moodustavad *rahvalaulud*. Paljude sajandite jooksul on laul saatnud eestlasi nende töödel ja puhkehetkedel, pidulike sündmuste ja tähtpäevade puhul. Alates kaugest minevikust kuni tänapäevani on rahvalaulul olnud tähtis osa ka ühiskondlikus võitluses. Lauludes avaldas rahvas oma heakskiitu, lauludega andis rahvas edasi oma hukkamõistu. Lauludega andis rahvas edasi oma kogemusi ja õpetusi: laulu valati ka hetke meeleolud ja tundmused.

Rahvalaulu — ehkki ta tänapäeval esineb peamiselt kirjas — ei tule samastada luuletusega. Rahvalaul ei koosne ainult sõnadest. Viis, sõnad ja esitus koos — see on rahvalaul. Elavas ringluses on need kolm alati lahutamatult seotud. Kirjandusajalugudes ja -õpikutes käsitletakse ainult rahvalaulude n.-ö. kirjanduslikku külge, s. o. sõnalist teksti.

Rahvalaulu tekkimine ja arenemine. Rahvalaulude tekkimine ulatub tagasi kaugesse minevikku. Eri ajastutel toimunud muutused rahva ühiskondlikus elus kajastuvad ka rahvalauludes. Sellest olenevalt muutus rahvalaulude sisu ja laad. Muutuda võib

rahvalaul aegade jooksul väga suures ulatuses. Toimunud muutuste alusel jaguneb eesti rahvalaul kahte suurde rühma, mis erinevad teineteisest nii sisuliselt kui ka vormiliselt: regivärsiliseks rahvalauluks ja riimiliseks rahvalauluks.

Vanema rühma regivärsilistes rahvalauludes moodustavad töölaulud, milles kajastuvad põldu hariva rahva igapäevased töötoimingud ja -mured. Koos töölauludega arenesid laulud, mis kujutavad perekonnaelu tähtsamaid sündmusi: abielu, sündi ja surma. Need on pulmalaulud, surnuitkud[1], mõrsjaitkud jne.

Ühiskonna edasise arenemisega, klasside tekkimisega varafeodaalsel perioodil arenes edasi ka rahvalaul. Kujunes välja eepiliste laulude rühm, mis jutustab omaaegsetest suhetest Eesti külas, rikka ja vaese vastuoludest, hõimudevahelistest võitlustest ja kaubavahetusest teiste maade ning rahvastega.

Eesti hõimude alistamisega sakslaste poolt ning rahva orjusesse surumisega toodi rahvalaulude repertuaari olulisi muutusi. Tekkis uus laulurühm, mis kajastab rahva võitlust mõisnike ja nende käsilaste vastu. Uus suhtumine ilmus ka töölauludesse: tehakse vahet töö ja töö vahel, üks on töö võõrale, teine — endale. XVIII sajandi lõpul tekkis uue rühmana nekrutilaul.

XIX sajandil toimus murrang eesti rahvalaulus: regivärsilise rahvalaulu kõrval ilmus riimiline rahvalaul, mis erineb oma ülesehituse, laadi ja stiili poolest regivärsilisest rahvalaulust. Riimilistes rahvalauludes kujutatakse mõisa ja küla vahelisi suhteid, klassivõitlust peremeeste ja sulaste vahel ning kirikuvastaseid meeleolusid. Riimilistes rahvalauludes on hulgaliselt ka ringmängu- ja tantsulaule.

Kapitalismi perioodil ilmusid riimilisse rahvalaulu töölislaulud ja revolutsioonilise võitluse laulud. Need olid tihti tekkinud ja osalt levinudki kirjalikult.

Riimiline rahvalaul surus XIX sajandi jooksul pikkamööda, kuid kindlalt kõrvale regivärsilise rahvalaulu. Ainult mõnedel äärealadel, kus vana laulutraditsioon oli tugev (Setu, Kihnu, Muhu, Kuusalu), püsib regivärsiline rahvalaul veel XX sajandil. Kauemini teistest püsisid tavandilaulud (perekondlikke ja rahvakalendri tavasid saatvad laulud), sest traditsioonilised kombed ja tavad aitasid püsida ka nendega seotud lauludel.

Juba XIX sajandi lõpul, veel enam aga XX sajandil võib märgata rahva lauluvara omapärast avardumist: üldrahvalikult lauldavaiks muutuvad kirjandusliku algupäraga laulud (näit. «Kodumaa», «Vanemuine», «Munamäel», «Õõbikule», «Kask», «Kuldrannake» jne.). Kunstlaulude osatähtsus rahva lauluvaras suurenes laulukooride loomise ja esimeste üldlaulupidude korraldamisega. Kirjandusliku laulu levimine rahva seas toimus põhili-

[1] Itk — tuleb sõnast itkema, s. o. nutma. Itk on kaebelaul, nutulaul.

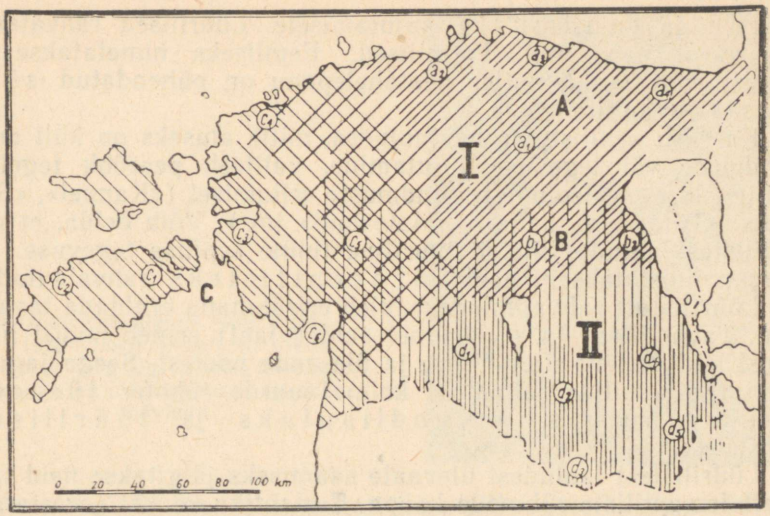

Iseseisvatest laulualadest XIX saj. esimesel poolel esines põhiliselt 2 eriilmelist lauluala: I — Põhja-Eesti (diagonaalsed kriipsud); II — Lõuna-Eesti (püstkriipsud). Põhja-Eesti jaguneb veel kolmeks iseseisvaks laulurajooniks: A — põhja-, B — kesk- ja C — lääne-eesti, a_1, b_1, c_1, d_1 — märgivad silmapaistvaid alarajoone, kus lauluharrastus oli eriti tuntud ning elav. Diagonaalsete ja püstkriipsude ühinemine märgib ala, kus esinesid kõrvuti nii põhja- kui ka lõuna-eestilised laulud.

selt laulualbumite (nn. laulikute) ja salmikute kaudu. Kuid luuletuste kõrval hakkasid nende kaudu levima ka rahvalaulud, esmajoones riimilised rahvalaulud. Nii võime alates XIX sajandi teisest poolest kõnelda ka rahvalaulu *kirjalikust* levimisest suulise levimise kõrval.

Kirjandusliku laulu massilise levimisega rahva seas hakkas ahenema rahvalaulude temaatika. Rahvalaulu peateemaks jäi võitluse kujutamine ekspluateerijate vastu. Teised teemad (armastus, loodus jne.) jäid tagaplaanile. See on mõistetav, sest selleteemalisi laule leidis rahvas ohtrasti kirjandusest. Ekspluateerijate-vastase võitluse avaldamist kirjanduses takistas aga tsensuur.

RAHVALAULUDE LIIGITUS.

Eesti rahvalaulud jagame kõigepealt regivärsiliseks rahvalauluks ja riimiliseks rahvalauluks. Riimilised rahvalaulud on hilisemad ning kunstiliselt nõrgemad. Olulise lauluvara moodustavad regivärsilised rahvalaulud.

Laadi poolest jagunevad eesti rahvalaulud *lüürilisteks* ja *eepilisteks*. Lüüriliseks nimetatakse niisugust rahvalaulu, milles peatähelepanu on suunatud inimese *mõtete*, *meele-*

olude ja tundmuste kujutamisele. Lüürilised rahvalaulud on suures osas mina-vormilised. Eepiliseks nimetatakse niisugust rahvalaulu, milles peatähelepanu on pühendatud sündmustiku kujutamisele.

Ka eesti eepilistes rahvalauludes, mille aluseks on küll mingi sündmuse või tegevuse kujutamine, valitseb pearõhk tegelaste või tegelase meeleolude ja tundmuste esitamisel («Kannel», «Sõjalaul», «Tütar ema haual», «Maie laul» jne.). Võib öelda, et meie eepilistes lauludes ületab lüüriline tunne eepilise tegevuse. Seepärast nimetataksegi neid lüroeepilisteks rahvalauludeks.

Lüürilistest rahvalauludest tuleb erirühmana eraldada tavandilaul. Tavandilaul (s. o. kommet saatev laul) erineb muust lüürilisest laulust oma ülesehituse ja ülesande poolest. Seega jaguneb eesti regivärsiline rahvalaul kolme suurde rühma: lüroeepiliseks lauluks, tavandilauluks ja lüüriliseks lauluks.

Lüürilistest lauludest ülevaate saamiseks jälgitakse neid tavaliselt temaatiliste rühmade kaupa. Temaatika kõrval arvestatakse lüüriliste laulude liigitamisel ka nende funktsiooni (s. o. ülesannet).

Eesti lüüriliste laulude uurimine on esile toonud järgmised põhilised temaatilised laulurühmad: kodu- ja lapsepõlve laulud, laulud laulust ja laulikust, töölaulud ning orjuslaulud.

KUS JA KUIDAS LAULDI.

Kus lauldi. Peamisteks laulukohtadeks olid kollektiivse kogunemise kohad, nii tööl kui ka lõbustustel. Lauldi hulgakesi tööle minnes ja töölt tulles, lauldi ka tööl, kui töö iseloom võimaldas. Näiteks käsikivil ja ketrustöödel lauldi ohtrasti. Seevastu kündmine ja teised taolised tööd ei soodustanud laulmist. Lauldi ka ühiselt puhkehetkil ning lõbustustel. Lauldi õitsil, kiigel olles, pulmades, ringmängudel jne. Lauldi seega eeskätt seal, kus oli palju rahvast koos.

Laulda võis muidugi ka üksinda (tubastel töödel, käsikivi juures, karjas) töö kergendamiseks ja aja möödasaatmiseks.

Kuidas lauldi. Regivärsilisi laule esitati tavaliselt kooriga. Lauldi iga värssi korrates. Eeslaulja (või osa koorist) alustas laulmist. Eeslaulja laulis ühe värsi, koor kordas, siis laulis eeslaulja teise värsi, koor kordas jne.

Kes laulsid. Lauljateks olid peamiselt naised. Vanades reisikirjeldustes esineb sageli märkmeid, et naised laulavad, mehed aga harrastavad pillimängu. Eeslauljateks olid tavaliselt vanemad naised, kogenud laulikud. Koor koosnes noorematest naistest. Eriti austatud ja kuulsad olid pulmalaulikud. Oli ka meeslaulikuid ning mõningaid laulurühmi laulsid ainult mehed.

Paistu rahvalaulik Epp Vasar (1828—1895), kellelt M. Veske kirjutas üles ligi 12 000 värsirida. Kahjuks on üleskirjutused enamikus hävinud.

Vanu regivärsilisi laule esitati ilma pilli saateta. Uuemaid riimilisi laule lauldakse sageli ka pilli (lõõts, kannel, viiul) saatel.

EESTI REGIVÄRSILISE RAHVALAULU KUNSTILISTEST ISEÄRASUSTEST.

Rahvalaul, nagu kogu rahvaluulegi, on töötajate kunstilooming. Sellisena on tal oma kindlad kunstilised võtted, oma poeetika. Rahvalaulu poeetika kujunes pika aja jooksul. Kindlakskujunenud, pärimuslikud poeetilised võtted aitavad rahvalaulu sisul eredamalt mõjule pääseda. Ei ole võimalik mõista rahvalaulu kogu ilu, mõttesügavust ja tundejõudu, kui ei tunta neid vormilisi iseärasusi ja poeetilisi vahendeid, mis on omased regivärsilisele rahvalaulule. Rahvalaulude mõistmine eeldab ka nende keeleliste iseärasuste tundmist. Regivärsilise rahvalaulu keel on kõnekeele arengust maha jäänud: see on vana, arhailine. Regivärsilise rahvalaulu keeles esinevad mitmesugused keelevormid ja sõnad, mis muidu ammu — sageli mitmesaja aasta eest — on rahva kõnekeelest kadunud. Nii rahvalaulu poeetiliste võtete kui ka keeleliste iseärasuste tundmine on aluseks rahvalaulu mõistmisele ja hindamisele.

Rahvalaulu keele iseärasused.

Eesti regivärsiline rahvalaul pärineb kaugest minevikust. Rahvalaulu kindel värsiehitus säilitas ka omaaegse keele. Regivärsilise rahvalaulu keel on arhailine, kusjuures püsima on jäänud ka murdelisi keelendeid, näiteks:

Ketran rüüdi röövelille,	Ketran rüüd röövlile,
peenta särki peksijalle,	peent särki peksjale,
siidi silma pistijalle,	siidi silma pistjale,
siis ma tien su teupäevad ...	siis ma teen su teopäevad ...

Rahvalaulu keele tähtsamad iseärasused on:

K ä ä n a m i s e a l a l:

1) nimetava lõpul on vokaal (noori meesi);
2) osastavas **-da** või **-ta** (mer**da**, kindakes**ta**);
3) sisseütlevas **-je** või **-ie** («Kes toob muld**aje** õluta, / kabel**ie** keedukalja»);
4) alaleütlevas (kaasrõhulise silbi järel) **-lle** (röövel**ille**);
5) muis kohakäändeis: **-ssa** (mõne**ssa**), **-sta** (maa**sta**), **-lla** (hommiku**lla**), **-lta** (lävel**ta**);
6) saavas **-ksi** (kupja'a**ksi**);
7) kaasaütlevas esineb kohati omastav+k a a s a (ilu tõin enese k a a s a);
8) **i**-mitmust esineb palju laiemalt kui kirjakeeles (ilma noo-rita mehita).

P ö ö r a m i s e a l a l:

1) **ma**-tegevusnimes on **-maie** (kui ma hakkan laule**maie**);
2) kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pöördes **-kse** (loogelek**se** linnukene);
3) esineb **ne**-kõneviis, mis väljendab kahtlust või võimalikkust (jääne**b** = jääb vist, lööne**b** = ehk lööb);
4) umbisikulise tegumoe minevikus **-tie** (saade**tie**);
5) laiemalt esineb **i**-minevikku (künn**i**n, kasv**i**d, mõtl**i**n).

T e i s t e l a l a d e l:

1) vahevokaal (endine teise silbi täishäälik) on püsinud praegustes kolmandavältelistes sõnades (raud**a**ne, mõtt**e**lema, võtt**e**lema) ehk nn. sisekao puudumine;
2) konsonant kahe naabersilbi vahel on kadunud, ent täishäälikud pole veel kokku sulanud; vahekonsonanti märgitakse kirjas ülakomaga (saapa'ad, rakke'ella, palve'ida);
3) keskvõrdes **mbi**-tunnus (kirev**ambi** = kirevam);
4) esineb omandusliide (possessiivsufiks, mis liitub nimisõnale ja tähistab omamist: **-ni, -si, -sa** ja **-na** (nurgass**ani** = minu nurgas; uksill**asi** = sinu ustel; nurgast**ana** = oma nurgast).

Rahvalaulude ülesehitus.

Luuletus koosneb stroofidest ehk salmidest. Regivärsiline rahvalaul seevastu koosneb üksikutest värssidest. Rahvalaulu ülesehitust vaadeldes leiame mõned ülesehitusvõtted, mis seovad üksikud värsid lauluks ja üksikud sõnad värsiks. Need ülesehitusvõtted on: p a r a l l e l i s m ehk m õ t t e k o r d u s, a l l i t e r a t s i o o n ja a s s o n a n t s. Ühtlasi on need kolm regivärsilise rahvalaulu põhitunnusteks.

Parallelism. Regivärsiline rahvalaul koosneb üksikutest värssidest. Iga värss moodustab mõttelise terviku — kas lause või ise-

seisva lauseosa. Värsse seob omavahel parallelism. Seega on siis parallelism omalaadne ehitusvõte, näiteks:

Laula, laula, suukene,
liigu, linnu keelekene,
mõlgu marja-meelekene,
ilutse, südamekene.

Näeme, et värsside vahel on olemas mõtteline seos. Ühte mõtet esitatakse mitmes erinevas sõnastuses. See ongi parallelismi sisu. Parallelismiks nimetatakse ühe värsi mõttelist kordamist järgmise värsiga (või värssidega) sel viisil, et sama või öeldule ligidane mõte väljendatakse teiste sõnadega. Järgmine värss arendab ühtlasi mõtet edasi, süvendab meeleolu, laiendab pilti. Kujutluspildi laiendamises ja süvendamises seisab parallelismi ülesanne. Näiteks:

Otsi uusi orjasida,
palu uusi palgalisi,
leia uusi leivasööjaid...

Kui mina hakkan laulemaie,
laulemaie, luulemaie,
pisut sõnu pildumaie...

Parallelism on regivärsilise rahvalaulu põhiline ülesehitusvõte. Laul koosnebki tegelikult parallelismirühmadest. Parallelismirühm koosneb peavärsist ja paralleelvärsist või -värssidest. Peavärss esineb tavaliselt parallelismi alguses, näiteks:

Kus on kullalla koduke
ja hellal eluaseke
ja marjal magadispaika...

Pea- ja paralleelvärss võivad esineda koos, ühes värsis, näiteks: *tüki teeda, marga maada; Peeter peeni, mees madala; tõuse taati, ärka taati* jne.

Parallelismi kui rahvalaulu põhilise vormivõttega on tihedalt seotud teised poeetilised võtted.

Alliteratsioon ja assonants. Kui parallelism oli kogu laulu ülesehitusvõtteks, siis värsi piirides täitsid seda ülesannet alliteratsioon ja assonants.

Alliteratsiooniks nimetatakse ühe ja sama kaashääliku kordumist värsis sõnade algul:

...kuule, kus kukub kurja lindu,
häälitseleb hädalindu,
laksuteleb laiska lindu...

Assonantsiks nimetatakse ühe ja sama täishääliku kordumist värsis sõnade pearõhulistes (s. o. esimestes) silpides:

lõpe, lõpe, põllukene,
vähene, väljakene,
kuule, kulla nurmekene...

Alliteratsioon ja assonants esinevad regivärsilises rahvalaulus tavaliselt koos:

Küde **k**üpseks, **k**ütismaake,
põle **p**õrmuks, **p**õllumaake...

Koos esinevat alliteratsiooni ja assonantsi nimetatakse ka algriimiks. Sõna valik ühes värsis oleneb algriimist. Algriimi ülesandeks on sisuliselt oluliste, mõttesisu kandvate sõnade rõhutamine värsis. Seejuures seob ta sõnad omavahel tugevamini ja aitab kaasa kõlalise mõju suurendamisele. Laulikuile on algriim ühtlasi üheks meelespidamise võtteks.

Alliteratsiooni ja assonantsi kohtame ka vanasõnades («Mis täna tehtud, see homme hooletu») ja kõnekäändudes («... ei seisa pudeliski paigal»), vahel ka rahvajuttudes.

Rahvalaulude värsiehitus.

Värss on luuletuse või laulu rida. Värss koosneb värsijalgadest, värsijalg silpidest. Värsimõõt määrab kindlaks, milline silp värsijalas on rõhutu ja milline silp rõhuline. Rõhuliste ja rõhutute silpide korrapärane vaheldumine moodustab laulu või luuletuse rütmi. Rütm eraldab luule proosast.

Eesti regivärsilise rahvalaulu värsiks on neljajalgne trohheus, kus vahelduvad rõhuline (′) ja rõhutu (◡) silp, näiteks:

′◡ ′◡ ′◡ ′◡
liigu / linnu / keele/kene,
′◡ ′◡ ′◡ ′◡
mõlgu / marja / meele/kene.
′◡ ′◡ ′◡ ′◡
Küll saad / siiski / olla / vaida,
′◡ ′◡ ′◡ ′◡
kui saad / alla / musta / mulla.

Normaalselt on eesti rahvalaulu värsis seega 8 silpi. On aga erijuhtumeid, kus värsis on silpe 9—10, näiteks:

′◡ ◡ ◡ ′◡ ′◡ ′◡
Ühe pani / kuuksi / kullen/dama,
′◡ ◡ ◡ ′◡ ′◡ ′◡
Salme aga / hüüdis / saanis/tagà
′◡ ′◡ ′◡ ′◡ ′◡
Nurgad / nutid, / et olen / noori.

Rohkem kui 2 silpi esinevad tavaliselt esimeses värsijalas, harvem teises ja kolmandas; neljandas mitte iialgi.

Tuleb ette ka värsse, kus esineb vähem kui 8 silpi:

′◡ ′◡ ′◡ ′◡
Too / kirves, / raiu / kiike.
′◡ ′◡ ′◡ ′◡
Tegi / kuu, / tegi / kaksi.

Näeme, et ühte värsijalga võib koonduda rohkem kui kaks lühikest silpi. Teisest küljest võib üks pikk silp terve värsijala moodustada.

Vana regivärsi üheks oluliseks erinevuseks kaasaegsest luulest on see, et värsirõhud alati ei lange kokku sõnarõhkudega. Seda juhtub siis, kui värsis on kolmesilbilisi sõnu. Näiteks:

Kus on / kullal/la ko/duke
ja hel/lal e/lua/seke
ja mar/jal ma/gadis/paika
ja tai/mel ta/luto/ake.

Selliseid värsse on rahvalauludes ligi kolmandik. Laulude esitamisel tuleks — koolis lugedes — lähtuda sõnarõhkudest, mitte värsirõhkudest. Ka laulude tegelikus esituses lauldi — olenevalt lauljast ja laulust — mitmeti. Kord skandeeriti (s. o. lauldi, lähtudes värsirõhkudest), kord mitte.

Näeme, et rahvalaulu värsimõõt on oma näilisest lihtsusest hoolimata keerukas, sealjuures nõtke ja paindlik. Regivärsilise rahvalaulu värsimõõt on kujunenud sajandite jooksul. Ta vastab keele varasemail arenemisastmeil esinevaile vältesuhetele. Koos keele arhailiste vormidega on regivärsilise rahvalaulu värsimõõt säilinud tänapäevani.

Rahvalaulu poeetilised võtted.

Rahvalaulu elamuslikkust aitab kujukamalt esile tuua mitmesuguste poeetiliste võtete ulatuslik kasutamine. Rahvalaulus esineb rikkalikult nii kõne- kui ka lausekujundeid.

Kõnekujundid. Kõnekujunditest kasutatakse rahvalauludes peamiselt epiteeti, võrdlust, metafoori, metonüümiat ja personifikatsiooni.

Epiteediks nimetatakse kaunistavat või kirjeldavat lisandsõna, mis rõhutab või toob esile põhisõna ühe olulise tunnuse või omaduse. Epiteetideks on peamiselt omadussõnad, näiteks:

Tukkusid tubased neiud, pere endised emandad...
Purjetan punasta merda, Viru merda viirulista...

Epiteetide valiku määrab rahvalaulus sageli alliteratsioon ja assonants. Epiteetide kaudu luuakse mõjuv pilt. Nende õigest valikust oleneb sisu edasiandmise jõud. Epiteedid on sageli traditsioonilised. Näiteks: peretütar on *peenikene*, maa on *maksakarvaline* jne. Traditsioonilised epiteedid on püsivad mitmes laulus, terves laulurühmas ja mõnikord isegi mitmes laulurühmas. Traditsiooniline epiteet iseloomustab püsivat omadust, laadi, olukorda.

Rahvalauludes laialatuslikult kasutatav kõnekujund on võrdlus. Võrdluse põhilise aluse moodustab ühe nähtuse kõrvutamine

teisega. Seejuures on võrdluse eesmärgiks seletada tundmatut tuntu abil ning seega avardada laulu väljenduslikku külge. Võrdlus osutab sarnasusele kas otseselt või väljendab seda sõnade *kui, nagu, justnagu* jne. abil:

Rehepapp, sa linnukene,
n i i k u i vaga vaimukene...
Enne lõpeb lehte puusta
enne k u i mina sõnusta.

Kõige levinumaks kõnekujundiks meie rahvalauludes on m e t a f o o r ehk ülekanne. Metafoor on välja kasvanud võrdlusest. Metafooriks nimetatakse ühe eseme, nähtuse või olendi omaduste omistamist (ülekandmist) teisele teatava sarnasuse vahendusel.

...millal peasen vaemuasta,
vaemuasta, p õ r g u a s t a,
k u r a d i k o j a seesta,
p õ r g u k e e r u keske'elta.

Metafoori eriliigina võib vaadelda ka e u f e m i s m i e. peitenime. Eufemismiks nimetatakse mingi ebameeldiva, halvaks või kahjulikuks peetud mõiste või asja varjavat, pehmendavat, ilustavat või vältivat nimetust. Eufemism on tekkinud kas usundlikel, kõlbelis-esteetilistel või viisakuskombelistel kaalutlustel. Rahvaloomingus kasutatakse rohkesti eufemisme. Näit.: *vana hall* (= hunt); *kikkikõrv* (= jänes); *Mulla Madis* (= surm) jne.

Metafoori alaliigiks on ka p e r s o n i f i k a t s i o o n ehk isikustamine. Personifikatsiooniks nimetatakse elututele esemetele inimkäitumise, -tegevuse või -tundmuste omistamist, n.-ö. elustamist ja hingestamist.

Leidsin tamme n u t t e m a s s a,
tamme lehed l e i n a m a s s a,
tamme oksad õ h k a m a s s a...

M e t o n ü ü m i a k s nimetatakse ühe mõiste omaduste ülekandmist teisele vastavate omaduste kindla suhte ja seose põhjal. Metonüümial on rida alaliike. Neist rahvalaulus rohkem esinev on s ü n e k d o h h. See on osa vahetamine tervega või vastupidi (ka ainsuse tarvitamine mitmuse asemel või ümberpöördult). Kõige rohkem tuleb ette terviku asendamist osaga (nn. *pars pro toto* = osa terviku asemel):

Oh minu hella vellekene,
h õ b e k u u b e, k u l d a k i n g a,
nägid neidu kasvavada,
s i n i s ä ä r i sirguvada,
p ä r g a p e a d a ülenevädä.

Harvemini esineb osa asendamine tervikuga (nn. *totum pro parte* = tervik osa asemel):

Kui ma hakkan laulemaie,
. . . . . .
k ü l a kõik jääb kuulamaie,
v a l d a jääb vaatamaie.

Sünekdohh võimaldab olulist, tunnuslikku omadust või tegevust eriti ilmekalt esile tõsta.

Poeetilisel liialdusel on samuti kaks alaliiki: hüperbool ehk suurendav liialdus ja litotees ehk vähendav liialdus:

Tuhat sülda turja laia,
sada sülda sarved pikad,
kaksi sülda karvad pikad,
sõrad sülla laiusedki.

Ketrab kedrust suised päevad,
tallab vokki talvsed päevad,
ei saa särki sääselegi,
palakada parmulegi...

Lausekujundid. Regivärsilisel rahvalaulul on oma kindel lausekujundite raudvara. Neist tähtsamad on inversioon, retoorilised küsimused ja hüüatused, kordused ja stereotüüpsed vormelid.

Inversiooniks nimetatakse ebatavalist, ebareeglipärast sõnade järjestust lauses, mis tuleneb sellest, et sõltuvalt värsirütmist ja alliteratsioonist ning assonantsist viiakse värsis mõni sõna rõhulisse asendisse, näiteks:

Käisin pulmassa mõnessa,
käisin saajassa sajassa...

Olin kui uba ilusa,
käisin kui käbi kenasti...

Retooriline küsimus on selline küsimus, millele ei oodata vastust, või küsimus, millele küsija ise vastab. Seda kasutatakse huvi tõstmiseks, vastuse esiletõstmiseks. Näiteks:

Mis sina lõõtsud, lõunatuuli,
õhuteled, õhtutuuli?
Puhud sa puna minusta,
lõõtsud verda palge'esta!

Mis jätäme pere-esäle?
Jätäme härjä ikke'esse.
Mis jätäme perepojale?
Laia täku latterisse...

Stereotüüpseid vormeleid, mis muutumatult esinevad mitmetes lauludes ja mis iseloomustavad püsivaid, kindlaid olukordi (või tegelasi), kasutatakse rahvalauludes sageli, näiteks traditsioonilise algusena:

Kui mina hakkan laulemaie,
laulemaie, luulemaie...

või pöördumisena kellegi poole:

Neiukesed, noorukesed,
punapõske piigakesed...

või vastuse traditsioonilise algusena: «mina kuulsin, vastu kostsin» jne. Stereotüüpsed vormelid rändavad laulust laulu nagu traditsioonilised epiteedid. Nad on laulikuile teatud pidepunktideks. Neil on laulus sama ülesanne mis näiteks sidesõnadel lauses.

Sõnade, lauseosade ja tervete värsside (s. o. lausete) *korrdused* on rahvalauludes väga sagedased, näiteks:

Kodu poole, kulla poole,
maja poole, marja poole,
elu poole, hella poole.

Sööge, langud, jooge, langud,
südämestä sööge, langud,
julge'esti jooge, langud.

Kordused tõstavad esile olulist, nad on vajalikud muljete ja meeleolude tihendamiseks ja süvendamiseks. Kordusi esineb ohtrasti ja väga mitmelaadilisi. Kordus muutub laulus sageli isegi kompositsiooniliseks võtteks. Mõned laulud on üles ehitatud kordusele (korduv küsimus, korduv tegevuse esitus).

Lisaks neile kasutatakse rahvalauludes ka *vastuseadet* ehk *antiteesi*, *astendamist* ehk *gradatsiooni* ja *loendamist*.

Nii lause- kui ka kõnekujundid on olulised vahendid rahvalaulu kunstilise mõjukuse, elamuslikkuse saavutamiseks. Poeetiliste võtete rikkus ja nende oskuslik kasutamine teeb rahvalaulu kauniks ja südamlikuks.

Analüüsi näide.

Esitame regivärsilise rahvalaulu vormielementide analüüsi näitena laulu «Ikka peab ori ujuma».

/1./ Tuleks või tulista lunda,
sajaks raudasta raheta,
tilguks tinavihmukesta —
/2./ ikka peab ori ujuma,
ikka vaene vanderdama,
orjalaps läbi ujuma,
palgapoiss läbi pugema.
/3./ Küll teen tööd — ei tänata,
näen vaeva — vannutakse.

Laul on tööpoisi kaebus.

Kompositsiooniliselt koosneb laul kolmest osast, kolmest parallelismirühmast: esimene ja teine rühm kuuluvad kokku, teises lõpetatakse esimeses alustatud mõttekäik, kuna kolmas on kokkuvõttev osa. Laulu sisu on lühidalt ära öeldud juba kolme värsiga:

Tuleks või tulista lunda —
ikka peab ori ujuma.
Küll teen tööd — ei tänata.

Esimene parallelismirühm kirjeldab neid tingimusi, milles ori peab töötama. Orjal tuleb rühkida lumega, rahega, vihmaga. Siin on loendatud kõik sademed, mis aastaringi võivad sadada. Loendavast parallelismist kasvab välja üldistus: ori peab rühkima alati. Ent «lumel», «rahel» ja «vihmal» on ka oma metafoorne sisu: lumi — s. o. talv; rahe — kevad, sügis; vihm — suvi. Saamegi aasta. See on rahvaluulele väga iseloomulik, et seal on sõnadel kaks tähendust: otsene ja metafoorselt ülekantud. Kuid laul läheb kaugemale. Juttu pole ju tavalisest lumest, vaid tulisest lumest (oksüümoron), raudsest rahest (epiteet) ja tinavihmast (epiteedist kasvanud metafoor). Poeetiliste kujunditega tõstab laulik laulu elamuslikkust. Ühtlasi rõhutab laulik esiletoodud tingimuste raskust.

isegi võimatust. See äratab kuulaja-lugeja huvi: kes siis kannatavad sellise olukorra all.

Sellele vastab teine parallelismirühm. Loendavas parallelismirühmas esitatakse: ori, vaene, orjalaps, palgapoiss. Loetlusest kasvab üldistus: rikka sõltlane, teisele töötaja, ekspluateeritav. Siit näeme ka, kuidas ühes parallelismirühmas teisendatakse sõnu ühe ainevalla piirides (ujuma, pugema, vanderdama) ning kuidas assonants ja alliteratsioon määravad sõnavaliku: **palgapoiss poeb, vaene vanderdab.** Ühtlasi võib sõnu *pugema, ujuma, vanderdama* mõista metafoorselt. Mõeldud on ikkagi töörühkimist.

Viimases parallelismirühmas on orjatöö eredaks iseloomustamiseks kasutatud antiteesile rajatud parallelismi:

Küll teen tööd — ei tänata,
näen vaeva — vannutakse.

Algriim seob olulisi, tunderõhulisi sõnu: **tuleks tulist, raudne rahe, tilguks tina.** Viimases parallelismirühmas seovad alliteratsioon ja assonants iseseisvaid värsipooli: teen tööd — ei tänata; näen vaeva — vannutakse.

Emotsionaalsust aitavad oluliselt tõsta kasutatud kõne- ja lausekujundid. Siin esineb epiteet r a u d n e rahe, epiteedist väljakasvanud metafoor t i n a v i h m. Esineb loendust ja vastuseadet, antiteesi.

Analüüsides värsiehitust näeme, et siin on tegemist juhuga, kus sõnarõhud ei kattu värsirõhkudega. Kuidas analüüsida? Värsis on kaheksa silpi. Tähendab — igale rütmiühikule vastab üks silp. Seega analüüsime:

Tuleks / või tu/lista / lunda jne

Arhailistest keelenditest esineb ohtrasti lõppkao (lunda, raheta, vihmukesta) ja sisekao puudumist (raudasta).

Murdelise joonena esineb v i h m u k e (vihmake).

Laulu esitamisel lähtume — kuna värsirõhud ei ühti sõnarõhkudega — eeskätt sõnarõhkudest. Tunderõhu asetame mõttesisu kandvatele sõnadele, mis on juba esile toodud alliteratsiooni ja assonantsi abil.

LÜROEEPILISED RAHVALAULUD.

Muistsetel eestlastel oli enne XIII sajandit Skandinaavia saagade andmetel ka kangelaslaule. Kui vanad eesti hõimud orjusse suruti, kadus ka kangelaslaul. Ühtlasi muutus laulikute koosseis: meeste asemel said peamisteks lauljateks naised, kelle suus muutus ka lüroeepiline laul. Valdavaks muutusid nimelt perekonnaelu sündmuste kujutus ja kosjateemad.

Siiski on lüroeepilisi rahvalaule ohtrasti mitmesugustel teemadel.

Vanima osa neist moodustavad mitmesugused mütoloogilise sisuga laulud, nagu «Loomine», «Suur tamm» ja teised. Mütoloogilise sisuga laule ei ole palju.

«Loomine» jutustab sellest, kuidas «sinikirja linnukene» otsib pesapaika ja leiab selle «kullakarvalises põõsas». Pessa muneb lind kolm muna, munast haub pojad, pojad paneb taevasse päikeseks, kuuks ja täheks.

Selles laulus ilmnevad muistsed eesti ja soome hõimudele omased kujutelmad maailma loomisest. Igal rahval oli oma arusaam

maailma loomisest ja ehitusest. Eesti hõimud uskusid, et maailm on loodud munast. See usk avaldub «Loomislaulus», ehkki ähmaselt. Laul on väga vana. Pika levimise jooksul on ta muutunud katkendlikuks ja ähmaseks.

Teise rühma lüroeepilistest lauludest moodustavad laulud, mis jutustavad laulu tekkimisest. Siia kuuluvad «Kannel», «Ilulaul» jt. Need on kauneimad eesti rahvalauludest.

«Ilulaulus» esineb peategelasena isikustatud laul, kes sõidab laia välja pidi. Ilule ehk Laulule tulevad vastu poisid ja naised ning kutsuvad teda endale. Ent Laul hülgab poisid, hülgab naised ja

läheb lustil neiu hulka,
kaldub neiu komandusse...

sest

neiul ilu eessa jooksis,
nalja tagana naeratas.

Selles kaunis setu laulus on rahvas väljendanud oma suhtumist laulusse kui nooruseilusse, mille peamised kandjad olid tütarlapsed. Ühtlasi iseloomustab see laul kogu eesti rahvalaulu omapära.

Lüroeepiliste rahvalaulude kõige arvukama rühma moodustavad laulud, mis jutustavad perekonnaelust ja perekondlikest suhetest. Neis lauludes kajastuvad vanad, sageli julmad kombed. Nad jutustavad veritasust (sugulaste tapmine tuli tasuda tapja või mõne selle omakse tapmisega), naiseks tõmbamisest (mehed röövisid — tõmbasid — tütarlapsi vastu nende tahtmist kaasaks), tütarde hukkamisest (vanal ajal ei tahetud tütreid, vastsündinud tütred sageli hukati või ohverdati) jne. Siin võib nimetada ballaaditaolisi «Maie laulu» ja «Tooma laulu», nukrat «Tütar ema haual», «Tütarde tapja», «Tütar vette» ja paljusid teisi. Siia kuuluvad ka kosimistest jutustavad laulud ja kosjafantaasiad, mida meil on silmatorkavalt palju, näiteks «Kaevul kosija», «Arg kosilane» jt. Üks selliseid on ka setu laul «Kalmuneid».

«Peeter peeni, mees madala» külvas vilja ja palus «kalmulisi» (s. o. surnuid, nende hingi-haldjaid), et need edendaksid ta külvi. Vastutasuks tõotab Peeter naida «kalmust naise». Kuid Peeter unustab oma tõotuse, kosib Riiast rikka tütre. Koduteel aga jäävad hobused tõotuse andmise kohal seisma, kalmulised tulevad Peetrilt aru pärima. Küll pakub Peeter mitmesuguseid andeid: rõivaid, loomi, raha, lõpuks vanemad ja vennad. Alles siis, kui ta lubab noore naise, saab ta minema ning jõuab surnud noorikuga koju. Ema kohkub kalmuneidu nähes ja kardab neiu suguvõsalt veritasu. Peeter lubab minna täheks taevasse.

«Kalmuneius» avalduvad mitmesugused muistsed uskumused ja kombed: usk hingedesse, ohverdamine, veritasu. Laul hoiatab inimesi astumast ühendusse hingedega; manitseb kergemeelsete lubaduste andmise ja eriti nende murdmise eest. Laulu sisuks ongi hingede kättemaks sõnamurdjale.

Kompositsiooniliselt koosneb laul kolmest osast: 1) sissejuhatus, kus kangelane sõlmib lepingu kalmulistega; 2) lepingu murdmine — kosjad ja kojusõit; 3) kojujõudmine, ema ehmatus. Peamine sündmustik toimub teises osas, mille keskpunktiks on kangelase ja kalmuliste dialoog. Neljakordse kordusega on mõjuvalt esile toodud kangelase hirm ja meeleheide, asjatud katsed edasi pääseda. Gradatsioonis tõusevad kangelase ohvrilubadused, kuni täitub leping. Murtud kangelane jõuab kalmuneiuga koju. Järgneb vestlus emaga. Ema heidab talle ette kergemeelset tõotust ja hoiatab ähvardava veritasu eest. Meeltheitnud kangelane lubab enda tappa — minna «täheks taeva'asse».

Eri rühma lüroeepikat moodustavad korduslaulud (ehk «nuttes koju»-laulud). Nendes lauludes on harilikult neli osa: 1) jutustus: laulu peategelasele juhtub mingi õnnetus; 2) «nuttes koju»: peategelane ruttab nuttes koju, vanemad pärivad nutu põhjust; 3) taasjutustus: küsitav jutustab oma juhtumuse teistkordselt; 4) lohutus: vanemad lohutavad laulu peategelast.

Korduslaulude ilmekamaid näiteid on «Kari kadunud». Laul algab kauni poeetilise pildiga; siis aga juhtub õnnetus — loomad kaovad (1). Järgneb «nuttes koju»-osa («Läksin koju nuttessani») ja vanemate pärimine («Mis sa nutad, tütar noori?») (2). Karjalaps jutustab oma äpardusest (3). Neljas osa sisaldab vanemate lohutuse.

Viimase rühma lüroeepilistest lauludest moodustavad hilisemad laulud, mis on tekkinud pärast eestlaste alistamist sakslaste poolt. Siia kuuluvad mitmesugused nekruti- ja teomehelaulud («Teomehe laul», «Kubjast peksmas» jt.). Need laulud on kunstiliselt nõrgemad kui muud lüroeepilised laulud.

Lüroeepilised rahvalaulud (välja arvatud hilisemad) jutustavad meile vanadest eesti hõimudest, nende tööst, perekonnaelust ja maailmavaatest. Need laulud on kõrge kunsti- ja ajaloolise väärtusega.

TAVANDILAULUD.

Laule, mis on seotud mitmesuguste kommete ja usundiga ning mida lauldi seoses kindla kombe ehk tavaga, nimetatakse üldise nimega tavandilauludeks. Muust lüürilisest rahvalaulust erinevalt on tavandilaulud pikemad. Sageli koonduvad mitmed laulud ja laulumotiivid pikkadeks tsükliteks, mille esitamine koos kombega võttis terve õhtu (mardilaulud, kadrilaulud) või isegi päeva (pulmalaulud).

Tavandilaule võime jagada kahte suurde rühma: 1) kalendrilised tavandilaulud (rahvakalendri tähtpäevadega seotud laulud) ja 2) perekondlikud tavandilaulud (inimese elu tähtpäevadega seotud, tähtsamaid perekondlikke sündmusi saatvad laulud).

Kalendrilised tavandilaulud. Rahvakalender sai lõpliku kuju feodaalajal. Ta kujutas endast rahvapäraste tähtpäevade süsteemi. Aega arvati mitte kuupäevade, vaid nädalate kaupa, kindlakskujunenud tähtpäevast järgmise tähtpäevani, näiteks järgmiselt:

jüripäevast 7 nädalat jaanipäevani (24. VI),
jaanipäevast 7 nädalat lauritsapäevani (10. VIII),
lauritsapäevast 7 nädalat mihklipäevani (29. IX),
mihklipäevast 6 nädalat mardipäevani (10. XI),
mardipäevast 6 nädalat jõuluni (25. XII),
jõulust 6 nädalat küünlapäevani (2. II),
küünlapäevast 7 nädalat maarjapäevani (25. III),
maarjapäevast 4 nädalat jüripäevani (23. IV).

Tähtpäevade aluseks olid põllundusliku töö mitmesugused järgud (künd, külv, lõikus jne.). Iga tähtpäev oli nagu meeldetuletuseks teatava töö õigeaegseks alustamiseks või lõpetamiseks.

Igale rahvapärasele tähtpäevale olid omased kindlad uskumused ja kombed. Viimastega olid omakorda sageli seotud ka mitmesugused rahvalaulud ja -mängud. Mitmete tähtpäevade tavad ja laulud on tekkinud väga ammu. Need teenisid viljasaagi ja karjakasvatamise edendamise eesmärki. Ühtlasi olid need tähtpäevad rahvalikeks pühadeks, millal noored ja vanad meelt lahutasid.

Tuntumaid lauludega seotud tähtpäevi on mardi- ja kadripäev, vastlapäev ja jaanipäev.

Mardipäev (10. nov.). Üle-eestiliselt oli tuttavaks kombeks, et mardipäeva eelõhtul käisid noored maskeeritult naaberperedes ja soovisid lauludega vilja- ja karjaõnne; vastutasuks saadi mitmesuguseid ande. Noorte juhiks oli nn. «mardiisa», kelle juhtimisel mindi naaberpere ukse taha ja paluti sisselaskmist:

Laske marti sisse tulla!
Refr. marti, marti!
Mart on tullu kauge'elta:
üle soo sipa-sapa,
läbi laane lipa-lapa.
Mardi küüse külmeteve,
mardi varba valuteve.

Tuppa tulles astus teiste ees mardiisa, kes kaasasolevast kotist viljateri põrandale külvas, kusjuures mardid lauldes head vilja- ja karjaõnne soovisid:

Kuule, kuule, pai pereisa,
märt toob teile kike õnne:
märt viskab sisse viljaõnne,
sisse kannab kaaraõnne...
. . . . . .
Sisse toob sigade õnne,
hoovi toob hobuste õnne...

Toas lauldi ja tantsiti. Pererahva poole pöörduti lauluga, milles kästi otsida martidele andeid:

Peremees, peremehike,
perenaine, naisuke!
Võta see võti varnasta,
kepsi minna kelderisse,
kapsi minna kamberisse,
üle õue hoone'esse.
Otsi vorsti-otsakesta,
katsu käki-raasukesta,
sandi-mardi maugukesta[1].

Kui annid käes, lahkusid mardid tänades:

Aitüma, perevanemad,
hüva andi andemasta!
Teile tõusku tõmmud lehmad,
üle näo üsna mustad!
Sead siuakad[2] sigigu,
laiad latakad emised,
pitke putke põrsukesed!

Samuti kui mardipäeva, on ka k a d r i p ä e v a (25. nov.) tavad ja laulud väga vanad. Kadrit peeti karja kaitsjaks. Eestlastel on kadripäevaga seotud kombed — maskeeritult naabertaludes käimine, seal laulmine ja tantsimine — sarnased mardipäeva omadega. Samasugused on ka laulud: andide küsimine ja tänamine. Palujana esinevad ainult «martide» asemel «kadrid». Koos korjatud annid söödi samal õhtul ühiselt mitmesuguste tubaste mängude ja lõbustuste saatel.

Talviste tähtpäevade hulka kuulub ka v a s t l a p ä e v. Üldtuntumaks vastlapäeva kombeks oli liulaskmine. Liugumine arvati olevat seotud vilja-, eriti linakasvuga. Usuti, et kõige pikemad linad pidid kasvama sellel, kes kõige kaugemale liugles. Liulaskmise tavasid kirjeldab kujukalt «Vastla liulaul». Erandina on vastlapäeva laulud võrdlemisi lühikesed.

J a a n i p ä e v a g a (24. VI) tähistati suvist pööripäeva ja kevadiste põllutööde lõppu. Jaanipäeva pidustused ja tavad on eestlastel väga vanad. Tähtsamaks tavaks oli jaanitule tegemine, mis pärines ürgvanast päikese austamise kombest. Jaanitulele omistati vanasti maagilist ja puhastavat mõju. Usuti, et jaanituli hirmutab eemale kõik kurjad vaimud. Jaanitule ümber koguneti puhkama ja lõbutsema: laulma, tantsima, mängima ja Põhja-Eestis ka kiikuma. Eriti populaarseteks jaanimängudeks olid «Nukumäng» ja «Nõelamäng».

Jaanipäeva lauludes kutsutaksegi tuld hoidma:

Tulge jaaniku tulele,
tulge tulda hoidemaie:
tuluk tükib hoone'esse,
säde kargab katuksesse,
ebemed küla vahele.

Samas laulus manatakse ja soovitakse kõike halba neile, kes ei tule teiste seltsi:

---

[1] M a u k (om. maugu) — jäme vorst.
[2] S i u a k a s — sihvakas.

Kes ei tule tulda hoidemaie,
saagu koju kolletama,
ahju ette hallitama!

Inimeste teadmiste arenguga on vanad uskumused ja kombed kadunud. Rahvapärase kalendri tähtpäevadega seotud laulud ning tavad on kaotanud oma esialgse tähenduse ja säilivad veel vaid traditsiooniliste lõbustustena.

Kalendrilistele tavandilauludele on väga lähedased mitmesugused lõbustustelaulud, mida laulsid noored oma kokkutulekuil.

Kiigelaulud. Kevadel ja suvel olid peamisteks kogunemiskohtadeks kiigeplatsid, kus veedeti aega kiikudes, lauldes ja mängides. Kiige juures lauldi palju.

Kiikumine oli noorte armastatumaks lõbustuseks, mistõttu hinnati kiike väga kõrgelt. See avaldub lauludeski, näiteks «Kutse kiigele», «Kiigele ehtimine» jt.

Kiige ehitajad on samuti hinnatud ja nende tööd kiidetakse. Kui aga ehitamiseks on valitud ebasobiv koht või töö on tehtud halvasti, siis laidetakse seda lauluski («Kiige katsumine»).

Oli kombeks, et tütarlapsed kiigel istusid, noormehed aga neid kiigutasid. Kiigutamise eest andsid neiud noormeestele tasuks kindaid, põlvepaelu jm. Seda kommet meenutatakse lauluski:

Mis sa kiunud, kiigekene,
halad, aluslauakene?
Kiike kiunub kinda'aida,
aluslauda ande'eida,
pealispuu punapanemeid.

Kiigele mindi ehitult, peorõivais («Kiigele ehtimine»). Lauludes õhutatakse kõrgele kiikuma ning tänatakse kiigutajaid — «hälli sõudijaida».

Perekondlikud tavandilaulud. Inimese elu tähtpäevadega seotud perekondlike tavandilaulude hulka kuuluvad pulmalaulud ja itkud.

Rahvapäraseid pulmi (kohati nimetatud ka «saajad») peeti vanasti peamiselt sügisel pärast viljalõikust. Neis olid kujunenud kindlad tavad, mida täideti traditsioonilises järjestuses. Igasugune tegevus pulmades oli seotud lauluga. Lauljateks olid pulmalised, peamiselt naised, kes moodustasid nagu kaks iseseisvat koori: pruudi sugulased ühelt poolt ning peigmehe sugulased teiselt poolt. Püüti vastastikku teisest paremini ja vaimukamalt laulda, nii kujunes omapärane lauluvõistlus.

Eestlaste pulmad olid tavaliselt n.-ö. kahe poolega, s. t. neid peeti pruudikodus ja peigmehekodus. Pulmad algasid pruudikodus. Peigmees koos oma sugulastega sõitis pruudikoju, kus neid lauluga vastu võeti:

Tulge siia, aage siia,
siia uhke hoone'elle,
kõrge'elle katuselle,
rikka'elle räästa'elle!

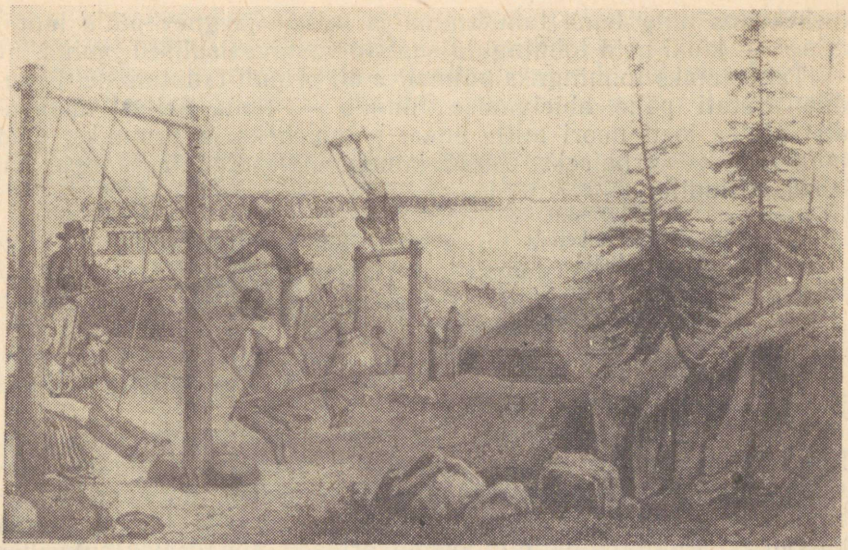

Kiikujad. *T. Gehlhaari ja F. Schlateri litograafia 1840. aastaist.*

Peigmehe pulmalised vastasid lauluga, milles usutasid, et kas ruumid on ikka korras, ning laulsid kiideldes:

Eest, eest, eest, ilusad langud,
taganege, targad naised,
hoidke kõrvale, kõrgid naised!
Ütlen aga uiest ümmer jälle:
taganege, takussärgid,
hoidke kõrva, kotisärgid,
siit tulevad tammed tantsima ja
arukased astuma ja
siit tulevad sisse siidisärgid,
siidisärgid, niidisärgid!

Lauludega juhatati pulmalised lauda, lauludega küsis saajarahvas[1] seejärel pruudi järele:

Ei me põle sõitnud sööma pärast
ega põle jooksnud jooma pärast —
. . . . . .
Me tulime oma otsima ja
valget peada vaatama ja
linalakka lehitama . . .

Pärast sööki tänati pererahvast samuti lauldes.

Pruudikodus küllalt lõbutsetud, sõideti peigmehekoju. Pruudi jumalagajätt vanematega, pruudikirstu (s. o. veimevaka) väljanõudmine ja viimine, pruudi ehtimine, pruudi vastuvõtmine peig-

[1] Saajarahvas — peigmehe sugulased.

mehekodus ning tema tanutamine ja sellele järgnev põlle lappimine[1] — kõiki neid toiminguid saatsid vastavasisulised laulud.

Tähtsamaks toiminguks pulmades oli pruudi tanutamine. Pruudile asetati pähe abielunaise tunnus — tanu. Sellest momendist alates loeti noori mitte enam peigmeheks ja pruudiks, vaid juba meheks ja naiseks. Tanutaminegi oli seotud lauludega. Nii lauldi pruudile:

Ehi, ehi, neitsikene!
Ehi neile ehetele,
mis su ema enne ehtis;
pane neile paeladele,
mis su ema enne pannud.

Pähe pane mure pärga,
otsa ette hoole pärga,
lagi pääle leina lindi.
Ehi valmis valge väljas...

Tanutamise järel algas lõbutsemine: lauldi, mängiti, tantsiti ja söödi kuni pulmade lõpuni.

Vanad pulmad olid laulurikkamaid sündmusi eestlaste elus. Kogu mitmepäevast pulmatalitust saatis lakkamatu laulmine. Seoses pulmadega mainitakse mõnikord ka erilisi pulmalaulikuid, keda käidi teinekord koguni kauge maa tagant pulma kutsumas. Pulmalaulik pidi olema eriliselt sõnaosav, laulurikas ja vilunud improviseerija ning hea pulmakommete tundja. Pidi

Pulmaliste kojujõudmine. *T. Gehlhaari ja F. Schlateri litograafia 1840. aastaist.*

[1] Põlle lappimine oli omapärane tava, mille sisuks oli mõrsjale raha annetamine. Lauludega kutsuti mõrsja «katkist» põlle lappima. «Lappimiseks» visati siis külaliste poolt põlle sisse raha.

ta ju otsekohe lauludesse valama kõik pulmasündmused, sealjuures osavamalt ja väledamalt kui vastaspoole laulik.

Itkudeks (ehk nutulauludeks) nimetatakse laulutaolisi kaebusi, mida nuttes lauldi (itketi) lähedase inimese kaotuse või lahkumise puhul.

Itkud pärinevad väga kaugest muistsest ajast. On teada kolme liiki itkusid: surnu- ehk matuseitk, mõrsjaitkud ja nekruti-itkud.

Matustel ja surnute mälestuspäevadel itketi, leinates kaotatud omast või sõpra. Pulmades itkes pruut kodust lahkumisel, leinates oma senist muretut neiupõlve isakodus. Hilisemast ajast pärinevad itkud, mida lauldi nekrutite saatmisel. 25-aastane sõduriteenistus oli niisama hea kui surm. Aruharva pöörduti kroonuteenistusest eluga koju tagasi. Seepärast lahkusid omaksed nekrutist itkemisega, itkudega.

LÜÜRILISED RAHVALAULUD.

Laulud kodust ja lapsepõlvest.

Ühe südamlikuma ja hellema laulurühma moodustavad laulud kodust ja lapsepõlvest. Kodule omistatakse rahvalaulus kõige ilusamad epiteedid. Suitski on *kullane* ja *hõbedane*, kui ta tõuseb kodutarest.

Kodu poole, kulla poole,
elu poole, hella poole,
maja poole, marja poole,
kodu poole koidab silma,
elu poole helgib meeli

laulab laulikneiu, samastades kodu ja elu. Kodu kiitusega on lauludes lahutamatult seotud vanemate, eriti ema tänamine ja ülistamine. Laulud nagu «Lapse tänu» ja «Ema arm on põhjatu» on südamlikud poeetilised tänuavaldused emale, kes laste eest hoolitsedes pole tundnud väsimust ega vaeva. Ema on lapsed üles kasvatanud, ema õpetab neid tööd tegema ja puhtust pidama, ema arm on põhjatu. Ema surmaga kaob ka kodu:

Kui kooleb ära isake,
siis kooleb pooli koduda,
kui kooleb ära emake,
siis kooleb kodu koguni.

Sageli lihtsate vahenditega, ainult parallelismi ja algriimi abil loob rahvalaul liigutavaid pilte vanemate, eriti ema hoolest. Nukra elutarkusega sõnastab rahvalaul sellegi tõe, et lapsed taipavad pahatihti vanematele tänu öelda alles «hauapõhjas, musta mulla katte alla».

Lapsepõlvelauludega on tihedalt seotud vaeslapselaulude rühm. Vaeslapselaule on meie rahvaluules arvukalt, isegi mõnevõrra rohkem kui laule kodust. Vaeslapselaulud jagunevad põhiliselt kahte rühma: kurtmiseks oma

kodu ja vanemate puudumise üle ja kaebusteks kodutu elu raskusest. Vaeslapselaulud koosnevadki sageli kahest osast. Esimeses on juttu «oma eidest, eidekesest», teises osas aga «võõrast, võikast eidest», kes

tõstis leenta tõreldes,
andis süüa haugutelles.

Mida hellemad on laulud oma emast, seda süngemad ja kurvatoonilisemad on laulud «pojast, kes isatu» või «tütrest, kes ematu». Südantlõhestava pildi kodutusest maalib laul «Tuule tuba»:

Kus on kurbade koduke,
kus on halbade aseme,
vaestelaste varjupaika?
Seal on kurbade koduke,
seal on halbade aseme,
vaestelaste varjupaika,
kus on tuul ju toa teinud,
vesi palgid veeretanud,
sadu seinad sammeldanud,
rohi uksed ette pannud,
päev on peale katukseksi,
kuu ette akkenaksi.
Seal on kurbade koduke,
seal on halbade aseme,
vaestelaste varjupaika.

Kompositsiooniliselt lihtne, kolmeosaline, retoorilisele küsimusele ülesehitatud laul esitab metafoorse pildi vaeslapse kodust, mille on ehitanud tuul ja vesi, vihm ja päike. See tuule tuba on lage taeva-alune.
Vaeslapselaulud kuuluvad rühmana orjuslauludesse.

Laulud laulust ja laulikust.

Eestlaste elus on laulul alati tähtis koht olnud. Laul abistas inimest tema töös ja võitluses, laul oli tema kaaslaseks ka puhkehetkil. Lauludega väljendati oma kurbust kui ka rõõmu, lauludesse peideti oma igatsused ja soovid. Seetõttu on mõistetav, miks on meil palju rahvalaule, mis kõnelevad laulust, laulmisrõõmust ja laulikust.
Rasketel aegadel on laulmine säilitanud rahva elurõõmu ning süvendanud lootust helgemasse tulevikku. Seepärast kutsutaksegi laulus laulma, laulma seni, kuni jätkub elu:

Laula, laula, suukene,
liigu, linnukeelekene,
mõlgu, marja-meelekene,
ilutse, südamekene!
Küll saad siiski olla vaida,
kui saad alla musta mulla,
valge laudade vahele,
kena kirstu keske'elle!

Rahvas ise hindas kõrgelt oma laulude väärtust ning pidas laulmist üheks põhiliseks vajaduseks elus. Laulus «Ilutegija» öeldakse poeetiliselt, et «enne ma une unustan... kui ep ma ilu unustan».
Noorus ja laul olid lahutamatud. Seda mõtet kohtab rahvalauludes sageli: «Ilugeme, kui me võime, kärageme, kui me käime, noored noorella ealla, parajailla põlvedella.» («Nooruse hõiskamine.»)
Laulikule ja laulule omistatakse rahvalauludes suurt mõju. Head laulikut jäävad kuulama külad ja vallad, isandad ja sulased. Isegi sõda jääb «servi seisemaie» lauluhäält kuuldes. Kuhu

Setu rahvalaulikud, keskel Anne Vabarna.

hääl kuuldub, seal «murdub mets» ja langevad puud («Laulu võim»).

Väga erinevais sõnastustes väljendatakse mõtet, et ilma laulmiseta on igav, otse võimatu olla ja elada: «Igav on olla iluta, hale olla laulemata...»

Hea laulik, kes oskab värssidesse põimida inimeste elumured ja raskused ning väljendada lauludes oma rõõmu, on rahva poolt lugupeetud ja austatud. Laulik ütlebki, et ta ei tohi vait olla, kuna tal on annet laulmiseks:

Ei ma tohi olla tumma,
ei viitsi vähene seista.
Ma pole tummade toasta
ega vaimude vahelta.

Kogu meie rahva suuline looming on võrsunud igapäevasest elust ja tööst. Rahvalaulik märgib, et ta on oma laulud loonud just tööd tehes, «soossa loogu võtte'essa, nõmmel marju noppidessa, küla arul äästadessa».

Muidu nii kurvatoonilises eesti rahvalaulus on laulud laulust ja laulikust kõige helgemad ja rõõmsatoonilisemad.

Töölaulud.

Töölaulud on üks ulatuslikumaid eesti rahvalaulu liike. Töölauludes avalduvad põhilised feodaalajastu eestlaste ainelised elutingimused, tööviisid ning ühtlasi ühiskondlikud suhted.

Sõrvelased rukkilõikusel.

Töölaulude esmaseks ülesandeks oli rütmistada ja saata töötoiminguid, et selle abil rasket tööd kergendada. Algselt olid töölaulud väga lihtsakoelised, koosnedes mõnedest meloodilistest hüüatustest refräänina ning vabalt improviseeritud lühikesest tekstiosast. Sellise laulu juures oli tähtsal kohal viis ja rütm. Sõna — s. o. sisu — oli teisejärgulise tähtsusega. Hilisemas arengus on tööprotsessi saatvatest lauludest arenenud töötemaatiline rahvalaul, milles määrav osa on juba mitte enam viisil ja rütmil, vaid sõnalisel tekstil.

Töölauludes kajastub rahva suhtumine töösse kui väärtuste loomisse, kui elu alusesse, millega on seotud omad rõõmud ja mured. «Ole hoolas hommikulla,» manitsetakse lauludes, sest «uni ei anna uuta kuube». Ühtlasi rõhutatakse, et laul ja töö on lahutamatult seotud. Töö ja laulu vahetust seosest kõnelevad ka XVII ja XVIII sajandi kroonikad ja reisikirjeldused, milles imetlusega räägitakse rasket tööd tegevatest talupoegadest, kes sealjuures lakkamatult laulsid.

Töölaulude tuttavamad liigid on: lõikuslaulud, käsikivilaulud, ketruslaulud ja karjaselaulud. Teiste töödega on laule vähem seotud.

Lõikuslaulud. Lõikuslaulude kangelaseks on külatüdruk, kes visalt, väsimusest hoolimata teeb rasket tööd ning samal ajal rõõmustub oma laulust:

Nüüd on luba lusti lüüa.
luba lusti sees elada.
Nüüd pole suu sulgejada,
keele kinniköitijada...

Laulu valab ta töö eesmärgi:

Lõikame vihud vägevad,
paneme parmad paremad,
käetäied kärme'emad,
et saaks kokku kullapõllu...

Lõikusperiood oli pikk ja kurnav. Kogu vili lõigati sirbiga, kogu aeg töötati küürutades. Põllud olid suured, töövahendid aga primitiivsed. Seetõttu tehti lõikustöö talgute korras: kogu külapere kogunes kokku ning järjest lõigati kõik põllud ühiselt. Lõikaja kiirustab, sest ta teab, et rukkipõld on küll esimene, kuid

odrad jõuavad järele,
kaerad hagu kasvatavad,
läätsed lesti lõpetavad,
linad kuprasid kulutavad,
herned õisi ju ajavad,
oad kauni kasvatavad.

Laulus avaldub lõikaja lootus lühikesele hingetõmbusele ee[1] lõppedes; enne uuele eele minekut on ehk mahti rüübata talguõlut, võtta palake leiba. See annab väsinud lõikajale uut jõudu, ta õhutab ennast ja teisi, nagu selle kohta lausutakse laulus «Rukkilõikusel».

Pika päeva lõpuks väsib ka tugevaim õsuja[2]. Ta pöördub lauluga põllu poole ja anub, et see kord lõpeks («Lõpe, lõpe, põllukene!»). Humoristlikult nuriseb ta:

Käsikivil jahvatamine.

Lubasid, põlluke, jalulla joosta,
sälu säärilla sivada,
varsa kabjulla karata.
Nüüd ei lõpe lõigatessa,
ei saa otsa saatadessa.

[1] Esi (ee) — ühe lõikaja töörinne põllul.
[2] Õsuja — rukkilõikaja, viljaniitja.

Lõikuslauludes kajastub töötava tütarlapse uhkus oma osavuse ja virkuse üle, sest eks pane tema «suure nurme nuttemaie, pika põllu või põdema». Lõikuslaule on töölauludest kõige rohkem.

Käsikivilaulud. Feodaalaja talurahval oli kanda ränk mõisaorjus, mis neelas meeste tööjõu täielikult. Seetõttu jäi kogu kodune majapidamistöö naiste teha. Üks raskemaid kodutöid oli jahvatamine käsikivil. Käsikivilauludes kurdabki mina-tegelane — talupiiga — üle jõu käiva töö üle («Käsikivi»). Kogu perele vajalik jahu tuli jahvatada käsikivil. Kui mõtleme sellele, et jahu oli kuni XIX sajandini (s. o. enne kartulikasvatamise algust) peatoiduaine, siis võib kujutleda selle töö kogu raskust. Mitte põhjuseta ei ohka jahvataja:

Kivi riimi[1] rikub rinnad,
kivi vitsa viilib sõrmi,
käsipuu käed kulutab.

Käsikivilaule on meil väga vähe, ainult paar tüüpi.

Ketruslaulud. Teine tubane töö, mis oma rütmilisusega otse kutsus esile laulusaate, on ketramine. Talvel kogunesid neiud sageli ühte peresse, et ühiselt kedrata. Puhkehetkedel tantsiti, lauldi, pajatati muinasjutte ja mõistatati mõistatusi. Ka mõisa peretuppa koondusid vaimupiigad ühisele ketrusele — teotööle. Ühist tööd saatis laul. Ketruslaulud on väga levinud, neid tunti üle-eestiliselt, igas maakohas, kuid neid ei ole palju.

Lauludes pöördub ketraja voki poole, manitseb teda kiiresti ketrama, ladusalt veerema, sest ketrajal on kiire: lapsed ootavad särki selga, pükse jalga. Töörõõmuga seguneb aga kurbust: ketraja näeb oma töövaeva riisumist. «Kellele ketran?» küsib laulik ja vastab:

Minge meie mõisa'aie,
lööge silmad seina peale,
vaatke sinna varna peale —
seal on meie ketramine,
kõige talve tallamine,
vaese voki veeremine,
kahe käe katsumine.

Karjaselaulud. Suure laulurühma moodustavad karjaselaulud. Lõikuslaulude järel on karjaselaulud suuruselt teine töölaulude rühm.

Karjase laulud kajastavad peamiselt karjuslapse elu-olu: tööd, rõõme ja muresid.

Kuna üksi oli igav, ajasid karjased oma karjad kokku. Karjaste kokkukutsumine sündis nn. õ l l e t u s t e g a:

Õlle, õlle, õllele,
Tõistre Tõnu, õllele,
minu sõber, õllele,
karja sõber, õllele,
tule siia, õllele!

[1] R i i m — lai raud käsikivis.

Õlletamisel oli väga meloodiline viis, mis ongi neis peamine. Tekst on vabalt improviseeritav, kordub ainult hõige «õlle-õllele!». Õlletused on oma ülesehituse, sisu ja vormi poolest algelisemaid laule eesti rahvaluules.

Teiste töödega võrreldes võib karjane oma põlve üle rõõmustadagi («Parem mul karjas karata ... kui siin kütist küürutada»), kuid kurdab samas:

Karjapõli kadakane,
orjapõli ohakane.

Karjaselauludes kajastuvad võrdlemisi üksikasjaliselt karjase igapäevased mured: tüütu vihmasadu, mida ta lauluga peletada püüab («Üle, üle, vihmakene, ära saja, saokene!»), kaasaantud leivakoti kesisus, mis sunnib manama («Perenaine, kurjavaimu, kiet mul kivitse pudru, sisse sõelus sõkkelida!»), põllule tükkivad loomad ja karja varitsev hunt.

Ohtrasti on laule ka karjase karmidest perevanematest, kes on kitsid toidu ja palgaga, kuid helded sõimu ja löökidega. On laule, kus näljane karjus ähvardab perenaist: kui toit ei parane, siis «annan soele suure oina, ilvesele emalamba».

Karjapoiss pasunat puhumas.

Karjaselauludega on seotud väikesearvuline rühm *lüpsilaule*.

Töölauludest võib nimetada veel *kütiselaule*, *künnilaule*, *õitsilaule* ja *kalurilaule*. Ka *heinateoga* on seotud laule («Kuulus kuhjalooja»).

Töölauludes avaldub veendumus töö vajalikkuses ja kajastub töörõõm. Neis manitsetakse tööle, sest «uni ei anna uuta kuube, magamine maani särki». Töölaulud on sageli seotud looduspiltidega, mis moodustavad tausta inimese mitmesugustele töödele, meeleoludele ja elamustele. Neis avaldub armastus looduse vastu. Töötajale kukub kägu ja paistab päike. Töötajale laulavad linnud ja teda abistavad loomad.

Töölauludest saame pildi oma esivanemate igapäevastest töömuredest. Ühtlasi esineb lauludes sageli otseseid tööde kirjeldusi, mis selgitavad meile, *milliseid* töid omal ajal tehti ja *kuidas* töötati.

Teisest küljest on töölaulud lahutamatult seotud orjuslaludega. Rahvalaul teeb vahet töö ja töö vahel, üks on töö endale, teine — töö võõrale, orjastajale.

Orjuslaulud.

Orjuslaulud on tekkinud feodaalses Eestis. Nendes avaldub töötava rahva lepitamatu võitlus oma rõhujate ja orjastajate — balti-saksa mõisnike vastu.

Orjuslauludes on rohkesti teravat pilget ja satiiri. Juba balti-saksa autorid juhtisid tähelepanu sellele, et eestlased oma lauludes tasuvad mõisnikele pilkega ülekohtu ja julma kurnamise eest.

Mõisaorjus maade kasutamise eest, mis õigupoolest eestlastele kuulusid ja neilt väevõimuga võeti, on eestlaste ajaloo süngemaid aegu. Mõisa heaks pidid töötama mehed ja naised. Tööpäev oli kurnav oma pikkuse ja tagasundijate julmuse tõttu. Põldudel töötati päikesetõusust loojakuni. Sügisel lisandus päevastele töödele öine rehepeks. Lisaks tööle nõudis mõis veel kümnist viljast ja karjasaadustest. Maanteede parandamine, mõisa vooris käimine ja küüdikohustus langesid raske lisakoormusena talupoja õlgadele.

Raske töö, ebainimlik kohtlemine ja vilets toit — need on vaatluse all olevate laulude põhiteemad.

Mõisasundijate vastu suunatud laulud.

Kilter, kubjas, aidamees,
väljavahi vanamees —
need on põrgus kõige ees,
esimese katla sees!

Selles uuema-aegses laulukeses on loendatud kõik tähtsamad mõisasundijad: kubjas oli mõisakäsik, kes juhtis ja jälgis hobustega-härgadega tehtavaid töid, kilter juhtis jalatöötajaid, peamiselt vaimude (s. o. tüdrukute) tööd, aidamees võttis vastu kümnist ja vahimees oli tavaliselt peksukari läbiviija mõisatallis. Suur enamik laule on suunatud kupja kui peamise mõisasundija vastu.

Lauludes pöörduvad töötajad palvega kupja poole, et see ei lööks:

Kubjas, kullakõne,
maamees, marjakõne,
är iks löögu lühikeist,
ärä pesku peenükeist!

Oma naiivsuses loodab teoline algul härrastelt abi kupja vastu:

Oh minu härtu härrakene,
tõuse üles tooli peale,

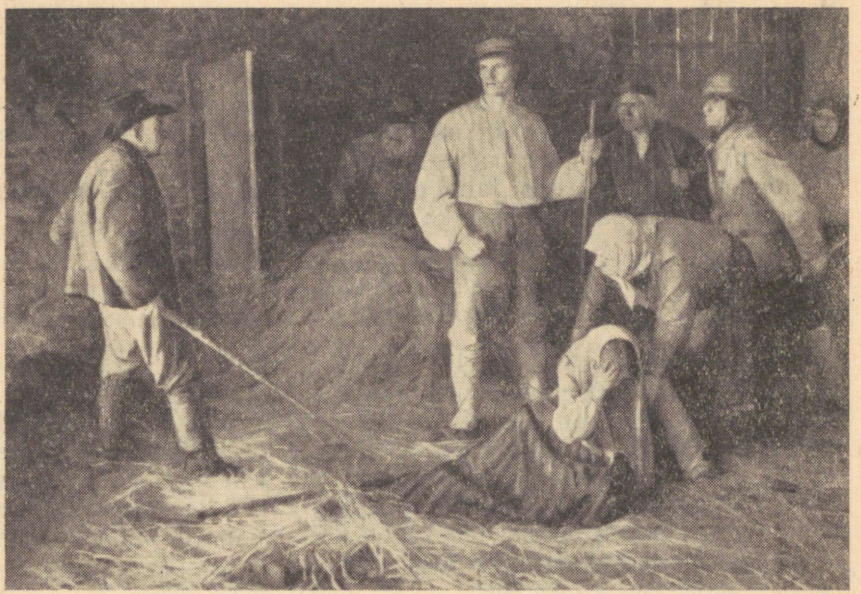

Rehepeks mõisas. *A. Johansoni maal.*

vaata üles valla peale,
kui seda valda vaevatakse,
pisikesi piinatakse!

Muidugi oli asjatu oodata mõisnikult tuge sundijate vastu, mida taipas ka teomees. Sundijate julmust kirjeldab laul piltlikult: kui väljal on kas või viiski vaimu, siis

kuus on kubjasta järella,
seitse on selja peksijada,
kaheksa karistajada,
kümme küljemõõtijada.

Teotöö toimus pideva surve all, lakkamatu peksu ja sõimu saatel. Kubjas, kes juhtis tööväge, määras ka söögi- ja puhkeajad. Püüdes tööorjalt viimast välja pigistada, juhtus sageli, et kubjas venitas tööpäeva hilise öö peale. Sellest kõneldakse laulus «Ori ootab õhtut»:

Kui ei anna õhtut õiget aiga,
poolpe õhtud poolest päevast —
küll siis põled põrguenna,
keed keevä katelanna.

Mõisasundijatele sooviti lauludes enne surma tuhat tõbe ja pärast surma — põrgukatelt. Laulus «Kättemaks kupjale» loetlevad teolised kahjurõõmsalt kupja viletsusi ja tulevasi kannatusi

põrgus. Seal on paras koht kogu kupja perel: «... seal tema isad, seal tema emad, seal tema vanad vaderid».

Laulud mõisast ja mõisnikust. Mõis — see oli teolise maapealne põrgu. See seisukoht avaldub mitmetes ja mitmetes lauludes («Põrgu mõis»). «Kui ma pääsen mõisa'asta — siis ma pääsen põrgu'usta,» ütleb rahvalaul.

Mõisast tullakse «tulisi jalu» ega vaadata enne tagasi kui kodu väravas. Aga mõisast tullakse ka nii, et

> ...on pihas piitsahoobid,
> kaela pealla kaikahoobid,
> haluhoobid alla hõlma.

Teoline tunneb, et ta «teeb tööd timukale, näeb vaeva vargale». Valla vaevast elavad mõisnikud: «tütarlaste töö läbi, vaestelaste vaeva läbi» on härrad ilusad, prouad punased ja preilid peenikesed. Mõisa läheb talunaiste kedrus, mõis sööb talumeeste suvise töö. Lauludesse valas teomees oma kibeduse, mis võrsus teisele tehtavast tööst, orjatööst. Laulus «Saks sõidab» avaldub eredalt talurahva tunnetus: tema loob kõik rikkused, tema hoolest ja vaevast elavad ekspluateerijad:

> Saks ei künna, saks ei külva,
> saks ei seemeta soeta,
> saks ei pööra musta mulda.
>
> Teomees künnab, teomees külvab,
> teomees seemeta soetab,
> teomees pöörab musta mulda.

Talurahva teadmisest, et orjuse tõid «saksad», kasvas välja ka vaen ja põlastus nende vastu. Põlgus teiste vaevast elava mõisniku ning ühtlasi kartusega segatud viha ja tema kui orjastaja vastu väljendus arvukates lauludes, mis enamasti algavad:

> Oh saksa, sabatu koera,
> ilma hilbaka isanda...

Selles pöördumises avaldub talurahva põlglik suhtumine «sakstesse» kõige otsustavamalt.

Paljudes lauludes korratud mõte, et talurahva vaesusest ja viletsusest võrsub mõisnike jõukas ja küllane elu, sai aluseks ägedale klassivõitlusele mõisa ja küla vahel. Mõisnikud on vaja hävitada, et ka talurahvas võiks õnnelikult elada — see moodustab laulude sõnastamata, kuid täiesti selge ja mõistetava allteksti. Laulus «Mõis rikas valla vaevast» esitab laulik küsimuse — «Miks on meie maad madalad, õlgikatused kadalad?» — ja vastab ise:

> Siit on meie maad madalad,
> õlgikatused kadalad,
> et on mõisa külassa...

Siit on ainult samm järelduseni: hävitagem mõisad, et talumaad poleks «madalad». Kuid see samm jääb regivärsilistes

rahvalauludes astumata. Mõisnike vastu suunatud mõte jõuab oma haripunktile laulus «Kättemaks sakstele»:

Oleks minu olemine,
teiseks minu tegemine:
ma paneks härrad härgadeksi,
kupjad adrakurgedeksi,
rehepapid rauapuiksi,
saksad otsa sahkadeksi...

Revolutsiooniline mõte selles laulus ei tõuse veel üleskutseks, vaid jääb soovunelmaks, mida tuleks teha, kui «oleks olemine».

Väljendusjõult ja satiiri teravuselt kuuluvad mõisa ja mõisniku vastu suunatud laulud meie rahvalaulude paremiku hulka.

Laulud peremehest ja sulasest. Hilisfeodaalajal tegid mõisatööd peamiselt sulased. Talupere hakkas lõhenema sulasrahvaks ja pererahvaks ning nende vahel süvenesid vastuolud. Sulasele langes kahekordne rõhumine: nii mõisaorjus kui ka halvustav suhtumine pererahva poolt. Paljude laulude teemaks on teotöö raskuse alahindamine peremeeste poolt, nagu seda kujukalt väljendavad laulud «Peremees kiidab teopõlve» ja «Mis teol tehakse». Paljudes lauludes kurdab ori viletsa söögi üle («Teomehe leivakott»). Kättemaksuks töötab sulane halvasti:

Peremees oli mulle kurja,
perenaine mulle valju.
Ma olin hea härgadelle,
parem perepaaridelle.
Hästi mina härjad ikeldasin,
tasa ruunad rakendasin.
Madalasti kündsin maada,
ei puutund ohaka juuri.

Teisele töötamine kaotab huvi töö vastu. Orjatööl puudub rõõm ja innukus. See kajastub samuti mitmetes lauludes. Juba hommikul hakkab sulane õhtut ootama. Veel enam oodatakse vihma:

Saja, saja, vihmakene,
saja vihma — saaks magada,
kes laseb kuivalla magada...

Raskest tööst kurnatud teopoiss, kel teolkäimisest jalad kõverad, igatseb endale puu tugevust ja sitkust, et oleksid «jalad all meil jalaksista, varbad otsas vahterista». Sitkust ja tugevust on vaja orjatööks, sest hoolimata ilmast ja tervisest peab ori töötama.

Regivärsilistes sulaselauludes peegelduvad igakülgselt feodaalaja sulase igapäevased mured kahekordse rõhumise all, töö raskus ja mõisasundijate peks. Kuid neis avaldub ka sulasrahva visadus ning töötaja kibedusega segatud iseteadvus, kes teab, et tema tööst elavad teised.

Vaeslapselaulud. Omapärase, tundejõult ja -sügavuselt ületamatu laulurühma moodustavad vaeslapselaulud. Nendes lauludes kirjeldatakse orvu saatust. Feodaalses külas kaotas laps vanemate surmaga ka kodu. Tühjaks jäänud tallu pandi mõisa poolt uus pere, orvud anti kas karjalastena laiali mööda küla või pandi külakorda käima. Elades lühikeste ajavahemike kaupa järjest kõi-

TRÜ Raamatukogu

gis taludes ja alludes perevanematele, sunniti teda sageli üle jõu käivale tööle käsikivil või mujal. Elu ei olnud palju kergem ka kasuvanemate puhul. Feodaalaja külaelu raskused olid eriti valusad just orvule, kel puudus igasugune kaitse ja hool.

Laul «Mitu halba ilma pealla?» loetleb, kes on feodaalaja külaühiskonnas kõige õnnetum. See ongi kaitsetu vaeslaps, kes on kogu ilma tõugata ja lükata:

Kes tahab, see tajutab,
kes viitsib, see vilistab...
kõik vihavad vaesta lasta,
vihavad viherpuu oksad,
kaebavad kanerba ladvad.

Mitmes laulus kurdab orb oma väljapääsmatult rasket olukorda. Origi pääseb orust ja härg hädast, aga ei pääse vaeslaps viletsusest. Isegi seda ei ole, kellele kurta oma muresid, sestap

kurdan kullerkuppudele,
halan angervaksadele,
nutan noorele rohule!

Laul «Tuule tuba» maalib poeetilise pildi lageda taeva alla jäänud orvust, kes elab ja muretseb seal. Paljudes lauludes kurdab orb võõrasema karmuse üle, kes käsib

...mind tules magada,
sädemesse seada sängi,
kibemesse keerda külge.

Ohtrasti on ka laule, kus kõrvutatakse peretütart ja vaeslast, esimese laiskust ja teise töökust (ka muinasjuttudes populaarne teema). Peretütar istub ilumäel, sööb saia ja sealiha, ketrab kõik suised päevad — ei saa särki sääselegi; orjalaps istub muremäel, sööb putki põõsa alt, vesinaate lepikust, ketrab kevadel — saab aga peremehelegi peent riiet.

Orjuslaulud olid tähtsamaks talurahva ideoloogiliseks relvaks. Neis kajastus otseselt rahvahulkade protest rõhumisele rajatud ühiskonnakorra vastu. Tundesügavuselt ja vormitäiuselt kuuluvad nad paremiku hulka, mis eesti töötav rahvas regivärsilise laululoomingu alal on loonud (eriti vaeslapselaulud). Nad on tõelised rahva «ootuste ja lootuste» avaldused viimistletud kunstilises vormis.

RIIMILISED RAHVALAULUD.

XIX sajandi jooksul toimus eesti rahvalaulus oluline muudatus. Regivärsilise rahvalaulu kõrvale ilmus r i i m i l i n e rahvalaul, mis sai mõne aja jooksul valdavaks. Regivärsiline rahvalaul seevastu hakkas taanduma ning oli sajandi lõpuks juba oluliselt kadumas. Vanemad inimesed küll mäletasid veel vanu laule,

kuid neid ei tarvitatud enam. Nooremad aga enam ei õppinud ega osanudki regivärsilisi laule. Ainult tavandilaulud püsisid mõnevõrra kauem. Tava säilitas ka laulu. Nii on mardi- ja kadrilaulud mõnel pool püsinud isegi kaasajani. Ka pulmalaulud ja kiigelaulud olid teistest laululiikidest kauem elavas ringluses. Regivärsiline rahvalaul püsib veel XX sajandilgi, kuid ainult mõnel äärealal (nagu Setus ja Kihnus).

Regivärsilise rahvalaulu asendumine riimilise rahvalauluga on tingitud väga mitmesugustest teguritest. Sellised tegurid olid kirikulaulude ja varase juhuluule vormimõju, kokkupuuted naaberrahvaste luulega ning regivärsis eneses peituvad arenemissuunad. Üheks peamiseks teguriks oli kirjaoskuse kasv ja sellele järgnev kirjanduse eeskuju ja mõju.

Riimilise rahvalaulu välised tunnused on järgmised:

1) riimilise rahvalaulu värsi ehitusvõtteks on lõppriim, assonants ja alliteratsioon esinevad siin juhuslikult;

2) riimilises rahvalaulus on värsid koondatud stroofidesse (salmidesse), vastandina regivärsile, mis koosneb paralleliismirühmadest;

3) riimiline rahvalaul kasutab mitmekesist värsimõõtu, mitte ainult neljajalgset trohheust nagu regivärsiline rahvalaul (eelistatud värsimõõdud on 3—4-jalgne jamb või trohheus).

Riimiliste laulude populaarsust aitasid tõsta nende viisid, mis olid elavamad, meloodilisemad kui regivärsiliste laulude retsitatiivsed[1] viisid.

Riimilise rahvalaulu temaatika on tunduvalt avaram kui regivärsilistes rahvalauludes. Tähtsamad temaatilised rühmad XIX sajandi lõppriimilises rahvalaulus on: 1) mõisa ja kiriku vastu suunatud laulud, 2) peremehe ja sulase (ning karjase) vahekordi käsitlevad laulud, 3) sõjalaulud, 4) kohalikud pilkelaulud, nn. külakroonikad, kus humoristlikult või pilkeliselt iseloomustatakse üksikuid peresid või külaelu tähtsamaid sündmusi, 5) armastuslaulud ja 6) mitmesugused n.-ö. «eksootilise» sisuga laulud, mis kõnelevad röövlitest, kuningapoegadest ja -tütardest, merereisidest jne. Viimane rühm on sisult kõige ebamäärasem ja laialivalguvam. Sinna kuuluvad laulud on sageli laenulised või kirjandusliku algupäraga rahva poolt ümber töötatud ja edasi arendatud. Neid kasutati enamasti ringmängu- ja tantsulauludena.

XX sajandil lisanduvad neile rühmadele veel töölislaulud ja revolutsioonilise võitluse laulud.

Möödunud sajandi riimilise rahvalaulu üheks omapäraseks jooneks oli konkreetsete ajalooliste küsimuste käsitlemine ja hindamine. Seda momenti ei esinenud regivärsi-

[1] Retsitatiivne viis — primitiivne, kõnemeloodiale liginev viis.

listes lauludes. Paljudes lauludes (näit. «Eesti mehe kaebus», «Vanaaegne mõisahärra», «Orjaelu» jt.) rõhutatakse eestlaste vaba elu «enne ristiusu toomist, saksa rahva siia saamist». Lauludes näidatakse, et «kristianiseerimine» oli röövimise ja orjastamise väliseks sildiks:

Saksa selts kui siia tuli,
ristiusu tooja oli.
Riisus maad ja tappis rahvast
risti-nime all siin vahvast.

Rohket tähelepanu ja käsitlemist leiavad ka kaasaja küsimused. Lauludes näidatakse talupoja viletsuse põhjusena julma ekspluateerimist:

Saksad elavad siin uhkest,
pras'vad igapäeval rohkest,
kallist rõivast keha kannab —
seda kõik me vaev neil annab.

Riimilised mõisavastased laulud (nagu «Eesti mees ja tema sugu», «Mõisnike hapukurk», «Oh sa vaene Eesti sugu», «Talupoja elu» jt.) õhutavad vastupanule. See on jällegi uus joon. Regivärsilistes mõisavastastes lauludes avaldus ainult soov tasuda härrale, kuid otsest vastuhakule üleskutsumist ei leidu. Riimiline mõisavastane laul on aktiivsem, julgem, ajalooküsimustest teadlikum. Riimiline rahvalaul oli talurahva ideoloogiliseks võitlusrelvaks. On teada, et mõisnikud püüdsid selliste laulude levimist kõigiti tõkestada. Keelatud laulude levitajaid karistati peksu ja rahatrahviga, isegi lühiajalise vanglakaristusega.

Mõisa kõrval ründab riimiline rahvalaul õige teravasti ka kirikut ja pastorit. See oli tingitud asjaolust, et kirik lõi XIX sajandil poliitilises võitluses ägedasti kaasa. Kõikidest kirikukantslitest hurjutati ja noomiti, õpetati ning seletati, et talurahva kohuseks on oma ülemate ja mõisavanemate vastu alandlik ja sõnakuulelik olla. Pastoritele anti vastulöök riimilistes rahvalauludes. Paljudes ja paljudes lauludes («Eesti mehe kaebus», «Pastorite palve», «Hunt lambanahas» jt.) avatakse pastori klassiolemus, näidatakse, et pastorgi on eeskätt mõisnik, kes elab talurahva tööst ja vaevast:

Mis tal viga herra olla,
kõigelt poolt lask kokku tulla.
Tal on raha, tal on võimust,
õpetab ka pühast vaimust.

Ütleb: rahvas, kannatage,
meie ees end alandage.
Seda hääd, mis teete meile,
taivan tasutakse teile.

Lauludes märgitakse, et pastor, kes on «äripäeval mõisahärra, pühapäeval ker'kuhärra», püüab takistada hariduse levimist.

Kiriku vastu suunatud laulud aitasid edukalt pastorite autoriteeti õõnestada. Neis lauludes kajastusid rahva hulgas valitsevad kirikuvastased meeleolud.

Riimilised sulaselaulud on temaatikalt lähedased regivärsilistele sulaselauludele. Nii ühes kui teises kõneldakse sulase halvast toidust («Ma tahan jätta maha / sind, kaval kapsaleem. / Ei armastada taha, / kui pole liha sees!»), samuti sulase kättemaksuähvardusest või tegelikust kättemaksust. Nii ühes kui teises esineb laule, milles sulane teatab oma lahkumisest.

Riimilistes sulaselauludes kajastub vastuolude kasv peremehe ja sulase vahel. Uueks teemaks riimilistes sulaselauludes regivärsiliste sulaselauludega võrreldes on linnaelu ja linnatöö ülistamine. See peegeldab möödunud sajandi lõpu olusid, millal tuhanded sulased ja kehvikud siirdusid linna paremaid töötingimusi otsima.

Olustikulistes pilkelauludes ja nn. külakroonikates iseloomustatakse humoristlikus toonis ühe küla peresid: tuuakse esile mitmesuguseid puudusi ja väärnähtusi, pilgatakse uhkeid ja saksikuid peremehi või peretütreid. Sageli naeruvääristatakse ka elanike välimust: pikkust, tüsedust, kohmakust jne. Neid laule lauldi külanoorte omavahelistel koosviibimistel, nn. simmanitel.

Kohalikud pilke- ja olustikulised laulud olid tavaliselt väga populaarsed. Kajastades mitmesuguseid tüüpilisi sündmusi või iseloomuomadusi, levisid nad sageli väga laial alal. Külakroonikad seevastu ületasid harva vastava küla või asula piire. Külaelu igapäevastes raamides oli sellistel lauludel väga suur tähtsus. Nende abil andis külakollektiiv üksikutele kollektiivi liikmetele hinnangu, kritiseeris ja kiitis. Sellised laulud olid kollektiivse kriitika omapäraseks vormiks.

Revolutsioonilise võitluse laulud, töölislaulud.

Möödunud sajandi lõpust alates hakkasid seoses tööstusproletariaadi tekkimisega levima ka t ö ö l i s l a u l u d. Esimesed töölislaulud tekkisid juba XIX sajandil («Ma olen üks klaasvaaberkant»). Esimesed töölislaulud on veel nii sisult kui ka vormilt nõrgad. Silmapaistev tööliste laululooming on aga seotud 1905. a. revolutsiooniga.

Seoses 1905. a. sündmustega levisid eesti tööliste hulgas rahvusvahelised r e v o l u t s i o o n i l i s e d l a u l u d, nagu «Marseljees», «Varšavjanka» (H. Pöögelmanni tõlked), «Julgesti, vennad, nüüd tööle» (Fr. Tuglase tõlge), «Punane lipp» ja teised. Eriti populaarne oli lauluke «Päike tõuseb ja läeb looja, vangikambris pime mul» M. Gorki näidendist «Põhjas». Lauldavaiks lauludeks muutusid ka mitmed proletaarsete kirjanike luuletused ja laulud (J. Lilienbachi, V. Buki, V. Mölderi jt. looming). Lauldi ka palju anonüümsete autorite laule, mida õpiti lendlehtedest ja mitmesugustest pilkelehtedest. Nende kõrval tekkis ka revolutsioonilise sisuga rahvalaule.

1905. a. rahvalauludes mõistetakse hukka Vene-Jaapani sõda. Teravasti süüdistatakse tsaarivalitsust ja võimetut väejuhatust, kes hukutasid tuhandeid sõdureid:

See eesti rahvast ärritas
nii hirmsa vihale,
et vene isevalitsus
nii ülekohtune:

ta eesti poegi armuta
viib sõtta surema
ja orjapõlve kodumaal
ei võtnud vähenda.

Laulus häbimärgistatakse Uue turu[1] timukaid, kes tulistasid relvastamata rahvast:

Sa, Tallinn, palju näinud
seda hirmust röövli tööd,
mis Uuel turul teinud
on timukate käed.

Need timukate riided,
nad tilk'vad verega
ja rahva hädahüüded
neid täitvad rõõmuga.

Väga populaarseks muutus kirikulaulu «Nüüd paistab meile selgesti» paroodia, mis käsitles sama teemat — kaitsetute tööliste hukkamist. Kirikulaulude paroodiaid oli teisigi. See laululiik oli tollal üldse väga levinud.

Lauludes kutsuti üles tsarismi kukutamisele:

Ei saa me abi keisri käest,
kes rahva verest elab.
Me peame ise omast väest
kõik priiust taga nõudma.

Revolutsioonilisi laule lauldi tööliste koosolekuil, miitinguil ja demonstratsioonidel. Ülemaaliselt levis lauluke:

Mõisad põlevad,
saksad surevad,
mets ja maa
saab meitele.

1905. a. revolutsiooni ajal loodud lauludes avaldub rahvahulkade revolutsiooniline meelsus. Rahvalauludes kajastus veendumus, et tsaari käest pole rahval mingit abi ega kergendust loota. Selle aja sündmusi peegeldavaid laule on väga palju. Neil lauludel oli suur tähtsus veel hiljemgi. Nad aitasid rahvahulki innustada võitlusele, sisendasid julgust ja revolutsioonilist hoogu. Veel 1917. aastal lauldi laule 1905. aasta repertuaarist.

Töölislaule tekkis ka kodanlikus Eestis. Neis kritiseeritakse kodanlikku korda. Laulud näitavad, et töörahvas ägas raske ekspluateerimise all nii linnas kui ka maal. Vabrikutöölise elu kohta ütleb laul:

[1] Uus turg — praegu haljasala RAT «Estonia» hoone taga.

Tee tööd sa palehigis,
kuid näljapalka saad.
Kui kärbes tõrvas, pigis,
kel siid — kel räbalad.

Töölislaulud õhutasid ülekohtuse korra kukutamise eest võitlema ja aitasid tööliste võitlusjõudu säilitada. Nad mobiliseerisid ja liitsid töölisklassi ja kogu töörahva hulki ühtseks võitlustervikuks.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID.

1. Mille alusel liigitatakse rahvalaule?
2. Kuidas lauldi rahvalaule?
3. Mida me nimetame parallelismiks? Esitage näiteid.
4. Tooge näiteid assonantsist.
5. Tooge näiteid alliteratsioonist.
6. Mille poolest erineb rahvalaulu keel kaasaegsest kirjakeelest?
7. Leidke esitatud tekstinäidetest kõik epiteedid.
8. Leidke esitatud tekstinäidetest kõik metafoorid.
9. Tooge näiteid metonüümiast.
10. Leidke esitatud tekstinäidetest kõik lausekujundid ja rühmitage need.
11. Analüüsige korduslaulu «Kari kadunud».
12. Nimetage töölaulude tähtsamad liigid.
13. Analüüsige töölaulu «Kalamehe saatus teadmata».
14. Mis on orjuslaulude tähtsamaks teemaks?
15. Nimetage tähtsamad erinevused regivärsi ja riimilise rahvalaulu vahel.

RAHVALUULE LÜHIVORMID.

MÕISTATUSED.

Mõistatus on omapärane ülesanne või teravmeelne küsimus. Mõistatuses on antud eseme või olendi, tegevuse või nähtuse väga kaudne iseloomustus. Ta on õieti öelda sõnaline peitepilt: kirjeldatakse eset või olendit, kuid mitte peamiste tunnuste ja omaduste alusel. Sageli esitatakse just ebaolulised ja juhuslikud tunnused või omadused. Mõistatused on sageli väga poeetilised.

Mõistatuste loomine ja nende lahendamine nõuab tähelepanuvõimet, luulemeelt ja kombineerimisoskust. Oma tekkelt ulatuvad nad kaugesse minevikku. Mõistatamisoskus oli väga hinnatud. Mõistatamine oli arendavaks ajaviiteks. Mõistatusi esitades võisteldi üksteisega mõistatuste lahendamises ja uute mõistatuste loomises. Mõistatati seal, kus oli rohkem inimesi koos, kas siis puhkehetkedel, pidustustel või ka seal, kus töö seda võimaldas: sügis- ja talveõhtutel videvikku pidades, aga ka tubaste tööde (näit. ketramise ja kudumise) juures, kui kogu pere oli koos. Talveõhtutel veedeti sageli aega mõistatamisega. Vanemad andsid noortele mõistatuste vormis edasi oma teadmisi, õpetasid neid tähele panema esemeid ja nähtusi ning saadud tähelepanekuid kunstilisse vormi valama.

Mõistatuste temaatika. Eesti mõistatused kuuluvad enamasti feodalismi perioodi, kajastades peamiselt pärisorjusliku talupoja elu.

Rahva mõistatuste aineks on nii inimene ise kui ka teda ümbritsevad esemed ja loodusnähtused. Nad kajastavad eesti rahva omaaegseid tootmisalasid: põllutöid — «Tuhat-tuhat, sada-sada ühe korraga lööb maha» (heinaniitmine); karjakasvatust — «Kuue heidab seljast, aga kasukat ei heida» (lambapügamine); kalastamist — «Sadasid läheb külla paluma, õnnelikud, kes ei tule, õnnetud, kes tulevad» (võrguga kalapüük); mesindust ja majapidamistöid (kudumist, ketramist, toiduvalmistamist jne.) — «Kala ujub kahest veest läbi» (kangakudumine).

Mõistatustes peegeldub rahva omaaegne elu ja majapidamine (tööriistad, -saadused, -hooned jm.), näiteks: «Üks Sass ja sada jalga» (äke); «Teist närib, ise karjub» (saag); «Mul oli ilus pruudike ja pruudil tore kirstuke, kirstul kena kaaneke. Ei teinud seda lahti ükski võti, kui aga kukkus maha, siis läks katki» (kanamuna); «Karu magab, kõrv kõigub» (maja ja uks) jne.

Laialdaselt kirjeldatakse ja iseloomustatakse mõistatustes inimest, tema kehaosasid — «Hommikul nelja jalaga, lõunaajal kahe jalaga, õhtul kolme jalaga» (inimene); «Teine mees teinepool mäge, aga kumbki ei saa teineteisega kokku» (silmad); «Punane koerake haugub läbi luuse aia» (keel ja hambad).

Väga palju on mõistatusi koduloomadest ja -lindudest — «Kera ees, ora taga, hiirekelder keskel» (kass); «Karu läheb kallast mööda, raudsaapad jalas (hobune); «Neli andjat, neli kandjat, kaks koerakaitsjat, üks parmupiits» (lehm); «Mees läheb lakka, lihaliud pää pääl» (kukk); «Eest kui ora, keskelt kui kera, tagant lai kui labidas» (kana).

Metsloomadest esinevad mõistatustes peamiselt need, kellega talupoegadel on igapäevases elus kokkupuuteid: jänes, orav, rebane, hunt, karu jne. — «Üheksa mehe ramm, ühe mehe mõistus» (karu); «Ühe mehe ramm, üheksa mehe mõistus» (hunt); «Hobune metsas, saba seljas» (orav). Loomariigi kõrval on mõistatustes esindatud ka taimeriik, nii kultuur- kui ka metsikud taimed — «Kuremuna kännu otsas» (maasikas); «Punane poisike istub soos mätta otsas, nabapidi peenikese niidiga kinni» (jõhvikas); «Hõbekepp, kuldnupp» (rukis); «Kaks õde ühe vaiba all» (kaer); «Alt roheline, pealt sinine» (lina); «Üks saks ja sada mantlit» (kapsas).

Mõningal määral kajastuvad mõistatustes ka ühiskondlikud vahekorrad, kuigi selliseid mõistatusi on meie kogudes suhteliselt vähe. Eriti naeruvääristatakse mõistatustes pastoreid — «Kuus päeva magab, seitsmendal haugub»; «Must koer, valge kurgualune».

Mõistatuste kunstilisest küljest. Mõistatused on enamasti metafoorsed kirjeldused. Metafoori abil kirjeldatakse min-

git eset, nähtust või olendit — «Valged kanad punasel õrrel» (hambad). Sageli on kirjeldus antud võrdluse abil, näit.: «Mustem kui süsi, valgem kui lumi, madalam kui regi, kõrgem kui kirik» (harakas); «Sööda kui venda, seo kui varast» (hobune). Kasutatakse ka kontrastivõtet: «Üles läheb, maha ei tule» (suits); «Täis on teda mets ja maa, siiski peotäit ei saa» (udu).

Suur osa mõistatusi esineb otsese küsimuse kujul: «Mida ei jõua sõelaga ümber maja viia?» (vesi). Enamik sellistest küsimustest on küllaltki keerulised, kuna nad on üles ehitatud sõnamängule ja sisaldavad sageli humoristlikku altvedamist: «Missugust naela ei lööda haamriga?» (Põhjanael); «Kellele antakse tuppa tulles kõige esiti kätt?» (ukse käepide); «Missugune tera ei idane?» (noatera) jne. Taolised mõistatused kuuluvad hilisemasse kihistusse kui laulukujulised.

Mõistatustes kohtame isikustamist (personifikatsiooni) — «Mees ehitab kirveta silda» (külm); liialdust (hüperbooli) — «Hobu hirnub Hiiumaal, hääl kuulda meie maal» (müristamine). Väga sageli esineb alliteratsiooni ja assonantsi — «Jaluta jookseb, käteta kisub, kõrita karjub, valuta vingub» (tuul); «Must mees tõreleb tõrre sees» (kirikuõpetaja), samuti ka kordust ja onomatopoeetilisi sõnu — «Tikk-takk teed mööda, mirk-mark maad mööda, kribinal-krabinal kuuse otsa» (orav).

Esitatud vahendite kasutamine mõistatustes aitab köita tähelepanu, aktiviseerida lahendamist ning säilitada mõistatusi rahva mälus.

Kunstiliselt terviklikud rahvamõistatused, milles avalduvad talupoja tähelepanu ja arukus, rahva tarkus, on suurepäraseks vahendiks ümbritseva maailma tundmaõppimisel, samaaegselt on nad aga ka kultuuriajalooliseks dokumendiks. Neist saame pildi talupoegade tööriistadest ja koduse elu esemeist, tööprotsessist, ümbritsevast loodusest, taimestikust ja loomastikust.

VANASÕNAD JA KÕNEKÄÄNUD.

Vanasõnad.

Vanasõnad on napis, ent kujukas sõnastuses esinevad tervikliku mõttega ütlused, mis sisaldavad elutarkust ning töökogemusi.

Vanasõnades on tihedalt kokku võetud rahva paljude põlvede tähelepanekud, elutarkus ja maailmavaade. M. Gorki on märkinud: «Vanasõnad ja kõnekäänud vormistavad eeskujulikult kõiki töötava rahva elu- ja sotsiaal-ajaloolisi kogemusi.»

Selle tõttu on vanasõnadel eriti suur ajalooline väärtus. Ühtlasi annavad nad toredaid näiteid piltlikust ja samal ajal kokkuhoidlikust napist sõnastusest.

Vanasõnu tekkis juba vanal hallil ajal. Eesti vanasõnu hakati trükisõnas esitama esimestes eesti keele grammatikates ja sõnas-

tikes. Pastorite poolt koostatud grammatikad XVII ja XVIII sajandil sisaldavad rohkesti vanasõnu ja kõnekäände, vähemal määral mõistatusi. Meieni jõudnud vanasõnad pärinevad peamiselt feodaalajast, ent on ka vanasõnu ürgkogukondliku korra ning kapitalismi perioodist.

Eesti vanasõnade tähtsamad rühmad on: sotsiaalseid vahekordi peegeldavad vanasõnad, vanasõnad tööst ja töötegijaist, eetilised tõekspidamised vanasõnades.

Sotsiaalseid vahekordi peegeldavad vanasõnad. Eesti vanasõnades leidub rohkesti feodaalaja ühiskondliku elu peegeldust. Vanasõnades kajastub talurahva võitlus feodaalide ja nende käsilastega, sulaste võitlus peremeestega.

Vanasõnades on ilmekalt esile toodud omal ajal valitsenud ühiskondlike kordade alus: rikaste valitsemine vaeste üle. Seda tõendavad vanasõnad, nagu «Vaene on rikka mehe hobune ja härg», «Veidi vara vaesel — seegi rikka peos». Vanasõnad moodustavad nagu napisõnalise kroonika, kus kirjeldatakse päris üksikasjaliselt mõisa ja küla suhteid. «Kus mägi — seal mõis, kus küngas — seal kõrts, talud soo ja raba sees» iseloomustab mõisa- ja talumaa erinevusi. «Millal lõpeb mõisatöö ehk millal kustub põrgutuli!» ohatakse sajanditepikkusele teoorjusele mõeldes. «Kuidas kubjas — nõnda kepp» arvatakse mõisasundijast ja «Küla kiidab — mõis laidab, mõis kiidab — küla laidab». Kuidas elada ja ülalpidamist saada, kui täis kõht ei tea, mis tühjal vaja on, küsib vanasõna ja vastab samas: «Mõisavargus ei ole patt!», «Mõisas lase käsi käia!» ja «Õnn võitjal, vili viijal, köis kaebajale kaela!». Mõisatöö kohta ütleb aga vanasõna käegalöövalt: «Mõisa köis — las lohiseb!» «Saksal sada suud ja tuhat kõhtu» ning «Papi kott ja koti sopp ei saa iial täis» ütleb talurahvas. Aga nurisemine ei aita, sest «Kel lai suu — sel lai selg», ja vaene peab maksma seljanahaga.

Vanasõnad tööst ja töötegijast. Vanasõnadest ilmneb rahva sügav tööarmastus. Töökogemuste põhjal kujunes klassiühiskonnas rahval kahesugune suhtumine töösse. Ühelt poolt hindas töötav inimene tööd kui väärtuste loomise vahendit: «Töö õpetab tegijat» või «Amet ei teota meest, kui mees ametit ei teota». Sellisest suhtumisest tingituna hinnatakse ka hoolsaid ja häid töötajaid, kuna laiskus ning ükskõikne suhtumine on saanud vanasõnades iroonia ja kriitika märklauaks: «Töö ei teota kedagi, laiskust laidab iga mees», «Töö toidab, laiskub rikub», «Pruugitud sahk läigib, seisev vesi haiseb».

Suur osa vanasõnu aga kõneleb tööst kui paratamatusest, sageli koormavast paratamatusest: «Kui vesi suhu tuleb, küll siis ujumise ära õpib», «Häda ajab härja kaevu ja mehe mõisa», «Kes ei taha tööd teha, see peab nälga nägema!». See suhtumine on arusaadav klassiühiskonnas, kus tööinimene elas viletsamalt ja vae-

semalt kui rikas, kes mõnules teiste töövilja arvel. Orjatööst kasvab välja selline suhtumine töösse, nagu «Ole südi söögi peale, ära tüki töö peale» või «Jumalal päevi — peremehel leiba».

Sellest hoolimata on rahvasuus aja jooksul tekkinud ohtrasti vanasõnu töö vajalikkusest ja tööhoolest. Neis avaldub rahva tööarmastus, kõrgelt moraalne omadus, mis ei kannata näha lohakust, hoolimatut suhtumist töösse. «Tee tööd töö ajal, aja juttu jutu ajal!» manitseb vanasõna. «Tänasida toimetusi ära viska homse varna!» noomib ta lohakat ja kinnitab: «Tublidus ei tule tööta, osavus ei hooleta!». Töösse suhtumise alus peitub vanasõnades «Töö kiidab tegijat» ja «Kus viga näed laita, seal tule ja aita!».

Ainult väheste rahvaste vanasõnades peitub nii suur hool ja armastus töö vastu kui eesti rahva vanasõnades.

Eetilised tõekspidamised vanasõnades. Rohkesti on meil vanasõnu, mis sisaldavad rahva eetilisi tõekspidamisi ja ellusuhtumist. Näiteks: «Halli pead austa, kulupead kummarda» või «Parem hoida kui oiata, parem karta kui kahetseda». Taolistest vanasõnadest näeme, mida rahvas taunis ja mida kiitis, mida peeti inimese hinnatavaiks omadusteks ja mida põlastati.

Eesti vanasõnad hindavad kõrgelt ausust, õiglust ja tõearmastust, mõistavad hukka salalikkust ja valetamist. Vanasõnades rõhutatakse:

Kes teisele auku kaevab, see ise sisse langeb.
Õiguse vastu ei saa ükski.
Valel on lühikesed jalad.

Valetamist peab rahvas vargusega võrdseks paheks, seepärast tehaksegi järeldus, et «kes valetab, see varastab».

Vanasõnad halvustavad püsimatust ja kerglust: «Kust tuul, sealt meel». Sügav umbusk valitseb vanasõnades lobisejate, virisejate ja hooplejate vastu: «Laastutuli ei kesta kaua», «Viis viga vinguril seal», «Kes koera saba kergitab, kui koer ise». Laiskus, hooletus ja ükskõikne suhtumine oma töösse ning ülesannetesse kutsuvad esile pilget ja naeruvääristamist:

Magaja kassi suhu ei jookse hiir.
Suuga teeb suure linna, käega ei kärbsepesagi.
Homseks hoia leiba, aga mitte tööd.
Hooletus on laisa ema.
Aegamööda asi saab, ripa-rapa raisku lääb.

Rahvas hindab püsivust ja visadust: «Iga algus on raske», aga «Püsivus viib sihile» ja «Ootaja õnge hakkab kala». Vanasõnad tõstavad esile selliseid toredaid omadusi, nagu vanemate inimeste austamist, lugupidamist teistest: «Ole ise mees, pea teine mees ka meheks», sõnapidamist: «Meest sõnast, härga sarvest». Paljud vanasõnad ülistavad ausust ja õiglust.

Oma kaaslaste ja teiste kaasinimeste suhtes manitsevad vanasõnad heatahtlikkusele ja abivalmidusele:

Tee head, siis leiad head.
Hea sõna võidab võõra väe.
Õelal pole õnne, kadedal pole karja.
Kus viga näed laita, seal tule ja aita.

Kunagi aga ei tohi hoobelda oma tegevuse ja käitumisega, vaid peab olema tagasihoidlik: «Ära kiida iseennast, lase küla kiita», «Oma kiitus haiseb, võõra kiitus heliseb».

Vanasõnade kunstilisest vormist. Vanasõnade ilmekus saavutatakse kindla ehituse, rütmi, häälikuliste korduste ja rikkaliku kujunduslikkusega, mille juures kasutatakse mitmesuguseid kõne- ja lausekujundeid.

Vanasõna koosneb sageli kahest võrdsest poolest ja moodustab seega sümmeetrilise lause: «Ega amet leiba küsi, ega sepist seljas kanta». Mõlema lausepoole sõnastus, lauseehitus ja rütm on tasakaalustatud. Sageli on lausepooled seotud ka riimiga: «Kuidas küli, nõnda vili», «Vikat heina, tuli seina».

Tähtis ühendav ja tasakaalustav osa on alliteratsioonil ja assonantsil, näit. «Kuri võtab kulbist, paha sõna pajast».

Vanasõnade olulisem stiilivõte on rahvapärane p i l t l i k v ä l j e n d u s v o r m, mis sageli kujuneb sümboolseks. Nii on *leib* saanud töö ja teenistuse sümboliks. *Hunt* on ahne ja tigeda inimese sümboliks, eeskätt aga mõisniku võrdkujuks. Sagedane on vanasõnades personifikatsioon («Häda õpetab paluma, hea põli hooplema»). Kõnekujundeist kasutatakse sünekdohhi («Silm on väike, aga näeb kõik ilma»). Tarvitatakse ka paradokse («Kes kõikide meelepärast tahab olla, ei jõua kellegi meelepärast olla!»). Rohkesti kasutatud stiilivõtteks on veel võrdlus («Ennem võtab lühike marja maast kui pikk tähe taevast») ja kontrast («Kassipojal naljaasi, hiirepojal silmavesi»).

Vanasõnadest annab ülevaate E. Normanni koostatud «Valimik eesti vanasõnu».

Kõnekäänud.

Kõnekäänud on rahvapärased piltlikud ütlused, mis aitavad kõnes avaldatud mõtteid elavamaks ja ilmekamaks muuta ning seletavad nähtusi tabavate võrdluspiltide abil.

Kõnekäänu ja vanasõna põhiline erinevus on selles, et vanasõna väljendab terviklikku mõtet (lausena); kõnekäänul iseseisev mõte puudub; ta on ilmekas, kujundiline osa lausest, mille mõte selgub alles kontekstis, kindlas lauses. Näiteks:

V a n a s õ n a: «Mis täna tehtud, see homme hooletu.»

K õ n e k ä ä n d: «Kui sa täna jätad töö tegemata, on homme *kõik käed tööd täis.*»

Kõnekäände esineb rohkesti võrdluste kujul («Kadus *nagu tina tuhka*» öeldakse mõne kadunud asja kohta). Tihti kasutatakse võrdlust irroonilises, pilkavas tähenduses («Ei sul seisa ka miski — *justnagu koera kaelas vorst*» öeldakse hooletu, pillaja inimese kohta). Leidub ka metafoorikujulisi kõnekäände, milles väljendatud sõnal on hoopis teine, piltlik tähendus. (*Oma kasukat teise selga ajama* = süüd teisele veeretama). Kõnekäändudes peitub palju omapärast rahvalikku huumorit.

Vanasõnade ja kõnekäändude tähtsusest. Nagu rahvajutud ja laulud on ka vanasõnad ja kõnekäänud töörahva poeetiline looming. Kuid nende ülesanne ja kasutamine oli ja on mõnevõrra teistsugune kui lauludel ja juttudel. Neid ei kasutatud iseseisvalt, teatud puhkudel, vaid jutuajamises, elava kõne sees. Vanasõnad ja kõnekäänud muutsid vestluse piltlikuks ja tabavaks, andsid kõnele erilise mahlakuse ja kujundlikkuse. Seepärast kasutatakse ka kirjanike poolt teostes eriti vanasõnu ja kõnekäände. Kui mõnda teost kiidetakse elava ja ilmeka keele või rahvapärasuse eest, siis on peaaegu alati tegemist vanasõnade ja kõnekäändude oskusliku kasutamisega autori poolt. Teisest küljest lähevad jällegi kirjanike poolt kasutatud vanasõnad ja kõnekäänud rahva suhu tagasi — kui nad on ilmekad ja tabavad. Nii on rahvasuhu läinud vanasõnu «Kalevipojast» («Tänasida toimetusi ära viska homse varna», «Kallimaks kui kulla koormat, ülemaks kui hõbevara tuleb tarkus tunnistada» jne.), C. R. Jakobsoni teostest, piiblist jt. Kõnekäände on ohtrasti kasutamisele tulnud Oskar Lutsu teostest.

Samuti kui rahvalaulud ja -jutud, on ka vanasõnad ja kõnekäänud olnud töörahvale vahedaks relvaks võitluses klassivaenlaste vastu ning oma ideaalide eest. Tegeliku elu peegeldusena pakuvad nad rahva mineviku ja rahva vaadete mõistmiseks rohkesti väärtuslikku materjali, nendes on kokku võetud töötajate paljude sugupõlvede tarkus.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID.

1. Iseloomustage mõistatust.
2. Selgitage vanasõna erinevus kõnekäänust.
3. Nimetage vanasõna vormilised tunnused.
4. Leidke ühest kirjanduslikust palast (novell, jutustus, näidend) kõik vanasõnad ja kõnekäänud.

LÜHIKE ÜLEVAADE RAHVALUULE KOGUMISEST JA KASUTAMISEST.

RAHVALUULE KIRJAPANEKUD KUNI XIX SAJANDINI.

Esimesi kirjalikke teateid eesti hõimude kohta annavad naaberrahvaste kroonikad, eeskätt «Повесть временных лет» (XII sajandist) ja Läti Henriku kroonika (XIII sajandist). Neis leidub teateid eestlaste usundist, mõnede tavade kirjeldusi, vihjeid laululoomingule ja usundilistele muistenditele.

Pärast eesti hõimude orjastamist saksa vallutajate poolt katkevad pikaks ajaks kirjalikud teated eestlaste rahvaluulest. Ainult kroonikates, eriti Balthasar Russowi omas (1584) on üksikuid teateid ka eestlastest.

Taas hakkab rohkem teateid ilmuma alles XVII sajandil. Nii ilmub 1632. a. trükis esimene eesti rahvalauluviisi katke. Esimene eesti rahvalaulu ülestähendus pärineb nõiduses süüdistatud talupoja Ralli Hansu ülekuulamisprotokollidest aastast 1680. See on mängulaul:

Nedko Nedko Negelcken	Nõtku, nõtku, nõelakene,
Nedko Negle Neiziken	nõtku, nõelaneitsikene,
Erra Nehlene Kaddi	ära nõelake kadus.
Nehla Eisz Kaddi tuckedisz	Nõel ei kadund tukkudes,
Nehl Kaddi nehloden	nõel kadus nõeludes,
Piszud raudine pihusti.	pisuke raudne pihust.

1695. a. ilmus Chr. Kelchi kroonikas esimest korda trükis eesti rahvalaul: «Jörru, Jörru, jooks Ma tullen?» («Jürgen, Jürgen, kas ju tulen?»).

Rohkesti rahvaluulelist materjali ilmus esimestes eesti keele grammatikates. Pastorite poolt koostatud grammatikad sisaldavad keelenäidetena vanasõnu, kõnekäände, mõistatusi ja ka üksikuid laule. Juba 1660. a. ilmunud H. Gösekeni grammatikas leidub 64 vanasõna, 13 kõnekäändu ja 2 mõistatust. Näiteks: «Pappi külmet /külimit/ ninck kotti Sopp ep sahbiel täis», «Jo enamb koyrat koos omat / jo weddelamb sahb se lackmine /lake/». Vanasõnu ja mõistatusi leidus ka A. Thor Helle grammatikas (1732) ja A. W. Hupeli grammatikas (1780). Viimane sisaldab ka mõned laulud.

Tähelepanu väärib saksa valgustaja, rahvaluuleteaduse rajaja J. G. Herderi teos «Rahvalaulud kõrvuti teiste mitmesuguste paladega» («Volkslieder nebst untermischten andern Stücken») a. 1778. Herder elas pikemat aega Riias, kus tutvus läti ja eesti rahvaluulega. Herder sai tegelikult rahvaluuleteaduse rajajaks Lääne-Euroopas. Tema ülalnimetatud rahvalaulude kogu (mida hiljem nimetati «Rahvaste hääled lauludes») oli esimene rahvalaulukogu üldse ja sisaldab ka 8 eesti rahvalaulu ühes Herderi kiitva hinnanguga. Herderi teosest on kopeerinud 2 eesti rahvalaulu noor Karl Marx.

RAHVALUULE KOGUMINE XIX JA XX SAJANDIL.

Sihikindel eesti rahvaluule kogumine algas alles XIX sajandil. See sai alguse huvi tärkamisest rahvaluule vastu Lääne-Euroopas.

Esimesed eesti rahvaluulest huvitujad olid saksa rahvusest kirjamehed-literaadid. Erinevalt mõisnikest tundsid nad sooja poolehoidu põlatud maarahva vastu, õppisid eesti keelt, kogusid ja hindasid eesti rahvaluulet. Üks esimesi, kes väärib nimetamist, oli Johann Heinrich Rosenplänter, Pärnu pastor ja koolimees. Huvist eesti keele vastu andis ta aastail 1813—1832 välja ajakirja

«Lisandusi eesti keele täpsemaks tundmiseks» («Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache»), mille kaastööllisteks olid ka eesti kirjanikud Kr. J. Peterson, O. W. Masing jt. «Beiträges» ilmus rohkesti rahvalaule, vanasõnu, mõistatusi ja muinasjutte. Need olid enamasti saadetud Rosenplänterile kaastööliste poolt. Kuid ta pani ka ise rahvaluulet kirja, peamiselt oma õpilastelt «Eesti koolmeistrite koolis», mille ta avas a. 1814 Pärnus.

Rosenplänteriga oli kirjavahetuses Kadrina pastor A. Fr. J. Knüpffer, kes on meile tuntud innuka rahvalaulude kogujana. Kõneldakse, et Knüpfferil oli rahva seas liikudes alati pliiats ja paber kaasas — juhuslikult kuuldud laulu ülesmärkimiseks. Knüpfferi suur rahvalaulude kogu, mis sisaldas ligi 900 laulu, jäi põhiliselt trükkimata. Väikese osa Knüpfferi lauludest koos teiste kogujate poolt korjatud lauludega avaldas Aleksander Heinrich Neus. Neus töötas õpetajana Põhja-Eestis, kuni ta läks pensionile ja asus Tallinnasse. Huvitudes elavalt rahvaluulest, toimetas ta trükki esimese eesti rahvalaulude kogu a. 1850—1852. Neus ise laule kogunud ei ole, küll aga õhutas teisi koguma, uuris eesti rahvalaule ja tõlkis neid saksa keelde. Neusi isiklik elu oli traagiline — ta kaotas varakult nägemise, hiljem ka kuulmise ning suri pimedana ja kurdina.

Jäädav alus eesti rahvaluule kogumisele, trükkimisele ja uurimisele pandi aga esimeste eesti haritlaste, kirjanik-valgustajate Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldi tööga.

Fr. R. Faehlmann (1798—1850) on läinud meie rahvaluuleteaduse ajalukku «Kalevipoja» koostamise algatajana. Tema algatusel asutati 1838. a. Tartus Õpetatud Eesti Selts, mille ümber koondunud demokraatlikud haritlased pühendusid tööle eesti ajaloo, rahvaluule, keele ja kirjanduse uurimise ning arendamise alal. Seltsi koosolekul pidas Faehlmann oma kõne «Muistend Kalevipojast» (1839), milles ta visandas eepose esialgse kava. Faehlmann alustas ka eepose värsistamist. Ootamatu surm katkestas suure algatuse edasiviimise. Tema töö jätkajaks sai Fr. R. Kreutzwald.

Fr. R. Kreutzwald (1803—1882) sai eesti rahvaluuleteaduse rajajaks. Juba noorukina hakkas Kreutzwald kirja panema rahvalaule. Rahvaluulet kogus ta kogu elu jooksul ja õhutas ka teisi seda tegema. 1843. a. avaldas ta virgutava üleskutse rahvaluule kogumiseks:

Üks küsimine.

Kes võib teadust anda, kus veel rahva hulgas mõningad vanad ennemuistesed jutud ja regivärsilood liikumas? Kes selle peale Maarahva keele- ja kirjakogudusele (s. o. Õpetatud Eesti Seltsile) suusõnaga ehk kirja läbi võiks otsust anda, see teeniks enesele targema rahva tänu ja saadaks jäädavat kasu.

Kogutud materjalile ja Faehlmanni kõnele toetudes koostas ta «Kalevipoja»; rahvajutud aga koondas ümbertöötatud kujul teosesse «Eesti rahva ennemuistsed jutud» (1866). Kreutzwald avaldas ka lühiuurimusi rahvaluule, eriti aga rahva kommete ja uskumuste kohta. Uurijana pidas ta sidet Neusiga, kelle kogus ilmus ka osa Kreutzwaldi kogutud rahvalaule. Kreutzwaldi rahvaluulealast uurimistööd toetas Peterburi Teaduste Akadeemia.

Kreutzwaldiga pidas kontakti tuntud keeleuurija akadeemik F. J. Wiedemann (1805—1887), kes maal keeleainest kogudes õppis põhjalikult tundma ka rahva suulist loomingut. Oma selle-alased tähelepanekud avaldas ta kapitaalses teoses «Eestlaste sise- ja väliselust» (1876), mis on väärtuslikuks käsiraamatuks veel praegugi.

Faehlmanni ja Kreutzwaldi rahvaluulealase tegevusega algas eesti rahvaluuleteadus. Nad kasutasid rahvaluulet võitluses pärisorjuse, vaimse rõhumise ja vaimupimeduse vastu. Rahvaluule rikkustele rajasid nad eesti rahvusliku kirjanduse. Faehlmanni muistendid ja Kreutzwaldi «Kalevipoeg» jäävad eesti rahvusliku kirjanduse põhivaraks. Erilist tähtsust omavad veel Kreutzwaldi kirjutused, mis selgitavad rahvaluule väärtust ja ilu. Pastorite ägeda propaganda mõjul oli mõnes maanurgas juba rahva keskel levinud halvustav suhtumine rahvalauludesse. Kreutzwald andis pastoritele ja muudele usumeestele terava vastulöögi, näidates, et vanad laulud on «eesti rahva au ja ilu».

Sajandi teisel poolel süvenes huvi rahvaluule vastu veelgi. Kreutzwaldi viljakas tegevus innustas mitte ainult haritlasi, vaid ka lihtsaid talupoegi rahvaluulet kirja panema. Rahvaluule vastu tundsid huvi ka peaaegu kõik tolleaegsed ühiskonnategelased ja kirjamehed. Progressiivsemad nendest kasutasid kogutud materjali rahva iseteadvuse tõstmiseks võitluses mõisnike ja kiriku vastu. Väljapaistev rahvaluulekoguja ja uurija oli luuletaja ning keeleteadlane M. Veske. Kogutud laule avaldas ta kahes andes a. 1879 ja 1883.

Selle aja juhtivaks organisatsiooniks, kuhu keskendus rahvaluulealane töö, oli Eesti Kirjameeste Selts (asutatud 1872), mille juhtivad tegelased — J. Hurt, C. R. Jakobson, M. Veske — hindasid kõrgelt rahvaluulet. Selts organiseeris rahvaluule kogumist, mis andis häid tulemusi — üle 7000 lk. ehk 10 köidet rahvalaule ja -jutte. Seltsi aastaraamatutes ilmus uurimusi ja artikleid, seltsi toimetistes — rahvaluulekogusid.

Rahva haridustaseme tõus ning Kreutzwaldi ettevalmistav tegevus võimaldasid XIX saj. viimasel veerandil rakendada rahvaluule kogumisele kohalikke inimesi korrespondentide näol. Sel alal jõudis ulatuslike tulemusteni Jakob Hurt (1839—1907). Küla koolmeistri poeg J. Hurt sündis Põlva kihelkonnas. Silmapaistev andekus kindlustas talle toetajaid, kelle majanduslikul abil lõpetas gümnaasiumi. Usklike vanemate soovil siirdus Hurt

ülikooli õppima usuteadust, mitte keeleteadust, mille vastu tal enesel oli sügav huvi, nagu tõendavad mitmed kirjutised ja 1886. a. kaitstud doktoritöö. Sellega sai Hurt M. Veske järel teiseks eesti keeleteadlaseks-doktoriks.

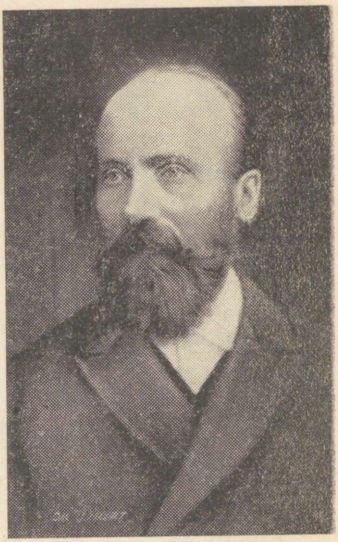

J. Hurt

Hurt huvitus rahvaluulest juba koolipõlves. Ergutust selleks sai ta Kreutzwaldi «Kalevipojast». Huvi aja jooksul üha süvenes. Eesti Kirjameeste Seltsi presidendina juhtis ta tulemusrikkalt rahvaluule kogumist. Osa kogutud rahvalaule, nimelt Põlva kihelkonna laulud, toimetas Hurt trükki pealkirja all «Vana kannel» I (1875—1886). Ühtlasi koostas Hurt kava kõigi eesti rahvalaulude trükkimiseks sama pealkirja all. Ta jõudis veel avaldada ka teise köite Kolga-Jaani kihelkonna lauludest (1886).

Olles oma poliitilistelt vaadetelt kõikuv ja sattudes valitseva ideoloogia mõju alla, oli Hurt sunnitud lahkuma Eesti Kirjameeste Seltsi presidendi kohalt. Kuigi oli puudusi tema ühiskondlikus tegevuses, mis teenisid laitust, ei katkenud Hurda positiivne ja hinnatav tegevus rahvaluule kogumisel. 1888. a. saadab Hurt Peterburist avaliku üleskutse eesti ajalehtedele: «Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele», kus ta palub koguda ja temale saata esiteks materjali «Eestikeele murrete raamatu koostamiseks» ja teiseks «igasuguseid rahvamälestusi ehk vanavara, mis esivanemate elust tunnistust annavad, paberisse panna ja lahkeste minu kätte saata . . .». Üleskutse leidis elavat vastukaja — kaastööliste arv tõusis peagi sadadesse. 1906. a. on Hurdal juba 960 kaastöölist. Korrespondentideks olid inimesed kõige erinevamatest sotsiaalsetest kihtidest: oli talupoegi, põllutöölisi, külakooliõpetajaid, üliõpilasi, käsitöölisi jne. Üks silmapaistvamaid Hurda kaastöölisi oli Jaan Sandra, külarätsep Võrumaalt.

Innuka töö tulemuseks on umbes 115 000 lehekülge rahvaluule kirjapanekuid.

Oma elu lõpul huvitus Hurt setudest. Ta käis ise korduvalt Setumaal rahvaluulet kogumas ja suunas sinna korrespondente. 1904.—1907. a. avaldas ta kolmes mahukas köites «Setukeste laulud». See on kaasajani kapitaalseim eesti rahvalaulude trükis.

Hurt oli elukutselt pastor, sattus varakult valitseva ideoloogia mõju alla, langes kokkulepluse teele mõisnikega ja lepitamatusse vastuollu C. R. Jakobsoniga. See avaldas mõningat mõju Hurda

rahvaluulealasele tegevusele. Hurt nägi rahvaluules eeskätt ajaloolist dokumenti. Ta ei rakendanud rahvaluulet ühiskondliku võitluse teenistusse. Sellest tingitult on puudusi ka J. Hurda muidu suurepärases kogumistöös: ta keeldus kogumast rahvaviise, keelas üles kirjutamast uusi, riimilisi (s. o. kaasaegseid) rahvalaule, ei juhtinud esialgu tähelepanu andmete kogumisele laulmislaadi ja laulikute kohta.

Kuid Hurda teened jäävad sellele vaatamata aegumatuks. Tema ennastsalgav töö äratas teisigi suurkogujaid. J. Hurta kutsuti õigusega «eesti vanavara aidameheks». Peamiselt on J. Hurda teene see, et eestlased on kogutud ja talletatud rahvaluule hulga ja väärtuse poolest esimesel kohal maailmas.

J. Hurda eeskujul asus rahvaluulet koguma Matthias Johann Eisen (1857—1934). Ka Eisen kasutas kogumistööks korrespondente. Kui Hurt huvitus peamiselt rahvalauludest, siis Eiseni tähelepanu oli suunatud eeskätt rahvajuttudele. Mõlema suurkoguja — kes omavahel hästi läbi ei saanud — töö täiendab end vastastikku. Eiseni kogu suurus on ligi 100 000 lehekülge.

Eiseni tähtsus on suur ka rahvaluule trükkitoimetajana. Kui Hurt avaldas suuri, teaduslikke väljaandeid, siis Eisen sellevastu väikesi rahvaraamatuid. Kuid neid avaldas Eisen tohutul hulgal. Tema sulest on ilmunud mitte kümneid, vaid sadu raamatuid, brošüüre ja artikleid: muinasjutte, naljandeid, muistendeid, vanasõnu, mõistatusi. Jäädav koht eesti rahvaluuleteaduse ajaloos on Eiseni neljaköitelisel «Eesti mütoloogial».

J. Hurdalt sai äratust Oskar Kallas, meie esimene rahvaluuleteaduse doktor, kes organiseeris a. 1904—1916 ulatusliku rahvaviiside kogumise üliõpilaste ja muusikameeste kaasabil.

J. Hurda vaimus jätkus rahvaluule kogumine ja uurimine eesti kodanlike rahvaluuleteadlaste organiseerimisel ka kodanlikus Eestis. 1927. a. asutatud Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA) koondas enesesse kõik rahvaluulekogud ja sai kogumistöö keskuseks. ERA asutamine hoogustas kogumis- ja uurimistööd. ERA töötajad ja korrespondendid kogusid umbes 260 000 lk. rahvaluulelist materjali.

Nõukogude võimu taaskehtestamise järel muutus töö eesti rahvaluule kogumise ja läbitöötamise alal põhjalikult uueks. See töö toimub nüüd teaduslikel alustel ning töörahva huvide kohaselt.

On alanud varem kogutud rahvaluulematerjalide teaduslik läbitöötamine ning uue kogumine. Väärtusliku lisa endistele kogudele moodustavad Suure Isamaasõja päevil loodud laulud. Suurt tähelepanu pühendatakse niisuguse materjali kogumisele, mille kodanlus sihilikult kõrvale jättis, s. o. rahvaluuleteostele, milles kajastub eesti töörahva revolutsiooniline võitlus tsarismi, balti parunite ja eesti kodanluse vastu.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis käsikirjadena säilitatavate eesti rahvaluule kogude suurus on ligi 778 000 lk. Neis kogudes leidub (ümmar-

Rahvaluulekogusid Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumis.

gustes arvudes) 200 000 rahvalaulu, 150 000 lastelaulu, üle 36 000 mängu ja tantsu, 90 000 rahvajutu, 160 000 vanasõna ja kõnekäänu, 95 000 mõistatuse ja 20 000 rahvaviisi üleskirjutuse. Lisaks sellele on väikesed rahvaluulekogud ka Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektoris ja Tartu Riikliku Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedris.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID.

1. Millal ilmus esimene eesti rahvalaul trükist?
2. Kes oli esimese eesti rahvalaulude kogu koostaja ja millal see ilmus?
3. Iseloomustage Fr. R. Kreutzwaldi ja J. Hurda tähtsust eesti folkloristikas.

RAHVALUULE OSA ÜHISKONDLIKUS VÕITLUSES JA EESTI KULTUURI ARENGUS.

Rahvaluule on töötajate looming. Töörahva ootuste ja lootuste kajastajana on rahvaluule üks vaimse võitluse, ideoloogilise võitluse relvi. Eesti rahvaluule on pikkade aegade jooksul etendanud suurt osa talurahva võitluses mõisniku ja kiriku vastu. Rahvaluule pilkas, naeruvääristas ja häbimärgistas rahva vaenlasi, õhutas usku enesesse, sisendas julgust ja optimismi. Eesti rahvaluulele omane terav pilge äratas kohalike sakslastegi tähelepanu, kes möönsid, et rahvas tasub ülekohtu ja rõhumise hammustava pilke ja satiiriga. Kõik rahvaluuležanrid kajastavad klassivõitluse kibedust talurahva ja mõisnikkonna vahel. Oma lauludes andis rahvas hinnangu saksale — «sabata koerale, ilma hännata isandale», häbimärgistas mõisakäsikuid ja tõotas kättemaksu sundijaile. Vanasõnades võttis rahvas kokku oma elukogemused. Võideldes oma õiguste eest, oli rahvas küll kindel, et «õige hõlma ei hakka ükski kinni», kuid koges

ühteaegu valusalt, et «kel vägi, sel võimus, kel kukkur, sel kohus». Muinasjuttudes avaldus rahva lootus, et kunagi pääseb maksvusele sotsiaalne õiglus, et unistused isejahvatavaist kividest ja seitsmepenikoorma-saabastest saavad tegelikkuseks. Muistendites aga säilitas rahvas kalli mälestuse sõltumatust elust enne röövrüütlite tulekut ja võitlusest vabaduse eest. Kalevipoeg ja Suur Tõll sümboliseerisid rahva kangelasmeelt ja vabadusiha. Raiutud jalgadega Kalevipoeg ja peatu Tõll — see oli feodaalikkesse surutud eesti rahvas. Kuid nagu Tõll lubas ärgata ning Kalevipoeg tagasi tulla — nii lootis rahvas ka vabaduse saabumist ning säilitas selle lootuse rahvaluules.

Rahvas pidas oma laule ja jutte kalliks ning varjas neid oma vaenlaste eest. Rahva umbusk rõhujate vastu aitas rahvaluulet, tavasid ja uskumusi säilitada.

Rahvaluule kui ühiskondliku võitlusrelva tähtsust hindasid kõrgelt eesti valgustajad-demokraadid Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald. «Kalevipoega» koostama asudes arvestas Faehlmann teadlikult seda mõju, mida eepos avaldaks rahva eneseteadvuse kasvule.

«Kalevipoja» mõju oligi oodatult suur. «Kalevipojast» vaimustus C. R. Jakobson. J. Hurt alustas oma viljakat rahvaluule kogumist just «Kalevipoja» mõjul, samuti ka M. Veske.

Faehlmann ja Kreutzwald tahtsid rahvaluule kaudu tõestada, et eestlased on olnud kõrge kultuuriga ja rikkaliku poeetilise loominguga rahvas, kes väärib vabu elamistingimusi. See oli vajalik ja edukas vastulöök feodaalidele, kes levitasid «teooriat» eestlastest kui primitiivsest, kultuurivõimetust loodusrahvast, kelle ainuvõimalik tee kultuuri juurde oleks saksastumine.

Rahvaluule võitlusjõudu kasutas osavalt C. R. Jakobson oma teostes, väljaannetes ja ajalehes. «Sakala» pilkelisa sisaldas sageli riimilisi rahvalaule, milles pilgati Jannsenit ja tema reaktsioonilist «Eesti Postimeest». Rahvusliku liikumise ajal toetuti kõnedes ja kirjutistes pidevalt rahvaluulele ja eeposele «Kalevipoeg». Neist ammutati võitluse käigus usku, tuge, väiteid ja vastuväiteid.

Rahvalaul ja naljand ei mineta võitlevat tähtsust ka hilisemais ühiskondlikes võitlustes. Revolutsioonilised laulud ja mitmesugused pilkelaulud sütitasid 1905. a. rahvahulki võitlusele tsarismi ja mõisnike vastu.

Suure Isamaasõja ajal levisid kulutulena rahva seas okupantide vastu suunatud naljandid ja rahvalaulud.

Rahvaluule on alati virgutanud töötavat rahvast võitlusele rõhumise ja ekspluateerimise vastu, ta on olnud klassivõitluse relv. Samal ajal on rahvaluule olnud varaaidaks meie rahvusliku kultuuri arengus.

Rahvaluule on eeskätt olnud kirjanduse alus ja allikas. Juba esimene eesti luuletaja Kristjan Jaak Peterson on kasutanud oma luules rahvalaulule omaseid võtteid — alliteratsiooni ja assonantsi, rahvalulude arhailisi keelevorme. Fr. R. Faehlmanni müütilised muistendid on tegelikult rahvapäraste jutustuste viimistletud edasiarendused.

Keskse kohal eesti kirjanduses asub Fr. R. Kreutzwald. Tema looming tunnistab rahvaluule kaugeleulatuvat mõju. Kreutzwaldi poolt värsistatud eepos «Kalevipoeg» rajaneb muidugi täiesti rahvaluulel. Kuid rahvaluule jälgi leidub tema teisteski teostes. Kreutzwald on üks esimesi, kes kirjutas luuletusi rahvalaulu värsivormis. Neist on tuntum ja tähtsaim «Sõda».

Rahvaluule ainevallast on võrsunud J. Tamme ballaadid. Mihkel Veske kasutas oma luules rahvaluulest laenatud vormivõtteid ja kujundeid. A. Kitzbergi külajuttudes ja «Libahundis» paeluvad meid oskuslikult kasutatud rahvaluule elemendid.

Rahvalaulu värssi on uuemal ajal kasutanud luuletajad G. Suits, V. Ridala, H. Pöögelmann ja J. Semper.

Ka eesti heliloomingus on näha tihedaid sidemeid rahvamuusikaga. C. R. Jakobson oli esimene, kes suunas heliloojate tähelepanu rahvamuusika rikkustele. Alates C. R. Jakobsoni õemehest A. Thomsonist on kõik silmapaistvad eesti heliloojad ikka ja jälle pöördunud rahvamuusika poole (M. Saar, E. Tubin, G. Ernesaks jt.).

Rahva kunstiloominguna on rahvaluule meie esimeseks, ehkki suuliseks kirjanduseks, millele toetudes kasvas ja arenes rahvuslik kirjandus.

VARASEM EESTIKEELNE KIRJASÕNA.

ÜHISKONDLIK-POLIITILISTEST OLUDEST.

Muistsel ürgkogukondlikul ajastul polnud eestlastel kirja. Alles varafeodaalsete suhete tingimustes (XI—XII sajandil) ühinesid eesti hõimud rahvaks.

XIII sajandi algupoolel tungisid Saksa ja Taani röövvallutajad Eesti alale. Ligi kakskümmend aastat (1208—1227) kestnud vabadusvõitluse järel jõududelt, relvastuselt ja riiklikult korralduselt üle olevate vaenlaste vastu langes eesti rahvas võõraste anastajate võimu alla.

Saksa sissetungijad levitasid Eesti territooriumil ristiusku ja viisid maksvusele feodalismi, mis oli eestlastel enne maa vallutamist kujunemas. Eesti maarahvas aga suhtus ristiususse põlglikult, põlvest põlve säilisid endised rahvakombed.

Varaseimad eestikeelsed trükisõnalised kirjapanekud pärinevad võõrastelt. L ä t i H e n r i k u «L i i v i m a a k r o o n i k a s», mis kirjutati maa vallutamise ajal sissetungijate huvides, esineb üksikuid eestikeelseid nimesid, sõnu ja lauseosi, nagu *Sontagana* (Sootaga), *Hydempe* (Hiiepea); *kylekunda* (külakond), *maleva* (sõjavägi); *Laula! Laula! Pappi!* jm.

Eesti ala on XIII—XV sajandil jagatud mitme feodaalvõimu vahel. Sel ajajärgul halvenes järsult talurahva majanduslik olukord, sest feodaalisandad suurendasid maksusid ja teokoormisi. Kroonikakirjutaja Kelch märgib tolle aja kohta: «Eesti- ja Liivimaal on mõisnikkude taevas, pappide paradiis, võõraste kullaauk, aga talupoegade põrgu.» Eesti talurahvas võitles ägedalt mõisnike ikke vastu. Kõige võimsamaks vastuhakuks kujunes Jüriöö ülestõus 1343. a. Ülestõusnud talupojad «põletasid maha kõikide aadlike mõisad», jutustab kroonikakirjutaja, «käisid maa ristirästi läbi ja hukkasid kõik sakslased, kelle kätte said . . .».

XVI—XVIII sajandini oli Eesti territoorium Rootsi ülevõimu all. Pärisorjusse surutud talupoegade rõhumine süvenes veelgi. Üldist viletsust suurendasid omakorda sagedased sõjad, viljaikaldused ja näljad. Talupoegade hulgas levis rahulolematuse laine. Mitmes mõisas leidsid aset talurahvarahutused ja väljaastumised.

Pärast Venemaa võitu Põhjasõjas ühendati Eesti ala 1710. a. Vene riigiga. See kindlustas eesti rahvale pärast alatisi rüüsta-

vaid sõdu kaheks sajandiks rahuliku arenemise. Loodi alused majanduslike sidemete loomiseks Venemaa teiste aladega. Feodaalikkesse aheldatud talupoja olukorda see aga ei leevendanud. Mõis võttis talupoegadelt ikkagi kõik, nagu kurdab rahvalaul:

Mis kanad mune munevad,
needki saksa vaagenasse...
Naisel oli ainus poega,
seegi saksa samba'esse.

Nagu mujal, nii pidasid ka Eestis talupojad visa võitlust pärisorjusliku rõhumise vastu. Uus tõus talurahvaliikumises toimus XVIII sajandi teisel poolel. 1784. a. puhkes ülestõus Liivimaal, kus eesti ja läti talupojad võitlesid koos parunite vastu. Liivimaa kindralkuberner kirjutas ülestõusust keisrinnale: «Pole peaaegu küla, mis ei võtaks osa rahutustest, ja kui mõned seda veel avalikult pole teinud, siis ootavad, et mäss muutuks üldiseks.»

KIRIKUKIRJANDUSE TEKKIMINE.

Katoliku kirik ei tarvitanud usutalitustel kuigivõrd rahvakeelt. Alles võitluses pealetungiva protestantismiga hakkas katoliku kirik Liivimaal ka eesti keelt usulisteks otstarveteks kasutama, mida protestantlik kirik tegi algusest peale. Et eesti rahvast ristiusu mõjupiirkonda tõmmata, hakati XVI sajandil välja andma eesti keeles kirikuraamatuid, mida kasutati rahvakeelsete jumalateenistuste pidamisel. Esimese eestikeelse raamatuna ilmus Saksamaal Wittenbergis 1535. a. Wanradt-Koelli katekismus. Raamat oli määratud umbkeelsetele pastoritele käsiraamatuks ning on seepärast kirjutatud kahes keeles: paremal leheküljel eestikeelne, vasakul leheküljel alamsaksakeelne tekst. Alamsaksakeelse osa koostas S. Wanradt ja eestikeelse osa tõlkis Tallinna Pühavaimu kiriku pastor Johann Koell (Kõll). Raamat kuulutati keelatuks ja teda ei võetud kirikuis tarvitusele.

XVII sajandi algusest on säilinud Tallinna pastori Georg Müller i eestikeelsete jutluste käsikiri. Pastor Müller, kes Tallinna kirikukoolis õpetas eesti talurahva lastele õppeaineid nende emakeeles, esitab oma jutlustes näiteid ka tegelikust elust. Ühes jutluses ütleb ta, et meie ei pea toimima laevamehe taoliselt, kes merel suures hädaohus olles mõtles:

ſina Jumal Nicolae, Kuy ſina minꝺ ſeſtnatze Laiwa, Hüiꝺe [4]), ninck keick neꝺſamat, ke minu ks Laiwa ſiꝺ: omat, häſti ninck terwe ülleawitat, Ny pea kuꝺt mina Maa päle tulle, ſyß taha mina ſinu auwuꝛ üꝛ ſeſarn ſuhr Mecheꝛwaa [5]) Küynla laſcke teha, kuꝺt ſeſinane Maſtpuh [6]) on

[4] varanduse; [5] meevaha; [6] mastipuu.

Kui seda tõotust kuuleb laevamehe poeg, küsib ta imestunult isa käest, et kust nad nii palju vaha võtavad. Isa aga rahustab teda, öeldes, et kui nad randa jõuavad, siis teevad nad võimalikult väikese vahaküünla. Sama kirjanduslikku rändmotiivi, milles hädaohu ajal tõotatakse, ohust pääsemisel aga lubaduse täitmisest loobutakse, on iseseisvalt käsitlenud Juhan Liiv jutus «Peipsi peal».

Nagu Mülleri jutluse katkendi järgi otsustada võime, on esimeste eestikeelsete kirjalike ülestähenduste keel võõrapärane ja puudulik. Jutlustaja tarvitab oma käsikirjas saksa õigekirjutust. nagu pikkade täishäälikute märkimine pikendusmärgi *h* abil, näit. *suhr* (suur); saksa tähtede (*ch, ck, sz, x, y* jt.) kasutamine, näit. *keick* (kõik), *sysz* (siis), *üx* (üks) jne.

Pidevalt hakkab eestikeelseid kiriklikke käsiraamatuid ilmuma alates aastast 1632. Siis antakse välja H. Stahli põhja-eestikeelne «Käsi- ja koduraamat» I—IV (1632—1638) ja J. Rossihniuse samasisuline tartukeelne raamat. Mõlema autori keel on vigane ja seisab saksa keele kammitsais, sest koostajad ei tundnud küllalt vabalt rahvakeelt. Neis käsiraamatuis esinevad kirikulaulud on ka värsimõõduta, nii et neid on raske laulda. H. Stahli ja J. Rossihniuse käsiraamatutega pannakse alus nii põhja- kui ka lõuna-eesti kirjakeelele, mida hakatakse rööbiti kasutama.

Tekkivat eesti kirjanduslikku keelt uuendas B. G. Forselius (1660?—1688), kes oli soomlasest pastori poeg. Ta asutas Tartu lähedal Piiskopi mõisas õpetajate seminari, kus nelja aasta jooksul (1684—1688) said riigi kulul õpetust 160 tulevast rahvakooliõpetajat. Forselius koostas lugemise õpetamiseks eestikeelse aabitsa-katekismuse (1686), milles ta kasutas uut kirjutusviisi. Tema ettepanekul jäeti eesti tähestikust välja saksa tähed c, f, q, v, x, y, pikki täishäälikuid märgiti kaashäälikuga lõppevas silbis kahekordse tähega (*ööl, sees*) ja täishäälikuga lõppevas silbis ühekordse tähega (*ö-sel, lo-ja*), lühikesele silbile järgnevat üksikkaashäälikut aga kirjutati kahekordse tähega (*tem-ma, wer-ri*). Seda kirjaviisi, mis võeti üldisele tarvitusele, nimetati hiljem vanaks kirjaviisiks. Forseliuse eesti kirjakeele parandusettepanekud viis ellu J. Hornung oma eesti keele grammatikaga (1693), mille ta kirjameeste kollektiivse tööna kirja pani. Selles grammatikas esitati kindlad reeglid eesti kirjakeele märkimiseks. Seda nn. vana kirjaviisi kasutas Hornung oma «Kodu- ja kirikuraamatus» (1695), kus kirikulaulud on loodud juba korrapärases värsivormis, näit.:

Kui ſa ollid pallumas /
Nähti Werre Higgi /
Kui ſind Engel kinnitas /
Tulli Judas liggi.
Astis jure andis Suud /
Kui üks kawwal Pettis /

Piibli Ramat/
se on keik
se
Jummala Sanna,
mis
Pühhad Jummala Mehhed/
kes pühha Waimo läbbi juhhatud/
Wanna Seädusse Ramatusse
Ebrea Kele
ja
Ue Seädusse Ramatusse
Kreka Kele
essite on ülleskirjotanud / nüüd agga hopis/
Jummala armo läbbi, mie
Eesti-Ma Kele
Essimest korda
üllespandud, ja mitme sündla salmega ärrasellerud.
Essimesses otsas on
Üks öppetus ja maenitsus nende heaks, kes Jummala sanna omma hinge
kuuks pädmad leggida.

TALLINNAS/
Trükkis sedda Jakob Joan Köler.
1739. Aastal.

Esimese eestikeelse piibli tiitelleht.

Rutti Raamat.

I. Peatůk.

Rutti lesse-pölli : ta låhhåb omma åm̄maga Kanaani male.

JA neil päiwil sündis, kui kohtomoistjad kohhut moistsid, et nålg olli Juda maal, ja ůks mees låks Petlemmast Judamaalt årra, et ta piddi kui woöras Moabi wållisel maal ellama, temma ja ta naene ja ta kaks poega.

2. Ja selle mehhe nimmi olli Elimelek ja ta naese nimmi Noomi, ja temma kahhe poia nimmi Mahlon ja Kiljon Ewrati-mehhed Petlemmast Juda-maalt, ja tullid Moabi wållise male ja ollid seål.

3. Ja Elimelek Noomi mees surri årra, ja temma jåi jålle omma kahhe poiaga.

Siinsete saksa pastorite suuremaks tööks oli piibli tõlkimine eesti keelde. Vastse testamendi ilmumisega 1686. a. pääses algul esikohale lõuna-eesti kirjakeel. Kui aga 1715. a. ilmus Uus testament ja 1739. a. kogu piibel põhja-eesti keeles, siis sai eesti ühiskirjakeele aluseks põhja-eesti keskmurdeline rahvakeel. Piibli toimetas trükki Jüri pastor Anton Thor Helle, kes oli hea eesti rahvakeele tundja.

Toodud piiblikatkendis leiame vanale kirjaviisile omaseid sõnakujusid. Lühikesele silbile järgnevaid üksikkaashäälikuid märgitakse kahekordse tähega, nagu *kohhut, ellama* jt. Pikki täishäälikuid kirjutatakse kaashäälikuga lõppevas silbis kahekordse tähega, näit. *mees, aastat* jt., täishäälikuga lõppevas silbis aga ühekordse tähega, nagu *Juda, male* jne. Stiililise võttena kasutatakse sidesõna *ja* sagedast kordamist lausete ja lauseosade algul.

Kirikukirjandust tõlgiti eesti keelde valitsevate klasside huvides. Saksa pastorid püüdsid kiriklike käsi- ja koduraamatute abil eesti talurahva hulka ristiusu ideoloogiat levitada ja talupoegadest mõisnikele kuulekaid ning alandlikke tööorje kasvatada. Kuid usulist tööd tehes levitasid nad rahva hulka mõnevõrra ka kirjaoskust.

XVII ja XVIII sajandil asutati maal ja linnades ka kiriku- ja köstrikoole lugemaõppimise hõlbustamiseks. Lugemine ongi talurahva hulgas levinud XVII sajandi lõpust alates ja püsis ka neil aegadel, kui koole üldse ei olnud.

Kirikukirjandus, eriti piibel, omas suurt tähtsust eesti varasema kirjakeele väljakujunemisel ja kirjaoskuse levimisel rahva hulka. Kirikuraamatuid kasutati pärisorjuslikul ajastul lugemaõppimise vahendina ja lugemismaterjalina.

Eesti kirikukirjandus pakub huvi ka kirjakeele arengu seisukohalt. Selle põhjal tutvume eesti kirjakeele tekkimise ja kujunemisega kahe sajandi vältel.

VARASEM ILMALIK KIRJANDUS.

Ilmaliku kirjanduse liikidest tekkis kõige varem luule. Esimesed eestikeelsed luuletused on loodud XVII sajandi esimesel poolel. Need on juhuluuletused, mida saksa rahvusest Tallinna õpetajad ja pastorid kirjutasid aadlike pulmade ja matuste puhul, alates 1637. a., mil ilmus Brocmanni pulmalaul. Eesti keelt kasutati saksa ja ladina keele asemel mõnedes juhuluuletustes, et pulmalisi ja matuselisi üllatada, kuidas ka «maasõnade» abil võib rõõmu ja leina väljendada. Nii kirjutab G. Salemann oma õnnesooviluuletuses 1642. a.:

Kuhle sax nühd tahs mahsannat
Kui sihn laulwat nohrt ninck wannat.

Üksikutes juhuluuletustes kujutati pulma rõõmsat meeleolu

üsna ilmekalt, näiteks XVII sajandi lõpust pärinevas anonüümses pulmalaulus «Armas, kallis, kuldne vend»:

Saia wannamb[1] hüap kahsz[2],
Tulket pulmal, Röhmsast thasz[3].
Nalia heitap pruht ninck peick,
Röhmusz olkut wöhrat keick.

Vaadeldud juhuluuletused olid mõeldud aadlikele meelelahutuseks, nad ei olnud maarahvale teadmiseks määratudki, ja seepärast ei kuulu nad eesti rahvusliku kirjanduse arenemisloosse.

XVIII sajandi viimasel veerandil ilmus paar idüllilist armastusluuletust, nagu «Toomas ja Liisu» ning «Tiiu tasane ja helde», millest viimane levis talurahva hulgas ja sai viisistatuna üldlauldavaks. Need luuletused on eesti tärkava kunstiloomingu rika õnnestunumad näited. Laulus «Tiiu tasane ja helde» on armastustunne väljendatud õrnnukras toonis. Toome näitena selle luuletuse kaks esimest stroofi:

Tio tassane ja helde
Olli armas minule,
Pea öitsis, pea näertsis
Näertsis joudis surmale.

Nenda ruttab rööm siin ilmas
Ürrikese önnega,
Taenna paistab pääw meil selgest
Homme pilwe kattega!

XVIII sajandil hakkas pidevalt ilmuma eestikeelne kalender pealkirja all «Eestimaa Rahva Kalender» (alates 1731. aastast). Kalendrid olid sel ajal ainsad väljaanded, mis igal aastal pakkusid rahvale lugemismaterjali. Peale kalendaariumi sisaldasid varasemad peopesasuurused kalendrid ilmateateid ja ümberjutustusi kirikuraamatuist, XVIII sajandi 80-ndaist aastaist peale aga avaldati kalendris ka jutustusi, luuletusi, valme ja populaarteaduslikke kirjutusi.

Eesti rahvusliku ajakirjanduse algust tähistab Põltsamaal 1766. a. P. Wilde ja A. Hupeli poolt toimetatud ning väljaantud ajaleht «Lühike õpetus». Selles ajalehes esitati rahvale arstiteaduslikke ja põllumajanduslikke nõuandeid ning selgitati ebausukommete ja joomise kahjulikkust.

Märkimisväärne on Wilde ja Hupeli ajalehes väljendatud inimlik suhtumine eesti talupoegadesse. Ajalehe «Lühike õpetus» toimetajad pöörduvad orjastatud talurahva poole sügava humaansustundega, nimetades teda oma sõbraks. Nad kirjutavad ajalehe eessõnas:

«Armas Söbber! Ärra panne immeks, et ma sind omma Söbbraks hüan, sest et ma kül tean, et minna ep olle nenda kui sinna pärris orjaks waid pri Innimesseks sündinud ning et minna paljo ausam sind ollen, siiski ei tahha minna selle tühja Wahhe peale uhke olla ehk suur; ma tunnen ehk moistan

[1] Saaja vanem; [2] ka; [3] taas, jälle.

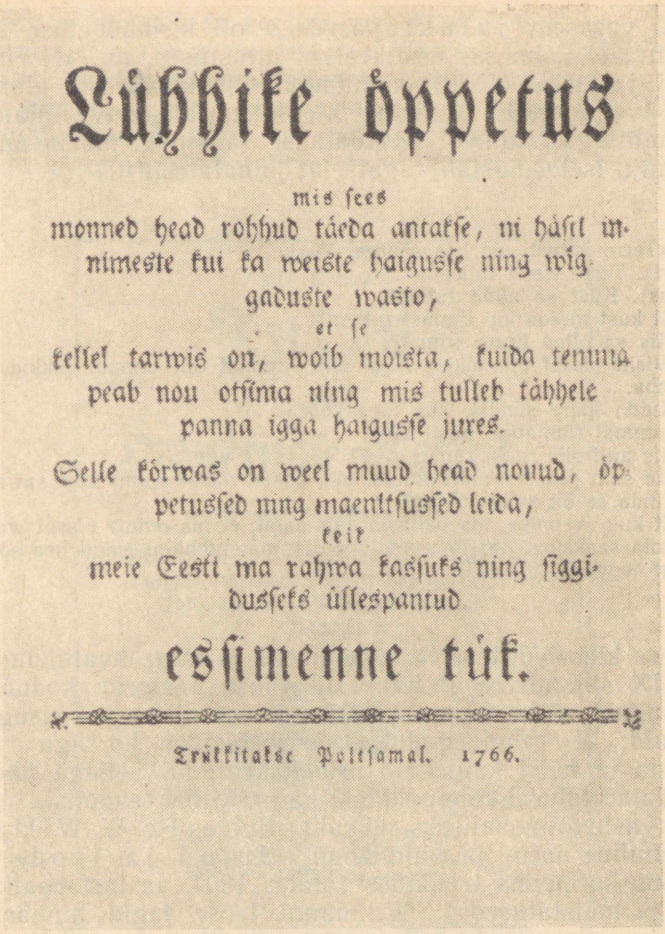

Lühhike öppetus

mis sees
monned head rohhud täeda antakse, ni hästi inimeste kui ka weiste haigusse ning wigaduste wasto,
et se
kellel tarwis on, woib moista, kuida temma peab nou otsima ning mis tulleb tähhele panna igga haigusse jures.

Selle kõrwas on weel muud head nouud, öppetused ning maenitsused leida,
kelle
meie Eesti ma rahwa kasuks ning siggidusseks üllespantud

essimenne tük.

Trükkitakse Peltsamal. 1766.

«Lühikese õpetuse» tiitelleht.

tõesti, et sinna olled innimenne ni hästi kui minna, ning et meie selle pärrast keik ühhesuggused olleme . . .

Se teeb mulle wägga haiget, et sa keigipiddi waene ning willets olled, mul on wessi silmas, kui ma so peäle mötlen.

Et sa pead tundma, et minna sind tõesti armastan, siis on mul nou sind öppetada . . .»

Kõrgelt tuleb hinnata seda, et ajalehes «Lühike õpetus» eesti talurahvast teiste rahvastega võrdseks peetakse ja et temas arenemisvõimelist rahvast nähakse, kes oma silmaringi laiendamiseks vajab ilmalikke teadmisi. P. Wilde ja A. Hupeli ajaleht on progressiivseks väljaandeks eesti tekkivas ilmalikus kirjanduses.

Eesti varasem jutukirjandus oli kirikuõpetuse täienduseks rahvale. Esimeses eestikeelses jutustuses, nn. «Hansu ja Mardi jutus» (1739) manitsetakse talurahvast alandlikkusele ja vagadusele. Jutustus algab moraliseeriva dialoogilise sissejuhatusega, milles avaldatakse austust mõisavanemaile; Mardi kuju iseloomustab vagatsejat jumalateenrit.

«Terre öhtust, mo hea söbber, Mart.
M(art). Terre wend tullemast.
H(ans). Kust sa nüüd tulled?
M. Et kust muido kui linnast tullen.
H. Mis sa olled linna winud?
M. Wisin pissut Jummala wilja, mis Jummal olli annud, rukkid, woid ja ühhe lamba.
H. Kuida kaup sündis, kas läks korda?
M. Jummal tännatud, hästi kül.
H. Mis anti siis rukki tündri eest?
M. Ma sain pea sesamma hinna, mis ausad moisa-wannemad sawad.
H. Kuida se ön sulle juhtus?
M. Et kule wennike, ma pallusin Jummalat, et ma omma pissut warrandust ilma pattota saaksin müa; ja armulinne Jummal juhhatas mind hea söbra jure, kes õigust teggi.»

Seoses klassivõitluse teravnemisega ja talurahvaliikumise tõusuga XIX sajandi lõpul hakkasid saksa pastorid, koduõpetajad ja mõisnikud välja andma õpetliku ja moraliseeriva sisuga juturaamatuid, et talupoegadele pärisorjusliku korraga rahulolu sisendada ja neist kuulekaid orje kasvatada. Sellega ühenduses püüdsid nad talurahvale pakkuda ka praktilisi teadmisi.

Hea vastuvõtu osaliseks sai rahva hulgas Fr. W. Willmanni tõlkelaenuline jutu- ja valmikogu «Jutud ja teod» (1782), mis ilmus korduvais trükkides (alates 1804. aastast pealkirja all «Jutud ja mõistatused»). Willmanni teose tegid huviäratavaks põnevad, sentimentaalse põhitooniga jutud ja huumoriküllased valmid, mis köitsid lugejate tähelepanu ja äratasid huvi ilukirjanduslike teoste lugemise vastu. Paarkümmend Willmanni juttu muutusid rahvale nii omaseks, et neid suuliselt edasi jutustati nagu harilikke rahvajutte ja hiljem rahvaluulekogujate poolt üles kirjutati.

Koduõpetaja Fr. G. Arveliuse sulest ilmus 1782. a. jutukogu «Üks kaunis jutu- ja õpetuseraamat», mis on eesti oludele kohandatud tõlketeos saksa keelest. Arveliuse teos sisaldab jutustusi, milles kirjanik süüdistab ülekohtuselt eesti talurahvast hooletuses, laiskuses, rumaluses ja mõisavarguses, samal ajal aga jagatakse mõisnikele ärateenimatut kiitust, nagu hoolitseksid «kallid mõisavanemad» oma talupoegade eest. Rahvavaenuliku hoiaku pärast jättis eesti talurahvas Arveliuse teose lugemata, nagu autor ise selle üle kurtis, kirjutades, «et seda raamatut suurema himuga ei otsita ega osteta».

Saaremaa mõisnik ja koolide inspektor J. W. Luce avaldas trükis teose «Saaremaa juturaamat» I—II (1807—1812), mille ta oli kirjutanud «maarahva lustiks ja kasuks».

Luce juttude sündmuste taustaks on Saaremaa ühiskondlik-majanduslikud olud. Tema kui mõisaomanik tõstab oma juttudes eriti esile, et mõisahärra tahtvat talurahvale ainult head teha ja

Üks Kaunis

Jutto-

ja

Õppetusse-Ramat.

Sõbbra polest, meie maa laste heaks, ja nendele röömsaks ajawiiteks koggutud ja kokko pandud, kes aegsaste õppiwad luggema.

Tallinas

trükkitud Lindworsse kirjadega, 1782.

Fr. G. Arveliuse juturaamatu tiitelleht.

ta elupõlve kergendada. Pikemas jutus «Vana targa mehe kirjutatud paberilehed» mõistab Luce hukka talupoegade põgenemise mõisatest ja võõrsile mineku. Selliseid juhtumeid esines Saaremaal õige tihti, et raske mõisaorjusega meeleheitele viidud talupojad põgenesid merd mööda Kuramaale, lootes sealt inimväärsemaid elutingimusi leida. Luce aga püüab lugejat veenda, et Saaremaa mõisnikud olevat inimlikumad ja heatahtlikumad talu-

rahva vastu kui Kuramaa mõisahärrad. Tal oli niipalju õigust, et Kuramaa pärisorjus polnud kergem kui Saaremaal.

Eesti keele ja kirjanduse uurimiseks asutas Luce 1817. a. Kuressaares Eesti Kirjanduse Seltsi, mille tegevus lõppes Luce surmaga (1842).

Eesti varasema ilmaliku kirjanduse ülesannet selgitab lähemalt O. R. Holtz, kirjutades oma teose «Lugemised» (1817) eessõnas:

Needſinnatſed Luggemisſed on ſepärraſt üllespandud ja kokko korjatud, et nad meie Marahwa moistuſt ja ſüddant ſelletakſid. Seſt monni wihkab öppetuſt, agga armastab jutto. Kirriko Sanna ei maksa temma meleſt, agga kül mu kõnneleminne. Eht niſugguste Luggemiste katte al tungib Öppetus nende ſüddamette ſisſe.

Nagu sellest järeldub, kasutati jutukirjandust selleks, et rahvale kirikuõpetust suupäraselt edasi anda.

Kui Holtz XIX sajandi algul oma «Lugemised» kirjutas, oli talurahvaliikumine Eestis taas elavnenud. 1805. a. toimusid Põhja-Eestis talurahvarahutused ja 1816. a. asendati Eestimaal pärisorjus teoorjusega. Neid sündmusi ei saanud Keila pastor Holtz, kes oli Eestimaa talurahva seaduste eesti keelde tõlkija, oma teoses kajastamata jätta. Ta kirjeldas põlastavalt talurahva vastuhakkamist mõisale, tundes heameelt selle üle, et sõjaväeüksused talupoegade ülestõusu maha surusid.

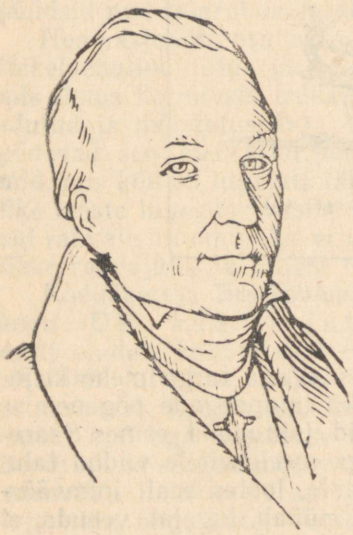

O. R. von Holtz.

Teatava kunstilise meisterlikkusega on loodud Holtzi lühem proosapala «Jutt on see kooruke, õpetus on see iva», milles kuivade õpetuste ja tavaliste elusündmuste kõrval kirjeldatakse ka loodust. Selle jutu sündmused arenevad aastaaegade taustal: kevadel tutvutakse, suvel avaldatakse armastust, sügisel minnakse kosja ja talvel peetakse pulmi.

Järgnevas katkendis kujutatakse kosilaste saabumist ilmekalt ja elavalt. Kunstilise kujukuse saavutamiseks kasutatakse piltlikke metofoore («see jutt kohe üle küla

veeres»; «Kadri süda *lõi keema*») ja tabavaid võrdlusi («Kuu paistis *otsekui küünal*»).

Jubba leht-pu olli omma kattet mahha heitnud, ja ükski lind ei laulnud ennam temma oksade peäl. Keik rohhi olli jo närtsind ja Karjane ja Lambolinne wärrisesid metsa-tulle paistel. Siis tullid ühhel laupäewa öhtul kats Meest ratsa, senni kui Kadri issa aue. Perre koerad haukusid ja teiste perrette koerad tagga järrel, et se jut kohhe ülle Külla weres; sest Ku paistis otse kui künal ja Jaan ja temma Jssa-mees ollid need kats Tulliat. Kadri südda loi kema, ja temma Wannemad wotsid nende terretamist ja nende winad illusaste wasto.

Eesti varasemate jutukirjanike taotluseks oli rahvale õpetusi jagada ja rahva hulka kirikuõpetust levitada. Autorid, ise mõisnikud, koduõpetajad ja pastorid, õhutasid talurahvast mõisa kasuks töötama, jutlustasid talupoegadele kuulekust, vagadust ja rahulolu raske eluga. Vanas kirjaviisis avaldatud juttude keel oli saksapärane, vigane ja puudulik. Kord kaevanud keegi talumees oma pastorile: «Pannakse sel ajal paljugi maakeele raamatuid trükki, aga sellest on kahju, et need, kes kirjutavad, ei tunne ei maarahva keelt ega tema meelt.»

Parema lugemisvara puudumise tõttu said varasemad juturaamatud oma puudustele vaatamata loetavaiks ja ergutasid rahvast lugemisoskust omandama.

Eesti näitekirjanduse algus on tublisti maha jäänud luule- ja proosaloomingust. Sellekohased katsetused algasid alles XIX sajandi 20-ndail aastail. Esimene teadaolev puht eestikeelne näidend «Pärmi Jaagu unenägu» kanti Pärnus ette 1824. aasta suvel Tallinna näitetrupi lavastusel. Selle kahevaatuselise naljamängu oli koostanud Tallinna näitleja P. A. Steinsberg saksa kirjaniku Kotzebue näidendi «Lakard» järgi, mis omakorda oli loodud taani sõnameistri Holbergi teose «Mäeotsa Jeppe» eeskujul. Mõne aasta pärast, 1829. aasta suvel etendati Pärnus lihtsat lavateost «Liisu ja Aadu ehk See kaval peigmees» ja selle järge «Liisu ja Aadu kihlusepäev» ühes eesti rahvalaulude ja -tantsudega. Need eestikeelsed näidendid, mis Pärnu teatrimajas saksakeelsete lavateoste järel lisapalana ette kanti, ei olnud eestlaste jaoks mõeldud ja neile ei järgnenud mõnekümne aasta jooksul teisi näidendeid.

TAGASIVAADE VARASEMALE TRÜKISÕNALE.

Eestikeelne varasem trükisõna saab alguse XVI sajandi esimesel poolel. 1535. a. ilmub esimene eestikeelne trükiteos, mis oli kirjutatud umbkeelsete pastorite jaoks. Järgneb terve sajand, mis pole pärandanud ühtki eestikeelset trükist. Alles 1632. aastast

peale algab eestikeelsete kirikuraamatute pidev ilmumine. Osa kiriklikke käsiraamatuid ilmub põhja-eesti, osa lõuna-eesti kirjakeeles. Kogu eestikeelne piibel, mille keel rajaneb põhja-eesti keskmurdel, pääseb trükki **1739. a.** Selle teosega võetakse ühine kirjakeel tarvitusele kogu Eesti alal.

Ilmaliku kirjanduse algust tähistavad esimesed eestikeelsed juhuluuletused, mis avaldatakse trükis XVII sajandi teisel veerandil, alates aastast **1637.** Need luuletused aga polnud rahva jaoks loodud. Esimene rahva hulgas üldtuntuks saanud luuletus «Tiiu tasane ja helde» ilmub alles XVIII sajandi viimasel veerandil, nimelt **1784.** a. Jutukirjandus algab nn. «Hansu ja Mardi jutuga», mis ilmub samal aastal piibliga (1739). Esimesed suuremad juturaamatud, nagu Willmanni, Arveliuse, Luce ja Holtzi jutukogud, pääsevad trükki XVIII sajandi viimasel ja XIX sajandi esimesel veerandil. Need teosed olid määratud otseselt rahvale, et teda kuulekaks ja usinaks mõisaorjaks kasvatada. Ometi kasvas nende raamatute najal lugemisoskus ja omandati kasulikke teadmisi.

Laialdase leviku osaliseks saavad rahva hulgas perioodilised väljaanded, eriti kalendrid, mis alates aastast **1731** hakkavad pidevalt ilmuma. Kalender muutub kõige loetavamaks raamatuks, mis pakub peale kalendaariumi praktilisi teadmisi ja hiljem ka huvitavaid ilukirjanduslikke lühipalu. **1766.** a. antakse välja esimene eestikeelne ajaleht «Lühike õpetus», mille toimetajad P. Wilde ja A. Hupel suhtuvad eesti talurahvasse suure sümpaatia ja sügava humaansustundega.

Varasem eestikeelne trükisõna — XVI—XVIII sajandil ilmunud kiriku- ja ilmalik kirjandus — pakub huvi esijoones eesti kirjakeele arenemise seisukohalt. Ideelise sisu poolest seisis see kirjandus saksa mõisnike ja pastorite teenistuses. Eesti rahva mõtteid, tundeid, lootusi ja ootusi kajastas pärisorjuse ajal peamiselt rahva suuline looming.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID.

1. Iseloomustada õpikus toodud näidete põhjal varasema eestikeelse kirjasõna keelt: a) enne Forseliuse parandusettepanekuid; b) pärast Hornungi eesti keele grammatika ilmumist. Kirjeldada pikkade täishäälikute ja lühikeste kaashäälikute märkimist kirjas nn. vana kirjaviisi järgi.
2. Missugust tähtsust omab kirikukirjandus: 1) eesti kirjakeele arengus ja 2) lugemisoskuse levikul rahvahulkadesse?
3. Iseloomustada P. Wilde ja A. Hupeli suhtumist eesti rahvasse.
4. Missuguseid eesmärke taotlesid eesti varasemad jutukirjanikud? Missugustena kujutasid nad oma juttudes: 1) talupoegi, 2) mõisnikke, 3) talurahva ja mõisa vahekorda?

EESTI RAHVUSLIKU KIRJANDUSE ALGUS XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL.

ÜHISKONDLIK-POLIITILISED OLUD.

XIX sajandi esimene pool on eesti rahva ajaloos pärisorjusliku korra lagunemise ja kapitalistlike suhete kasvu periood. Pärisorjus ei võimaldanud mõisnikel põllumajandust tulutoovamalt korraldada. Nad püüdsid talurahva orjusekoormat suurendada, aga talupojad astusid oma õiguste eest välja. Ummikusse jooksnud pärisorjust kritiseerisid vabameelsed saksa haritlased G. Merkel ja J. V. Petri, nõudes talupoegade vabastamist mõisnike meelevalla alt. Petri nimetas oma teoses «Eestimaa ja eestlased» feodaalisandaid kurnajate seltskonnaks, «kes oma rikkalikult kaetud laua taga talupoegade liha, verd ja higi sööb ning ennast sellega nuumab». Merkeli ja Petri pärisorjusevastased teosed said äratavaks eeskujuks Faehlmannile, Kreutzwaldile ja teistele eesti rahvusliku liikumise aja ühiskonnategelastele ja kirjanikele.

XIX sajandi algul väljaantud talurahvaseadustega määras tsaarivalitsus kindlaks talupoegade koormised mõisa vastu, mis fikseeriti vakuraamatuis. Kuna kehtestatud koormised suurenesid, korraldasid talupojad mitmel pool vastuhakke. 1805. aastal Järvamaal Karinu ja Orina mõisas puhkenud rahutustest saadi jagu alles sõjavägede abil.

Talurahva laienevate rahutuste survel kehtestas tsaarivalitsus Eestimaal 1816. a. ja Liivimaal 1819. a. uued talurahvaseaduse d. Nende alusel kuulutati talupoeg vabaks, teda ei lubatud enam müüa ega osta. Kuid ta jäi maata ja pidi mõisnikku endiselt edasi orjama. Säilisid kõik kitsendused, sealhulgas põlastusväärne ihunuhtlus. Kohati muutus talupoegade elu veel kibedamaks kui varem, mida kinnitavad ka jätkuvad talurahvarahutused.

Kapitalismile üleminek toimus Eesti- ja Liivimaal aeglaselt, seda pidurdas teoorjus. Mõis rentis talupoegadele maid teorendi eest. Sunniviisiliselt ja algeliste tööriistadega haritud mõisapõldude saak vähenes aastast aastasse. Et majanduslikest raskustest pääseda, hakkasid mõisad sajandi 40-ndail aastail paremaid põllu-

tööriistu muretsema ja vabapalgalist tööjõudu kasutama. Mõisamaade laiendamiseks teostati talumaade laialdane mõisastamine. Paljud pered aeti taludest välja metsi ja soid üles harima, nende senised põllud liideti mõisaga. Seda sunniviisilist talumaade äravõtmist kirjeldab Juhan Liiv valusa mälestusena luuletuses «Emale»:

Seda tean, kuis isatalu
vanast võetud võimuga,
härra tema mõisa külge
võttis kavalusega.

Kuidas asemele anti
metsast kehva söödike;
kuidas sealtki ära aeti —
sööti vaja mõisale.

Talurahva majanduslikud olud halvenesid pidevalt XIX sajandi teisel veerandil. Vaesunud talupoegade viletsust suurendasid sagedased viljaikaldused ja nälg. Lõuna-Eestis puhkesid mõisavastased vastuhakud, nagu rahvasuus tuntud Pühajärve sõda (1841), mis julmalt maha suruti. Mõisa koormistest vabanemise lootuses siirdusid talupojad 1840. aastail massiliselt vene-õigeusku.

EESTI RAHVUSLIKU KIRJANDUSE TEKKIMISE EELDUSED.

Eesti rahvuslik kirjandus võis tekkida alles vastavate tingimuste alusel, nagu hariduse taseme tõus, kirjakeele kujunemine, rahvaluule kogumine ja trükis avaldamine ning eesrindliku ühiskondliku mõtte levik. Kuna majanduselu areng kapitalismi suunas oli visa ja vaevaline, kujunesid rahvusliku kirjanduse tekkimise eeldused ajapikka, aastakümnete vältel.

Haridusolud. Feodalismiaegne kool õpetas talurahva lastele pühakirja lugemist, kirjutamist ja arvutamise algeid. Rahvakoole oli XIX sajandi algul vähe ja kooliõpetus seisis madalal järjel. Alles pärast 1816.—1819. aastate talurahvaseaduste maksmapanekut hakati vallakoolide võrku laiendama ja kihelkonnakoole asutama. Usuõpetuse kõrval õpetati valla- ja kihelkonnakoolides ka maateadust ja loodusõpetust. Kuid mõisnikud ja pastorid, kelle eestkoste ja järelevalve all kooliõpetus maal toimus, kandsid koolide eest siiski vähe hoolt. Koolid töötasid väikestes, poolpimedates talutaredes, õpetajad olid nõrga ettevalmistusega. Õpilaste arv kasvas väga visalt. 1830. aastail moodustasid õpilased Eesti- ja Liivimaal 0,9% elanike üldarvust, XIX sajandi keskpaiku suurenes õpilaste arv vaid Liivimaal, ulatudes 4,6%-ni.

Mõnevõrra paremas olukorras olid linnad, kus tsaarivalitsuse korraldusel asutati XIX saj. teisel veerandil kreiskoole ja gümnaasiume. Eesti talurahva lastele oli aga linnakoolidesse pääsemine majanduslike olude tõttu kitsendatud. Suurt osa etendas hariduse levimisel Tartus 1828. aastal asutatud õpetajate seminar. Tartus töötas ka ülikool, kus omandasid kõrgema hariduse eesti

rahvusliku kirjanduse rajajad Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald.

Hoolimata õpilaste arvu vähesusest ja õpetuse madalast tasemest suurenes XIX sajandi esimesel poolel rahva hulgas kirjaoskus. Paljud omandasid lugemis- ja kirjutamisoskuse koduse teel. Raamatuid ilmus aasta-aastalt rohkem ja rahvas tundis järjest suuremat vajadust ise teoseid lugeda.

Kirjakeele kujunemine. XIX sajandi esimesel poolel kujunevad eesti rahvusliku kirjakeele põhijooned. Kirjakeele aluseks võetakse elav rahvakeel, uuendatakse eesti keele ortograafiat ja rajatakse uus kirjaviis; kirjakeele lausestust muudetakse rahvapärasemaks, täiendatakse sõnavara. Teedrajavat tähtsust selles töös omavad Rosenplänteri, Masingu, Ahrensi, Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjutised eesti kirjakeele uuendamise kohta, samuti nende teosed, milles nad kasutasid rahvakeelele lähendatud kirjakeelt.

Kultuuritegelane J. H. Rosenplänter toimetas ja andis «oma kulu ja kirjadega» välja eesti keele uurimise otstarbel teaduslikku ajakirja «Beiträge» («Lisandused»), mis ilmus 20 köites (1813—1832). Selles ilmus kirjutisi eesti keele õigekirjutuse, sõnade käänamise ja sõnavara kohta. Rosenplänter käis maal rahvakeelt uurimas, «et keele põhja leida ja kuulda, mis kõigis paigus on pruugitav». Ta tõestas oma artiklites, et rahvas kõneleb eesti keelt teisiti, kui seda keelt on tarvitatud senistes eestikeelsetes raamatutes, ja soovitas kultuuritegelastele eesti rahvakeelt lähemalt tundma õppida. Eeskujuks pidas ta saksa keele asemel soome keelt, «eesti keele õde». Toome näitena katkendi Rosenplänteri koostatud lugemispalast «Seitsmes kiri», milles kohtame eesti rahvakeelele omast lausestust.

«Armas Abram! Ma tännan wägga selle ramato[1] eest, mis sa mulle kirjotasid. Agga ärra panne pahhaks, kui ma ütlen, et mul sinno nõudmissest mitte suurt kasso ei olnud. Nenda kui sinna räkisid, ollen minna lapsi õppetand; agga keik se õppimisse ja õppetamisse aeg on. Jummal parrako, raisko läind. Nemmad on awitse-ramato läbbiluggenud ja moistwad sedda küll eest ja takka otsast, agga kui sa suurt ramatut nende ette panned, siis ei tea egga moista nemmad sest ühtegi. Nemmad on keik peast õppind, se on minno arwates nende rummalusse sü.»

Väljapaistvaid teeneid eesti kirjakeele ja varasema kirjanduse arendamise alal on Otto Wilhelm Masingul (1763—1832). Tema keelekorralduslik töö rajaneb elaval rahvakeelel. Masing vabastas eesti kirjakeele saksapärasest lausestusest, rikastas keele sõnavara ja lähendas kirjakeele märkimisviisi hääldamisele. Muuhulgas võttis ta kirjakeeles tarvitusele õ-tähe.

Masing kirjutas rea populaarteadusliku ja õpetliku sisuga teoseid. Ta esimene rahvaraamat «Pühapäeva vahelugemised» (1818)

[1] kirja.

sisaldab õpetlikke jutustusi kaugeist maist ja nende elanikest. Huvitava sisu ja rahvapärase keele tõttu oli see paljuloetav raamat, mida kasutati kihelkonnakoolides ka õpikuna.

Laiemalt tuntuks sai Masing oma ajalehega «Maarahva Nädalaleht», millest ilmus neli aastakäiku (1821—1823 ja 1825). Selles leidub sõnumeid kodu- ja välismaa sündmustest, loodusnähtuste ja maakera ehituse kirjeldusi, ülevaateid Venemaa geograafiast ja ajaloost, hariduslikke ja majanduslikke küsimusi käsitlevaid kirjutusi, jutustusi ja luuletusi. Masing näitas Baltimaade ja Sise-Venemaa majandusliku ja tööstusliku elu lahutamatut seost. Ta tõstis esile eesti ja vene rahva vaheliste kultuuriliste sidemete arendamise vajaduse ja andis õige hinnangu Eesti ala ühendamisele Vene riigiga 1710. aastal.

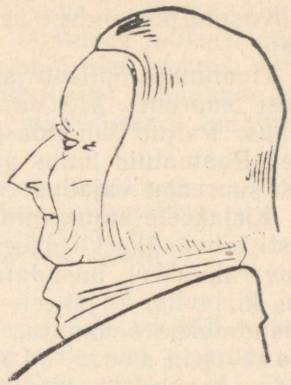

O. W. Masing.

Masingu töödes avaldub sügav humanism, kaastundlik suhtumine eesti rahvasse. Ta leiab, et kõigist rahvustest inimesed on võrdsed ja pole mingit põhjust ühest rahvusest inimesi teistest paremaks pidada. Pastorina virgutas Masing talurahvast mõisa vastu kohuseid täitma, aga inimsõbraliku valgustajana mõistis ta talupoegade viletsat majanduslikku olukorda ja madalat haridustaset. Oma teostes püüdis ta talurahvale kasulikke teadmisi ja tulusaid õpetusi pakkuda. Toome sellekohase näitena katkendeid kirjutusest «Paber», mis ilmus «Maarahva Nädalalehes».

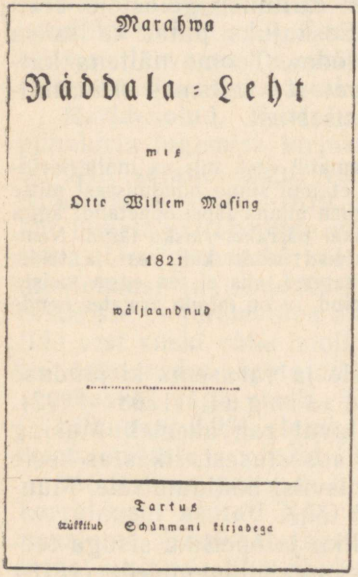
Marahwa

Nädala-Leht

mis

Otto Willem Masing

1821

wäljaandnud

Tartus

trükitud Schünmani kirjadega

«Maarahva Nädalalehe» tiitelleht.

«Küssis meid neil päewil üks terrase melega noor innimenne ja ütles: kust õmmetige pabberit peaks tehtama, ja kuidas sedda peaks tehtama? Sesamma küssimine olli meil armas; sellepärast armas, et nüüd neil päwil meie ma kohas, nii mitmed nored, ning ka ellatandki innimesed sellepeäle jo hakkand, ja weel hakkamas, et kirjutamist õppida nenda, et peält nähhes sedda tulleb arvata, et siin pool manurgas, kümme ehk viistõistkümmend aastat emale arwates, sedda tallopoja lapsde häbbiks saab arwatama, kui ta kirjutamisega kõrda tahha sada. Agga kirjutajal on pabberit, planki ehk tinti ja sulge tarwis; ja, kui need asjad

temma käes prugitawaks käiwad, siis on ka tarwis teada, kust nemmad tullewad, ja kuida neid tehhakse. — — —

Kirjutuse pabberit tehhakse linnasist hilpudest. — — — Näggime Räppina pabber-vabriku hilbo aita, mis õtsani[1] täis olli ja kahhekümne tuhhande rubla eest hilpu sees ööldi ollewad. — — — Kui iggas majas perrenaene ja toatüdrukud kõik hilbud korjaksid, mis aija tahha ehk pühkme hunnikusse wiskawad: sis saaks meie maalt nipaljo hilpu, et Räppina wabrik neid kõiki ei jõuaks ärrakullutada. — — —»

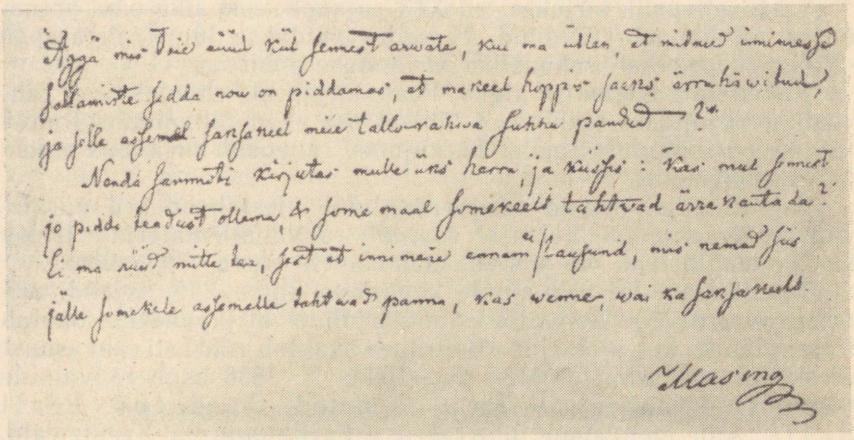

O. W. Masingu käekirja näide.

Masingu ilukirjanduslikest töödest on kõige paremini õnnestunud võõrastel eeskujudel loodud mõistuluuletus «P ä t s» («Vändra metsas Pärnumaal»), mis üldlauldava lauluna on rahva hulgas laialdaselt tuntuks saanud. Luuletus algab värssidega:

Wendre metsas Perno maal
lasti wanna karru mahha;
pojad jäiwad emmast mahha,
wõeti, widi turrule,
Perno linna kaubale.

Luuletuse lõppvärssides vihjab Masing sellele, kuidas tema rahvavalgustuslikule tööle tegid takistusi saksa tagurlikud mõisnikud ja pastorid:

Sedda iggal ajal nähtud,
et sell' ikka waewa tehtud,
kes kui targem tõega,
rahwast püüdnud walgusta.

[1] otsani.

Kuusalu kirikuõpetaja Eduard Ahrens rajab oma grammatikaga (1843) uue kirjaviisi, mille järgi tuleks pikki täishäälikuid märkida alati kahekordselt *(maa, rääkima)* ja lühikesi kaashäälikuid ühekordselt *(luba, pime)*. Fr. R. Faehlmann selgitab oma kirjutistes eesti keele ortograafiat ja kasutab esmakordselt uut kirjaviisi luuletuses «Piibujutt» (1846). Fr. R. Kreutzwaldi keelealaseks ülesandeks jääb eesti kirjakeele sõnavara rikastamine ja uue kirjaviisi propageerimine ning elluviimine.

Eesti rahvuslik kirjakeel on XIX sajandi keskpaiku oma arenemises nii kaugele jõudnud, et selles võidakse luua rahvaeepos «Kalevipoeg», eesti rahvusliku kirjanduse põhiteos.

Rahvaluule kogumise algus. Peale kirjakeele etendas eesti rahvusliku kirjanduse tekkimisel tähtsat osa eesti rahvaluule. Rahva suulisest loomingust ammendas kujunev rahvuslik kirjandus aineid ja vormielemente.

Esimesed juhuslikud eesti rahvaluule ülestähendused pärinevad XVII sajandist. Sel ajal avaldati rahvaluulematerjale trükis kas keelenäidetena või siis ebausukommete vastu võitlemiseks.

Teadlikum eesti rahvaluule kogumine algab XIX sajandi esimesel veerandil. Rahvaluule materjalide kirjapanekut õhutab Rosenplänter, kes ajakirjas «Beiträge» avaldab rohkesti rahvasuust üleskirjutatud rahvaluulelist ainestikku. A. 1838 asub rahvaluule kogumist organiseerima Tartus asutatud Õpetatud Eesti Selts. Siin etendavad juhtivat osa Faehlmann ja Kreutzwald, kes ise olid oma noorpõlvest peale rahvaluulet kogunud. Kreutzwald avaldab 1843. a. üleskutse rahvaluulematerjalide ülestähendamiseks.

Kristjan Jaak Peterson kasutas esimesena eesti rahvalaulude keelt ja värsimõõtu oma karjaselauludes. Sihiteadlikult ammendasid rahvaluulest ainestikku ja vormivahendeid Faehlmann ja Kreutzwald «Kalevipoja» koostamisel ja eesti rahvajuttude ümbertöötamisel. Eepos «Kalevipoeg» on eesti folkloristlike harrastuste suursaavutuseks, mille eeskujul hakati eesti kirjanduses õige sageli kasutama rahvaluule ainestikku ja vormielemente.

Eesti rahvuslik kirjandus kujunes XIX sajandi esimesel poolel, ägeda feodalismivastase võitluse perioodil. Eesti talupoegade klassivõitlus oma orjastajate vastu kajastus ka rahvaluules. Kreutzwald kujutab ümbertöötatud rahvalaulus «Vana aeg oli vaenuaega», kuidas pärisorjuse ajal kuulus kõik feodaalisandale, kes endale ahnitses kogu talurahva vara:

> Kümnis kisti nende küüsi,
> kohtu-osa nende kotti,
> rahakopik nende kukru.

Meenutades talurahva muistseid võitlusi võõraste valitsejate vastu, õhutab Kreutzwald talupoegade hulgas ülestõusuvaimustust.

Eesrindliku ühiskondliku mõtte tõus. Pärisorjusevastast võitlust hoogustas Venemaal XIX sajandi 20-ndail aastail alanud dekabristide liikumine. Dekabristide eesrindlikud ideed ulatusid kaudselt ka Eestisse. Üks juhtivaid dekabriste V. Küchelbecker, kes veetis oma lapsepõlve Eestimaal, kirjeldas oma jutustuses «Ado» (1824) vene ja eesti rahva ühist võitlust saksa sissetungijate vastu XIII sajandi algupoolel. Jutustuses, milles muide on kasutatud eesti rahvaluule aineid, avaldub sügav poolehoid eesti talurahvale. Kirjanik-dekabrist A. Bestuževi-Marlinski kirjutas teose «Reis Tallinna» (1821). Selles hindab ta kõrgelt eesti rahva võitlust välismaiste röövvallutajate vastu ja kujutab sügava kaastundega pärisorjuseaastaid, millal «igavesed pidutsemised valitsesid linnades ja lossides, igavesed pisarad külades». A. Bestuževi teoste mõjul on loodud eesti kirjaniku J. Sommeri jutustused, mis on kantud eesti ja vene rahva sõpruse ja ühise ajaloolise võitluse ideest.

Kõnesoleval ajajärgul pääsesid Tartu ülikooli kõrgemat haridust omandama eesti rahvusest haritlased Kr. J. Peterson, Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald, kellel oli hindmatu osa eesrindliku ühiskondliku mõtte arengus ja pärisorjusevastases võitluses.

ÜLEVAADE EESTI RAHVUSLIKUST KIRJANDUSEST XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL.

Eesti rahvusliku kirjanduse algusperioodi tähtsamad esindajad on Kr. J. Peterson, J. Sommer, Fr. R. Faehlmann. Siia kuulub ka Fr. R. Kreutzwaldi kirjandusliku tegevuse algus. Nende autoritelooming toob murrangu eesti kirjanduse arengusse.

Kr. J. Peterson on meie rahvusliku kirjanduse esimene väljapaistev luuletaja, tõeline «maarahva laulja». Tema klassikaline luulelooming aga ei pääsenud trükki ega saanud eesti luule kujunemisele mõju avaldada. Peterson vaid kuulutas ette eesti rahvusliku kirjanduse sündi. Faehlmann ja Kreutzwald seevastu tõusid eesti kirjanduse alustaladeks. Nad töötasid käsikäes, neid sidus ja innustas ühistes üritustes mure ja hool oma rahva saatuse pärast. J. Sommer pälvib tähelepanu eesti jutukirjanduse arendajana.

J. Sommer ja tema «Luige Laos». Johann Friedrich Sommer (1777—1851), kirjanikunimega Suve Jaan, sündis Tallinnas rätsepa pojana. Hariduse omandas ta kohalikus linnakoolis ja vene kreiskoolis. Lühikest aega Vene sõjalaeval teenides täiendas ta oma vene keele oskust. 1808. a. algul asus Sommer Rakvere kreiskooli õpetajaametisse. Ta innustas oma õpilasi, teiste hulgas ka Faehlmanni, vene keelt õppima. Hiljem töötas Sommer hinnatud pedagoogina veel Viljandis ja Pärnus. Vanadusaastail oli tegev kirjamehena.

J. Sommeri esikteosena ilmus rahvaraamat «Vene süda ja vene hing» (1841), mille ideeliseks taotluseks on kujutada vene rahva kangelaslikkust 1812. a. isamaasõjas. Sissejuhatuses rõhutatakse, et «meie naaberrahvas, venelased, meie vennad ja kaaslased, sel nimetatud aastal nii vahvasti seisid kurja ja kohutava vaenlase vastu ja hoidsid oma verd valades meie rahu, meie elu, meie naisi ja lapsi...». Rõhutamist leiab ka eesti sõjameeste vaprus, kes võitlesid venelastega õlg õla kõrval.

Suve Jaani põhiteoseks on jutustus «Luige Laos», mis ilmus 1843. a. Selle teose loomisel on autor eeskujuna silmas pidanud vene kirjaniku A. Bestužev-Marlinski jutustusi, milles kujutatakse vene vapraid meremehi ning nende kangelastegusid.

Suve Jaan ühendab «Luige Laose» sündmustiku Bestužev-Marlinski teoste eeskujul tõelise ajaloolise sündmusega, nimelt Vene ja Rootsi laevastiku merelahinguga Tallinna all aastal 1790, kus Rootsi laevastik purustati ja minema kihutati.

Jutustuse ideede kandjaks on nimikangelane Luige Laos, kes on vaese eesti talumehe poeg. Idealiseeritud kujuna on ta ülevate vooruste kandja. Erilist rõhutamist leiab Laose jäägitu kohusetunne, vanematearmastus, ennastohverdav vaprus ja õilsameelsus.

Lihtsa talupoja kujutamine kõrgete moraalsete omadustega inimesena on tolle aja kohta vägagi hinnatav, see oli vastukaaluks balti-saksa ringkondade alavääristavale suhtumisele maarahvasse. Hinnata tuleb ka ühises võitluses karastunud eesti ja vene sõjameeste sõpruse kujutamist, kuid ühtlasi häirib tsaarivõimu ja usu alandlik austamine.

Tegelasi, eriti peakangelast, kujutab Sommer pinnaliselt ja ühekülgselt. Luige Laos on vaba kõigist inimlikest nõrkustest; tema teod, kuigi õilsad, ei ole küllalt põhjendatud ja veenvad. Ülesehituselt on jutustus katkendlik.

Jutustuse tugevaks küljeks on kujundirikkad lahingu- ja looduspildid. Esitame stiilinäitena sellekohased katkendid.

«Tükkide[1] mürin oli nii kange, et laevad värisesid, maailm põrus, taevaalune kohas valjust paukumisest ja raksumisest, tuuleõhk kuumas kangest palavusest: meri punas verest, linnud ja kalad põgenesid maailma otsa ära, ja kõik mis silma ees näha oli, uppus otse tule ja suitsu sisse, ja ses paksus suitsu pimeduses olid mehed rängasti elu ja surma vastu võitlemas. — — —

Tuul läks ikka kangemaks ja meri üleannetumaks; päikese viimane puna kustus õhtu pool taevas; paksud pilved katsid taeva kui musta linaga kinni; pime öö laotas kui kuri kaaren oma mustad tiivad vuhinal üle mere ja uputas kõik oma pimedusse. Ei olnud tähekest taevas näha; kange torm katsus oma rammu, meri paisus ja lainetas hirmsasti, ja üks kerge, ilus sõjalaev lendas ööpimeduse vahelt kui merilind validasti, ikka validasti edasi.»

Nagu katkendeist ilmneb, kasutab Sommer rohkesti kunstilise kujunduse vahendeid. Lahingupildile kohase sünge meeleolu loovad hüperboolid, näit.: «meri *punas verest*, linnud ja kalad *põge-*

[1] Suurtükkide.

nesid maailma otsa ära»; seda süvendavad veelgi onomatopoeetilised sõnad, nagu «tükkide *mürin*», «maailm *põrus*, taevaalune *kohas* valjust *paukumisest* ja *raksumisest*». Tormise merepildi kujutust ilmestavad tegusõnalised metafoorid ja võrdlused: «meri *läks üleannetumaks*», «paksud pilved *katsid kui musta linaga kinni*», «pime öö *laotas kui kuri kaaren omad mustad tiivad vuhinal* üle mere», «kange torm *katsus* oma *rammu*».

Kogu jutustust iseloomustab härdaid meeleolusid rõhutav ja tundetooniline väljenduslaad, mis on omane sentimentalistlikule kirjandusele. «Luige Laos» ongi kõige iseloomulikum ja õnnestunum sentimentalismi näide eesti kirjanduses. Temaga üheaegselt ilmus eesti keeles hulk haledasisulisi tõlkejutte, mis jutustasid süütult kannatavate aadlineiude kurbloolisest elust, nagu «Jenoveva elust», «Irlanda ehk Puhta elu võit» jt., mis olid rahva hulgas väga loetavad. Nende võõra päritoluga moraliseerivate sentimentalistlike juttudega võrreldes mõjus algupärane ja tõsise ideelise suunaga «Luige Laos» hoopis värskemalt ja virgutavamalt.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID.

1. Nimetada põhjusi, miks talurahva olukord ei paranenud pärast 1816/1819. aasta talurahvaseaduste ilmumist. Missuguseid abinõusid kasutasid talupojad võitluses mõisa vastu teokoormiste suurendamisel XIX sajandi teisel veerandil?
2. Iseloomustada Rosenplänteri, Masingu ja Ahrensi tööd eesti kirjakeele rajamisel. Nimetada, mispoolest erineb uus kirjaviis vanast kirjaviisist.
3. Kirjeldada O. W. Masingu rahvavalgustuslikku tegevust ja tema suhtumist eesti rahvasse.
4. Kirjeldada, kuidas Suve Jaani teostes kajastub eesti ja vene rahva sõpruse ja ühise ajaloolise võitluse idee.
5. Iseloomustada «Luige Laost» kui sentimentalistlikku teost. Missuguseid eesti talupojale omaseid iseloomuomadusi kehastab jutustuse peakuju Luige Laos? Missugused puudujäägid ilmnevad selles teoses?

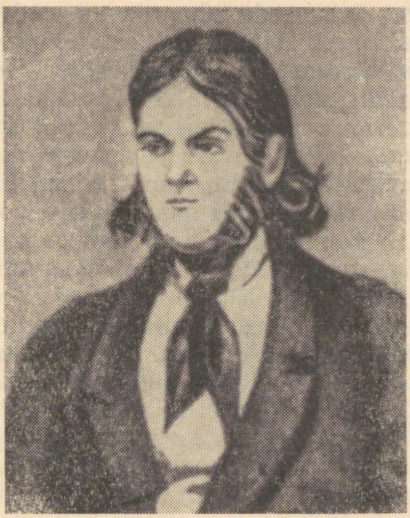

KRISTJAN JAAK PETERSON

(1801—1822)

Lapsepõlv ja kooliaastad. Kristjan Jaak Peterson, eesti varaseim väljapaistev luuletaja, on sündinud kirikuteenija pojana 14. märtsil 1801 Riias. Ta isa, lõbus ja elavaloomuline Kikka Jaak, pärines Viljandimaalt Karula vallast, kust ta pärast päris-orjusest vabanemist oli ühes naisega Riiga elama asunud. Peterson kasvas üles ja õppis majanduslikult väga kitsastes oludes. Alghariduse omandas ta kiriku- ja kreiskoolis, kus õpetati peale muude ainete ka vene, ladina ja prantsuse keelt. Petersoni õpingud jätkusid Riia gümnaasiumis, mille nelja-aastase kursuse lõpetas kolme aastaga. Kooliaastail ilmnes Kristjan Jaagu ebatavaline andekus, eriti keelte õppimises. Kerge vaevaga omandas ta paljud keeled, nimelt saksa, vene, prantsuse, inglise, rootsi, ladina, kreeka ja heebrea keele. Kuueteistkümne-aastase gümnaasiumiõpilasena asus ta kirjutama rootsi keele grammatikat.

Lõpetanud gümnaasiumi, astus Peterson 1819. aasta jaanuaris suurte lootustega Tartu ülikooli. Oma toetajate soovi kohaselt õppis ta algul lühikest aega usuteaduskonnas, kuid veendus peagi, et kirikudogmad on vastuolus ta vabameelsete vaadetega. Ta loobus õpinguist usuteaduskonnas ja siirdus filosoofiateaduskonda kuulama keeleteaduse, filosoofia ja pedagoogika loenguid. Petersoni majanduslik olukord ja tervislik seisund halvenesid 1820. a. niivõrd, et ta oli sunnitud sama aasta maikuus ülikoolist lahkuma, ilma ühtki eksamit õiendamata. Eestist lahkumise meele-

olusid kajastab luuletus «Laul», loodud ühel tema jalamatkal Tartust Riiga:

Jumalaga nüüd, meie maa!
Ei ma nüüd kõnni
sinu kasemetsadessa,
kus lilled on õitsemas
ja laulemas linnud
ilusti puude varjuella.

Riias andis Peterson ülalpidamise hankimiseks eratunde võõrkeeltes ja tegi teaduslikku tööd. Ta kirjutas keeleteaduslikke artikleid ja tõlkis saksa keelde teose soome muinasusundist «Soome mütoloogia». Oma poolehoidu eesti rahvale avaldas Peterson muuhulgas ka sellega, et käis talumeheriideis Riia tänavail.

Pingeline töö ning kurnav tuberkuloosihaigus murdsid noore luuletaja ning teadlase tervise. Peterson suri 21-aastasena 4. augustil 1822. Nagu ette aimates oma peatset surma, märgib Peterson ühes oma luuletuses:

Surma varjule minema
peab maarahva laulja.
Järele jäävad tema
laulud armsale rahvale...

Petersoni mälestusele pühendatud järelhüüdes kirjutati Riia ajalehes: «Suur küllus nii kõlbelist kui ka vaimset jõudu, teadmiste ja lootuste suur varandus kirjandusele on temaga enneaegselt hauda varisenud.»

Keele- ja folkloristika-alane tegevus. Eesti keele küsimuste kohta kirjutas Peterson rea artikleid, mis ilmusid ajakirjas «Beiträge...». Neis kirjutistes selgitab ta sise- ja väliskohakäändeid, erinevust seest- ja alaltütleva käände vahel ning täis- ja osasihitise tarvitamist. Petersoni keelelistel artiklitel on suur tähtsus eesti rahvusliku kirjakeele kujunemisel.

Kr. J. Peterson tõlkis rootsi keelest saksa keelde Gananderi «Soome mütoloogia» (avaldati a. 1821 ajakirjas «Beiträge...») ja täiendas seda eesti ainestikuga. Selle teosega tõi ta eesti kirjandusse Vanemuise, Ilmarise ja Lemminkäise kuju. Peterson oli arvamusel, et säilinud mütoloogilistest riismetest võib eesti mütoloogia taastada. Neid mütoloogilisi aineid ja kujusid kasutas Faehlmann oma muistendeis ja Kreutzwald eeposes «Kalevipoeg». Vanemuise ja Ilmarise kuju levis ka eesti rahvusliku liikumise aja kirjanduslikesse teostesse.

Petersoni päevik. Kr. J. Peterson arutleb oma päevikumärkmetes seisusevahesid, patriootilisi küsimusi, praktilisi eluprobleeme, seltskondlikke kombeid ja suhtumist ekspluataatorlikku ühiskonda. Olulisemaks osaks on päevikus filosoofilised küsimused, arutlused maailma tunnetamisest ja mateeria olemusest.

Seisusevahed mõistab Peterson hukka mõtteavalduses «T õ d e». Ta kirjeldab, kuidas ta talupojakuube seljas kandes Riias oma sõbrad kaotas. Petersoni kui patriooti iseloomustab päevikumärge «T u b a k a s». Keegi talumees tõi talle kodumaalt tubakat, mida ta tarvitas ainult pühapäeviti. Päevikumärkmetes «S õ b e r» ja «G o l d s m i t h» rõhutab Peterson, et inimene peab rahul olema vähesega ega tohi ennast lasta veedelda tühistest asjadest, nagu seda on rikkus ja au. Oma õnne saavutamiseks soovitab Peterson «Ü h e s j u t u s S i i m u g a» igale inimesele elada nii iseenda kui ka kaasinimeste hüvanguks. Luuletaja ütleb päeviku märkmetes «M o e k o m b e d», et tal pole aega «tühjade kommete õppimiseks», sest ta tahab «tarkust õppida». Ekspluataatorlike valitsejate võimuahnust taunib Peterson mõtteavalduses «M a a v a l i t s e j a d». Ta tõstab esile, et valitsejad ei hoolitse oma seniste alamate eest ega ole nendega rahul ja et nad püüavad «verd valades» teiste maade rahvaid alistada. Päevikumärkmes «T e o l o o g i d» arvustab Peterson usudogmasid ja naeruvääristab pastoreid, kes on ebausklikud ja kannavad enam hoolt «oma suure kõhu kui pisukese koguduse eest». Ta rõhutab inimese mõistuse tähtsust maailma ja selle nähtuste tunnetamisel (dialoogis «Jumal ning maailm»).

ÜLEVAADE LOOMINGUST.

Kr. J. Petersoni ilukirjanduslik looming algas kooliaastail Riias, kuhu oli koondunud tol ajal ringkond vabade vaadetega haritlasi, kes pidasid tarvilikuks koolides ainult seda õpetada, millest inimese mõistus on võimeline aru saama, ja kes mõistsid vajadust levitada haridust talurahvahulkadesse. Nende vabameelsete haritlaste vaadete mõju ulatub ka Petersoni loomingusse.

Varalahkunud lauliku luulepärand sisaldab vaid ligikaudu 30 luuletust. Paremik sellest on loodud Riias a. 1818 ja Tartus a. 1819. Petersoni luulelooming, mida ei saadud kirjaniku elupäevil trükki toimetada, jäi aastakümneiks seisma Õpetatud Eesti Seltsi arhiivi. Nõnda ei võinudki ta luuletused kaasajal eesti luule arenemist mõjustada. Kr. J. Petersoni luuletusi ilmus trükis alles XX sajandi algusest peale perioodilistes väljaannetes. Luuletaja 100. surma-aastapäeva puhul ilmus ta looming eri teosena pealkirja all «K r i s t j a n J a a k P e t e r s o n i l a u l u d, p ä e v a r a a m a t j a k i r j a d» (1922).

Kirjanduslikeks eeskujudeks olid Petersonile kreeka, rooma ja saksa kirjanduse klassikud — Pindaros, Horatius ja Klopstock. Nende luuleloomingu mõjul kirjutas ta peamiselt o o d e ja k a r j a s e l a u l e ehk pastoraale. Petersoni parimateks oodideks on «Kuu», «Laulja», «Sügis» ja «Sõprus», milles ülistatakse eesti keelt luulekeelena, luuletaja kõrget kutsumust, inimese vaimujõudu ja tõelist sõprustunnet. Õnnestunumais karjaselauludes «Ott ja

Kr. J. Petersoni «Laulude, päevaraamatu ja kirjade» tiitelleht.

Peedu», «Elts ja Tiiu» ja «Enn ning Ellu» kirjeldab Peterson lihtsate karjuste elu, kujutades looduse ilu, inimese õilsaid omadusi ja loodusnähtusi. Tema oodidest ja karjuselauludest eralduvad omaette rühmaks lüürilised elamus- ja armastuslaulud, nagu «Laul», «Rõõmu laul», «Mardi Luteruse päeval» ning «Jaagu leinalaul», milles kajastuvad luuletaja isiklikud tunded: kiindumus vanemaisse, armastus oma kalli Alo vastu ja sügav poolehoid eesti rahvale ning kodumaale.

Petersoni päevikus leidub kaks lühemat proosapala, nimelt «Talveaeg» ja «Üks jutt». Viimases kirjeldab Peterson isiklike muljete põhjal, kuidas ta teel isamajja veedab ööd kuskil metsas praksuva tule ääres ja endamisi mõtiskleb oma vanemaist: «Ei nemad tea seda mitte, et Jaak ikka lähemale nende poole jõuab. Oo, kui rõõmsad nad on, kui nende silmakesed näevad mind tuppa tulevat. Siis loen jälle oma laule nende juures, ja isakene hakkab laulma ja tantsima.» Lühipalast õhkub kirjaniku kojuigatsust ja hella suhtumist oma vanemaisse.

Oodid. Antiikkirjanike eeskujul loodud oodides esitab Peterson pateetilises tundetoonis pilte eesti keele ilust ja sisendusjõust, luuletaja ülesandest rahva valgustamisel, vaimsete väärtuste ja sõpruse iganematusest ning kestvusest jne. Oode ilmestavad

tunderõhulised retoorilised pöördumised ning küsilaused, kujukad kontrastid ja ilmekad kõnekujundid.

Oodis «K u u» ülistab Peterson eesti keele kaunist kõla ja sisendusjõudu. Ta rõhutab, et ka põlatud maakeeles on võimalik sügavaid tundeid edasi anda ja luule kaudu «rahva meelesse kastet valada», s. o. rahvast vaimselt virgutada. Oodi idee väljendab luuletaja retoorilises küsimuses:

Kas siis selle maa keel taevani tõustes üles
laulutuules ei või igavust[1] omale otsida?

Retooriliste küsilausete kõrval leidub oodis rohkesti kujukaid metafoore, epiteete ja võrdlusi, et eesti keele ilu kõlama panna. Eesti keelt nimetatakse metafoorselt *laulуallikaks*, mis oma «rahva meelesse kastet valab»; «meie maa keelt» on võrreldud nii tasase ojaga kui ka merega: «kas siis meie maa keel / mis *kui tasane ojake*, / ... *kui meri* on hüüdmas».

Rahvaliku luule mõju ning tähtsust ja rahva huve teeniva luuletaja osa ühiskonnas käsitleb ood «L a u l j a». Luule jõudu on võrreldud võimsate loodusnähtustega — vahuse jõe müriseva lainetega ja pikse kohutavate kärgatustega. Rahva poolt lugupeetud luuletajat nimetatakse võrdlevalt *valguseallikaks*, kes liigub rahva seas nagu «oma vendade keske'ella» ja kelle laulu jälgitakse keskenduse ja tähelepanuga.

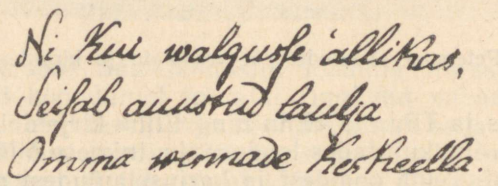

Kr. J. Petersoni käekirja näide.

Tabavalt valitud kõne- ja lausekujundus ja mõjuvõimsad looduspildid väljendavad sügava emotsionaalse pingega oodi mõtet:

Ja tema ümber,
vait kui merekaljud,
rahvad on kuulamas.

Oodis «S ü g i s» esitab Peterson kaks kontrastset pilti: sügisel langevad lehed, närtsivad lilled, linnud lendavad ära, allikas ummistub kaljurahnudest, kotka pesa hävib, päikesevalgus kaob ja inimese ilu närbub vanaduses, — aga igavesti püsivad inimese loodud vaimsed väärtused:

Nõnda närtsimas
hallis vanaduses on ka
inimeste elu! —

Aga üles taevasse,
toredama päeva vastu, — —
on siis lendamas ta vaim...

Hingetu tammepuu ja inimese kui teadvusega olendi erinevuse

[1] igavikku, jäädavust.

tõstab Peterson esile oodis «Sõprus». Lähestikku kasvavad tammepuud, mille juured ja oksad üksteisega kokku puutuvad, ei tunne vastastikust sõprust ega armastust. Igavesti kestev sõprustunne on omane vaid tunnetavale ja armastavale inimesele.

Petersoni oodides avalduvad noore, tulihingelise luuletaja jõuline ja optimistlik elutunne ning vääramatu usk inimese vaimu jõusse, nimelt teadmiste, mõtete, tunnete ja igatsuste kestvasse püsimisse. Ta ülistab oma pidulikes oodides nii inimese vaimu kui ka eesti keelt, luulet ja luuletaja tähtsat ülesannet ülevas meeleolus ja kõrgelennulises tundetoonis. Eriti rõhukalt on Petersoni oodides esile tõstetud lõppvärsid, milles kujutatakse tunnete hariastet, inimese vaimu ülistamist. Tema paremad oodid jätavad sügava ja mõjuva mulje.

Karjaselaulud. Petersoni karjaselauludes kirjeldatakse dialoogivormis karjuste vaikseid, idüllilisi meeleolusid ja esitatakse tundeküllaseid pilte loodusest.

Karjaselaulus «Ott ja Peedu» loob Peterson kahe karjapoisi lauluvõistluse kaudu rea kontrastseid kujutlusi. Lauluvõistlusel peab Ott ilusaks ööse l paistvat kuud, kaske, tasast oja, pajulindu, pääsukest ja lilleaeda; Peedu aga ülistab päikesevalgust, pilvedeni kõrguvat tamme, vahutavat jõge, ööbikut, kõrgustes lendavat kotkast ja orgu, kus kasvab palju puid. Nõnda valib Ott oma laulu aineks need nähtused, mis avaldavad oma mõju idüllilisuse, õrnuse ja vaikusega. Peedu aga tõstab esile nähtused, mis on võimsad, jõulised ja ülevad. Laulukohtunik Aadu tunnistab võitjaks Peedu, kelle laul «on kui suure jõe vesi / kalju pealta langemassa», ja annab talle võidu tasuks «kauni sarve». Selles otsuses leiab luuletaja ülimat luulet ja ilu võimsusest, võitlusest, jõust; vaikne, eleegiline pilt pakub küll ilu, kuid ometi vähem haaravat.

Rahvalaulu «Vaenelaps ema haual» aineil on kirjutatud karjaselaul «Elts ja Tiiu — karjased». Selles laulab Tiiu oma karjaseltsilisele Eltsule leinakasest, mis kasvab ta ema kalmul, kus ta käib kurtmas ja lohutust otsimas. Aga kadunud ema ei saa üles tõusta ega teda aidata, sest «muld on alla, muld on pealla, / muru katab tema rinda».

Karjaselaul «Enn ning Ellu» kujutab karja äraajamist hilissügisel orust ja karjuste omavahelist vestlust teineteisest lahkumisel. Laul algab sügislooduse kirjeldusega. Karjased nukrutsevad, et nad ei saa enam seltsis istuda «halja tamme varju alla». Nad tõotavad teineteist meeles pidada ja järgneval kevadel jälle üheskoos laulda. Selle luuletusega ühendab kirjanik oma isa Kikka Jaagu laulu «Teele, teele, linnukene!».

Peterson on kasutanud karjaselauludes eesti rahvalaulude arhailist keelt ja vormielemente, nagu algriimi, trohheilist värsimõõtu ja vähesel määral ka parallelismi.

Elamus- ja armastusluuletused. Eri rühma Kr. J. Petersoni luuleloomingus moodustavad lüürilised elamus- ja armastusluuletused, mis peegeldavad autori isiklikke elamusi ja tundeid, eriti aga armastust.

Luuletus «L a u l», mis on kirja pandud Tuule kõrtsis, kui Peterson üliõpilasena läks Tartust Riiga oma vanemaid külastama, kajastab kirjaniku kojuigatsust ja armastust oma vanemate, venna ja õe vastu. Luuletaja mõtted ja tunded viibivad kallite vanemate juures, kelle pead on juba hallid, ja ta on üliõnnelik, et jõuab varsti nende juurde.

Emake, vend ja õde,
teie juurde nüüd tulen!
Jumalaga, meie maa,
ilusam päev mulle paistab
hella vanemate majas.

Sageli meenutab Peterson lüürilistes luuletustes oma ainsat südamesõpra Alot. Armastatule mõeldes tärkavad luuletajal meeltülendavad mõtted, nagu ta seda kujutab luuletuses «R õ õ m u l a u l». Ta on veendunud, et «armsa Alo silmad» paistavad talle igavesti. Luuletuses «J a a g u l e i n a l a u l» kirjeldatakse, kuidas luuletaja leinab lohutamatus kurbuses oma kadunud sõpra, ja ta pöördub koidu poole tungiva palvega, et see tooks tagasi tema armsa Alo, keda ta endise hellusega armastab:

Koidupiir, oh kuule minu,
kuule minu leinahäälta;
siia too mu ilusada,
ilusada, hellakesta, —
ikka olen armastamas
oma ainsat armukesta!

Luuletuses «M a r d i L u t e r u s e p ä e v a l» ütleb Peterson lohutavalt, et tema küll sureb, aga ta laulud jäävad «armsale rahvale». Laulude kaudu jääb luuletaja kõigil tulevastel aegadel oma rahvale elama.

Kr. J. Peterson kirjutas ka mõned s a k s a k e e l s e d l u u l e t u s e d, mis avaldati pärast kirjaniku surma, 1823. aastal ajakirjas «Zeitung für die Elegante Welt» («Ajaleht peene maailma jaoks»).

Petersoni luule kunstilised iseärasused. Kr. J. Petersoni luule seisab kunstiliselt kõrgel tasemel. Kirjanik tarvitab pikki lauseid ja lausestikke, retoorilisi pöördumisi ja küsilauseid, kujukaid kontraste, tabavaid võrdlusi, ilmekaid metafoore ja sagedasi kordusi, et oodide sügavat ideelist sisu jõuliselt ja haaravalt edasi anda. Näiteks esineb oodis «Laulja» kaks pikemat lausestikku, millest esimene algab värssidega: «Nii kui vahuse jõe / mürisevad lained . . .»; oodi «Kuu» alustab luuletaja tunderõhulise retoorilise küsilausega: «Kas lauluallikas / külmas põhjatuules / minu rahva meelesse / oma kastet ei vala?»; kujukaid kontraste ja võrdlusi

leidub oodides «Sügis», «Sõprus» ja «Laulja»; õige tihti esineb Petersoni oodides piltlikke metafoore, nagu «Ära kustuma peab ... sinise *taeva silma* / selge kullane valgus»; «nõnda *närtsimas* ... inimeste ilu»; «lained on *hüppamas*» jt.

Rahvalaulude arhailist keelt tarvitab Peterson kõigis luuleliikides, nii oodides ja karjaselauludes kui ka lüürilistes elamusluuletustes. Tema luules esinevad seesugused pikemad sõnavormid, nagu «heinakesta», «kasemetsadessa», «allikasta», «keske'ella», «Võidujõelta», «teretamaie», «langemassa» jne.

Rahvaluule vormielementide kasutamisega saavutas Peterson oma luules rahvaliku, kujundirikka ja ilukõlalise keele. Rahvalikkus avaldub ka tema luuletuste ideelises sisus. Kr. J. Peterson nägi oma luules eesti rahvast orjastatud talupojamassist sirgunud kultuurrahvana, kellel tekib võimas kirjandus.

Kokkuvõte. Kr. J. Petersoni luulelooming on kantud sügavast patriotismitundest. Selles avaldub kindel usk eesti rahva ja eesti keele tulevikku. Peale armastatud kodumaa ja eesti keele ülistab Peterson oma luules inimese mõistust, sõprust ja vanematearmastust. Peterson hindab kõrgesti talurahva vaimseid omadusi ja talle on vastumeelne jutlustada oma rahvale alandlikkust ja orjameelsust. Ta püüab talurahvale sisendada optimistlikku elutunnet ja usku oma võimeisse.

Kr. J. Peterson oli tõeline rahvaluuletaja ehk «maarahva laulja», nagu ta ise ennast nimetas, nii oma luuleloomingus ja mõtteavaldustes kui ka käitumises. Ta ei kõnele ülevalt alla, vaid laulab rahvale kui väärtuselt omasugusele. Niisugust kirjandust ei olnud ei siis ega kaua pärastpoolegi.

Peterson ei avaldanud kaasajal eesti ilukirjandusele mõju, sest ta luuletused jäid käsikirjadesse. See on üks näide rahva hulgas leiduvaist andeist, kes orjuse tõttu ei saanud rahva teenistusse astuda.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID.

1. Iseloomustada Kr. J. Petersoni vaateid tema tegevuse ja päevikukatkendite järgi.
2. Missuguseid epiteete, metafoore, võrdlusi ja retoorilisi küsimusi kasutab Peterson oodis «Kuu» eesti keele kauni kõla ja sügava sisendusjõu ning inimvaimu väärtuste esiletõstmiseks?
3. Kirjeldada, missugust osa etendavad võrdlused oodis «Laulja» laulu mõju ja luuletaja kõrge ülesande ülistamisel. Leida lausestikud (ehk perioodid) sellest oodist.
4. Mida ülistab Ott, mida Peedu karjaselaulus «Ott ja Peedu»? Miks tunnistab Aadu lauluvõistluses võitjaks Peedu? Leida arhailisi keelevorme karjaselaulust «Ott ja Peedu».
5. Missuguseid kõnekujundeid kasutab Peterson luuletuses «Mardi Luteruse päeval» sõpruse ja armastuse kujutamisel?
6. Millal said Petersoni oodid ja karjaselaulud rahvale tuntuks?
7. Iseloomustada Petersoni luule omapära ja tähtsust.

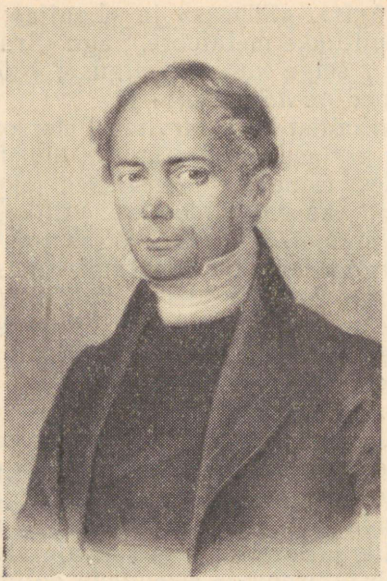

FRIEDRICH ROBERT FAEHLMANN

(1798—1850)

Lapsepõlv ja kooliaastad. Friedrich Robert Faehlmann, eesti rahvusliku kirjanduse rajajaid ja «Kalevipoja» koostamise algataja, on sündinud 31. detsembril 1798 Järvamaal Ao mõisas valitseja pojana. Tema vanavanemad pärinesid Kadrina kihelkonnast V ä ä l m a talust. Selle talu nimetuse järgi anti perekonnale saksapärase kõlaga nimi Faehlmann. Kirjaniku kodus räägiti ainult eesti keelt, nii et lapsepõlves oskas Faehlmann vaid emakeeles kõnelda. Omavanuseid lapsi ületas ta oma ülekeeva energiaga kõigis mängudes. Ta hüüdis neile: «Eest ära, minule te ligi ei pääse!» Mõisa peretoas kuulas ta juba väikese poisina vanu rahvajutte, mis hea mälu tõttu üksikasjadeni meelde jäid.

Seitsmendal eluaastal kaotas Faehlmann oma ema, kes suri kopsutuberkuloosi. Tema eest hakkas hoolitsema Ao mõisaomaniku Paykulli vennatütar Helene. Väike Faehlmann saatis sageli, rohupudelite korv käe otsas, oma heatahtlikku kasvatajat tema reisidel, kui mõisaneiu käis talutaredes ja mõisahooneis haigeid külastamas ning neile arstimeid viimas. Terane poiss pani hoolega tähele, kuidas haigetele arstiabi anti. Kodus lahkas Faehlmann surnud hiiri ja siile, mõisa trepi ees mõõtis ta paberikarbikestesse liiva, seletades, et ta valmistab arstirohte, sest temast saab ükskord «suur tohter».

Esimesed vaod kirjatarkuse põllul ajas õpihimuline poiss Liigvalla kodukoolis. Sellele järgnes viieaastane koolitee Rakvere alg- ja kreiskoolis (1809—1814). Faehlmann oli koolitundides väga tähelepanelik, usin ja püüdlik. Koolis läbivõetud õppematerjali kirjutas ta kodus vihikutesse, et kõik kindlalt meelde jääks. Faehlmanni vihikud olid alati eeskujulikult korras ja puhtad. Tema lemmikõppeaineks oli loodusteadus. Ta tundis suurt huvi töö vastu ja õppis praktilise töö oskust töökojas, mille omaniku juures ta korteris oli. Kõige enam köitsid noort Faehlmanni aga ilukirjanduslikud teosed, mida ta sageli luges kuni kesköönì. Vabadel hetkedel viibis ta Rakvere Vallimäel, kus ta «istus hea meelega hakkide seltsis vanade müüride vahel ja võib-olla mõtiskles siis juba vanade aegade üle...»

A. 1814 siirdus Faehlmann oma õpinguid jätkama Tartu gümnaasiumi. Kuna vanaldane isa ei suutnud poja ülalpidamise eest küllaldaselt hoolt kanda, tuli Faehlmannil gümnaasiumi õpilasena ainelise kitsikusega võidelda. Talvel oli tuba sageli kütmata, leivakõrvaliseks oli siirupiga magusaks tehtud vesi, mõnikord ka heeringas. Gümnaasiumis oli Faehlmannil kaasõpilaste hulgas suur autoriteet. Keegi tema koolikaaslastest kirjutab Faehlmanni kohta: «Ta oli juba koolis nii puhas ja suur inimene, et meie kõik teda armastasime, kuid ühtlasi tundsime aukartust tema ees.»

Faehlmann lõpetas gümnaasiumi 1817. a. ja astus järgneva aas-

Rakvere Vallimägi. Paremal Fr. R. Faehlmann. *Pistohlkorsi maal. 1838.*

Fr. R. Faehlmann. *Klünderi akvarell. 1826.*

ta algul Tartu ülikooli arstiteaduskonda «kindla kavatsusega siit koguda tüsedate teadmiste aardeid kogu elu jaoks», nagu märgib Kreutzwald. Loengutel ja praktilistel töödel käis Faehlmann kohusetruult ja õppis kodus suure järjekindlusega. Peale arstiteaduslike õppeainete kuulas ta loenguid filosoofiast, esteetikast, poeetikast ja võrdlevast keeleteadusest. Ülalpidamise hankimiseks pidi ta koduõpetajana töötama ja teistele üliõpilastele loenguid ümber kirjutama. Suvevaheaegadel kogus Faehlmann oma kodukoha ümbruses rahvaluulet. Rahva usalduse võitmiseks esines ta maal talupoisina.

Ülikoolis püüab Faehlmann põhjalikke ja kindlaid teadmisi omandada, et teaduste sügavustesse tungida ja teooriat praktikaga ühendada. Ta lükkab lõppeksamite õiendamise korduvalt edasi, sest «ta ei tahtnud mitte ainult oma eksamineerijaid rahuldada, vaid ka oma teadusliku tubliduse tõttu oma kutsekaaslaste seas auväärse, iseseisva koha võita». Faehlmann lõpetab hiilgavalt ülikooli 1827. a. ja omandab arstiteaduse doktori kraadi.

Töö arstina ja teadlasena. Juba 1824. a. hakkas Faehlmann Tartus praktiseerima vaestearstina. Ta ravis paljusid vaeseid haigeid tasuta, ehkki ta ise oli majanduslikes raskustes. 1825. a. tutvus Faehlmann Kreutzwaldiga, kui viimane valmistus Tartus ülikooli astumise eksamiteks. Ühine kutseala ja huvi eesti keele ja rahvaluule vastu lähendasid neid teineteisele.

Pärast ülikooli lõpetamist algas Faehlmanni pidev arstipraktika Tartus, kus ta sai mõne aastaga üheks otsitavamaks arstiks. Arstipraktika laienemisega paranes ka majanduslik olukord, ta tasus oma üliõpilaspõlve võlad ja toetas omakseid ning tuttavaid. A. 1832 abiellus Faehlmann apteeker Reidemeisteri tütre Henriettega, keda varalahkunud mõrsja oma surivoodil talle abikaasaks oli soovitanud.

Arstikutse kõrval kujunes Faehlmanni teine kaasakiskuv tööpõld, nimelt uurimistöö eesti keele ja kirjanduse alal. Tema algatusel asutati Tartus 1838. a. Õpetatud Eesti Selts, et

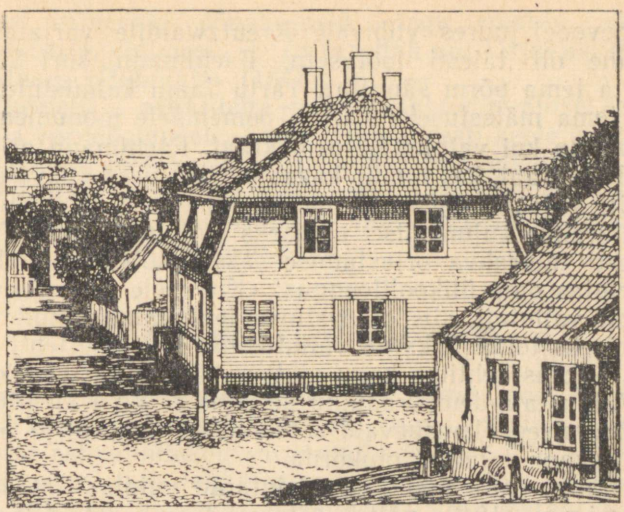

Fr. R. Faehlmanni elukoht Tartus.

plaanikindlalt organiseerida ja teostada eesti keele ja rahvaluule uurimist ning mitmesuguste teadmiste kogumist Eesti maast ja rahvast. Faehlmann esines seltsis sageli ettekannetega, toimetas selle väljaandeid, virgutas seltsi liikmeid kirjanduslikule tegevusele ja asus ise Kalevipoja-muistendeid koguma. Sellele lisaks töötas ta ülikoolis eesti keele lektorina (1842—1850) ja ajutiselt ka farmakoloogia professori asetäitjana. Samal ajal laienes Faehlmanni arstitegevus. Mõõtmatu tööpõld sundis tihti ka öötundidest lisa võtma.

Ülekoormav töö kurnas Faehlmanni hädist tervist. Juba 1830. a. haigestus ta kopsutuberkuloosi, mis muutus aasta-aastalt raskekujulisemaks. Faehlmann kirjutas Kreutzwaldile, et ta peab veerandi inimese tervisega tegema kahe inimese töö. Kui soome eepose «Kalevala» koostaja Lönnrot viibis 1844. a. Tartus, kirjeldas ta lähemalt Faehlmanni tegevust ja olukorda. Sel ajal oli Faehlmann Õpetatud Eesti Seltsi president ja ülikooli eesti keele lektor. Arstina tuli tal iga päev vastu võtta umbes 70 haiget, kusjuures ta suhtus samaväärselt nii vaeste kui rikaste hädadesse. Düsenteeria- ja kooleratаudi ajal oli Faehlmanni tööpinge veelgi suurem. Siis polnud haruldased sellised tööpäevad, mil ta ei saanud öösiti lahti riietudagi.

Kuid Faehlmanni suur tööentusiasm ei kahanenud. Veel surma eel kõneles ta sisemise erutusega, nagu kirjutab Kreutzwald, «eesti muinaslugudest, oma plaanidest need kohad läbi käia, kus Kalevipoeg oli töötanud ja toimetanud». Ta ei saanud sel puhul

oma haigevoodi juures viibivale Kreutzwaldile varjata, et tema paranemine oli täiesti lootusetu. Faehlmann suri 22. aprillil 1850. a. ja tema põrm sängitati Tartu Jaani kalmistule. 1930. a. püstitati tema mälestuseks Tartu Toomemäele monument.

Faehlmann kui valgustaja-demokraat. Faehlmann oli eesti valgustaja-demokraat, kes tundis kaasa pärisorjuses ägavale talurahvale, võitles tema olukorra parandamise eest ja püüdis kaasa aidata talurahva kujunemisel tõeliseks kultuurrahvaks. Ta mõistis hukka eesti talurahva orjastamise saksa mõisnike poolt. Faehlmann kirjutas oma ülikooliloengus: «Kui meie eesti rahvas sakslaste poolt vallutati, siis oli ristiusu levitamine ainult ettekäändeks; tõeliseks tõukejõuks oli vallutusiha. Eestlane tehti orjaks ja see orjus hakkas kehtima kogu ajaloos küll täiesti ennekuulmatul kujul.» Valgustaja-demokraadina selgitas ta oma kirjutustes feodaalse rõhumisega kaasnevaid sotsiaalseid pahesid ja eesti talurahva väljakannatamatut olukorda.

Faehlmanni enda poolt üleskirjutatud vaidlus «Minu tüli Nolckeniga» (1842) näitab selgesti tema vaateid. Faehlmann meenutab Nolckenile (Luunja mõisa omanikule), kuidas meeleheitele viidud talurahvas on sunnitud oma armastatud kodumaalt välja rändama ja kuidas talupojad Pühajärvel 1841. a. oma õiguste eest välja astusid. Ta nõuab parunilt talupoegadele järeleandmisi ja nende majandusliku olukorra kergendamist. Kuid Nolcken ei mõtle talurahvale mingeid järeleandmisi teha, vaid ta esitab kindralkubernerile koguni kaebuse Faehlmanni vastu.

Faehlmann peab möönma, et eesti talupojad võtavad oma majandusliku olukorra raskenedes tarvitusele viimaseid abinõusid mõisnike rõhumise alt vabanemiseks: nad kas rändavad maalt välja või siirduvad vene õigeusku. Ta kirjutab 1845. a. Kreutzwaldile: «Meie viletsus on tõusnud viimase tipuni. Kõik näevad seda, aga keegi ei aita. Tuleme kaebama, siis sõimatakse meid mässajateks, piitsutatakse vereni ja saadetakse sadade kaupa Siberisse. Ja seda teevad meie omad protestantlikud usukaaslased. Kas uus usk meile paremat toob, seda meie veel ei tea. Ta saab meid aga siiski osaltki saksa nülgijate lõugade vahelt päästma.»

Faehlmann keelemehena. Faehlmann töötas suure innuga eesti keele alal, mida ta pidas rahva poolt loodud kunstiteoseks ja kaunimaks ajalooliseks monumendiks. Ta tõstab esile rahva osa eesti keele loomisel: «Rahvas, kes selle keele lõi, ei ole mitte tähtsuseta ürgminevikku läbi elanud.» Faehlmann seadis oma keelelise tegevuse eesmärgiks käsitleda põhilisemaid keeleküsimusi üksikartikleis ja nende alusel koostada eesti elaval rahvakeelel põhinev grammatika. Täita suutis ta ainult esimese ülesande.

Faehlmann käsitleb oma keelelistes kirjutistes astmevahelduse, käänamise, pööramise ja kirjaviisi korraldamise küsimusi. Suure põhjalikkusega selgitab ta mitmuse osastava vorme, esitades reegleid nende tarvitamise kohta. Siin kohtame rohkesti tänapäeva

kirjakeeles esinevaid sõnakujusid, nagu «maid», «liikmeid», «mune», «koeri», «inimesi» jt. Ta tarvitab uut kirjaviisi esmakordselt luuletuses «Piibujutt» (1846).

Oma keeleliste artiklitega pani Faehlmann aluse eesti keele hääliku- ja vormiõpetusele. Tartu ülikooli eesti keele lektorina tegi ta ära suure töö eesti keele uurimise ja arendamise alal. Ta leidis, et eesti kirjakeelt tuleb arendada, sest sakslased on selle arenemist pärisorjuse ajal pidurdanud, nagu tõendab rikutud ja ebarahvapärane kirikukirjanduse keel.

KIRJANDUSLIK TEGEVUS.

Faehlmann «Kalevipoja» koostamise algatajana. Fr. R. Faehlmannil tärkab juba noorpõlves mõte koguda muistendeid Kalevipojast. Oma rahvaluulekogumise matkadel kirjutab ta üles Kalevipoja-jutte ja kavatseb neid hiljem terviklikuks looks ühendada. Sel puhul ta märkab, et saksa mõisnikud ja protestantlik kirik on hävitanud rohkesti eesti muistseid rahvaluulepärimusi ja et laulud ning muistendid vägilasest Kalevipojast on rahva hulgas ununemas. Ühes oma varasemas ettekandes Õpetatud Eesti Seltsis ütleb Faehlmann: «Et eestlast kindlasti ja täielikult orjaks ja veoloomaks teha, pidi temalt võetama kõik, mis temale meelde tuletas ta iseseisvat minevikku... Nagu pühadust on eestlane tänini päästnud mõndagi oma varasematest mälestustest, laule ja muistendeid... Aga kõik näib kaduvat meie päevil...»

Kalevipoja-pärimuste kirjapanekuga jõuab Faehlmann 1839. a. nii kaugele, et võib esineda Õpetatud Eesti Seltsis pikema ettekandega «Muistend Kalevipojast». Selle saksakeelse ettekande sissejuhatus rõhutab, et saksa feodaalidel pole õnnestunud seitsmesaja-aastase orjusaja vältel ausat, kannatlikku ja kindlameelset eesti rahvast veoloomaks alandada. Muistendite vestjana jutustab Faehlmann «lugusid eestlaste peakangelasest, nende toredast Kalevipojast», kes tegi tööd ja võitles oma rahva eest. Ta kirjeldab, kuidas vana Kalev, kes valitses üle maa ja mere, suri, kuidas tema kaasa ta mulda sängitas ja Kalevi kalmule kive kokku kandis ning kuidas tema leinapisaraist Ülemiste järv tekkis. Edasi jutustab Faehlmann Kalevi kolme poja viskevõistlusest Saadjärvel, Kalevipoja käikudest läbi Peipsi, tema võitlusest sortsidega, võidukast Assamalla lahingust ja Kalevipoja surmast. Pärast surma aga tehakse Kalevipojale ülesandeks põrgus korda valvata, nagu autor märgib muistendi lõpus. Oma ülevaatega Kalevipoja elust, vägitegudest ja seiklustest rajas Faehlmann eesti rahvaeepose sündmustiku põhijooned.

Faehlmann suhtub «Kalevipoja» koostamistöösse kui oma elu-ülesandesse. Aga paljude muude töödega koormatuna suudab ta vähe tegelda eepose materjalide kogumise ja kirjapanemise alal.

Ta saab mahti kirjutada vaid eepose saksakeelsed algussalmid, mida Kreutzwald pärast tema surma kasutab «Kalevipoja» algus-laulu «Soovituseks» loomisel.

Nõnda jääbki Faehlmanni teeneks «Kalevipoja» koostamise mõtte algatamine, Kalevipoja-muistendite kogumine, ülevaate esitamine Kalevipoja elust, tegevusest ja traagilisest surmast ning eepose sissejuhatavate värsside sõnastamine saksa keeles.

Ülevaade Faehlmanni muistenditest. Faehlmann andis suure tähtsuse eesti suulisele rahvaloomingule. Korduvalt kõneles ta vajadusest organiseerida rahvaluulematerjalide kogumist ühisel jõul, et rahva vaimset pärandit hävimisest päästa. Ta kirjutas 1833. a. Kreutzwaldile: «Viimasel ajal olen ma palju selle üle järele mõelnud, kuidas võiks kõige paremini seda toime panna, et rahvajutud ja -laulud, niipalju kui neid veel võimalik on kätte saada, täieliku hävimise eest saaksid hoitud... Selleks aga peaks ühendatud jõududega välja astuma.» Peamiselt rahvaluule kogumise eesmärgil asutaski Faehlmann koos mõttekaaslastega Õpetatud Eesti Seltsi, kelle Toimetistes ilmusid Faehlmanni muistendid: «Emajõe sünd», «Vanemuise laul» ja «Keelte keetmine» (1840), «Koit ja Hämarik» (1844), «Loomine», «Vanemuise kosjaskäik», «Vanemuise lahkumine» ning «Endla järv ja Juta» (1852).

Muistendite «Emajõe sünd» ja «Keelte keetmine» loomisel on Faehlmann kasutanud tekke-, seletus- ja kohamuistendeist pärinevaid motiive Emajõe ja Võhandu jõe tekkimisest ning keelte keetmisest. Need muistendid põhinevad kõige enam rahvapärimuslikel andmeil. Tublisti on Faehlmann täiendanud ja ümber töötanud seesuguste muistendite aineid, nagu «Vanemuise laul», «Koit ja Hämarik» jt. Nende muistendite mütoloogilised kujud, nagu Vanemuine, Ilmarine jt., on laenatud Kr. J. Petersoni tõlgitud Gananderi «Soome mütoloogiast».

Faehlmann avaldas oma muistendid saksa keeles rahvamuistendite nime all, et tõestada teistele rahvastele eesti rahvaloomingu kõrget kunstilist taset. Pärast tõlkimist eesti keelde said need muistendid rahva hulgas üldtuntuks, levides esialgu peamiselt kooliraamatute kaudu.

«Koit ja Hämarik» on Faehlmanni kõige populaarsem ja kunstiliselt õnnestunum muistend. Selle loomisel kasutas ta nähtavasti rahvaloomingus levinud motiivi, et jaanipäeva paiku koit ja eha silmapilguks kohtuvad ja teineteisele kätt annavad. Faehlmann nimetabki muistendi alguses, enne kui ta asub isikustatud Koidu ja Hämariku armastuslugu jutustama, seda rahvasuust kuuldud lühiteadet.

Huvi äratamiseks muistendi süžee vastu pöördub Faehlmann lugeja poole kolme retoorilise küsimusega, mis algavad korduva lauseosaga «Kas sa tunned...?». Ja alles pärast seda alustatakse sündmustiku esitamist muistendi kujude tutvustamisega: «Vanaisal oli kaks ustavat teenrit sellest soost, kellele igavene noorus

oli antud...» Muistendi keskse sündmusena jutustatakse, kuidas Koit ja Hämarik kohtuvad suve saabumisel, põhjamaa kõige ilusamal ajal. Mõned kohtajad vaatavad siis liiga sügavasti teineteise sõstrakarva silmadesse ja nende huuled puutuvad kokku. Sellises luulelises kujutuses kirjeldatakse Koidu ja Hämariku vastastikuse armastuse tärkamist. Meeliköitvalt on esitatud armastajate soov jääda igavesti peiuks ja mõrsjaks.

Armastusteema taustana kujutab Faehlmann kodumaa looduse ilu: imeilusasti õitsvaid ja lõhnavaid lilli, lindude meeltülendavat laulu ja inimeste hõiskamist põhjamaa «lühikesel rõõmuajal». Muistendi lõpus kirjeldatakse, kuidas loodus ehib end Koidu ja Hämariku kohtumise hetkel «kõige kaunimate lilledega ja ööbikud hüüavad liiga kaua K o i d u rinnal viibivale H ä m a r i k u l e naljatades: «Laisk tüdruk, laisk tüdruk! Öö pikk!»» Nii ühendab kirjanik Koidu ja Hämariku armastuslooga ka lembustunnet süvendava ööbikulaulu.

«Koit ja Hämarik» sisendab lugejale optimistlikku elutunnet. Selles ülistatakse noorust ja noorusaja puhast armastustunnet. Kogu muistendist õhkub usku kõige kauni ja armastuse õnne püsivusse. Sügav emotsionaalsus ja kunstiline kujukus on saavutatud armastusteema elamusliku käsitlemisega, koidu- ja ehavalguse personifitseerimisega ja teose kõrgestiililise keelega. See Faehlmanni parim muistend on tõlgitud vene, soome, rootsi jne. keelde ning selle mõju on märgata eesti rahvusliku liikumise aja kirjanduses, näiteks Koidula loodusluuletuses «Ööbik».

Ülevaade Faehlmanni lühijuttudest. Faehlmann kirjutas ka kalendrilisades avaldamiseks rea lühijutte, nagu «Tühi jutt, tühi lori», «Eeslist ja lõvist», «Kalendritegija kimpus» jt. Nendest proosapaladest väärib esiletõstmist lühijutt «Tühi jutt, tühi lori», mis ilmus 1842. a. «Tartu- ja Võrumaa Kalendris».

Jutus «T ü h i j u t t, t ü h i l o r i» käsitletakse kaasaja kõige aktuaalsemaid küsimusi, nimelt viljaikaldust, väljarändamist, talumajapidamise ratsionaalsemat korraldamist, rahvahariduse taseme tõstmise tarvilikkust ja usuvahetust. Teose ideelist mõtet selgitab Faehlmann selles lühijutus kolme tegelase — Vaheküla koolmeistri, Vaskjala kõrtsmiku ja võõra talumehe — omavahelise vestluse kaudu.

Kõige üksikasjalisemalt arutlevad vestlejad viljaikalduse küsimust. Kõrtsmik esitab paljurännanud võõrale talumehele küsimuse: «Kas igal pool rukis nii vaene on kui meil?» Seepeale vastab võõras mees: «Jumal paraku, igal pool seesama viletsus. Mõisa väljade peal igal pool kaunis vili, aga kui tuul talupoja põldusid mööda puhub, üks kõrs teist kinni ei saa.» Nii on meestele selge, et igas Eesti külas esineb sama iseloomulik nähtus: mõisnikud elavad jõukalt, aga talupojad virelevad äärmises vaesuses. Koolmeistri küsimusele «Kuidas see imeasi tuleb, et igas kohas talupoja väljad sandid ja mõisa väljad kaunid?» vastuseks selgi-

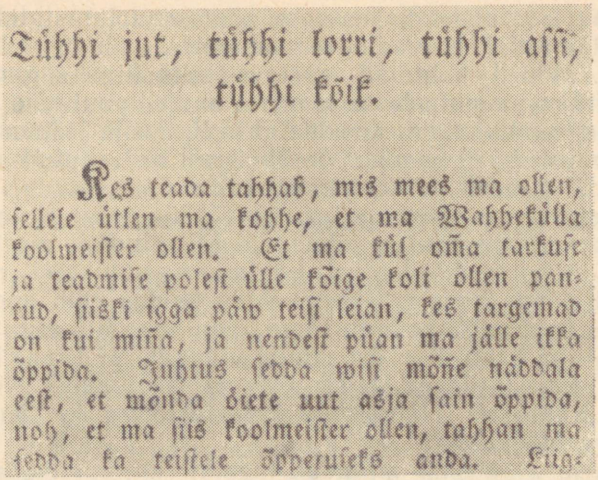

Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi asi, tühhi köik.

Kes teada tahhab, mis mees ma ollen, sellele ütlen ma kohhe, et ma Wahhekülla koolmeister ollen. Et ma kül oma tarkuse ja teadmise poleşt ülle kõige koli ollen pantud, siiski igga päw teisi leian, kes targemad on kui mina, ja nendest püan ma jälle ikka õppida. Juhtus sedda wisi möne näddala eest, et mõnda õiete uut asja sain õppida, noh, et ma siis koolmeister ollen, tahhan ma sedda ka teistele õpperuieks anda. Liig-

Osa «Tartu- ja Võrumaa Kalendri» leheküljest.

tab võõras mees, et kõiges on süüdi mõisaorjus: talupojad peavad kõige paremal külviajal mõisa põldudel töötama, nende oma külv aga jääb hilisele ja halvale ajale, mispärast vili talupoegade põldudel hästi ei kasva.

Jutu järgmine osa on suunatud väljarändamise vastu. Autor veenab, et see maa, kuhu kavatsetakse välja rännata, polegi nii hea, nagu seda kiidetakse. Tema sooviks on, et rahvas ennast ei killustaks, vaid oma kodumaale jääks. Et väljarändamine talupoegade olukorda kergendada ei võinud, selles oli Faehlmannil ka õigus.

Nagu julgustuseks jagatakse talurahvale tulusaid näpunäiteid, kuidas talumajapidamist ratsionaalsemalt korraldada ja juhtida. Talupojad peaksid oma kogemustest õppima ja majanduslikult mõtlema. Talurahvale soovitatakse, et ta rajaks talumajade ümber õuna- ja marjaaedu, ja propageeritakse kartulikasvatust. Noorsoole peetakse vajalikuks haridust anda: «Laske lapsed kooli minna ja tarkust õppida, — läheb pärast elus tarvis.»

Viimase probleemina arutleb Faehlmann usuvahetuse küsimust seoses talupoegade väljarändamise kavatsusega. Ta ei näe usuvahetuses mingit võimalust talurahva olukorra paranemiseks.

Faehlmann mõistab hukka jutus «Tühi jutt, tühi lori» feodaalse rõhumise, pidades seda talurahva majandusliku viletsuse põhjustajaks, ja pakub rahvale rohkesti tulusaid õpetusi, kuidas tuleb talumajapidamist korraldada ja rahvahariduse taset paremale järjele tõsta. See realistlik lühijutt, milles tõetruult käsitletakse tema kaasaja tegelikke eluprobleeme, on õnnestunumaid proosateoseid eesti algavas rahvuslikus kirjanduses.

Lühipalas «Eeslist ja lõvist», mis ilmus 1843. aasta «Maarahva Kalendris», rünnatakse satiirilises toonis inimeste pahelisi kalduvusi. Faehlmann naeruvääristab neid piiratud arusaamisega inimesi, kes mõne targema inimese välist teguviisi jäljendades püüavad kaasinimeste lugupidamist võita. Ta näitab mõistukujuliste ja tõsieluliste piltide varal, et elus etendavad tähtsat osa teadmised ja tarkus, mitte aga välised kombed.

Humoristlikus jutus «Kalendritegija kimpus» (1846) seisavad kesksel kohal kalendrilugejad, kes pole rahul kalendri seniste lugemispalade ja teadetega ning kellest igaüks avaldab oma erisoove kalendri sisu kohta. Faehlmann rõhutab, et kalendrilaitjate seisukohad on üksteisele niivõrd vastukäivad, et neid ei saa ka kõige parema tahtmise juures väikeses kalendrilisas täita. Humoristlik lühijutt «Kalendritegija kimpus» on oskuslikult üles ehitatud. Tegelaste kõnekeel annab rahvapäraselt edasi neile omaseid iseloomujooni.

Faehlmann on kaasaja tegelikke elunähtusi ja ühiskondlikke olusid kajastavate lühijuttude rajaja. Kirjanik oskab aktuaalseid teemasid oma juttudes kujutada kaasakiskuva huvitavusega.

Faehlmanni luuletused ja epigrammid. Faehlmann on loonud ainult kaks pikemat luuletust, nimelt oodi «Suur on, jumal, su ramm» ning luuletuse «Piibujutt», ja lühemaid epigramme, millest osa on ilmunud trükis pealkirja all «Järvamaa vanamehe õpetused». Oma laulud kirjutas ta antiikses värsivormis, et näidata eesti keele paindlikkust luulekeelena. Ühes oma kirjas Suve Jaanile märgib Faehlmann: «Tahtsin näite anda sellest, et eesti keel on küllaltki painduv ja kõlvuline sobimiseks rasketesse värsimõõtudesse.»

Pikemas dialoogilises luuletuses «Piibujutt» kujutab Faehlmann, kes ise oli kirglik suitsetaja, neid mõnusaid mõtisklusi ja unistusi, mida tekitab tema truu seltsiline piibuke. Piibusuits meenutab talle õnne ning sõpru ja aitab endisi aegu taaselustada. Õnn keerleb inimese ümber ja hajub kõrgustesse nagu piibusuits. Kui tubakas on otsas, pole enam suitsu, nagu puuduvad sõbrad üsna tihti sel inimesel, kes vahel juhtub rahata olema. Piibusuits elustab luuletajas ka mälestusi ta noorelt hauda varisenud armastusest, tema «tuvikesest», kellest ta kirjutab hellas tundetoonis:

> Küll on mõnigi talv ju puhunud üle ta haua,
> ikka mu tuvike veel armas ja kallis mul on.

«Piibujutt», milles Faehlmann kasutab esmakordselt uut kirjaviisi, on kirjutatud eleegilises distihhonis:

> Kõrgele tõuseb ta sinna, kus siravad tähtede astmed
> Jumalaga! vii mõnele terviseid mult!

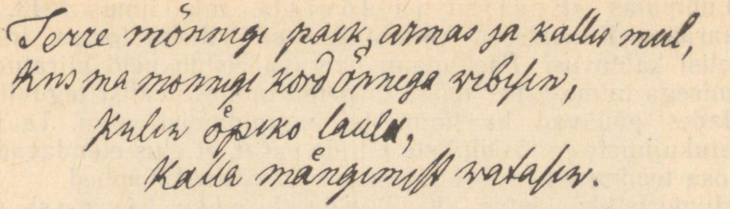

Fr. R. Faehlmanni käekirja näide.

Oma epigrammides mõistab Faehlmann hukka need, kes ise ei tööta ja arvustavad vaid teisi («Kerge ja raske»), selgitab, miks «paha on nii palju ja head nii vähe» («Hea ja paha»), innustab järjekindlale tööle («Täna ja homme») jne. Nagu «Piibujuttki» on ta epigrammid loodud eleegilises distihhonis, näiteks epigramm «Kerge ja raske»:

Küsisin: Mis on raske ja mis on kerge küll teha?
Kostis: Kerge küll on laita ja sundida teist.
Laps ju sundida mõistab ja lapsuke laita ju oskab,
seda küll iga päev näeme ja imestame.
Aga mis ise sa laitsid, katsu paranda' ise, —
raske on see töö; tahad sa katsuda, tee.

Inimeste pahesid hukkamõistvate epigrammidega rajas Faehlmann eesti luule ajaloos epigrammi liigi.

Faehlmanni tähtsus eesti kirjanduse ajaloos. Fr. R. Faehlmann omab väljapaistvat kohta eesti rahvusliku kirjanduse rajamisel. Ta esineb nii ühiskondliku kui kirjandusliku liikumise alal uute suundade näitajana ja mitmete ürituste algatajana.

Faehlmann hindas eesti rahvaloomingut kui väärtuslikku kultuuripärandit ja asus selle kogumisele ning hävimisest päästmisele. Ta algatas «Kalevipoja» koostamise ja rajas eesti rahvaeepose süžee põhijooned. Ideerikaste ja kunstiliselt viimistletud muistenditega taotles Faehlmann tõestada eesti rahvaluule kõrget ideelist ja kunstilist taset.

Oma lühijuttudes käsitleb Faehlmann kõige aktuaalsemaid ühiskondlikke probleeme, näidates pärisorjuslikku korda talurahva majandusliku viletsuse peapõhjusena. Oma lühijuttude ja luuleloominguga oli Faehlmann eesti rahva huve teeniva kirjanduse rajajaid.

Fr. R. Faehlmann on väljapaistev arsti- ja keeleteadlane, esimene eesti valgustaja-demokraat, folklorist ja kirjanik, kelle uurimistööd ja ilukirjanduslikud teosed said eesti rahvusliku liikumise aja kirjanduse aluseks.

TAGASIVAADE EESTI TEKKIVALE RAHVUSLIKULE KIRJANDUSELE XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL.

Eesti demokraatlik rahvuslik kirjandus sündis XIX sajandi esimesel poolel. Tema loojad Kr. J. Peterson, Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald ammendasid oma teoste ideed rahvaluulest, kaasaja tegelikkusest ja eesrindlikust ühiskondlikust mõttest, mis avaldus rahva vabastamise taotlustes.

XIX sajandi esimesel poolel uurisid kirjanikud ja kultuuritegelased innukalt eesti keelt. Oma teostes ei kasutanud nad enam saksapärast kirjanduslikku keelt, vaid kirjutasid need mahlakas ja elavas rahvakeeles.

Eesti rahvusliku kirjanduse algusperioodil said rahva hulgas eriti tuntuks rahvavalgustuslikud tööd, mis ilmusid jutukogudes (Masingu «Pühapäeva vahelugemised») ja perioodilistes väljaannetes (ajalehes «Maarahva Nädalaleht») ning kalendrilisades. Nende populaarteaduslike tööde peamiseks ülesandeks oli rahvale kasulikke teadmisi pakkuda ja tema silmaringi avardada.

Eesti rahvusliku kirjanduse algust luule alal tähistavad Petersoni oodid ning karjaselaulud, Masingu valm «Päts» ja Faehlmanni luuletused, milles avalduvad kõrged rahvasõbralikud ideed. Tekkivast proosaloomingust tuleb parimate teostena nimetada Suve Jaani jutustust «Luige Laos» ja Faehlmanni proosatöid kalendrilisades. Nendes jutustustes näidatakse eesti rahva tublidust, vaprust ja töökust ning püüet vabaneda feodaalse rõhumise alt. Suve Jaan tõi kujunevasse eesti kirjandusse eesti ja vene rahva sõpruse idee. Kunstiliselt kõige õnnestunumate proosateoste hulka kuuluvad Faehlmanni muistendid. Tol ajal hakatakse ka eeltöid tegema «Kalevipoja» koostamiseks.

XIX sajandi esimese poole progressiivne kirjandus valmistas ette eesti rahvusliku kirjanduse hoogsat arenemist järgmistel aastakümnetel.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID.

1. Iseloomustada Fr. R. Faehlmanni kui valgustajat-demokraati tema tegevuse ja kirjutise «Minu tüli Nolckeniga» põhjal.
2. Missuguseid teeneid omab Faehlmann eesti keele alal?
3. Kirjeldada Faehlmanni tööd «Kalevipoja» koostamise algatajana.
4. Missuguseid kõne- ja lausekujundeid kasutab Faehlmann isikustatud Koidu ja Hämariku armastusloo kujutamisel («Koit ja Hämarik»)?
5. Millega põhjendab Faehlmann talupoegade viletsust ja mõisa rikkust («Tühi jutt, tühi lori»)? Missuguseid näpunäiteid esitab ta talumajapidamise ratsionaalsemaks korraldamiseks? Missugust kirjaviisi tarvitab Faehlmann lühijutus «Tühi jutt, tühi lori»? Tuua sõnanäiteid.
6. Mida arvab Faehlmann «Piibujutus» inimese õnnest, sõprusest ja armastusest? Võrrelda «Piibujutu» ja jutu «Tühi jutt, tühi lori» keelt. Missugused erinevad ja ühtelangevad keelendid esinevad mõlema teose keeles? Määrata «Piibujutus» kahe kõrvuti esineva laulurea värsimõõt.
7. Iseloomustada kokkuvõtvalt Faehlmanni osa eesti rahvusliku kirjanduse rajamisel.

EESTI KIRJANDUS XIX SAJANDI 60.—80. AASTAIL.

Möödunud sajandi 60.—80. aastad tähistavad eesti kirjanduses hoogsat tõusu. Sajandi esimesel poolel tärganud rahvusliku kirjanduse võrsed löövad õitsele, jõuline areng toimub kogu kultuurielus. See saab võimalikuks sügavate muutuste tõttu ühiskondlikus elus. Neisse aastakümneisse langeb nimelt kapitalismi kiire areng ja sellega seoses rahvuslik liikumine.

Ühiskondlik-poliitilised olud.

Feodaalkorra ummik Eestis ilmnes eriti selgesti sajandi keskpaiku, sest talupoegade vabastamine ilma maata (1816/1819) oli formaalne, tegelikult säilis ränk teoorjus. Ka 1849/1856. a. kehtestatud talurahvaseadused ei toonud loodetud kergendust. Talurahvarahutused said uut hoogu ja võtsid ähvardava ulatuse, nagu 1858. a. puhkenud ülestõus Mahtras. Järva- ja Harjumaal väljendas talurahvas protesti ka usulist laadi Maltsveti-liikumise ja sellega seotud väljarändamisega Krimmi (1861—1862).

Arenev kapitalism ja paisuv talurahvaliikumine sundisid tsaarivalitsust rakendama uusi reforme. 1861. a. talurahvareform Venemaal tõi kaasa kapitalismi kiire arenemise. Ka Baltimail, kus mõisnikud oma eesõigusi visalt kaitsesid, teostusid samadel põhjustel mõned kodanliku iseloomuga reformid: laiendati talupoegade liikumisvabadust, kaotati mõisnike kodukariõigus, keelati teoorjuse kasutamine. See mõistagi soodustas kapitalismi arenemist.

Põllumajanduses avaldus kapitalismi areng esijoones talude ostmises, üleminekus raharendile ja palgatööliste kasutamises. Mõisnikud said talude müügist suuri rahasummasid, mis võimaldasid mõisamajandust moodsatel kapitalistlikel alustel uuendada. Raharendile üleläinud ja ostetud talud eraldusid mõisast ja hakkasid tootma turu jaoks. Osa ostutalude peremeestest tõusis sulaste ja vabadike töövaeva arvel jõukale järjele. Kaks kolmandikku eesti talurahvast oli aga soo-

tuks maata. Kuid vastuoludele vaatamata ühendas talurahva kihte sel ajal ühine mõisnikevastane võitlus majanduslike, poliitiliste ja kultuuriliste õiguste eest, sest parunite ülevõim külas säilis veel aastakümneid. Niisuguste ühiskondlike olude pinnal kujunes rahvuslik liikumine Eestis.

Rahvusliku liikumise arenemiskäik.

Rahvusliku liikumise olemus ja eeldused Eestis. Marksism-leninism õpetab, et rahvus on kujunenud ajalooliselt inimeste püsiva ühtekuuluvuse tulemusena. Talle on iseloomulikud neli peamist tunnust: ühine keel, ühine territoorium, ühine majanduselu ja ühises kultuuris avalduv psüühiline laad. Kodanlik rahvus kujuneb lõplikult kapitalismi võiduga feodalismi üle.

Eestis küpsesid need tingimused XIX sajandi 60-ndaiks aastaiks. Juba ammu oli kujunenud eesti rahvast ühendav territoorium. XIX sajandi kolmandal veerandil kujunes eesti rahvuskeel, mis põhines põhja-eesti keskmurdel. Kapitalismi arenedes tihenesid XIX sajandi keskpaiku majanduslikud sidemed Eesti ala üksikute osade vahel — kujunes ühine majanduselu. Sel alusel areneb ka rahvuslik kultuur ja ärkab rahvuslik teadvus.

Rahvusliku liikumise kandvaks jõuks oli talurahvas, kes ihkas teoorjusest vabaneda. Talupoega sütitas võitlema sajandeid küdenud viha võõrast rahvusest rõhujate vastu, kes hoidsid eesti rahvast oma ülevõimu all ja püüdsid teda saksastada. Nüüd arenes see võitlus mõnevõrra teistes tingimustes kui näiteks Mahtra sõja päevil, ehkki see oli õige värske minevik. Talurahva juhiks tõusis oma rahvusest haritlaskond, kelle kujunemine toimus 60-ndail aastail. Haritlaskonna tuumiku moodustasid õpetajad, kellele hiljem lisandusid vallakirjutajad, ajakirjanikud, kirjanikud, kunstnikud, arstid jt. Haritumad rahvajuhid selgitasid talupoegadele võitluse eesmärke ja abinõusid, algatasid laiemaid ettevõtteid ja sisendasid rahvuslikku teadvust.

Rahvusliku liikumise alged ulatuvad XIX sajandi esimesse poolde. Eesti valgustajad Faehlmann ja Kreutzwald tõestasid esimestena eesti rahva vaimset loomisvõimet ja kultuurilist eluõigust tema kunstiväärtusliku loomingu kaudu. Nad tõstsid esile eestlaste kangelaslikku minevikku ja virgutasid patriotismi.

Talurahva mõisnikevastane võitlus äratas 50—60-ndate aastate vahetusel elavat huvi Tallinna saksa ja vene vabameelsete haritlaste ringkonnas, kuhu kuulusid kirjanik N. F. Russow, folklorist A. H. Neus, õpetaja V. T. Blagoveštšenski jt. Anti välja talupoegade rõhumist hukkamõistev teos «Eestlane ja tema isand».

Rahvuslikule liikumisele tasandas teed trükisõna hoogne levik 50-ndaist aastaist alates. Märkimisväärne on seejuures ilmaliku kirjanduse osatähtsuse tõus ja pideva eesti ajakirjanduse algus.

1857. a. hakkas ilmuma J. V. Jannseni toimetusel ajaleht «Pärnu Postimees», millel, vaatamata kokkuleplikule vaimule balti aadli ja kirikuga, oli suur tähtsus lugemisoskuse tõstmisel, teadmiste levitamisel ja rahvustunde äratamisel. Feodalismivastast võitlust ergutab Kreutzwaldi mitmepalgeline valgustajategevus. Tema rahvuseepos «Kalevipoeg» (1857—1861) sai otsekui rahvusliku uhkuse sümboliks. Suure populaarsuse omandasid käsikirjalised laulud, mis piitsutasid kõige teravamas toonis mõisaorjust ja pastoreid. Eriti tuntuks said rahvaliku luuletaja Juhan Weitzenbergi laulud «Laksi Tõnis» ja «Vana opmani nutulaul» ning populaarne rahvalaul «Eesti mees ja tema sugu». Neil pilkelauludel oli suur osa rahvustunde tõstmisel. Laulus «Vana-aegne mõisahärra» meenutatakse muistset priiusekaotust ja hoiatatakse saksastamise eest:

Kavalamat pole nähtud,
kõik, mis sakstest meil on tehtud:
sunnivad me ausat rahvast
oma nime salgma vahvast.

Rahvusliku liikumise üritused. Sajandi 60-ndad aastad tähistavad juba teadliku rahvusliku liikumise algust. Majanduslikud nõuded kasvavad hoopis avaramateks rahvuslikeks taotlusteks ja leiavad väljenduse tolle aja ühiskondlikes ja kultuurilistes suuralgatustes. Liikumise tähtsaks koldeks kujunes majanduslikult ja kultuuriliselt rohkem edenenud Viljandimaa ja eriti Holstre vald. Siit võrsus silmapaistvaid rahvajuhte ja kultuuritegelasi (nagu Adam ja Peeter Peterson, Jaan Adamson, Mihkel Veske, Juhan Kunder jt.); siin tärkasid kaks rahvusliku liikumise suurüritust: eestikeelse keskkooli — Eesti Aleksandrikooli — asutamise mõte ja nn. palvekirjade-liikumine. Viljandimaa ärksate talupoegade algatusele osutas hindamatut abi nn. Peterburi eesti patriootide rühm, kuhu kuulusid maalikunstnik J. Köler, arst Karell, kirjanik N. F. Russow jt.; selles rühmas sai rahvusliku äratuse ka C. R. Jakobson. Peterburi patrioodid, eesotsas J. Köleriga, võtsid oma ülesandeks eesti rahva huvide eest võitlemise. 1864. a. alates hakkasid Viljandimaa talupojad J. Köleri, Peeter ja Adam Petersoni äratusel tsaarile kollektiivseid palvekirju esitama. Nendes nõuti maahinna kindlaksmääramist, teoorjuse kaotamist, mõisnike võimutsemise piiramist, eestikeelse asjaajamise sisseseadmist ametiasutustes, vene keele õpetamise laiendamist jne. Mõisnikud rakendasid palvekirjade-liikumise mahasurumiseks surveabinõusid. Neil õnnestus valesüüdistuste varal Peeter Peterson vahistada ja Baltimailt välja saata.

Kümnendi teisest poolest elavnes rahvuslik liikumine Tartus. 1865. a. alustas siin tegevust laulu- ja mänguselts «Vanemuine» (Tallinnas samal ajal «Estonia»). 1864. a. hakkas

Jannsen Tartus välja andma ajalehte «Eesti Postimees», mille kaastöölisteks olid kõik tolle aja silmapaistvamad kirjanikud ja ühiskonnategelased, nende hulgas ka C. R. Jakobson.

Ülemaaliseks suurürituseks kujunes 1869. a. Tartus korraldatud esimene eesti üldlaulupidu, millest võttis osa 46 laulukoori ligi 800 lauljaga ning 15 000 peolist. Kuigi laulupeo algatajad, eesotsas Jannseniga, taotlesid tagasihoidlikke eesmärke, kasvas üritus juhtidel üle pea ja kujunes tõeliseks rahvuslikuks suurpeoks, kus kohtusid rahvajuhid, kus sõlmiti tutvusi ja hellitati tulevikulootusi, tunnetati ühtekuuluvust eesti rahvana. Laul kõlas väärituks peetud maarahva suust uskumatult puhtalt ja selgelt.

1870. a. loodi Aleksandrikooli peakomitee. Holstre valla meeste poolt algatatud mõte sai alles kümmekond aastat hiljem ametliku alguse. Komiteed arendasid üle maa laialdast tegevust ja kogusid kooli asutamiseks suuri summasid. Kuigi ettevõte ei saavutanud oma eesmärki (eestikeelse keskkooli asemel loodi lõpuks vene õppekeelega linnakool), oli tal suur tähtsus ärksamate tegelaste ühendamisel ja kogu rahva organiseerimisel mõisnike- ja pastoritevastasesse võitlusse.

Aleksandrikooliga samaaegselt pandi Tartus Koidula eestvõttel alus eesti rahvuslikule teatrile. 1870. a. suvel etendus «Vanemuise» seltsis Koidula näidend «Saaremaa onupoeg», mis tähistabki rahvusliku teatri algust. Järgmisel aastal asutati Tallinnas teatriselts «Estonia», mõne aja pärast järgnesid Viljandis «Koit», Pärnus «Endla» ja Võrus «Kannel». Arvukad põllumeeste seltsid pakkusid taluperemeestele praktilist abi talumajapidamises ja olid poliitilise võitluse vahendiks mõisnike vastu.

Kirjanduselu edendamise seisukohast oli tähtis Eesti Kirjameeste Seltsi rajamine (1872), mis seadis ülesandeks rahvaluule kogumise ja eestikeelsete õpikute väljaandmise. See organisatsioon kujunes paljudeks aastateks eesti vaimuelu juhtivaks keskuseks, mille tööst võtsid osa kõik nimekamad ühiskonnategelased ja kirjanikud, nagu C. R. Jakobson, J. Hurt, M. Veske, J. Köler, J. Kunder jt. Ühtlasi puhkes Kirjameeste Seltsis kõige ägedam võitlus rahvusliku liikumise kahe suuna vahel.

Eesti rahvusliku liikumise kõrgaeg langeb aastaisse 1869—1882. Talurahva liikumine feodaaligandite vastu oli neil aastail kõige teravam ja hoogsam. Võitluse juhiks tõusis andekas poliitik ja kultuuritegelane C. R. Jakobson, kes esines kolme isamaakõnega ja kelle võitlusorganiks sai hiljem Viljandis ilmuv ajaleht «Sakala».

Kaks suunda rahvuslikus liikumises. Rahvusliku liikumise juhtide seas ei olnud liikumise eesmärkide ja viiside suhtes üksmeelt. Algusest peale kujunes kaks suunda. Nende seisukohad käisid üha teravamalt teineteise vastu, kuni 70-ndate aastate lõpul lõi lõkkele äge vastastikune võitlus.

Üks suund, mille eesotsas oli J. V. Jannsen, kellega hiljem liitus ka J. Hurt, pooldas rahva majanduslikku ja kultuurilist edenemist. Nad toetasid talupoegadele maa müümist, propageerisid tulusamaid põllupidamisviise ja hoolitsesid rahva hariduse eest. Kuid nad kartsid rahva aktiivset võitlust oma õiguste eest, manitsesid teravatest väljaastumistest hoiduma ja otsisid kokkulepet balti aadli ja kirikuga. Oma põhiolemuselt on see suund kodanlik-klerikaalne[1].

J. V. Jannsen.

Kõnesolevat suunda iseloomustab esijoones Johann Voldemar Jannseni (1819—1890) tegevus. Ta oli Vändras köster, hiljem Pärnu Ülejõe kooliõpetaja. Pärnus toimetas ta «Pärnu Postimeest» (1857—1863) ja pärast seda Tartus «Eesti Postimeest» (1864—1880). Jannseni tegevusel on hinnatavaid külgi: ta virgutas eesti rahvast haridust omandama, propageeris talude ostmist ja tulusamat majandamist, äratas rahvuslikku teadvust ajalehe veergudel. Ta võttis esimesena ajakirjanduses tarvitusele «eesti» nime ja kõneles «maarahva» ja «maakeele» asemel eelistavalt «eesti rahvast» ja «eesti keelest». Algatav ja juhtiv osa oli Jannsenil esimese eesti üldlaulupeo korraldamisel.

Kuid Jannseni isikut ja tegevust iseloomustab alalhoidlik ja kokkuleplik vaim. Pärisorjust söandas ta arvustada väga tagasihoidlikult ja esijoones minevikunähtusena. Võitluse asemel sisendas ta talurahvale rahulolu. Rahvahulkade rahutusi kartes avaldas ta hurjutavaid kirjutusi Maltsveti-liikumise ja väljarändamise kohta. Kõigele sellele lisandus veel jumalakartlikkuse jutlustamine. Niisugune hoiak viis lõpuks otsesele kokkuleppele baltisaksa parunitega. E. Vilde annab Jannseni kohta järgmise iseloomustuse: «J. V. Jannsen, see endine saksik köster, kes rahva seas elades talupoegade nutvat viletsust oma silmaga küllalt oli näinud, ei teinud katsetki nende eest avalikku häält tõsta, vaid ta jutlustas ... alatasa tumma rahulolu, leplikku meelt, südamerahu ... ja roomavat alandust kõigi rõhujate vastu.»

[1] klerikaalne — kirikuvõimu pooldav.

Kodanlik-klerikaalse suuna teine väljapaistev juht Jakob Hurt (1839—1907) töötas algul gümnaasiumiõpetajana, hiljem pastorina. Tema rahvuslik tegevus sai alguse «Vanemuise» seltsis. Esimesel laulupeol esines ta peokõnega, millest kõlavad kindlajoonelised nõudmised eesti õppekeelega koolide, raamatukogude ja rahvuslike organisatsioonide asutamiseks. Ta kutsus üles oma rahvusest mitte taganema ning häbimärgistas neid saksikuid eesti mehi, kes oma rahvale selja pöörasid. Hurda tegevus oli sel ajal Jannseni omaga võrreldes märksa julgem ja otsustavam.

70-ndate aastate algul töötas Hurt juhtival kohal Eesti Aleksandrikooli peakomitees, Eesti Kirjameeste Seltsis ja Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis. Neil aastail taotles ta veel kultuurilisel ja osalt majanduslikulgi alal progressiivseid eesmärke. Ühes Aleksandrikooli brošüüris selgitas Hurt, et eesti rahva haridustaseme tõstmine on edukas ainult emakeele kooli kaudu. Eesti Kirjameeste Seltsis organiseeris Hurt ulatuslikku rahvaluulekogumise tööd. Tartu Põllumeeste Seltsi presidendina esitas ta Liivimaa rüütelkonnale mõnedki talurahva huvisid kaitsvad ettepanekud.

Pärast pastoriks saamist võttis Hurt üha kindlamini klerikaalse hoiaku. Ta kuulutas luterliku kiriku eesti rahvusliku kultuuri alusmüüriks, ühines Jannseni pooldajatega, lahkus koos teiste kiriklastega 80-ndate aastate algul Eesti Kirjameeste Seltsist ja tsaarivalitsusele esitatud kaebustega andis tõuke Aleksandrikooli tegevuse lõpetamiseks. Sel viisil jõudis Hurt lõpuks balti parunite seisuslike privileegide tunnustamiseni. Kaotanud küll õige pinna poliitilises võitluses, tegi Hurt edasi väärtuslikku ja ennastsalgavat tööd eesti rahvaluule kogumise ja uurimise alal.

Talurahva laiade hulkade võitlust juhib demokraatlik suund, mille eesotsas seisavad J. Köler ja C. R. Jakobson. Seda suunda iseloomustab võitlev hoiak. Nõutakse talupoegade vabastamist feodaalsest rõhumisest ja nende varustamist maaga ning balti mõisnike seisuslike eesõiguste likvideerimist, samuti vabamaid tingimusi kooli ja rahvuskultuuri arenguks. Arendades Eesti olude ja balti erikorra teravat kriitikat, äratasid demokraatliku suuna juhid rahvuslikku teadvust ja aktiviseerisid rahvahulki võitlusele oma õiguste eest. Kokkuvõttes taotles seegi suund üleminekut feodaalkorralt kodanlikule korrale, pidades silmas eelkõige maa keskkodanluse huve.

J. Köler seisis võitleva isamaalasena rahvusliku liikumise hälli juures. Temalt said äratust ja toetust paljud ühiskonnategelased ja kogu liikumise võitlev suund.

Köleri taotluste edasiarendajaks saab C. R. Jakobson (1841—1882), mehine ja tulihingeline võitleja, andekas poliitik ja laia silmaringiga kultuuritegelane. Jakobson asus poliitilise võitluse teele 60-ndail aastail Peterburis, kus ta töötas gümnaasiumiõpetajana ja oli tihedais kokkupuuteis nn. Peterburi patriootide rühmaga.

Varasemais kirjutistes, mis ilmusid 60-ndate aastate teisel poolel «Eesti Postimehes», võitles Jakobson kooliolude parandamise eest, nõudes usuõpetuse piiramist rahvakoolides loodusõpetuse ja geograafia kasuks, pastorite võimu vähendamist koolide üle ja koolide varustamist ajakohaste õppevahenditega. Peagi laienes ta tegevus ka sotsiaalpoliitilisele alale.

Rahva vaimustava poolehoiu võitis Jakobson «Vanemuise» seltsis peetud kolme kõnega (1868—1870), mis ilmusid brošüürina pealkirja all «Kolm isamaakõnet» (1870) ja müüdi mõne kuuga läbi. Tähtsaim isamaakõnedest oli esimene, mis kujutab kolme ajajärku eesti rahva ajaloos. Esimene on idealiseeritud pilt muistsest vabaduspõlvest, mil eestlased olnud kõrgel kultuurilisel tasemel, harinud põldu ja pidanud karja, olnud kuulsad kaupmehed ja vaprad sõjamehed. Seda aega nimetab Jakobson valguse ajaks. Teine pilt kirjeldab eestlaste alistamist saksa röövvallutajate poolt ja sellele järgnenud piinarikast orjusaega: «Et see aeg eesti rahva pimeduse aeg on olnud, kes tahaks seda valeks teha?» Aleksander II reformidega alanud kolmandat ajajärku nimetas Jakobson koiduajaks. Esimene kõne lõpeb üleva ennustusega: «Aga pimedus ei kesta igavesti, ju tõusis koit hommiku poolt ja kuulutab heledat valgust.» Jakobsoni kõnes esineb mineviku idealiseerimist, kuid just selle tõttu oli neil kaasajal määratu ideeline mõjujõud: balti aadlile heideti näkku ajalooliselt põhjendatud süüdistus, vastukaaluks seati eestlaste sangarlik võitlus liidus venelastega.

C. R. Jakobson.

«Eesti Postimehe» veergudel arendas Jakobson tegelikele oludele tuginevat rünnakut mõisnike ja kiriku vastu. Ta avab talurahva viletsuse põhjused, kirjutades: «Et meie maa linnad ei taha palju edeneda, see ei tule muust kui meie põllumeeste vaesusest, ning sellepärast ei lange nende vaene kord ka kellegi muu kui nende süüks, kelle hinge peal ka meie talupoegade vaesus seisab.» Jakobsoni väljaastumistest õhkub võitlevat ja julgustavat vaimu. Ta rõhutas ühes oma kõnes, et seitsmesaja-aastane orjus

ei suutnud visalt vastupidava eesti rahva vabadusvaimu hävitada, ja mainis tõendina talupoegade ülestõuse.

Jakobsoni võitlusprogrammi kuulub ka julge ja sõnaosav väljaastumine kiriku vastu. Kui Vändras keegi koolijuhataja kõneles, nagu oleksid ülekohtused teod pärast kiriku võimuletulekut kadunud, vaidles Jakobson ägedalt vastu: «Vale! Puhas vale! ... Ülekohut pole kirik hävitanud, vaid on seda suurendanud.»

Vastukaaluks balti-saksa kultuuri pealesurumisele pooldas Jakobsoni suund lähenemist vene kultuurile. Vene rahvas nähti liitlast võitluses vabamate olude eest.

Demokraatliku suuna esindajate ideed ja taotlused olid kaasajal progressiivsed ja leidsid rahvahulkades elavat poolehoidu.

Võitlus demokraatliku ja klerikaalse suuna vahel on eos olemas juba liikumise algusaastail. Palvekirjade-aktsioon ei leia Jannseni poolt otsest osavõttu. 1864. a. Tartus ilmuma hakanud «Eesti Postimees» ilmutas algusest peale kokkuleplust balti-sakslastega ja kirikuga, nii et Köler nimetab teda «sakste eraleheks eesti keeles». Jannseni ajalehe toon äratab nördimust Köleris, Kreutzwaldis ja isegi Hurdas.

60-ndate aastate teisel poolel hakkas Jannsen kärpima Jakobsoni kirjutisi, milles viimane ründas balti-sakslaste seisuslikke privileege. 1870. a. arenes «Eesti Postimehes» terav vaidlus Jakobsoni ja balti-saksa pastorite vahel usuõpetuse küsimuses. Samal aastal sulges Jannsen «Eesti Postimehe» veerud Jakobsoni kirjutistele.

70-ndate aastate esimesel poolel töötasid mõlema suuna esindajad aktiivselt rahvuslikes organisatsioonides, ilma et nendevahelised hõõrumised oleksid kujunenud avalikuks tüliks. Rahvuslike organisatsioonide hoogne tegevus kandis head vilja. Talurahva rahvuslik teadvus tugevnes ja tema silmaring avardus. Kuid see ei olnud rahu ja lepituse olukord. Jakobsoni aheldas ajalehe puudumine, mida ta vajas nagu sõdur relva. Võitlus omandabki sootuks teravamad piirjooned ja tulisema hoo, kui 1878. aastast hakkab Viljandis ilmuma Jakobsoni ajaleht «Sakala». Jakobson õhutas oma lehe veergudel rahvahulki võitlusele balti erikorra vastu. Tema juhtmõte on selge ja paindumatu, ta ütleb: «Me oleme kümme ja enam korda välja ütelnud, et meie eesmärk on see: eesti rahvale ühesugused õigused teiste rahvastega! Seni, kui meie rahvas sellele eesmärgile ei ole jõudnud, ei või me ilmaski rahust rääkida.» Niisugune programm oli muidugi mõista liig Jannsenile, kes tõttas hoiatama, et poliitiliselt harimata talurahva kätte ei tohi «tuletikke ja terariistu» anda. Rahvas avaldas Jannseni seisukoha üle teravat pahameelt. «Sakala» populaarsus tõusis kogu maal.

«Sakala» kirikuvastased artiklid põhjustasid Jakobsoni ja Hurda vahekorra teravnemise. Hurt süüdistas avalikus kirjas

Jakobsoni «kirikumüüride mahakiskumises» ja lahkus «Sakala» kaastööliste hulgast.

Rahvusliku liikumise kahe suuna vahel algas 70-ndate aastate lõpul äge võitlus, mis kajastus ajalehtedes ja levis ka rahvuslikesse organisatsioonidesse. Terav võitlus selgitas rahvusliku liikumise erinevate suundade eesmärke rahvale ja kasvatas tema poliitilist teadlikkust. Rahvahulgad toetasid kartmatult selles võitluses demokraatliku suuna esindajaid. Hurda väljaastumisi demokraatliku suuna vastu aga kiitsid heaks balti-saksa parunid ja pastorid. Rahvas nimetas tabavalt Jakobsoni pooldajaid «rahvameeste parteiks» ja Jannseni-Hurda mõtteosalisi «kirikuhärrade parteiks». Jakobsoni poolehoidjate arv mitmekordistus 80-ndate aastate algul, Hurt aga oli sunnitud lahkuma rahvuslike organisatsioonide juhtivatelt kohtadelt.

Rahvusliku liikumise taandumine. Kahe aastakümne vältel jõuliselt arenenud rahvuslikus liikumises algab 80-ndate aastate esimesel poolel järsk taandumine. Selle tingisid olulised muutused ühiskondlikus elus.

Eesti talurahva taotluste programm, mis esitati märgukirjana tsaarivalitsusele, jäi rahuldamata. Talurahva rahulolematuse survel pidi valitsus ometi kohalikke olusid revideerima, mille tulemuseks olid vaid mõned balti aadli õigusi kärpivad reformid. Neile järgnes tsaarivalitsuse aktiivne venestamispoliitika. Ametiasutustes ja koolides võeti tarvitusele riigi- ja õppekeelena vene keel. Tartu ülikoolis asendati mitmed saksa õppejõud vene õppejõududega, ülikooli valgus Sise-Venemaalt üliõpilasnoorsugu. Vene keele oskuse levik võimaldas vene eesrindliku kultuuriga tutvuda ja soodustas kultuurialast suhtlemist eesti ja vene haritlaste vahel. Teisest küljest pidurdas venestamispoliitika emakeelse hariduse arengut ja raskendas normaalset suhtlemist rahva ja ametiasutuste vahel.

Tsaarivõimu poliitika ei parandanud rahva elujärge. Talurahva suurte hulkade olukord halvenes. Kapitalismi areng teravdas vastuolusid maakehvistu ja kulakute vahel. Jõukale järjele tõusnud kulaku ja viletsusse surutud külakehviku vahel haigutas huvide ühtsuse asemel klassivastuolude kuristik. Madalad palgad ja kõrge talurent sundisid laostunud maatamehi ja renditalupoegi jõudsasti arenevasse suurtööstusse siirduma. Tööstuse kujunemisega astus ühiskondliku elu areenile töölisklass.

Niisugustes ühiskondlikes tingimustes taandus rahvuslik liikumine, pealegi kaotas ta oma juhid. Demokraatliku suuna mõjuvõimas juht Jakobson ja «Kalevipoja» koostaja Kreutzwald surid 1882. aastal. Jakobsoni töö jätkaja M. Veske lahkus 1885. a. Eestist. Jannseni tabas 1880. a. halvatus ja Hurt jäi rahvuslike organisatsioonide tegevusest kõrvale. Uute ühiskonnategelaste A. Grenzsteini, K. A. Hermanni ja teiste juhtimisel kaotas rahvuslik liikumine oma senise hoo ja üldrahvaliku ilme.

EESTI RAHVUSLIKU KULTUURI JA KIRJANDUSE ARENEMINE 1860.—1880. AASTAIL.

Rahvusliku liikumise aeg tõi kaasa rahvusliku kultuuri õitselepuhkemise. Rajati eesti perioodiline ajakirjandus, pandi alus rahvuslikule kirjandusele, teatrile, kunstile ja teadusele, laiendati rahvakoolide võrku ja soetati ajakohast koolikirjandust.

Nende aastakümnete kirjandus ja kultuur peegeldab ilmekalt ajajärgu sotsiaalset võitlust, selle eri suundi ja taotlusi. See on kujukaid näiteid kirjanduse lahutamatust seosest ühiskondliku eluga.

Haridus ja teadus. 60-ndaist aastaist peale elavnes Eestis hariduselu. Maal ehitati rohkesti uusi valla- ja kihelkonnakoolimaju, kooliõpetajate ettevalmistamiseks asutati õpetajate seminare. Eesrindlikumad haritlased ja talupojad nõudsid rahvakoolide vabastamist balti-sakslaste eestkoste alt ja loodusõpetuse, geograafia, ajaloo ning vene keele õpetamist koolides. Kreutzwald kirjutas, et seni kui koolid jäävad «mustakuueliste päevavaraste», s. o. pastorite mõju alla, «ei ole meil haridust loota».

Suurt hoolt kanti koolide varustamise eest ajakohaste õpikutega. Eriti viljakas oli koolikirjanduse alal C. R. Jakobson, kes ise oli väljapaistev pedagoog. Tema sulest ilmus 1867. a. «Uus aabitsa raamat», milles autor kasutas uut kirjaviisi ja rakendas oskuslikult hääldamismeetodit. Jakobsoni «Koolilugemise raamatus» I—III (1867—1876) lähtuti lugemispalade esitamisel lapse kodukohast; peale loodusloolisti, ajaloolisti ning geograafiliste palade tutvustati eesti rahvalaule, katkendeid «Kalevipojast», Koidula jt. luuletusi. «Kooli lugemise raamat» jäi koolides tarvitusele kuni käesoleva sajandi esimeste kümnenditeni. Maateaduse õpetamiseks andis Jakobson välja «Väikese geograafia», tema sulest ilmusid ka noodiraamatud «Vanemuise kandle hääled» I—II ja «Rõõmus laulja», milles avaldati esmakordselt eesti rahvaviise. Kirjanik ja kooliõpetaja J. Kunder koostas koolidele «Looduse õpetuse» I—III ja vene keele õpiku «Esimene õpetus vene keeles». Jakobsoni ja Kunderi õpikud olid koolides peaaegu igal pool kasutatavad.

Tähtsamaks ürituseks hariduse alal kujunes võitlus emakeelse keskkooli, Eesti Aleksandrikooli asutamise eest. Sellest ülemaalisest rahvuslikust üritusest võtsid aktiivselt osa sajad tuhanded inimesed. Rahva poolt pandi asutatava kooli heaks kokku ligi 75 000 rubla. Pärast Jakobsoni surma tekkisid Aleksandrikooli peakomitees teravad lahkhelid J. Köleri ja J. Hurda vahel. Tsaarivalitsus lubas kooli heaks kogutud rahaga Põltsamaal 1888. a. asutada vene õppekeelega Eesti Aleksandri linnakooli.

Kiiresti arenevate kapitalistlike suhete ja kultuurielu elavnemisega sai hariduse omandamine eesti rahvale üha suuremaks vajaduseks. Kirjaoskajate arv tõusis 80-ndate aastate lõpuks ligi 70 protsendini.

C. R. Jakobsoni «Kooli lugemise raamatu» tiitelleht.

Eesti teadlased ja kirjanikud rajasid rahvusliku teaduse. Fr. R. Kreutzwald pani aluse eesti rahvaluuleteadusele, folkloristikale, M. Veske, akadeemik F. J. Wiedemann, J. Hurt, A. Grenzstein ja K. A. Hermann arendasid eesti keeleteadust. Veske käsitles oma doktoriväitekirjas soome-ugri keelte käänamist ja selgitas esimesena, et eesti keeles esineb kolm väldet. Keeleõpikus «Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis» andis ta ülevaate eesti häälikute väldetest ja soovitas hääldamispärast kirjaviisi tarvitusele võtta. Kaasani ülikooli õppejõuna kirjutas Veske teadusliku uurimuse «Slaavi ja läänemere-soome suhted keele andmetel», mis käsitleb eesti ja slaavi hõimude vastastikuseid kultuurisuhteid keeleliste

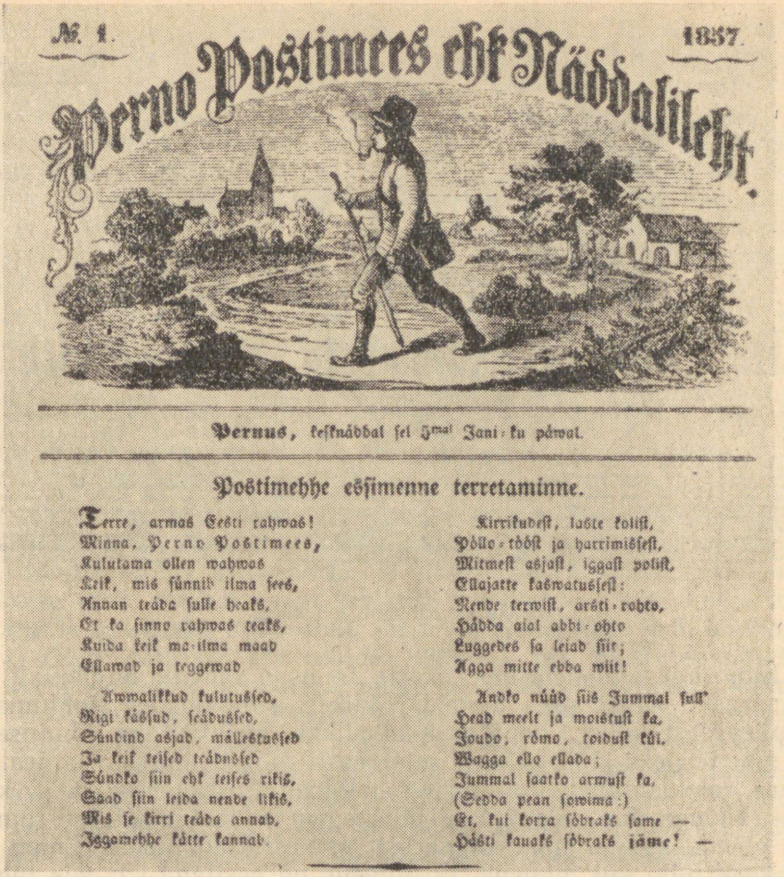

№ 1. 1857.

Perno Postimees ehk Näddalileht.

Pernus, kesknäddal sel 5mal Jani-ku päwal.

Postimehhe essimenne terretaminne.

Terre, armas Eesti rahwas!
Minna, Perno Postimees,
Kulutama ollen wahwas
Keik, mis sünnib ilma sees,
Annan teäda sulle heaks,
Et ka sinno rahwas teaks,
Kuida keik ma-ilma maad
Ellawad ja teggewad

Awwalikkud kulutussed,
Rigi kässud, seädussed,
Sündind asjad, mällestussed
Ja keik teised teädussed
Sündko siin ehk teises rikis,
Saad siin leida nende likis,
Mis se kirri teäda annab,
Iggamehhe kätte kannab.

Kirrikudest, laste kolist,
Pöllo-tööst ja harrimissest,
Mitmest asjast, iggast polist,
Ellajatte kaswatussest:
Nende terwist, arsti-rohto,
Hädda aial abbi-ohto
Luggedes sa leiad siit;
Agga mitte ebba wiit!

Andko nüüd siis Jummal sull'
Head meelt ja moistust ka,
Joudo, römo, toidust kül,
Wagga ello ellada;
Jummal saatko armust ka,
(Sedda pean sowima:)
Et, kui korra sõbraks same —
Hästi kauaks sõbraks jäme! —

«Pärnu Postimehe» esimene lehekülg.

laenude põhjal. Akadeemik Wiedemann koostas eesti keele kauaaegse uurimise tulemusena «Eesti-saksa sõnaraamatu» (1869) ja eesti keele teadusliku grammatika, mis on olnud eesti keele uurijaile ammendamatuiks allikaiks kuni tänapäevani.

Ajakirjandus. Pärast tsaar Aleksander II troonileastumist muutus Baltimail ajakirjanduse väljaandmine mõnevõrra vabamaks. 1857. a. hakkas Eestis ilmuma kaks ajalehte: «Pärnu Postimees» J. V. Jannseni toimetusel Pärnus ja «Talurahva Postimees» Tartus pastorite toimetusel. Viimane ajaleht lõpetas ilmumise kolmandal tegevusaastal, ilma eesti kultuuri ajalugu mõjutamata.

«Pärnu Postimehega» algas eesti pidev rahvuslik ajakirjandus. Lehe tegevusprogramm oli kokkuvõtvalt avaldatud «Postimehe esimeses teretamises».

№ 1 ja 2. Wiliandis, sell' 11mal Märtsil 1878. I. aastakäik.

Sakala.

üks poliitika, kirjanduse ja põllutöö ajaleht.

«Sakala» esimene lehekülg.

Jutuosava ajalehemehena oskas Jannsen rahvale huvitavalt ja suupäraselt edasi anda teateid riiklikest sündmustest, juhtumeid igapäevasest elust, populaarteaduslikke kirjutisi jm. Jannseni suureks teeneks jääb, et ta ergutas eesti rahvast lugema ja äratas temas rahvustunnet. Ta hurjutas «Pärnu Postimehes» neid, kes oma rahvuse ära salgasid: «Häbenegem ennast alati, kui rumalad oleme, aga ei iial sellepärast, et eestlased oleme. Enam ei või keegi olla kui inimene, ja inimene on eestlane ka; mis tühja meil siis häbeneda on.»

1863. a. lõpul asus Jannsen Tartu ja hakkas välja andma «Eesti Postimeest», mis jäi aastail 1864—1878 ainsaks ülemaaliseks eesti ajaleheks. Lehel oli ligi 3000 lugejat, tema kaastööliste hulka kuulusid kõik tähtsamad rahvusliku liikumise tegelased, nagu L. Koidula, C. R. Jakobson, J. Hurt, J. Weitzenberg, A. Reinvald jt. «Eesti Postimehes» virgutati talusid ostma, jagati õpetusi põllupidamise ja tervishoiu alalt, õhutati rahvuslike organisatsioonide ja laulukooride asutamist, nõuti kooliolude parandamist, selgitati hariduse tähtsust. Ent Jannsen säilitas sõbralikud suhted balti-saksa mõisnike ning pastoritega ja hoidus võitlusest nende vastu. Tema petlikuks lootuseks oli kergendada talurahva ränka olukorda kokkuleppe teel balti aadliga.

1878. a. algul sai ajalehe väljaandmise loa C. R. Jakobson. Sama aasta 11. märtsil ilmus tema toimetusel ja väljaandel Viljandis eesti poliitika-, kirjanduse- ja põllutöö-ajalehe «Sakala»

esimene number. Lehe kaastöölisteks olid Fr. R. Kreutzwald, J. Köler, M. Veske, J. Kunder jt., algul ka J. Hurt. Oli teostunud demokraatliku suuna kauane taotlus: tal oli oma häälekandja.

«Sakala» esimese numbri juhtkirjas deklareeris Jakobson, et tsaari reformidega on eesti rahvas vabanenud «pärisorja-põlvest» ja on saanud isiklikult vabaks. Ta rõhutas: «Ihulik vabadus ilma vaimu vabaduseta ei tähenda midagi, ta on üks metslinnu priius... «Sakala» saab sellepärast omalt poolt kõigest omast jõust selle eest tööd tegema, et meie igas omas isamaa asjas... edasi jõuaksime...»

Selle programmilise ülesande teostamiseks selgitas «Sakala» plaanikindlalt kodumaa ühiskondlik-poliitilise, majandusliku ja kultuurilise elu edasiliikumist pidurdavaid tegureid ja nõudis balti-saksa paruneilt sotsiaalsete väärnähtuste kiiret kõrvaldamist. Ta näitas, kuidas Eestis, sellest hoolimata et teoorjus oli ametlikult kaotatud, püsisid pärisorjusliku korra jäänused, ja nõudis mõisaorjuse lõplikku likvideerimist.

C. R. Jakobsoni julge esinemine «Sakalas» eesti rahva õiguste eest leidis rahvahulkades sooja poolehoidu. Rahva valdav enamus tundis, et Jakobson mõtles ja võitles ühes temaga inimväärse elukorra eest. «Sakala» sai lühikese aja jooksul eesti kõige loetavamaks ajaleheks. Jakobsonil oli tihe kaastööliste võrk üle kogu maa. (Lehe tellijate arv ulatus 5000-ni.) Iga «Sakala» numbri ilmumist oodati põnevusega, paljudes taludes korraldati kollektiivseid lehelugemisi. Pastorite ja mõisnike hulgas tekitasid «Sakala» numbrid pöörast raevu. Nad alustasid «Sakala» toimetaja vastu kohtuprotsesse ja nõudsid ajalehe sulgemist. Jakobsonil aga jätkus tahet ja jõudu; ta tõotas võitlusest mitte loobuda ka siis, kui kiriklased teda ketserina tuleriidale viivad. «Üks tõsine rahva eestvedaja ei tohi kõikuda,» oli ta juhtlause.

«Sakala» valgustas majandus- ja kultuurielu kõiki külgi, andis praktiliseks eluks väärtuslikke juhiseid ja sisendas optimistlikku võitlusvaimu.

Pärast Jakobsoni surma sai «Sakala» demokraatliku poliitilise võitluse jätkajaks ajaleht «Virulane», mis 1882. a. hakkas ilmuma Tallinnas J. Järve toimetusel. «Virulane» valgustas esimese eesti ajalehena juba maa- ja linnaproletariaadi olukorda ja kaitses nende huve. Kuid 1888. a. saadeti Järv vastaste pealekaebuse tõttu maalt välja — ainuke eesrindlik ajaleht jäi seisma. A. Grenzstein asutas Tartus ajalehe «Olevik» (1882), mis sai eesti kodanluse häälekandjaks 80-ndail aastail. Esialgu oli «Olevik» rahva hulgas üheks loetavamaks leheks. Hiljem muutus Grenzstein poliitiliselt põhimõttelagedaks ja «Olevik» kaotas oma lugejad.

Sel ajal ilmusid ka kirjanduslik-kultuurilised ajakirjad «Meelejahutaja» ning «Oma Maa», kus ilmus nii eesti ilukirjandust kui ka tõlkeid vene, saksa ja teiste eesrindlike kirjanike teos-

test. «Oma Maa» etendas M. Veske toimetusel väljapaistvat osa vene kirjanduse ja Venemaa tutvustamisel eesti lugejaile. Nii avaldati ajakirjas «Oma Maa» Puškini, Turgenevi, Lermontovi ja teiste teoseid.

Rahvaluule kogumisest andsime ülevaate eespool seoses rahvaluule vaatlusega. Kõnesoleval ajajärgul võttis rahvaluule kogumine seniolematu hoo ja ulatuse. Sellesse töösse rakendusid rahvusliku liikumise silmapaistvad juhid ja kirjanikud, nagu Fr. R. Kreutzwald, J. Hurt, M. Veske, J. Kunder. Rahvaluule kogumine, uurimine ja avaldamine tõusis kõrgele teaduslikule tasemele, sai kirjanduse arenemise allikaks ja seisis ka ajajärgu eesrindlike ideede teenistuses.

Kirjandus. Seoses eesti rahva haridusliku taseme ja kirjaoskuse järsu tõusuga XIX sajandi teisel poolel laienes märgatavalt kirjanduse levik ja mõju rahva hulgas, tema osatähtsus ühiskondlikus ja kultuurielus kasvas mõõtmatult. Kirjandus levis rahva sekka nii eri raamatutena, samuti kalendrite, ajalehtede ja kooliõpikute kaudu. Trükist ilmus paarkümmend luuletuskogu, palju jutustusi ning näidendeid anti välja eri teostena.

Eesti rahvuslikule kirjandusele pani 60-ndate aastate algul aluse Kreutzwald oma «Kalevipoja» ja «Eesti rahva ennemuistsete juttudega». Kreutzwald rajas eesti rahvusliku kirjanduse demokraatlikud alused, mida teised selle ajajärgu kirjanikud, nagu L. Koidula, J. Weitzenberg, C. R. Jakobson, Fr. Kuhlbars, A. Reinvald, M. Veske, J. Kunder ja E. Bornhöhe, süvendasid, mitmekesistasid ja edasi arendasid. Nende teostes kajastusid tekkiva rahvusliku kirjanduse põhimotiivid: viha ja võitlusvaimu õhutamine saksa röövvallutajate ja orjastajate vastu, rahvusliku teadvuse ja patriotismi äratamine, muistse vabaduspõlve idealiseerimine, pärisorjusliku ekspluateerimise hukkamõistmine, rõhujatevastase võitluse virgutamine, eesti ja vene rahva sõpruse propageerimine, loova töö, hariduse ning teadmiste tähtsuse rõhutamine.

Oma olemuse ja põhisuuna poolest oli eesti kirjandus 1860.—1880. aastail r a h v u s r o m a n t i l i n e. Selles ülistati eestlaste muistset vabadust, isamaad ja selle looduse ilu, eesti rahva töökust ja vaprust, emakeelt ja kodukohta, sügavate tunnete õilsust. Need kunstisõnas väljendatud ideed innustasid rahvuslikku võitlust. Väga iseloomulik motiiv on just idealiseeritud muistse põlve vastandamine süngele orjapõlvele. See sisendas võitlusjulgust, sütitas viha rõhumise vastu, juhtis rahva pilgud tulevikku, parema elupõlve poole. Progressiivsete romantikutena pöördusid selle aja kirjanikud sageli rahvaluule poole, kust leiti ilmekaid minevikupilte, võitlevaid ideid ja tabavaid vormielemente.

Valitseva progressiivse romantismi kõrval avalduvad selle ajastu kirjanduses tugevad r e a l i s t l i k u d tendentsid, nagu Weitzenbergi ja ka mõnedes Veske luuletustes, Kreutzwaldi ja

Koidula jutustustes, samuti Koidula ja Kunderi näidendites. Neis kujutatakse tõepäraselt kaasaja ühiskondlikke olusid, kirjeldatakse tüüpiliste tegelaskujude kaudu klassivastuolude tekkimist eesti külaühiskonnas, esitatakse tõetruid pilte kodumaa loodusest. Sageli kohtame romantiliste ja realistlike joonte põimumist.

Eesti kirjanduses oli 1860.—1880. aastail kõige levinumaks kirjandužanriks **luule**, milles kõige otsesemalt kajastusid eesti rahvusliku liikumise taotlused.

Kreutzwald juhtis oma luuleloominguga eesti luule rahvuslikule arenemisteele. Koidula rajas eesti lüürika põhiliigid: isamaa- ja looduslüürika, armastus- ning lasteluule. Eesti luule temaatikat laiendasid J. Weitzenberg, C. R. Jakobson, Fr. Kuhlbars, A. Reinvald, M. Veske, J. Kunder, J. Bergmann jt.

Sügavalt ideeline isamaaluule etendas 1860.—1880. aastail väljapaistvat osa rahva patriotismitunde kasvatamisel võitluses balti-saksa mõisnike eesõiguste vastu. Patriootilise luule mõjul tugevnes eesti rahva rahvuslik teadvus, usk oma jõusse ning paremasse tulevikku.

XIX sajandi 50.—80. aastate tähtsamateks **jutukirjanikeks** olid Fr. R. Kreutzwald, L. Koidula ja E. Bornhöhe.

Fr. R. Kreutzwald kirjutas allegoorilis-satiirilisi ja eesti külaelu kujutavaid jutustusi. Allegoorilis-satiirilistes jutustustes, nagu «Reinuvader Rebane», «Kilplased» ja «Tuisulased», piitsutas ta feodaalühiskonna pahesid, mõistis hukka vana kirjaviisi tarvitamise ja naeruvääristas tagurlust, võhiklust ja rumalust. Kreutzwald esitas külaelu käsitlevates jutustustes («Paar sammukest rändamise teed», «Videvik» jt.) elulähedasi pilte XIX sajandi külaelust. Ta rajas eesti rahvaliku jutukirjanduse traditsioonid.

L. Koidula sulest ilmus rida olustikulisi jutustusi, nagu «Enne ukse lukutamist», «Ainuke», «Tammiste küla «veskitondid»» jt. Tema jutustustes kajastus 60.—80. aastate elevusrikas kaasaeg: väljarändamisliikumine, laulukooride tegevuse elavnemine, vastuolude teravnemine rikaste ja vaeste vahel, rahvakoolide olukorra parandamine jne. Koidula halvustas oma jutustustes ebausku ja rahaahnust ning kujutas töökate, edasipüüdlike ja ausate inimeste võitu ahnete ja petiste üle.

E. Bornhöhe rajas oma populaarsete ajalooliste jutustustega «Tasuja», «Villu võitlused» ja «Vürst Gabriel» eesti ajaloolise proosaloomingu, tõstes neis esile eesti talurahva vabadusvõitluse teema.

Eesti rahvusliku **teatri** mõtte algatajad ja esimeste eestikeelsete näidendite loojad olid Fr. R. Kreutzwald, C. R. Jakobson ja L. Koidula. Juba 1858. a. paiku oli Kreutzwald kirjutanud eestikeelse näidendi «Peeter Suure kroonimine» ja juhatas selle ettekannet Võrus. Hiljem tõlkis ta eesti keelde näidendid «Tuletorn» ning «Vanne ja õnnistus».

Eesti rahvusliku teatri asutas Lydia Koidula Tartus

1870. a. Ta kirjutas paari aasta jooksul näidendid «Saaremaa onupoeg», «Kosjakased» ja «Säärane mulk», seadis need lavale ja juhatas nende ettekandmist «Vanemuise» seltsis.

70-ndate aastate algul rajatud eesti rahvuslikku teatrit võime selle tegevuse algusperioodil nimetada tema asutaja nime järgi Koidula teatriks. 1878. a. valiti «Vanemuise» teatri juhiks August Wiera, esimene eesti kutseline teatritegelane. Ta tõi lavale C. R. Jakobsoni näidendi «Arthur ja Anna» ning J. Kunderi teosed «Muru Miku meelehaigus» ja «Kroonu onu». Eriti suure menu osaliseks sai «Kroonu onu», mille võidukäik algas «Vanemuise» laval 1885. a.

1860.—1880. aastatel sai alguse ka eesti rahvuslik **helikunst.** Seoses laulupidude korraldamisega elavnes laulukooride ja puhkpilliorkestrite tegevus. Koguti eesti rahvaviise ja heliloojad viisistasid eesti luuletajate laule. A. Kunileid, esimesi eesti heliloojaid, lõi viisid Koidula luuletustele «Sind surmani!» ja «Mu isamaa on minu arm!», mis kanti ette esimesel laulupeol. K. A. Hermann kogus rohkesti eesti rahvaviise ja andis välja rea noodiraamatuid: «Eesti kannel», «Kodumaa laulja», «Eesti rahvalaulud segakoorile» jt. Tema tuntumaid laule on «Kalevipoja» laulukatkendite sõnadele loodud «Isamaa ilu hoieldes» ja «Kuku sa, kägu, kulda lindu».

Kujutava kunsti väljapaistvamaks esindajaks oli maalikunstnik J. Köler, kes kuulus rahvusliku liikumise demokraatliku suuna juhtide hulka. Tema parimateks ühiskondlikke teemasid kujutavateks maalideks 1860.—1880. aastail olid «Nõidusunest ärkamine» ja «Lorelei needmine munkade poolt». Kunstniku isa ja ema portreed ning kodutare maal rõhutasid autori kindlat seost eesti talurahvaga. Köleri maal «Nõidusunest ärkamine» andis Koidulale tõuke kujutada isamaa matmise motiivi patriootilises luuletuses «Ei jäänud». J. Köler on loonud ka Fr. R. Kreutzwaldi kui «Kalevipoja» koostaja portree.

Raidkunsti alal väärivad esiletõstmist A. Weizenbergi ja A. Adamsoni kuulsad skulptuurteosed «Kalevipoja» aineil ja büstid ning monumendid rahvusliku liikumise tegelastest, nagu A. Weizenbergi «Kalevipoeg», «Linda», «Koit ja Hämarik», Kreutzwaldi büst jt.; A. Adamsoni «Kalevipoeg ja Sarvik», L. Koidula mälestussammas Pärnus jne.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID.

1. Nimetada kodanliku rahvuse kujunemise eeldused. Kirjeldada rahvusliku liikumise suurüritusi ja nende mõju rahvahulkadele.
2. Võrrelda rahvusliku liikumise kahe suuna eesmärke ja taotlusi. Kirjeldada võitlust kahe suuna vahel. Nimetada positiivseid ja negatiivseid jooni J. V. Jannseni ja J. Hurda tegevuses. Iseloomustada C. R. Jakobsoni demokraatliku suuna juhina.
3. Missugust osa etendasid Kreutzwald ja Koidula esimeste eestikeelsete näidendite loomisel ja rahvusliku teatri rajamisel?

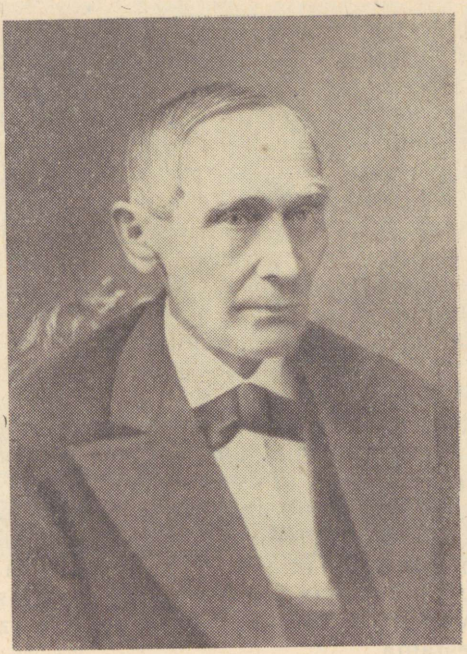

FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALD

(1803—1882)

ELU- JA KIRJANDUSLIK-ÜHISKONDLIKU TEGEVUSE ÜLEVAADE.

Lapsepõlv ja noorus. Friedrich Reinhold Kreutzwald, eesti rahvusliku kirjanduse rajaja ja rahvaeepose «Kalevipoeg» koostaja, on sündinud 26. detsembril 1803. a. Virumaal Kadrina kihelkonnas Jõepere mõisas (praegu Rakvere rajoonis). Tema isa, perekonnanimeta pärisori Juhan oli Jõepere mõisa kingsepp ja elas mõisa lähedal Ristmetsa vabadikukohal. Tulevasele kirjanikule anti koolipõlves sünnikoha järgi nimeks saksapärane perekonnanimi *Kreutzwald*, ta ise aga kasutas sageli oma tööde all nii eestipäraseid eesnimesid kui ka perekonnanimena sünnikoha rahvapärast nimetust — *Vidri Rein Ristmets*.

Kreutzwald oli vaevalt pooleaastane, kui ta vanemad asusid Rakvere lähedal asetsevasse Kaarli mõisa, kus ta isa sai aidameheks ja ema pereemandaks. Siin veetis väike Aida-Vidri, nagu teda nimetati, oma lapsepõlve. Kaarli mõisas õppis ta tundma pärisorjuses ägava talurahva rasket seisundit ja rahva suulist loomingut. Teritatud kõrvu kuulas Kreutzwald põlvepikkuse poisina mõisa ketrus- ja rehetoas rahvajutte. Sellest kirjutab ta aas-

tate pärast: «Juba lapsepõlves tegi mulle rõõmu vanaaegseid lugusid laulu- ja jutusõnas tundma õppida, ehk ma sel ajal veel seda ei osanud ära tunda, mis jutu varre otsas kui kaun või mis kui iva kasvas. Niisugune vahetegemine ilmus vast mõne hea aasta hiljemini, ja seal pidin sagedasti kahetsema, et mõnda järku polnud paremini tähele pannud, mis lapse arus tühine näis, aga kus siiski omavõrra sala-ivakesi sees kasvas.»

Juba Kaarli mõisas kuulis Kreutzwald arukalt mõisateenrilt Kotlepilt lugusid vägilasest Kalevipojast. Kotlep näitas terasele Aida-Vidrile Kalevipoja nimega seoses olevaid kohti: ta peaaset, kurnipakku, hobuse jalajälgi.

Algõpetuse sai Kreutzwald oma emalt. 1815. aasta sügisel võeti ta vastu Rakvere algkooli õpilaseks. Algkoolis kuulus Kreutzwald parimate ja andekaimate õpilaste hulka. Kooli kursuse lõpetas ta poolteise aastaga. Kui ta 1817. a. algul astus Rakvere kreiskooli, ütles talle senine õpetaja Gööck: «Friedrich! See on nüüd teine trepiaste. Tõuse kuni kõrgema astmeni!»

Mõlemad nimetatud koolid olid saksa õppekeelega. Kreutzwaldi edasijõudmine üksikutes õppeainetes, kodune hoolsus ja käitumine on kreiskoolis hinnatud enamasti väga heaks. Peale saksa keele õppis ta kreiskoolis ka vene keelt, milles ta osutas samuti väga häid teadmisi. Vanemate vaesuse tõttu pidi Kreutzwald õpingud kreiskoolis katkestama.

1815. a. aprillis sai Kreutzwaldi isa kauase teenistuse eest vabakirja, mille järgi kogu perekond vabanes pärisorja seisusest

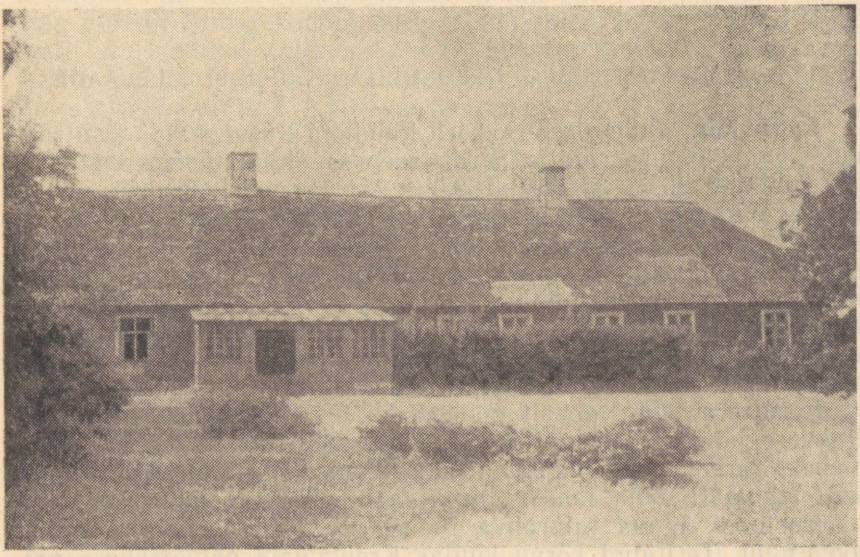

Kaarli mõisahoone.

Aida-Vidri muinasjutte kuulamas. *O. Kangilaski.*

ja võis vabalt oma elukohta valida. Aasta hiljem lasti Eestimaal talupojad pärisorjusest priiks. Talurahvas vabanes küll isiklikult pärisorjusest, aga jäi ilma maata ja varanduseta ning pidi saksa feodaalhärrat edasi orjama. Seepärast ei tekitanud priikslaskmine mingit vaimustust talurahva hulgas, nagu sellest Kreutzwald ise jutustab: «Ka mina sain 13 aasta vanaduses ühes oma vanematega vabaks, aga ei märganud mina ega mu vanemad sellest midagi, kõik jäi niisamuti, kui ta enne oli. Mina käisin Rakvere koolis, ega ma kuulnud kellegi hõiskamist ega paistnud mu silma rõõmutuld.»

Vabakirjaga omandatud vabadust kasutades asus Kreutzwaldi isa 1818. a. Hageri kihelkonda väikesse Ohulepa mõisa, kus ta sai mõisavalitsejaks. Poeg aga pandi Tallinna ühte kaubakontorisse õpipoisiks. Kuid varsti selgus, et Kreutzwald ei omanud kaupmehekutseks eeldusi, ja ta tuli tagasi vanemate juurde Ohulepale.

Siin alustas Kreutzwald 1818. a. r a h v a l a u l u d e ü l e s k i r j u t a m i s t, milleks ta oli tõuke saanud tuntud rahvaluulekogujalt, Kadrina kirikuõpetajalt A. Knüpfferilt. Ohulepal jutustas Kreutzwaldile rahvajutte vana mõisa toapoiss Jakob Fischer, keda mõisas nimetati T o a p a p a k s. «Vana Toa-Jaagup,» kirjutab Kreutzwald, «oli väga osav jutumees, kes tõsiseid ja naljakaid lugusid tosinate kaupa oskas vesta, et lust oli kuulda... Kui jutuvestja mõnda vanast sarvikust, kodukäijatest ja nendesarnastest

oli rääkinud, siis ei julgenud keegi enam üksi uksele minna . . .» Toa-Jaagup teadis Kreutzwaldile jutustada lugusid ka kangelasest Kalevipojast, tema ujumisest üle Soome lahe ja käikudest Soomes.

Tallinnas ja Peterburis. Aastal 1819 avanes Kreutzwaldil ootamatult võimalus oma õpingute jätkamiseks. Tallinnas kavatseti asutada rahvakooliõpetajate seminar ja leiti, et Kreutzwald kui andekas noormees võiks seminariõpetaja kutseks ette valmistuda. Kreutzwald tuli 1819. a. algul Tallinna, kus talle anti tasuta korter ja ülalpidamine ühe koolidirektori perekonnas, ja asus saksa kreiskoolis õppima.

Kreutzwaldile õpetati ka eesti keelt. See virgutas teda saksa kirjandust eesti keelde tõlkima. Esialgu proovis ta jõudu Schilleri ja Goethe luuletuste kallal. 1820. a. aga valmis tal pikema tõlketööna jutustus «Vaga Jenoveva ajalik eluaeg», mida ta hiljem nimetas oma sulesünnituse esimeseks lapseks.

Kreutzwald lõpetas kreiskooli 1820. aastal. Kuna rahvakooliõpetajate seminar jäi asutamata, võis ta oma tahte kohaselt töökohta valida. Esialgu töötas ta Tallinnas algkooliõpetajana, jätkates töö kõrval usinalt enesetäiendamist. Suvised ja talvised koolitöövaheajad veetis Kreutzwald kodukohas Ohulepal, kus ta kogus rahvaluulet ja uitas metsades ringi, nautides looduse ilu. Vana jutuvestja Toa-Jaagup, kes oli osav ka aadrit laskma ja haigeid arstima, soovitas Kreutzwaldil arstiks õppida.

1824. a. lahkus Kreutzwald Tallinnast ja asus pealinna Peterburi, kus ta töötas koduõpetajana ühes Peterburi jõukamas aadliperekonnas, vaba aja aga pühendas iseseisvaile õpinguile. Kreutzwaldile, kes oli üles kasvanud lihtsas ja vaeses kodus, ei meeldinud elu toretsevas aadliperekonnas. Ta kirjutas hiljem ühes oma kirjas, kujutades sisenemist avarasse ruumi: «Pole kodune, pole kuski nii mõnusat kohakest nagu vanemate kitsas onnis. Puudub nimelt armastus, mis meid muidu igal sammul on saatnud, mis meie väikest elu on soojusega läbinud. Võõras võib küll olla palju toredam, aga ei asenda kodumaad.»

Kreutzwald hellitas lootust astuda Peterburi arstiteaduse akadeemiasse, aga seda ei võimaldanud ta kuulumine maksualusesse seisusse ja puudulik vene keele oskus. Novembris 1825. a. lahkus ta Peterburist ja sõitis Tartu, et küpsuseksamiteks ette valmistuda.

Ülikooliaastad Tartus. 1826. a. algul sooritas Kreutzwald Tartu ülikooli juures küpsuseksamid ja ta immatrikuleeriti 1826. a. jaanuaris Tartu ülikooli arstiteaduskonna üliõpilaseks. Katkendliku eelhariduse tõttu pidi ta esimesel ülikooliaastal tõsiselt pingutama, et kõrvaldada lünki oma teadmistes. Edasirühkiv noor üliõpilane ületas need raskused peagi.

Tartus tutvus Kreutzwald doktorieksamiteks valmistuva Faehlmanniga. Ühiste huvide tõttu tekkis nende vahel siiras ja südam-

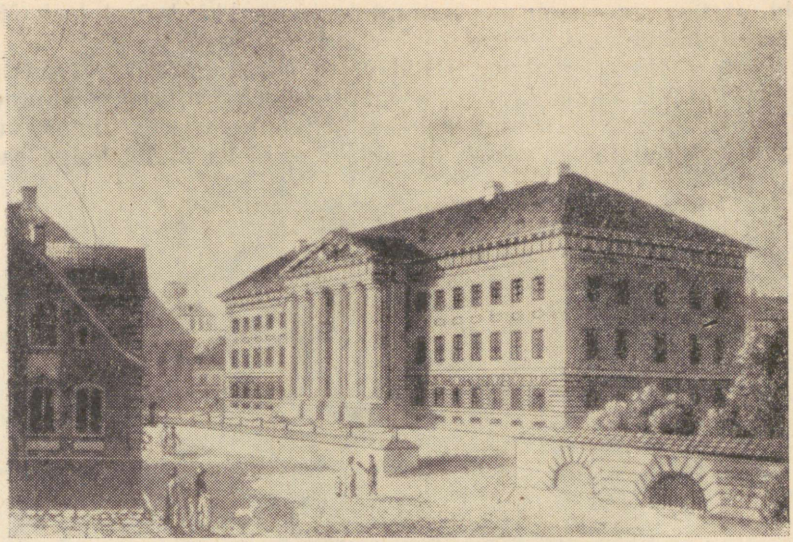

Tartu ülikooli peahoone. *A. Hageni akvatinta.*

lik sõprus, mis pakkus Kreutzwaldile kui nooremale võitluskaaslasele suurt moraalset tuge. Mõlema sõbra põhimõtteks oli mitte salata oma päritolu talurahva hulgast, võidelda kivinenud ühiskondlike väärarvamuste vastu ja seista kaljukindlalt tõe eest.

Ülikooli vaheaegadel matkas Kreutzwald nagu varemgi maal, et rahvaluulet koguda. Ta vanemad olid asunud 1824. a. Paidelähedasse Viisu mõisa, kus Kreutzwald sageli peatus ja rahvaluulelisi materjale üles tähendas. Rahvaluulepärimuste kogumise otstarbel viibis ta mitut puhku ka oma varasemas kodukohas Virumaal.

Tartus elavnes Kreutzwaldi huvi i l u k i r j a n d u s e vastu. Ta kuulas ülikoolis loenguid kirjandusajaloost ja esteetikast ning luges kirjanduse klassikute teoseid, märkides oma kirjanduslikku päevikusse ideerikkamaid katkendeid ja lauseid loetud raamatuist. Üliõpilasena kirjutas ta saksakeelseid luuletusi, millest mõned ilmusid saksa ajakirjades.

1831. a. jõudis Kreutzwald oma õpingutega ülikoolis lõpule ja hakkas valmistuma lõpueksamiks. Samal ajal levis mitmes kohas epideemia ja Kreutzwald saadeti ühes teiste noorte arstidega selle vastu võitlema. Lõpueksami sooritas ta 1832. a. ja sai järgmisel aastal arstidiplomi.

Võrus. Kreutzwald asus 1833. aasta märtsis maakonnaarsti kohale V õ r u linna. Samal aastal abiellus ta Tartu tinavalajameistri tütre Marie Elisabeth S a e d l e r i g a, kes oli osav perenaine, aga ei omanud vaimseid huve. Ühes kirjas kirjutab Kreutz-

wald, et ta naine koob meelsamini tosina sukki, kui et loeb ühe laulu «Kalevipojast».

Võrus töötas Kreutzwald pidevalt nelikümmend neli aastat (1833—1877). Looduslikult kauni ümbrusega Võru linnake kujunes talle meelepäraseks töötamiskohaks. «Elamine suures linnas, kus igalt poolt kivimüürid mind kitsendaksid, oleks mulle kõige ras-

Fr. R. Kreutzwald noorena. *Hueberi maal.*

kemaks nuhtluseks,» märgib Kreutzwald kirjas Koidulale. «Võru linnake on otsekui minu tarvis ehitatud, sest et siin vesi, puud ja puhas õhk iial ei puudu.»

Esialgu oli Kreutzwaldil arstiametis majanduslikke raskusi, sest ta ravis vaeseid enamasti tasuta ja andis neile rohudki oma koduapteegist kaasa. Teda kui abivalmis ja kohusetruud arsti iseloomustavad Võru inimesed hindavalt: «Kreutzwald oli väga hea tohter. Kas oli öösel või päeval, alati ta tuli haiget vaatama. Ta aitas kõiki, vaestelt ei võtnud raha. Oli väga kallis mees, kõik armastasid teda.»

Kreutzwaldil oli Võrus väike aiaga maja. Suure loodusesõbrana istutas ta aeda rohkesti lilli ja viljapuid. Tema aed kujutanud endast ilusat parki pikkade ristlevate tamme- ning vahtrapuiesteedega ja kaunikujuliste lillepeenardega, maja saal olnud aga

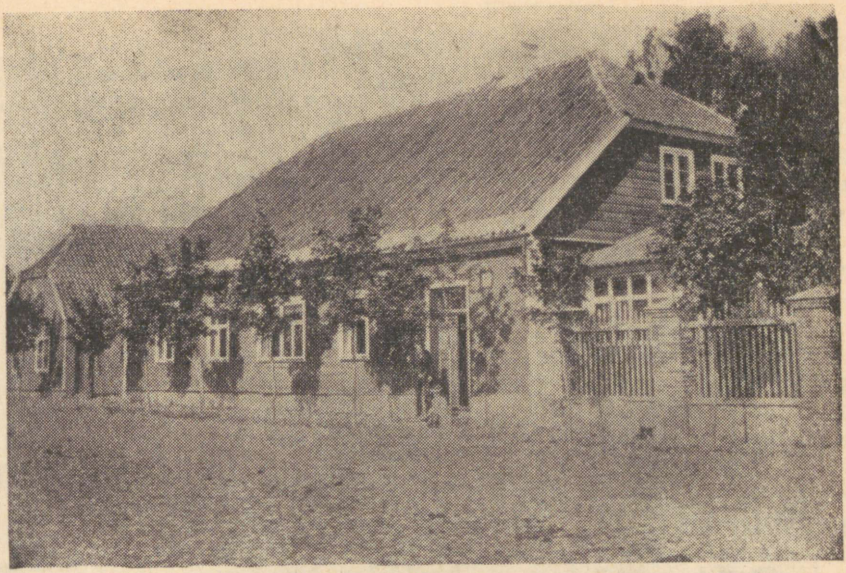

Fr. R. Kreutzwaldi maja Võrus.

täis lilli nagu lehtla. Oma õnnelikumateks hetkedeks pidas Kreutzwald neid väheseid vabu tunde, mil ta võis endasse süvenenult istuda oma aia varjukate puude all ja nautida õitsvate lillede ilu ja puude ning põõsaste rohelust.

Vabanenud õhtuti väsitavast arstiametist, läks Kreutzwald oma vaiksesse madalasse töötuppa, mis asetses maja teisel korrusel. Siin ta võis häirimatult raamatuisse süveneda ning loomingulist tööd teha.

Töötades arstina õppis Kreutzwald tundma eesti rahva rõhutud majanduslikku seisundit ja madalat hariduslikku taset. Oma kirjandusliku tegevuse esmajärguliseks ülesandeks pidas ta rahva õpetamist ja kasvatamist. Ta hakkas koostama ja välja andma mitmesuguseid teoseid, rahvaraamatuid ja perioodilisi väljaandeid.

Oma sõbra Faehlmanni soovitusel tõlkis Kreutzwald ja kohendas eesti oludele karskussisulise jutustuse «Viina katk» (1840). Siitpeale hakkas ta kalendritele kaastööd tegema. Ligi kolmkümmend aastat toimetas Kreutzwald «Maarahva Kasulist Kalendrit», mis 1867. a. nimetati ümber «Eesti Rahva Kasuliseks Kalendriks». Selles kalendris avaldas ta õpetlike kirjutiste kõrval ka jutustusi, nagu «Reinuvader Rebane» (1848—1851), «Videvik» (1854), «Tuisulased» (1859) jt. Eri raamatuna ilmus 1853. a. Kreutzwaldi jutustus «Paar sammukest rändamise teed». Kogumik «Sipelgas»

Fr. R. Kreutzwaldi toimetatud kalendri tiitellehti.

(I 1843, II 1861) sisaldas kirjutisi talumajapidamise, tervishoiu, ajaloo ja rahvaluule alalt ning luuletusi. Pildiajakiri «Maailm ja mõnda, mis seal sees leida on» (1848—1849) pakkus kirjeldusi ja seletusi maakerast, võõraist maist, loomadest, tehnika saavutustest jne. Tõlketeosena ilmus kolmeköiteline reisiraamat «Maa- ja merepildid» (1850—1861), milles jutustati reisidest ja juhtumustest Lõuna-Aafrikas, Tseiloni saarel ja Põhja-Jäämerel.

Pärast Faehlmanni surma sai Kreutzwaldi elutööks rahvaeepose «Kalevipoeg» koostamine. Selle teose ainestiku kogu-

mine, värsistamine ja trükkitoimetamine nõudsid talt pingelist tööd ligi kaheteistkümne aasta jooksul. «Kalevipoja» rahvaväljaande eessõnas kirjutas Kreutzwald, pöördudes lugejaskonna poole: «Kes siin sündinud eestlastest «Kalevipoega» kätte võtab ja loeb, sellele soovime, et ta seda niisuguses armastuses teeks kui raamatu väljaandjal nende vana põlve mälestuste kokkuseadmise juures oli, kes seda tööd endale kõige ülemaks arvab, mida tänini ... oli jõudnud toimetada.»

Pärast «Kalevipoja» koostamist ei vaibunud Kreutzwaldi töö folkloristika alal. 60-ndate aastate algul avaldas ta oma muinasjutte trükis üksikvihikute kaupa. Tervikliku koguna ilmusid Kreutzwaldi muinasjutud 1866. a. pealkirja all «Eesti rahva ennemuistsed jutud». Kreutzwaldi lüürilise loomingu kõrgajastuks olid samuti 60-ndad aastad, mil ilmusid trükist ta luuletuskogud «Angervaksad» (1861) ja «Viru lauliku laulud» (1865).

Elades muudest kultuurikeskustest eemal, seisis Kreutzwald tihedas kirjavahetuses paljude progressiivsete kirjanike, ühiskonnategelaste ja teadlastega, et kirja teel arutleda aktuaalseid kultuurilisi ja ühiskondlik-poliitilisi probleeme. Nii pidas ta aastaid kirjavahetust Fr. R. Faehlmanniga, C. R. Jakobsoniga, L. Koidulaga, maalikunstnik J. Köleriga, Vene Teaduste Akadeemia liikmete A. Schiefneri ja J. A. Sjögreniga ning paljude teistega. Erilist tähelepanu väärib Kreutzwaldi kirjavahetus Koidulaga, mis kestis järgemööda kuus aastat (1867—1873).

Kirjavahetus Koidulaga sai alguse Kreutzwaldi märkusest «Eesti Rahva Kasulises Kalendris», milles ta mainis pilkavalt kirjanduspõllule asunud kirjaneitseid ja tindipiigasid. Koidula pidas selle märkuse enda kohta käivaks ja kirjutas Kreutzwaldile oma esimese kirja selguse nõutamiseks. Kreutzwald vastas sõbralikult, mitte kui «rahva lauluisa» ega «kuulus Viru laulik», nagu Koidula teda nimetas, vaid kui «üks nõder, ekslik» inimene.

Kirjade kaudu oli Kreutzwald esimesele eesti naisluuletajale isalikuks sõbraks ja juhendajaks nii kirjanduslikes kui ka ühiskondlikes küsimustes. Ta hindas tunnustavalt Koidula luuletusi, milles mõtted olid «eesti külalapse ehtes» ja «igas kohas selged».

Eesti talurahva olukorra parandamise küsimuses esines Kreutzwald võitlejana talupoegade vabastamise eest, nagu ta sellest kirjutas Koidulale 1. oktoobril 1869. a.: «Juba inimese iga tagasi, just 33 aasta eest, kui Teie veel polnud sündinud ja talupoegade seisund oli mitmeti väga kurb, astusin mina rõhutute eest välja, võitlesin vaprasti ülekohtu ja rõhumise vastu.» Kreutzwald ei jätnud Koidulale selgitamata ka usu reaktsioonilist olemust ja pastorite vaimupimestavat tegevust. Ta kirjutas, et «meie maal elab üks risti-usk, mis rohkem kui kuussada aastat rahvale risti ja viletsust küllalt kaela peale toonud, ja veel edaspidi saab tooma, niikaua kui hinged muidu ei arva läbi saama, kui et neil karjased peavad olema».

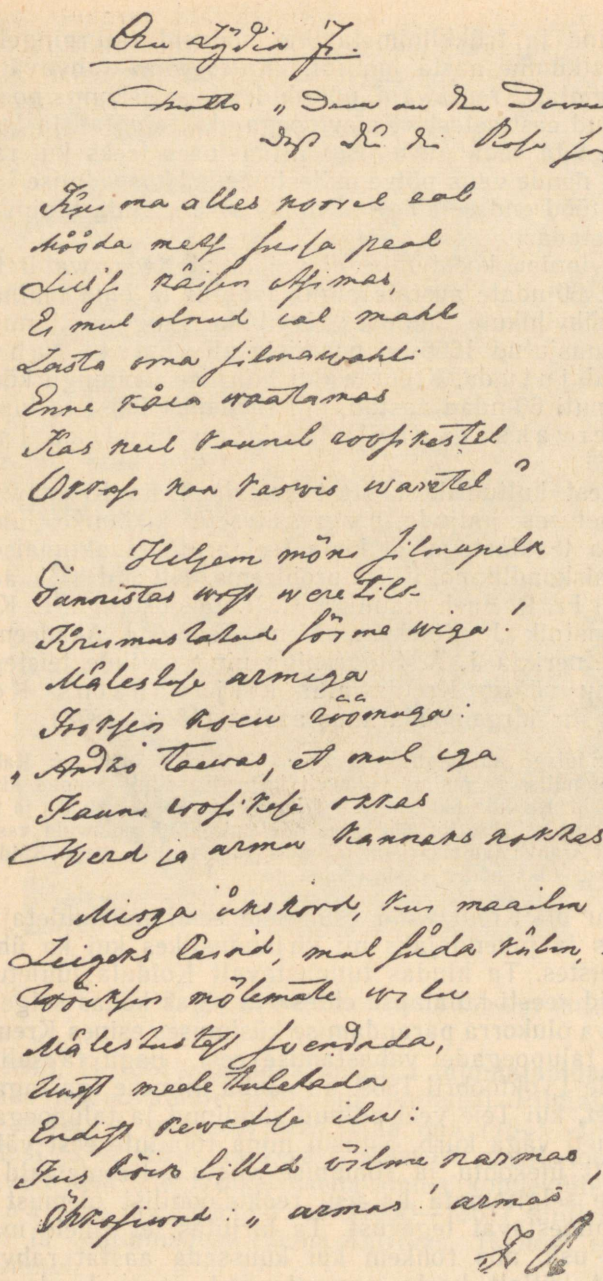

Fr. R. Kreutzwaldi käekirja näide.

Raske töökoormuse tõttu vananes Kreutzwald varakult, aga täitis endiselt ennastsalgava hoolega arstikohustusi ning jätkas ilukirjanduslikku loomingut ja rahvahariduslikku tegevust. Kui Kreutzwaldi tema 70. sünnipäeva puhul 26. detsembril 1873 õnnitlema tuldi, ütles ta: «Mina pole nende õnnitluste väärt... Inimarmastus ja heldus on arsti elukutse hing.»

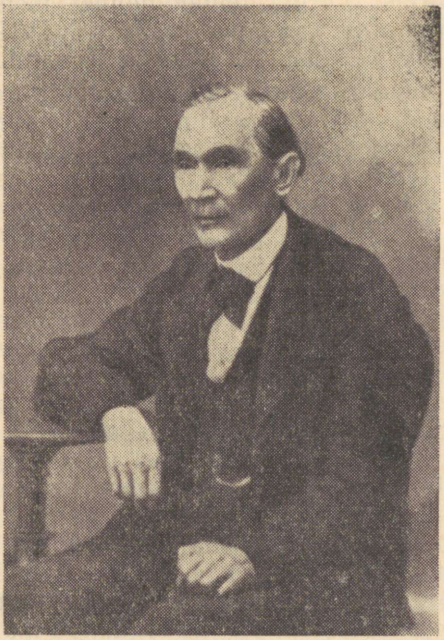

Fr. R. Kreutzwald rauga-eas.

Vanadusaastad Tartus. 1877. a. lahkus Kreutzwald kõrges eas Võru arstikohalt ja asus elama Tartu oma tütre Adelheid Blumbergi perekonda. Siingi ei raugenud ta kirjanduslik ja ühiskondlik tegevus. Ta koostas pikaajalise arstipraktika kogemuste põhjal tervishoiu-alaseid teadmisi populariseeriva käsiraamatu «Kodutohter» (1879), mis leidis laialdast kasutamist kuni käesoleva sajandi algusaastateni.

Tartus oli Kreutzwald elavas kirjavahetuses «Sakala» toimetaja C. R. Jakobsoniga, kellele ta saatis aeg-ajalt kaastööd. Kirjades innustas Kreutzwald ründama «Sakala» veergudel tagurlust, rahvuslikku reetmist, mõisnike ees lömitamist, balti erikorda ja kiriklikku vagatsemist. «See olgu meile esialgu lohutuseks, et meie enneaegu kõiki lootusi ei kaota, vaid niikaua välja kanna-

tame, kuni kael kirve all on.» Ta rõhutas vene keele õpetamise vajalikkust eesti koolides ning toetas eesti ja vene rahva sõprust.

Õpetatud Eesti Seltsi esindajana käis Kreutzwald 1882. a. maikuus Peterburis õnnitlemas dr. Karelli ta 50. a. ametijuubeli puhul. Sama aasta augustis ta haigestus ja suri 25. augustil 1882. Ta põrm sängitati Tartu Jaani kalmistule.

Kreutzwaldile on püstitatud mälestussambad Võrus, Rakveres, Tartus ja Tallinnas. Nõukogude võimu esimesel aastal asutati Kreutzwaldi majas Võrus temanimeline memoriaalmuuseum. Fr. R. Kreutzwaldi nime kannavad ka Eesti NSV Riiklik Raamatukogu ja Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kirjandusmuuseum.

Kreutzwaldi maailmavaade ja ühiskondlik tegevus. Kreutzwaldi maailmavaate kujunemise aluseks sai ta siiras poolehoid eesti talurahvale, kellega ta seisis lähedases kokkupuutes kogu oma elu kestel. Talurahvas, tema kannatused ja igatsused said talle lähedaseks juba suulise rahvaloomingu kaudu, mida ta kõrgesti hindas varasest lapsepõlvest peale. Rahvaluule innustas Kreutzwaldi võitlema talurahva orjusest vabastamise eest.

Õppides ülikoolis arstiteadust omandas Kreutzwald loodusteaduslikule alusele rajaneva maailmavaate. Kreutzwald rõhutas inimese mõistuse tähtsust tegelikkuse tunnetamisel. «Mõistuse valgus» võib igale inimesele olla kõige osavamaks nõuandjaks ja teejuhiks. Kirikut pidas ta igasuguse edenemise tõkestajaks ja pastoreid varaahneiks silmakirjateenreiks. Kreutzwald toetas kõike, mis arenes ja edasi viis, ning võitles paigaltammumise ja tardunu vastu. Põllupidamiseski soovitas ta uusi tulusamaid põllupidamisviise tarvitusele võtta. Ta kirjutas: «Iga uudis, mis katsudes vanast parema näitab, tuleb kombeks võtta.»

Valgustajana ja humanistina taunis Kreutzwald mõisnike ülevõimu ja vägivalda ning kirjeldas oma töödes «üldist häda maal, mis ei tunne mingit halastust». Talle ei jäänud märkamata ka ebavõrdsus eesti kehvtalurahva ja jõukate peremeeste vahel. Ta kirjutab: «Meie jõukad talupojad on suurimad egoistid ja tavaliselt imevad välja oma vaeseid naabreid igal võimalikul viisil, andes neile teravilja ja muid laene, nõudes neid aga tagasi kõige häbitumate liigkasuprotsentidega...»

Hariduse levitamiseks arendas Kreutzwald laialdast rahvavalgustuslikku tegevust. Oma populaarteaduslikes ja ilukirjanduslikes teostes pakkus ta väärtuslikke teadmisi, võitles kivinenud ja tagurlike eelarvamuste vastu, piitsutas pahesid, jagas tulusaid juhiseid elukorralduseks. Tutvustades pildiajakirjas «Maailm ja mõnda, mis seal sees leida on» tehnika saavutusi ja loodusteaduste edusamme, tõstis Kreutzwald esile inimese mõistuse väljapaistva osa leiutuste teostamisel ja loodusjõudude ning -seaduste rakendamisel inimese teenistusse.

Kreutzwald oli tõeline patrioot ja pidas ennast uhkusega eestlaseks. Astudes välja ümberrahvustamise püüete vastu,

kirjutas ta rahvaraamatus «Sipelgas» II: «Ja mis sest viga on, kui üks eestlane saksa keelt õpib ja tudeeritud meheks saab; aga tema peab oma südames sugurahva vastu truuks jääma, ja ei mitte suitsunud kätkit ära põlgama, mis teda lapsepõlves oli kiigutanud. Nõnda on õnne kombel minuga lugu olnud, ja ma olen õige uhke selle peale, et ennast eestlaseks tohin nimetada.»

Kõiki inimesi ja rahvusi pidas Kreutzwald üheväärseiks. Ta leidis, et rahvused peaksid omavahel elama sõpruses, nagu ta sellest kirjutas 1879. aastal: «Ja viimaks veel, vennad, rahulikku kooselamist teiste rahvaste sugudega... Ükski ärgu petku ennast valelikus uhkuses, nagu võiks tema kuidagiviisi teistest parem ehk täielikum olla.»

Kreutzwald rõhutas oma teostes eesti ja vene rahva koostöö tähtsust. Koolides soovitas ta õpetada eesti ja saksa keele kõrval ka vene keelt, et eestlased võiksid venelastega lähemas läbikäimises olla. Rahvaraamatus «Sipelgas» I on rõhutatud, et Eesti ala ühendamine Venemaaga omas edasiviivat tähtsust eesti rahva elus, kuna pärast seda lakkasid sõjad Eesti pinnal.

Kogu oma elu vältel kaitses Kreutzwald eesti talurahva huve, võitles rõhumise ja ülekohtu vastu. Humaanse kultuuritegelasena püüdis ta eesti talupoegi mõisnike omavoli alt vabastada ja neile inimväärseid elamistingimusi luua. Oma populaarteaduslike teostega avardas ta rahva silmaringi ja kasvatas mõtlevaid, teadlikke patrioote, kes oma rahvast kohusetruult teeniksid ja kodumaale ustavaks jääksid.

LOOMING.

«KALEVIPOEG».

«Kalevipoja» koostamisega lõi Kreutzwald eesti eepose, tekkiva rahvusliku kirjanduse esimese suurteose.

Faehlmann «Kalevipoja» koostamise algatajana. Fr. R. Faehlmann tutvus Kalevipoja-muistenditega juba oma noorusaastail, kui ta üliõpilasena käis Järvamaal rahvaluulet kogumas. Siis tärkas tal mõte koguda muistendeid Kalevipojast ja liita need ühtseks tervikuks. Kuid 1833. a. pidi Faehlmann Kreutzwaldile kahetsusega teatama: «Kalevipojast pole ma veel võinud midagi paberile panna.» Alles 1839. a. algul valmis Faehlmannil saksakeelne ettekanne «Muistend Kalevipojast», millega ta esines Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul Tartus. Selles töös andis ta esmakordselt ülevaate vägilase Kalevipoja elust, tegevusest ja traagilisest surmast. Pärast seda esinemist võttis ta endale ülesande koostada rahvaeepos «Kalevipoeg».

Faehlmann pöördus üleskutsega rahvaluulest huvitatud kultuuritegelaste poole, et nad pärimusi Kalevipojast rahvasuust üles kirjutaksid ja kogutud ainestiku temale saadaksid. Ta kirjutas saksa keeles eepose «Kalevipoeg» sissejuhatavad värsid, mis Kreutzwald hiljem tõlkis eesti keelde. Kuid «Kalevipoja» koostamise töö jäi Faehlmannil peagi soiku, sest materjalide kogumine toimus aeglaselt ja koostaja ise oli seotud paljude muude tööülesannetega. Mõnikord hellitas ta lootust täiesti loobuda arstlikust tegevusest ja pühenduda «Kalevipoja» koostamisele. Faehlmanni varane surm 1850. aastal aga katkestas ootamatult kõik ta kavatsused.

Faehlmanni teeneks jääb «Kalevipoja» koostamise mõtte algatamine, Kalevipoja-muistendite kogumine, eepose algvärsside sõnastamine, muistse vägilase tegevuspaikade kirjeldamine ja ülevaate esitamine Kalevipoja elust, vägitegudest ja surmast.

Kreutzwald «Kalevipoega» koostamas. «Pärast dr. Faehlmanni surma,» kirjutab Kreutzwald, «tegi Õpetatud Eesti Selts mulle ettepaneku Faehlmanni kavatsuse täideviimine endale võtta. Ma ei tohtinud mitte tagasi lükata seda austavat ettepanekut, juba hea asja enda pärast. Teatasin seepärast, et olen valmis täitma Seltsi soove. Kõik Õpetatud Eesti Seltsi arhiivis kogutud asjakohane materjal saadeti mulle minu palvel kohe, ühes vastavate paberitega dr. Faehlmanni pärandist, ja ma algasin oma tööd.» «Kalevipoja» koostamine tundus Kreutzwaldile elutööna, mida ta asus täitma täie hoole, innu ja armastusega. Ta palus vaid, et «paikene kulla surm» teda enne ära ei viiks, kui ta tööga on valmis saanud.

Esialgu kavatses Kreutzwald «Kalevipoja» koostada proosakujulisena. Kuid varsti selgus talle, et olemasolevast materjalist ei jätku tervikliku muistendi loomiseks. Kreutzwaldi virgutusel algas Kalevipoja-lugude täiendav kogumine. Ta käis ise lauluarmastajate Pihkva eestlaste hulgas täiendavaid materjale kogumas. Seal jõudis ta kindlale veendumusele, «et aastasadade eest on kogu Kalevipoja-muistend pidanud elama rahvasuus laulude kujul». Kreutzwaldil polnud küll mingeid lähemaid andmeid oma arvamuse tõestamiseks, aga ta leidis, et rahvalaulude stiil, mis oli rahvajuttude stiilist väljakujunenum ja rahvapärasem, sobis enam rahvaeeposele. Seepärast nägi ta oma rahvuslikku kohustust selles, et kogu Kalevipoega käsitlev ainestik, mille suurema osa moodustasid rahvajutud, värsivormi valada.

«Kalevipoja» mitmesuguste materjalide ühendamist ja eepose üksiklugude loomist kirjeldab Kreutzwald alguslaulus «Sissejuhatuseks»: «Laulik luues lugusida, / veerevaida värssisida, / võtab pihu võltsivallast, / tüki teise tõsitalust.»

Koostatav eepos näis Kreutzwaldile lagunenud hoonena, mille

seinapalgid olid osalt kadunud, osalt tuulest ära viidud. «Seal võtsin kirve kätte,» jutustab Kreutzwald piltlikult, «ja läksin Eesti metsa tarbepuid raiuma, miska vana hoonet jälle korda võiksin seada. Metsavahid ja nende ülemad ei tohtinud mind keelata, sest mets oli m i n u p ä r i s o m a, sellepärast et ma sündinud eestlane olen. Ma raiusin palke, kaevasin paasi ja raudkive maast... Hoone seisab nüüd vana koha peal, maa rajast kuni katuseharjani uuendatud, nõnda, et kes sisse tahab astuda, seal tuule ja vihma varju leiab.»

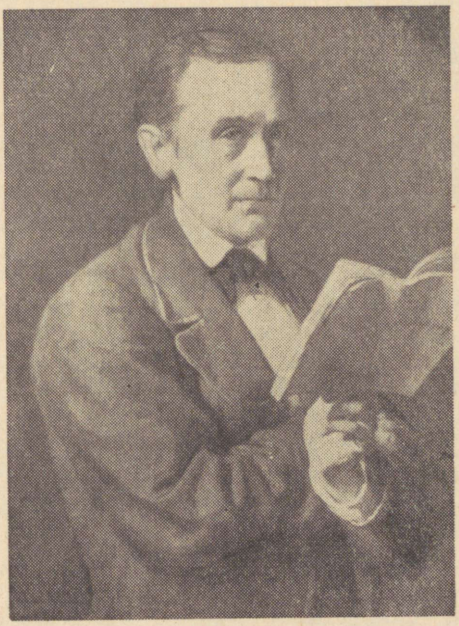

Fr. R. Kreutzwald. *Köleri maal.*

Kreutzwaldi ennast ei rahuldanud koostatud eepos, mille kohta ta märkis: «Vähemalt minu «Kalevipojal» ei ole kõige vähemat pretensiooni nii kõrgelennulise tiitli kohta (rahvaeepos) ega taha see olla poeetiline kunstitöö, vaid ainult kogu tõesti rahvasuus elavaid lugusid, mida olen püüdnud üksteisega teatavas korras ühendada.»

«Kalevipoja» valmimine ja ilmumine. «Kalevipoeg» valmis Kreutzwaldil esimeses redaktsioonis 1853. a. See nn. «A l g-K a l e v i p o e g» on tänini säilinud ainult käsikirjas. Teose trükkitoimetamisel tõmbas tsensor maha kõik need värsid, milles kõneldi eesti rahva muistsest vabaduspõlvest ja talupoegade rõhutud olukorrast pärisorjuse ajal. See kärpimine pahandas Kreutzwaldi.

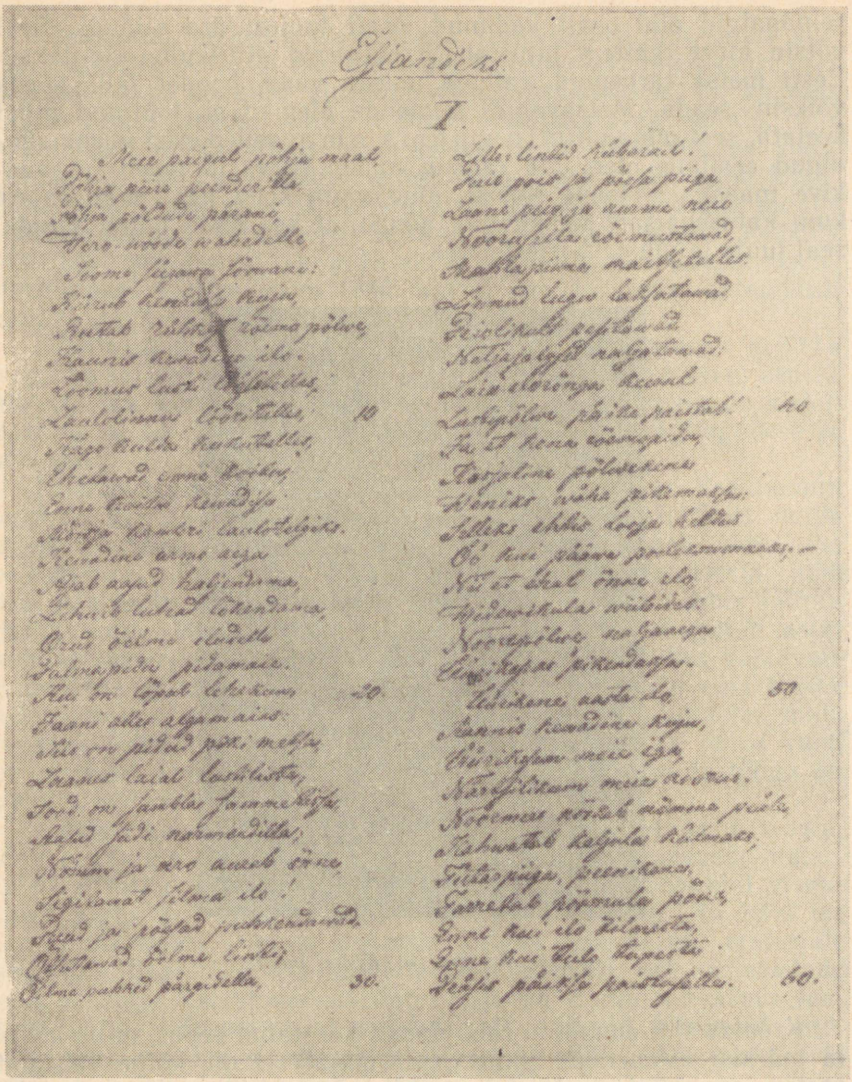

«Alg-Kalevipoja» käsikiri.

Pealegi ei jäänud ta ise eepose esialgse visandiga rahule. Kreutzwald asus 1854. a. eepost uuesti läbi töötama, et seda rahvapärasemaks muuta ja täiendavaid materjale ning laule lisada. Ta liitis eeposega «Salme laulu», vabalt loodud reisi maailma otsa ja muid väiksemaid vahelugusid. Aastal 1855 oli Kreutzwaldil «Kalevipoeg» uues redaktsioonis valmis kirjutatud.

Õpetatud Eesti Selts otsustas eepose uue variandi koos saksakeelse tõlkega seltsi Toimetistes välja anda. Seesuguses puhtteaduslikus väljaandes, mis oli määratud teadlastele ega pääsenud rahva hulka, ei teinud tsensor mingeid kärpimisi. «Kalevipoeg» ilmus Õpetatud Eesti Seltsi Toimetiste seitsmes vihus aastail 1857—1861, trükiarvuga 500 eksemplari.

Juba eepose ilmumise aastail tekkisid ägedad vaidlused teose ümber. Kreutzwald ise märkis, et ta on arvustajate rünnakuiks ette valmistatud. Reaktsioonilised pastorid, kes pidasid endid eesti keele ja rahvaluule headeks tundjateks, avaldasid juba eepose esimese vihu kohta mahategevaid kirjutisi. Neid häiris ilmselt selle demokraatlik hoiak. Tagurlike «kirikuhakkide» kallaletungidest räägib Kreutzwald eepose XV loo algul:

Kullid tulid kiskumaie,
kaarnad sulgi katkumaie,
kiriku-hakid kiusama,
enne kui lapsi lagedale,
pojukene päevapaiste,
väeti veeres vainuelle.

Kreutzwald sai Õpetatud Eesti Seltsilt «Kalevipoja» koostamise eest honorariks ainult 25 tasuta eksemplari.

Vene Teaduste Akadeemia liikmed A. Schiefner ja F. J. Wiedemann julgustasid Kreutzwaldi «Kalevipoja» koostamistööd lõpule viima ja pakkusid talle suurt abi eepose rahvaväljaande trükkitoimetamisel. Akadeemikud Schiefner ja Wiedemann andsid «Kalevipojale» kõrge hinnangu, kirjutades: «Dr. Kreutzwald ei ole loonud küll mingit «Iliast», on aga eesti kirjandusele kinkinud kapitaalse teose, mis kõigil aegadel on eestlastele sama, mis oli kreeklasteele nende «Ilias».»

Kreutzwaldi suurimaks sooviks oli «Kalevipoeg» välja anda kogu rahvale kättesaadava teosena. Eepose rahvaväljaannet pidas Kreutzwald eesti rahvusliku kirjanduse alguseks, nagu ta sellest kirjutas 1860. a. veebruaris Schiefnerile: «Kui ... «Kalevipojast» ... rahvaväljaanne korraldatakse, siis tohime sõnakese rääkida eesti kirjanduse algusest.»

A. Schiefner.

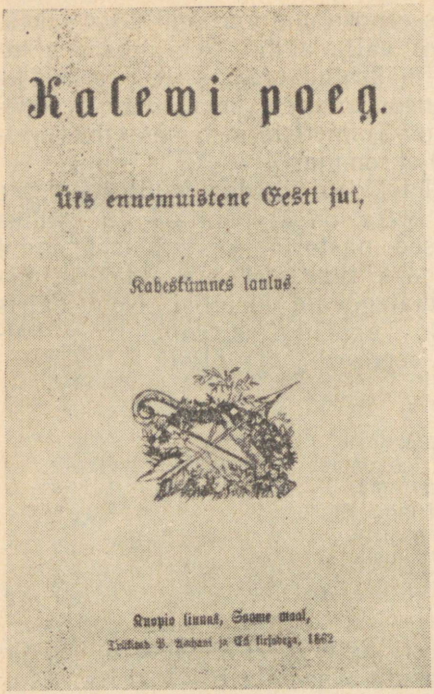
Kalewi poeg.

Üks ennemuistene Eesti jut,

Rahwalaulus.

Kuopio linnas, Soome maal,

«Kalevipoja» rahvaväljaande tiitelleht.

Akadeemik Schiefneri kaasabil suutis Kreutzwald organiseerida «Kalevipoja» rahvaväljaande trükkimist Soomes, kus tsensorid ei teinud takistusi teose kärpimisteta ilmumiseks. Keeleliselt redigeeris osa eepose trükipoognaid Wiedemann. «Kalevipoja» rahvaväljaanne trükiti Kuopio linnas, kus see valmis 1862. aasta maikuus. Kreutzwald kirjutas «Kalevipoja» eessõnas: «Eestlaste kuulsam ennemuistne jutt «Kalevipoeg» astub siin, laialipillatud jutu- ja laulusõna riismetest kokku korjatud ja uuesti jalule seatud, rahva ette...»

Kreutzwaldi eluajal ilmus 1875. a. veel «Kalevipoja» kolmas trükk, milles autor tegi mõningaid väiksemaid keelelisi parandusi.

«Kalevipoja» ainestik.

Eepose loomisel kasutas Kreutzwald peamise allikana Kalevipoja sangarikujuga seotud eesti rahvajutte, laule ja muid rahvaluulepärimusi. Võitluses võõraste vallutajate vastu oli rahvas loonud oma mõttekujutuses võimsad vägilased, kes kaitsesid maa vabadust ja kindlustasid rahvale parema elupõlve. Niisugune oli Kalevipoja kuju eesti rahvaluules. Kreutzwald püüdiski tarvitada kõiki aineid rahvaloomingust ja kirjanduslikest allikaist, mis kujutasid Kalevipoega kui oma rahva vanemat ja tublimat töömeest.

Kõige rikkalikumat ainestikku pakkusid Kreutzwaldile rahvajutud, mille põhjal kerkisid esile Kalevipoeg, ta vanemad ja vennad hiidvägilastena. Kalevipoja tegevuse tegelikeks tunnistajaiks aga olid temanimelised kinnismuistised, nimelt Kalevipoja künnivaod, kivirahnud, sängid, hobuse jalajäljed jm., mida leidus õige rohkesti Viru-, Tartu-, Järva- ja Harjumaal.

Rahvajuttude aineil on kujutatud eelkõige Kalevipoja vanemaid, vana Kalevi matmist ja Ülemiste järve tekkimist. Linda röövimist ja kivinemist. Kalevipoja kättemaks Tuuslarile toetub naiseröövimislugude eeskujule. Kangelase ujumist üle Soome lahe ja laudade toomist läbi Peipsi kujutas ta muinas-

juttude järgi, milles kõneldi kangelase sammumisest läbi veekogude. Kalevipoja kündmise ja ta hobuse hukkumise kirjeldamiseks pakkusid koostajale ainestikku selleteemalised seletusmuistendid. Kangelase käigud allmaailma ja võitlus Sarvikuga põhinevad tõepäraselt paljudel muinasjuttudel. Rahvajuttude järgi jutustatakse Kalevipojast põrguvahina.

«Kalevipojas» on Kreutzwald kasutanud muudetud ja täiendatud kujul nii eepilisi kui ka lüürilisi rahvalaule. Üldtuntud «Salme laulu» järgi kujutas ta Kalevi kosjaskäiku ja pulmi. «Suure tamme laul» on põimitud osade kaupa Saarepiiga eksitamise loo vahele. Rahvalaulude järgi, milles jutustatakse vaeslapse viibimisest ema või isa haual, kirjeldas ta Kalevipoja käimist isa haual (III loo lõpul).

Kreutzwald on liitnud vaeslapselaule «Kalevipoja» lugudega ka selleks, et näidata rahva rõhutud olukorda. Eepose XII loo lõpul jutustatakse vaeslapsest, kes oli Peipsi-äärses talus karjaseks ja pidi «pikki piinamisi / orjapõlves kannatama». Vaeslaps kõneles suures kurbuses oma raskest elust:

... Mull' ei anta kehakatet,
varjajaida vammukseida;
taat ei raatsi anda toitu,
eit ei piima lähkerisse ...

Kuidas Sarvik-taat oma orje halastamatult ekspluateeris, sellest jutustab rahvalaul «Ehk tuleks tulista lunda», mis on ühendatud kolmanda piiga jutustusega XIV loos.

Faehlmanni ülestähenduste alusel koostas Kreutzwald «Kalevipoja» sissejuhatava laulu «Soovituseks», vana Kalevi surmaeelse kõne ja kirjeldas Kalevipoja mitmeid vägitegusid ning surmastseeni.

«Kalevipoja» koostamisel laenas Kreutzwald lisamaterjale soome eeposest «Kalevala». Nii võib «Kalevala» ainete tarvitamist märgata Saarepiiga eksitamise loos ja Kalevipoja kurtmisel oma kodutuse ning mahajäetuse üle eepose IV loo lõpul, laulukatkendis «Kõik nüüd kullad lähvad koju».

Kreutzwald ei piirdunud eepose loomisel kasutatud ainestiku ümberjutustamise ja värsistamisega, vaid ta laiendas rahvaluulepärimusi omapoolsete lisandustega, kirjutas juurde puuduvad vahelood ja liitis kõik Kalevipoega käsitlevad ained terviklikuks eepiliseks luuleteoseks.

«Kalevipoja» süžee.

«Kalevipoja» süžee kajastab eesti rahva muistset vabaduspõlve ja sellele järgnevat kauaaegset võitlust võõraste röövvallutajate vastu kuni eestlaste alistamiseni raudrüütlite poolt.

Eepose sündmustik hargneb Kalevipoja elu, tegevuse ja võitluse ümber. Kangelase vägiteod, seiklused ja kokkupõrked vastastega moodustavad teose süžeelise peajoone.

I lugu jutustab Kalevi tulekust Viru randa, kus ta riigi rajab, Salme ja Linda sünnist ning pulmadest. Linda võtab vastu kuuenda kosilase Kalevi, kes viib ta oma koju.

II loos kujutatakse vana Kalevi haigust ja surma ning Kalevipoja lapsepõlve. Pärast Kalevi surma sünnib ta viimane poeg — kangelaslik Kalevipoeg, kes juba noorusaastail omab suurt kehajõudu ja teeb vägilastegusid.

III loos lähevad Kalevi pojad kolmekesi lustil jahile. Nende äraolekul r ö ö v i b Soome Tuuslar L i n d a, kelle Kõu ja Pikker muudavad kivipakuks, nn. Iru ämmaks. Jahilt tagasitulnud vendadest heidavad kaks vanemat rahulikult puhkama, noorim aga asub kohe ema otsima.

IV lugu kirjeldab Kalevipoja ujumisreisi Soome. Kangelane peatub ühel saarel, kus ta kõrvu kostab S a a r e p i i g a vangistav armastuslaul:

Kaugella on minu kaasa,
vete taga armukene...
Nii mitu tervist temale,
kui mitu soovi südamella;
nii mitu tervist temale,
kui on lehti lepikussa...!

Kalevipoeg meelitab Saarepiiga enda juurde, võrgutab tema ja jätkab oma teekonda.

V loos saabub Kalevipoeg Soome randa ja heidab magama. Tema uinaku ajal viiakse meid Saarepiiga vanemate juurde, kes istutavad tütre mälestuseks tamme. Järgmisel hommikul tõttab Kalevipoeg T u u s l a r i t a l l u ja tapab ta kättemaksuks ema röövimise eest.

VI lugu. Kangelane ostab S o o m e s e p a l t hiigeltugeva m õ õ g a, satub mõõga liikudeks korraldatud joogipeol tülli sepa vanema pojaga ja surmab viimase. Sepa sajatuse saatel lahkub Kalevipoeg Soome sepa talust:

Saagu, saagu, ma sajatan,
saagu sind sõjariist surmama,
terav raud sind tappemaie,
saagu sulle salamahti,
mõõgast sündima mõrtsukas,
valatud verest vaenlane!

VII loos saabub Kalevipoeg V i r u r a n d a tagasi. Kodus ei kõnele ta vendadele oma veresüüst, vaid läheb õhtuhämaruses oma isale õnnetust kurtma ja temalt armu paluma:

Taati kostis mulla alta,
armu-keelilla kalmusta:
«Ära kurda, pojukene,
ära nuta, noorukene!
Kadund isa veri valvab
kalmust vaga lapse käiki...
Kogemata kurja tegu
püüa jälle parandada!

VIII loos toimub vendade viskevõistlus —. Kalevipoeg s a a b k u n i n g a k s. See sündmus on eepose süžeeliseks *sõlmituseks*. Kangelase esimeseks tööks on k ü n d m i n e. Mitmepäevase künni järel heidab ta mäekünkale magama, asetades pea kõrgemale kohale. Sääraseid kohti nimetab rahvas hiljem K a l e v i p o j a s ä n g i d e k s. Kangelase magades murravad hundid ta hobuse.

IX lugu. Ülesärganud Kalevipoeg notib vihahoos tuhandeid hunte karistuseks maha. Ilmub salapärane õine võõras, vanarauk U k u, kes avaldab talle tänu hoolsa kündmise eest ja ennustab rahvale õnnelikku elu tema valitsemise ajal.

X loos algavad Kalevipoja v õ i t l u s e d p a h a r e t t i d e ja

Kalevipoja kivi Saadjärvel. *Schlateri maal.*

sortsidega. Kikerpära soos lahendab kangelane paharetipoegade tüliasja ja saadab Alevipoja Soome mõõgavõlga tasuma.

XI loos toob Kalevipoeg Pihkvast läbi Peipsi laudu, et neist linnu ehitada. Siiapoole Peipsit jõudnud kangelane sirutab end liivasängi väsimust vähendama. Sorts varastab nõiasõnade abil ta mõõga ja pillab selle Kääpa jõkke. Tahtes sortsile kätte maksta, ütleb kangelane Kääpa jõelt lahkudes mõõgale:

Kui aga juhtub kõndidessa
jalakanda pistma jõkke.
kes sind enne ise kannud:
siisap, mõõka, sõbrakene,
murra jalad tal mõlemad!

Kalevipoeg tahtis küll öelda, nagu Kreutzwald hiljem seletas: «Kes sind enne siia kannud», aga ta vääratas sõnas ja soovis sellega iseendale mõõga läbi surma.

XII lugu. Kalevipoeg on ägedas heitluses kallaletunginud sortsidega, keda ta laudadega lapiti lööb. Siil annab talle head õpetust: «Servitie, servitie, kallis Kalevite poega!» Serviti laudadega sortse pekstes kihutab kangelane kallaletungijad põgenema, puhkab ise järgemööda seitse nädalat ja läheb taas Pihkvast laudu tooma.

XIII lugu. Kalevipoeg jõuab, lauakoorem turjal, koopasuu juurde, kust viib urgastee allmaailma. Esimesel käigul

allmaailma tutvub kangelane kolme piigaga, keda ta lubab põrgupõlvest päästa.

XIV loos vaatleb Kalevipoeg piigade saatel allmaailma varakambreid, muutub jõujoogi ja varjukaabukese abil hiigeltugevaks, võidab Sarviku ja päästab piigad Sarviku orjusest.

XV lugu. Kangelane pääseb koos piigadega nõiavitsa abil Sarviku poolt saadetud tagaajajate küüsist. Osava hoonetarga Olevipoja juhtimisel toimub linnaehitamine. Allmaailmast kaasatoodud piigadega abielluvad Sulevi-, Alevi- ja Olevipoeg.

XVI lugu. Kalevipoeg korraldab ühes oma saatjatega teadmiste täiendamise eesmärgil teekonna maailma otsa. Pikal retkel peatutakse Sädemetesaarel, külastatakse hiiglasi, sõidetakse külmale põhjamaale ja viibitakse koerakoonlaste juures.

XVII lugu. Seitse aastat valitseb kogu maal rahu, Kalevipoeg ja ta kaaslased ehitavad linnu ning rahvas elab õnnerikkas rahupõlves. Ootamatult aga koguneb Viru randa sadu sõdalasi ja tuhandeid tapjaid. Kalevipoeg ruttab sõjaratsul oma vahvate meeste saatel võitlusse sissetunginud vaenlasega. Assamalla lahingus langeb vaenuvägedest tema mõõga läbi kümneid tuhandeid mehi ja saavutatakse võit röövvallutajate üle.

XVIII loos läheb kangelane teistkordselt allmaailma Sarvik-taati aheldama. Saabunud põrgu siseruumesse, tapab Kalevipoeg Sarviku kaitseväe ja kutsub ta enda kahevõitlusele.

XIX loos aheldab Kalevipoeg seitsme-ööpäevase võitluse järel Sarviku kaljukülge. See on eepose süžeeliseks *kulminatsiooniks. Katastroofi* ettevalmistus algab «Kalevipojas» peo kujutamisega. Sõprade seltsis korraldab Kalevipoeg Lindanisas lustilise võidupeo. Piduliste sekka ilmub Lapu tark Varrak, kes nõuab tasuks laeva juhtimise eest maailma otsa raudkaantega raamatu, mis ta oli seina küljes ahelas leidnud. Joobnuna lubabki Kalevipoeg oma rahva muistse priiuseraamatu Varrakule.

XX loos kirjeldatakse Kalevipoja lõppvõitlust sissetunginud raudrüütlitega ja ta surma. Sõjasarve puhudes kutsub kangelane sõjaväe kõigist maakohtadest kokku — algab äge taplus raudmeestega. Pärast lahingut, mis lõpeb kaotusega, uitab kangelane metsades ringi. Jõudnud Kääpa jõe kaldale, kavatseb Kalevipoeg läbi jõe minna. Kui ta vette astub, lõikab mõõk ta mõlemad jalad maha. Kalevipoega ei suutnud enam keegi päästa, ta suri oma haavadesse. Nõnda lõpevad eepose sündmused *katastroofiga* — kangelase surmaga. Eepose *epiloogis* pannakse Kalevipoeg hobuse seljas põrgu väravasse valvama, et kuri ei pääseks kütkest.

«Kalevipoja» kujud.

Nimikangelane. Eepose ideede kandjaks on kangelane Kalevipoeg, temasse on koondatud kogu rahva iseloomujooned ja taotlused.

Kalevipoeg kündmas. *R. Sagritsa, O. Kangilaski ja A. Hoidre illustratsioon.*

Kalevipoeg on eeposes nimetatud kuningaks, aga tõeliselt on ta ürgkogukondliku korra aja rahvavanem, kes ise väsimatult füüsilist tööd teeb, maad kaitseb ja rahva hüvangu eest hoolitseb. Teda kui vägilast ja rahva poolt armastatud õiglast rahvavanemat nimetatakse teoses kangeks, kalliks ja hellaks, nagu «Kalevite kange poega», «Kalevipoeg, hella venda».

Kuningaks saanud Kalevipoja esimeseks tööks on kündmine. Ta haarab kätte «adrasahad / austelles adra-tööda, / põllumehe põlvekesta». Kangelane künnab suured maa-alad põlluks, heina- või karjamaaks, muudab sood ja rabad viljakandvaks (VIII lugu). Tema kündmine on loov, hoogne ja suurejooneline — kangelase vääriline.

Tööarmastust ilmutab kangelane oma muuski tegevuses. Kalevipoeg veab oma tugeval turjal, hoolimata mitmesugustest takistustest, laudu läbi Peipsi, kannab kive ja palke kokku, et ehitada linnu «varjupaigaks vanadelle», «peidunurgaks piigadelle», «leinakojaks leskedelle». Seepärast kujutataksegi Kalevipoja valitsemisaega õnne- ja rahupõlvena (XVII loo algus):

Õnnerikas põlvekene
õitses Eesti rajadella,
rahukätki kiiguteli
lahedasti lapsukesi
emalikus heldes kaisus
seitse suve segamata,
seitse talve taotamata.

Kalevipoeg laudu toomas.
R. Sagritsa, O. Kangilaski ja A. Hoidre illustratsioon.

Töömehena on Kalevipoeg lihtne, talupoja sarnane, kes pärast rasket tööd kinnitab keha silgu ja leivaga, joob lähkrist kalja peale ja heidab siis haljale murule puhkama. Kangelane on «üks meie seast», nagu kirjutab Faehlmann, ta «tegi tööd ja kannatas koos meiega».

Tööarmastuse ja hoolsuse idee on lahutamatu kangelasest ja kogu eeposest. Eepose värsid

Tänasida toimetusi
ära viska homse varna!

on sulanud südamelähedase õpetussõnana rahva meelde.

Kalevipoeg on vapper võitleja oma maa ja rahva vabaduse eest. Võitluses vaenuvägede vastu pääseb mõjule kangelase vägilasvõimsus, mida eeposes tõstetakse esile hüperboolide varal. Kus Kalevipoeg sõtta sõites· «mängitab hobusta, / sinna mäe mängiteleb, / kõrgendiku kasvateleb». Sellist vaprat võitlejat ja mehist meest endale ihaldades seisaksid neiud «suve söömata, / aasta ilma einekesta, / talve tangu maitsemata».

Oma isamaale ja rahvale jääb Kalevipoeg tõelise patrioodina surmani ustavaks. Kangelasele on võõras ja eemaletõukav kodumaa reetmine ning alistumine võõrale võimule. Kalevipoeg vastab raudmeestele, kes teda meelitama tulevad, põlguse ja enesekindlusega (XX lugu):

Olen võimusel vägevam,
kehakangusel tugevam,
pikkusel teist palju pikem;
teod ei kõlba teenijaksi,
ega suurus sulaseksi,
ega pikkus päiliseksi,
võimus võõra voli alla.

Ennemini elan üksi
kehva mehikese kombel,
kui et sulgun sunni alla,
võõra voliduse alla,
Kalevite kanget kaela
saa ei kütke kinnitama,
orja-ike ormandama.

Kangelase sõnades avaldub kõigutamatu isamaa-armastus, aga samuti oma jõu ja võimsuse tunnetamine. Ükski võõras võim ei suuda teda kütkestada.

Seesama võimas ja võitmatu Kalevipoeg, kes sõtta sõites «mäe mängiteleb», armastab südamest oma vanemaid. Armastus

ema vastu sunnib teda ohtlikule retkele Soome. Kangelane on õnnetu, et ta nii vara oma vanemad kaotas. Mulda varisenud vanemaid meenutades muutub kangelane kurvaks ja haletsevaks (VII lugu):

Kus ma leinan, kasvab lepik,
kus ma ahastan, seal haavik,
kus olen kurba, kasvab kuusik,
kahetsejat varjab kaasik.

Kalevipoja nukrust ja mahajäetust kajastavad meeldejäävalt need eleegilised värsid, milles kangelane võrdleb ennast üksildaste merelindudega ja kurdab kaeblikus toonis (VI lugu):

Jäin kui lagle lainetelle,
pardipoega parve äärde,
kotkas kõrgele kaljule,
üksi ilma elamaie.

Isa haual käib Kalevipoeg tihti nõu küsimas ja lohutust otsimas. Ta püüab toimida isa tahte ja soovide järgi. Kangelasele tundub, nagu jätkuks isa armastust igaveseks (VII lugu):

Tundideks on tuule armu,
päevadeks on päeva armu,
eluajaks Taara armu,
isa armu igavesti.

Vanematearmastuse nukrad ja leebed motiivid heidavad võimsale ja julgele sangarile hoopis uut valgust.

Oma sõpradele on Kalevipoeg heaks seltsimeheks ja nõuandjaks. Ta usaldab neile tähtsaid ülesandeid. Alevipoeg käib Soomes mõõgavõlga tasumas ja Olevipoja ülesandeks on linnade ehitamine. Kolm põrgust päästetud piigat soovitab Kalevipoeg oma sõpradele elukaaslasteks. Vaenlaste väljatõrjumisel kodumaalt võitleb kangelane õlg õla kõrval Sulevi-, Alevi- ja Olevipojaga. Kaotanud oma võitluskaaslased Sulevi- ja Alevipoja, on Kalevipoeg lohutamatult kurb. Isegi isikustatud koit ega videvik ei suuda kangelase kurbust leevendada ega vaeva vähendada (XX lugu):

Ööl ei leidnud enam õnne,
koit ei kurbust kustutanud,
videvik ei võtnud vaeva.
Muretuju muljutused
koormasivad Kalevida.

Väetite ja rõhutute vastu on Kalevipoeg kaastundlik ja abivalmis. Ta päästab vaeslapse lamba hundi küüsist, visates kriimsilmale kiviga pähe (XII lugu). Heategijaid ta ei unusta ja annab neile väärika vastutasu, näiteks kingib siilile hea nõuande eest kehakatte oma kasuka hõlmast.

Kalevipoeg tunneb suurt huvi teadmiste vastu. Ta korraldab tarkuse omandamiseks ja silmaringi avardamiseks vaevarikka reisi maailma otsa. Võõrsil rännates õpib kangelane ka kodu hindama ning austama.

Kreutzwald on püüdnud Kalevipoega kujutada usutavana ja on omistanud talle ka inimlikke nõrkusi. Saatuslikuks omaduseks on kangelase ägedus, kergemeelsus, ettevaatamatus ja mõtlematus. Kalevipoeg hukutab kergemeelsuses Saarepiiga, vihahoos tapab Tuuslari ja joobnuna hoopleb ning ägeduses surmab Soome sepa vanema poja.

Kangelase suurimaks ettevaatamatuks teoks on oma isa tarkuseraamatu kergemeelne äralubamine. Kui Lapu tark tuleb raamatule järele, siis ei hooli Kalevipoeg oma kaaslaste Sulevi- ja Olevipoja tagasihoidmisest, vaid laseb Varrakule välja anda «kütkendatud kirjad», millel seisis (XIX lugu):

Vana-aegne vaba põli,
meie meestepoege priius,
kehvemate kaunim vara.

Seegi iseloomustab Kalevipoega negatiivsest küljest, et ta viimases võitluses raudmeestega ei kogu pärast kaotust sõjaväge uueks pealetungiks ja enneaegselt loobub võimust.

Kalevipojale on omased sügavad tunded ja vahelduvad meeleolud. Taplustes satub ta ägedasse vihahoogu ega kohku tagasi ka süütut verd valamast. Pärast mõtlematuid tegusid tunneb kangelane kahetsust ja muutub nukraks. Oma vastastesse suhtub Kalevipoeg üleolevalt, väetite vastu aga suure poolehoiu ja julgustusega. Kangelane on kõigi vastu õiglane, otsekohene ning sirgjooneline; kavaldamine ja petmine on talle loomuvastane.

Kreutzwald iseloomustab eeposes Kalevipoega kaudselt, nimelt tema töö, võitluse ja vägitegude põhjal; kangelase otsest karakteristikat esineb teoses vähe. Kalevipoja meeleolu ja tundeavaldusi aitab esile tõsta ka kangelase kõnekeel. Nii kasutab Kalevipoeg halvustavaid sõnu ja väljendeid, kui ta vihahoos sajatab hunte, kes tema hobuse maha murdsid, näit.: «Saagu te suguna surema, / mätta otsa mädanema, / ... rabastikku raipenema, / lagedalle läpastama ...» (IX lugu). Isa-ema poole pöördudes väljendab vägilase kõne tundehellust ja vanematearmastust: «Tõuse üles, taadikene! / Tõuse armu andemaie, / poja peada silitama ...» (VI lugu).

Kalevipoeg kui kaljukütkesse vangistatud kangelane põrguväravas on ülekohtuselt orjastatud eesti rahva võrdkujuks. Paljutõotavalt kostab ennustus Kalevipoja ja eesti rahva vabanemisest, millega lõpeb eepos (XX lugu):

Aga ükskord algab aega,
kus kõik piirud kahel otsal
lausa lähvad lõkendama;
lausa tuleleeki lõikab
käe kaljukammitsasta —
küll siis Kalev jõuab koju
oma lastel' õnne tooma,
Eesti põlve uueks looma.

Kreutzwald on iseloomustanud Kalevipoja kuju kaudu eesti õiglast rahvavanemat, tema tööd rahva hüveks, Kalevipoega kui

kodumaa vaprat kaitsjat ja ustavat patriooti, kangelast oma vanemate armastajana, tema seltsimehelikku vahekorda sõpradega, Kalevipoja kõrgeid moraalseid omadusi, kangelase inimlikke nõrkusi ja kaljukütkesse vangistatud Kalevipoega orjastatud eesti rahva võrdkujuna.

Kõrvalkujud. Eepose kõrvalkujud on vähem individualiseeritud ja pinnalisemad, kuid aitavad siiski paremini mõista peakangelast ja eepose ideelist sisu.

Vana Kalev esineb targa ja ettenägeliku rahvavanemana. Talle, nagu Kalevipojalegi, on omistatud kangus, näit. «Tuli Kalev, *kange* meesi». Ta juhib kindla käega riiki ja soovib, et riik jääks tugevaks ning jagamatuks.

Kõrvalkujudest astub kõige eredamalt esile Linda, Kalevi kaasa, kes on ennastsalgav ja tahtekindel naine. Teda iseloomustavad tabavalt epiteedid: *«kulda* neidu» (kosimisel), *«kurba* leskinaine (leina ajal) ja «Kalevite *karske* leski» (röövimisel). Linda iseseisev toimimisviis ilmneb juba tema neiupõlves, abikaasa valikul. Tast saab oma mehele usin, töökas ja truu naine ning abiline riigivalitsemises. Eepose meeldejäävamaid pilte on leinav Linda oma kadunud kaasale Kalevile kalmuküngast rajamas. Lesepõlves kaitsetuks jäänud Lindat kujutatakse tabavate võrdluste abil *toeta toana* ja *varjuta väljana* (II lugu):

Linda. *A. Weizenbergi skulptuur.*

Oh, mis vilets vaene leski,
mahajäänud marjukene,
kes kui tuba toeta,
hoone seinad katukseta,
kui üks väli varjuta...

Kalevi kaasa kannab lesepõlve raskusi halisemata ja jätkab ustavalt oma mehe tööd. Poegadele on ta targaks ja hoolitsevaks kasvatajaks. Linda on kindlameelse ja tugeva tahtega naise ning armastava ema kuju.

Kalevipoja võitlus- ja töökaaslasteks on Alevi-, Olevi- ja Sulevipoeg. Kangelase lähim sõber Alevipoeg on rõõmsameelne ja alati abivalmis. Alevipoeg käib Soomes mõõgavõlga tasumas, pärast teist allmaailmaretke veab ta Kalevipojale vett keelekaras-

tuseks ja valvab kangelase uinaku ajal tema vara. Oma kavalusega petab ta vetevaimu varanduse toomisel. Olevipoeg on suurte kogemustega, paljurännanud ja maailmakuulus ehitusmeister. Eeposes nimetatakse teda osavaks, asjalikuks ja arukaks «linnaloojaks» ning «hoonetargaks», kes väsimatult ehitab linnu, «kust sai varju vanadelle, / rahupaika raukadelle». Tasakaalukas Sulevipoeg esindab vaprat sõjameest, kes langeb sõjas esimesena Kalevipoja kangetest kaaslastest.

Kalevipoja vastastena on kujutatud Sarvikut ja tema käsilasi — sortse ja paharette, kes on halbuse ja pahelisuse kehastajad. Sarvik on tüüpiline kurnaja, feodaalisand, kes teomeeste ja vaimutüdrukute ekspluateerimisega on kokku kuhjanud hiiglaslikud rikkused. Ta on julm rõhuja ja võitleb ühes oma käsilaste sortsidega salakavalalt Kalevipoja vastu. Sarvik on kangelase vastastest kõige tugevam. Seetõttu kujuneb Kalevipoja võitlus temaga pingeliseks.

Ajalooliste vaenlastena iseloomustatakse «Kalevipojas» «raudmehi», kes korraldasid korduvaid röövretki Viru randa ja püüdsid alistada Kalevipoega ja tema rahvast. Kui nad ei suutnud kangelast ja ta vägesid lahinguis võita, saatsid nad tema juurde saadikuid reetmisettepanekutega.

Kuid hoolimata vaenlaste salakavalusest, julmusest ja mõrvarlikest kavatsustest tuli Kalevipoeg kõikjal võitjaks oma vastaste üle.

«Kalevipoja» ideestik.

«Kalevipojas» on keskse kohal rahva orjuse- ja rõhujatevastase võitluse idee. Kreutzwald kõneleb eepose soovituses eesti «muistse põlve pärandusest», «paremates päevadest» ja armsamate «aegade ilust», vahvate meeste tegudest ja Kalevite käikudest, et orjastajate vastu viha äratada ja vabaduspõlve taastama õhutada.

Talurahva võitlust orjuse vastu kujutatakse «Kalevipojas» allegoorilis-fantastiliselt. Sarviku kuju kaudu iseloomustatakse kurnajat, saksa feodaalisandat, põrgu on mõisa võrdpildiks. Ka eesti rahvalauludes nimetatakse mõisat sageli põrguks ja parunit piinajaks paganaks.

Sarviku eluasemes, allmaailmas ehk põrgus, vaevatakse ränga tööga sulaseid, teopoisse, vaimutüdrukuid ja orjapiigasid, kes peavad oma isandale väsimatult töötama ja keda halastamatult pekstakse, nagu sellest jutustab üks piigadest Kalevipojale (XIV lugu):

Sealtap vana Sarvik-taati
teolisi tarviteleb,
abilisi ajab välja:
sunnib korra sulaseida,
teise korra tütarlapsi
teopäevi tegemaie,
kus nad vaesed raudakambris
raskeid töösid toimetavad,
vaskikambris valju tööda
Sarvikulle sigitavad.
Raudakeppi nuhtleb rampa,
vaskne vitsa viibijada.

Oma orjade, tööinimeste higi ja vaevaga loodud rikkused kuhjas rõhuja Sarvik-taat kokku oma varakambritesse ja viljaaitadesse, mis olid tulvil varandust.

Piigade vabastamist põrgust tuleb võrdpildiliselt mõista kui rahva vabastamist kurnajate küüsist. Sarviku aheldamine aga sümboliseerib rahva võitu rõhujate üle.[1]

Eredat kujutamist leiab eeposes loova töö idee. Kuningaks saanud Kalevipoeg künnab suured maa-alad põlluks, heina- või karjamaaks, muudab sood ja rabad viljakandvaks (VIII lugu) ning veab laudu, kannab kive ja palke linnade ehitamiseks (XV lugu).

Kangelase visas töös ja võitluses loodusega avalduvad eesti rahva tööarmastus ja püüe rakendada loodusjõudusid inimese teenistusse.

Kalevipoja suurejoonelised, kogu rahva hüveks tehtud tööd on järsuks ja rõõmsaks kontrastiks põrgupiltides kujutatud orjatööle.

Kodumaa kaitsmise idee on eeposes ühendatud ühtse riigi ideega. Sel ajal, mil teose sündmustik toimub, oli Eesti ala ja rahvas killustatud. Et maad võõraste kallaletungide eest kaitsta, oli tarvis kogu maa ühtseks, jagamatuks riigiks ühendada. Seda mõtet rõhutatakse «Kalevipojas» korduvalt, näiteks II loos:

> Riik peab jääma jagamata
> ühe poja voli alla,
> kangemalle kaitsevallaks...
> Osad väetid, võimetumad
> sööksid üksteist ise ära.

Kui rahvas ühineb Kalevipoja juhtimisel ühtseks võitlevaks kollektiiviks saksa ja skandinaavia sissetungijate vastu, siis hävitab ta tuhandete viisi vaenlasi, saavutab võidu ja kihutab vaenuväed maalt välja. Pärast võidukat Assamalla lahingut ülistab Kalevipoeg oma meeste vaprust, kodumaa vabadust ja riigi ühtekuuluvust (XVII lugu):

> Mehed olgu nii kui müüri,
> seisku nii kui raudaseina,
> teraksesta tehtud tornid,
> seisku vahvast sõjasõidul
> tammemetsa tugevusel,
> kaljurünka kindelusel
> varjuks vaenu tungi vastu...
> Meie maa, see jäägu mõrsjaks,
> priipõlve pärijaks!

«Kalevipoeg» on kantud sügavast patriotismi ideest. Kirjeldades eeposes eesti rahva muistset vabaduspõlve, püüdis Kreutzwald rahvahulkades äratada isamaa-armastust, nagu ta seda oma kirjutistes rõhutab: ««Kalevipoeg» olgu eestlaste üks vana aja mälestus, tema sütitagu meie südames paremat vaimu,

[1] Rõhujatevastase võitluse on Kreutzwald toonud «Kalevipoega» rahvalaulude põhjal feodalismi-ajastust.

et oma sugu ja isamaad kallimaks hakkaksime pidama kui siiasaadik oleme pidanud.» Palavat patriotismitunnet õhkuvad need osad «Kalevipojast», milles kujutatakse rahva võitlust sissetungivate vaenlaste vastu. Eepose alguslaulus «Sissejuhatuseks» meenutatakse muistset vabadusvõitlust ja avaldatakse soovi, et kaunis mälestus kodumaa vapraist kaitsjaist kanduks põlvest põlve.

Isamaa ilu hoieldes,
võõraste vastu võideldes
varisesid vaprad vallad,
kolletasid kihelkonnad
muistse põlve mulla alla.

Eeposes rõhutatakse, et kodukoht on kõige armsam paik. Seda tuntakse iseäranis võõrsilt koju tulles (XVI lugu):

Omal maal õitseb õnni,
kodus kasvab kasu parem!

«Kalevipojas» kujutatakse sajandeid kestnud eesti rahva sõprust ja koostööd vene rahvaga. Peakangelase tööd ja ettevõtted viivad ta lähedasisse kokkupuuteisse vene hõimudega. Retked Peipsi taha ja kavatsus üle Peipsi sild ehitada annavad tunnistust sõbralikest suhetest eesti ja vene hõimude vahel. Eepose «Sissejuhatuses» märgitakse eestlaste hilisemaidki suhteid venelastega. Kui Eesti alal võimutsesid võõrad röövvallutajad, siis levisid Eesti pinnal «orjakütked», «sõjakurnad», «näljapiinad» ja «katkusurmad». Eestlaste alade liitmine Venemaaga

Sõit maailma otsa. *Kr. Raua söejoonistus.*

1710. a. kindlustas eesti rahvale kestva rahuliku põlve («Sissejuhatuseks»):

See'p see Eesti muistepõli
enne Vene valitsuse
armutiiva kaitsemista.

Suur tähtsus antakse eeposes teadmistele, mida hinnatakse rohkem kui kulda ja hõbedat. Kui Kalevipoeg jõuab tagasi reisilt maailma otsa, mis oli korraldatud teadmiste omandamiseks, ütleb ta oma reisikaaslastele (XVI lugu):

Kahetsusta, kulla vennad,
käigist ei või kasvaneda!
Ülemaks kui hõbevara,
kallimaks kui kullakoormad
tuleb tarkus tunnistada...

«Kalevipojas» tõstetakse esile ja ümbritsetakse aupaistelise säraga kõrged moraalsed omadused, nagu ausus, õiglus, abivalmidus ja sõnapidamine, ja mõistetakse hukka paheline ja halb, nagu salakavalus, valelikkus, kurjus ja mõtlematus. Headele tegudele järgneb tasu, halbadele aga karistus.

«Kalevipoja» kompositsioon, lüürilised kõrvalepõiked ja looduskirjeldused.

Kompositsioon. «Kalevipoeg» koosneb kahest alguslaulust («Soovituseks» ja «Sissejuhatuseks») ning kahekümnest loost, kogusummas 19 047 värsist. Eepose loomisel on Kreutzwald kasutanud paljude muistendite ja muinasjuttude killukesi, rahvaluulepärimuste lühiandmeid, rahvalaule ja enda juurdekirjutatud lauluosi. Need sisult ja vormilt erinevad ained ei võimaldanud autoril täiesti ühtlast teost luua. Siiski on eepose üksikepisoodid üksteisega niivõrd tihedasti ühendatud, et teos moodustab kunstiliselt kujundatud terviku.

Eepose sündmustiku teljeks on Kalevipoja vägiteod ja võitlused, mida teoses arendatakse astmelises tõusus, gradatsiooonis. «Kalevipoja» ekspositsioonis tutvustatakse noort vägilast, kes juba lapsepõlves ilmutab ebatavalist jõudu ja vägevust. Pärast ema kaotust, mis on sündmustiku üheks sõlmpunktiks, suurenevad järk-järgult kangelase vägiteod: ta ujub üle Soome lahe, hävitab Tuuslari manatud sõjaväe ja maksab kätte ema röövijale, saavutab viskevõistlusel vendade üle võidu jne. Kalevipoja kuningaks saamine on eepose süžeeliseks sõlmeks. Siitpeale algab kangelase töö rahva vanemana, kuna võitlus vaenlaste vastu muutub astmeliselt pinevamaks: ta künnab maa viljakandvaks, toob läbi Peipsi suuri lauakoormaid, võidab sortse mitmetes taplustes, võitleb Sarvikuga, korraldab silmaringi avar-

dava retke maailma otsa ja purustab röövvallutajate väed Assamalla lahingus.

Eepose süžeelist kulminatsiooni kujutatakse samuti gradatsioonis. Teistkordsel minekul allmaailma tuleb Kalevipojal võita kord-korralt raskemad takistused: algul peab ta ületama mitmesugused saladuslikud tõkked, siis võitleb ta Sarviku eelväega, sõjamehi tosinate ja sadade viis maha nottides, edasi purustab ta värava ja tungib põrgu sisemusse, viimaks võidab ta heitluses allmaailma kolmkümmend kõige vägevamat. Ja alles pärast seda rasket võitlust seisab kangelane silm silma vastu oma vastase Sarvikuga. Äge rinnutsivõitlus kahe vastase — vabastaja Kalevipoja ja rõhuja Sarviku — vahel kestab seitse päeva. Võitluse kujutamine on hoogne ja pinev. Ema varju nõuandel virutab kangelane Sarvik-taadi takukoonlana vastu maad ja aheldab ta kalju külge (XIX lugu).

Kontrastina pinevale võitlusele põrgus ja allmaailma vallutusele järgneb samas XIX loos pööre süžee arendamises, nimelt kirjeldatakse, kuidas Kalevipoeg koos sõpradega tunneb Lindanisas mõnu rahulikust põlvest.

Eepose viimane lugu algab eleegilises tundetoonis. Laulik kõnetab Kalevipoega ennast ja annab talle mõista, et teda ei võida vaenlase väed, vaid talle saavad saatuslikuks Soome sepa sajatused ja tema enda mõtlematult öeldud sõnad mõõga kohta. Sündmustik elavneb ja muutub hoogsaks sarvepuhumisega. Sarvehääl kostab refräänina «Tutu-lutu, tutu-lutu», kiirustades sõjamehi kogunema kangelase ümber.

Tegevuse pinevus jõuab hariastmesse lahingupiltides, kus Kalevipoeg vaenlasi põgenema pillutab. Võitlusvaimustus raugeb alles Alevipoja uppumisega järves. Senise heitlemistuhina asemel levib kontrastina masendatud meeleolu. Pärast Sulevi- ja Alevipoja kaotust rõhuvad kangelast «muretuju muljutused». Oma lahkumiskõnes, milles avaldub sügav lein ja kurbus, ütleb Kalevipoeg oma järglasele Olevipojale (XX lugu):

> Valitse Viru valda,
> rahupõlves rahvakesta,
> armukäella alamaida,
> ole ülem õnneline,
> õnnelikum kui ma olin!

Langusmeeleolu kasvus esinevad kolm järkjärgulist suurenemisastet: kangelase riigivalitsemisest loobumine, üksinduses uitlemine ja oma elu kaotus. Eepose süžeelises katastroofis, Kalevipoja surmastseenis, rakendatakse kompositsioonilise motiivina Soome sepa needust — kangelane langeb oma mõõga läbi. Kalevipoeg aga oli oma veresüü sangaritegudega hüvitanud, seepärast äratab ta surm kaastunnet ja mõjub ülevalt.

Eepose lõpetab Kreutzwald optimistliku ennustusega Kalevipoja peatsest saabumisest «oma lastel' õnne tooma, / Eesti põlve uueks looma».

«Kalevipojas» on hästi õnnestunud *üksiklugude kompositsioon*, milles kirjanik kasutab kõiki ülesehituslikke vahendeid, nagu kontrasti, gradatsiooni ja ühtsust. Eriti terviklik on kolmanda loo kompositsioon. Loo tegevus algab ja lõpeb samas kohas — merekaldal, kus Kalevipoeg on mõlemal puhul lainete rahulikku voogamist vaatlemas. Alguse ja lõpu meeleoluline ühtelangevus annab loole sümmeetrilise ühtsuse. Loo süžeelisel arendamisel rakendatakse kontrastivõtet, kontrastsete situatsioonide ja meeleolude vastuseadmist. Vennad lähevad rõõmsate lustilaulude saatel koju, aga kodus tabab neid rusuv üllatus: ema oli jäljetult kadunud. Vendade laulustseeni süžeelises arendamises kasutatakse gradatsioonivõtet. Vanema venna laul paneb metsad mühisema, keskmise oma rägastikud raksatama, noorema venna võimas laul kõigutab mäekinke, painutab puid ja pillutab pilvi. Kolmanda loo sündmustik lõpeb elu ja merelainete lüürilise võrdlusega, mis mõjub rahustavalt.

Eepose kompositsioonis võib märgata ka mõningaid puudujääke. «Kalevipojas» leidub mitmeid kõrvalepisoode, mis pole otseselt seotud teose põhisündmustikuga, esineb samade motiivide liigseid kordumisi ja mõnede sündmuste venitatud käsitlust. Kuid need vähesed puudused jäävad varju eepose õnnestunult rakendatud kompositsioonivõtete kõrval.

Lüürilised kõrvalepõiked. «Kalevipojas» esineb rohkesti lüürilisi kõrvalepõikeid, mille kaudu Kreutzwald võtab vahetult osa eepose sündmustest ja avaldab oma mõtteid ning hinnanguid. Eepose lüürilised kõrvalepõiked on meeleolult mitmekesised ja toovad teosesse värskust ja vaheldust.

Alguslaulu «Soovituseks» lõppstroofis lausub laulik, et ta peab üksinda, leinakuulutaja käona kukkuma, sest ta paremad sõbrad, teiste hulgas Faehlmann, olid maamulda varisenud.

«Sissejuhatuses» mõtiskleb Kreutzwald elu ja õnne kiire kadumise ning rõõmu ja mure vahelduvuse üle:

> Rõõm ja mure kaksikvennad,
> kaksikvennad loomuskojas,
> kõnnivad käsi käessa,
> rändavad sammu sammussa;
> üks neid isa sünnitanud,
> ema üks neid imetanud,
> ühes kätkis kiigutanud.

Laulik näeb oma kujutlustes muistset «Kalevite kaljulinna», kust võrsusid «taaralaste taimed, / võidulaste võsukesed», endised vaprad kodumaa kaitsjad (I lugu):

> Kaugelt näen koda kasvamas,
> Kalevite kaljulinna,
> kaljurahnud seina katteks,
> tammed müüridel tugiksi,
> toomingad toa tagana ...

Sageli meenutab Kreutzwald oma kadunud noorust ja kurdab selle üle, et ta pole vanana enam suuteline mõjukalt laulma Kalevipoja vägitegudest (XIII lugu):

Ei nüüd, väeti, enam jaksa,
hääl ei anna hella viisi,
jõud ei kanna kanget viisi,
sõrm ei paindu kandelilla.

Lüürilistes kõrvalepõigetes selgitab autor ka «Kalevipoja» ainete allikaid. Ta ütleb, et laulud Kalevipojast on rahva enda poolt loodud, ilma et keegi käskijaist oleks rahvast selleks sundinud (XV lugu):

Need on karjalapse laulud,
teopoiste trallikesed,
korrapiiga kõõrutused,
vanaeide vokilaulud,
targemate tahtemata,
suuremate sundimata,
kõrgemate käskimata.

Kreutzwald mõtiskleb «Kalevipojas» paljutõotavatest tulevastest päevadest, mil eestlaste elupõlv muutub paremaks, öeldes: «Tuleb taga targem aega, / parem pidu meie põlvel.»

Looduskirjeldused. «Kalevipojas» leidub rohkesti looduspilte, mille kaudu Kreutzwald kujutab süžee maastikulist tausta ja tõstab esile kodumaa looduse ilu, näiteks Saadjärve ja selle ümbruse maastiku kaunis kirjeldus (VIII lugu):

Järvekene jõudis vastu
kena kõrge kallastega.
Ilus oli järvi igapidi:
lagled lustil lainetella,
luige karjad kalda ligi...
Kaldalt vaates kaugemalle
paistis päeva veeru vastu
Taara ilus hiiekene...
Õnnerikkas orus voolas
Emajõgi väsimata...

Sageli alustab Kreutzwald uue sündmuse jutustamist lühikese looduskirjeldusega, andes lugejale kujutluse, kus ja millal kangelase tegevus aset leiab. Tavaliselt algavád Kalevipoja seiklused kas koidu või videviku ajal.

Kreutzwald isikustab eeposes taevakehi ja loodusnähtusi, kes elavad kaasa kangelase tegevusele ja võitlusele. Lauliku arvamust mööda on Ehatäht näinud nii Kalevipoegade viskevõistlust Saadjärvel kui ka kangelase kündi. Kangelase sõttakutsest ei ole haaratud ja kaasa kistud mitte ainult sõjamehed, vaid ka mäed, metsad, tuuled, merekohin ja kaljud (XX lugu):

Mägi märkas, metsa ärkas,
tuulehoog jäi tukkumaie,
merekohin mõtlemaie,
kaljud kohkel kuulamaie
Kalevite kutsumisel...

Tavaliselt ühtivad eeposes looduspildid kangelaste elamuste ja meeleoludega, nende mõju süvendades. Sünge õhtune aeg aitab esile tõsta Kalevipoja kahetsust ja kurbust pärast kahekordset veresüüd (VII lugu):

Õhtul, hämariku ajal,
videviku viivitusel
veeres üksi noorem venda,
kurval sammul käidanessa
kadund isa haua peale;
nuturätik noorel käessa,
pisararätik pihussa...

Sügavat mõju avaldab Kalevipojale öise mere vaatlemine, mis tekitab temas mõtteid elu voogamisest surma poole, inimeste rõõmudest ja kurbusest (III lugu):

Laine veereb laine jälgel,
vetevooge veeretusel,
kiigel kalda kalju vastu.
Lõhkeb vahus vastu kallast,
tuisatelles vete tolmu,
märga auru kallastelle,
aga ei too sõnumida,
kostmist iial küsijalle.

Kaunid looduspildid, taevakehade ja loodusnähtuste osavõtt eepose sündmustest muudavad eeposes Kalevipoja tegevuse, võitlused ja mõtisklused haaravaiks ja elamusrikkaiks.

Eepose stiil, keel ja värss.

«Kalevipoeg» on kunstiteosena sügavalt rahvalik eepos, milles on kasutatud eesti rahvalauludele iseloomulikke kunstilise kujunduse vahendeid. Kreutzwald on eepose ideedele leidnud niisuguse kunstilise väljendusviisi, mis vastab kujutatavale ajajärgule, ning on saavutanud sisu ja vormi ühtsuse.

Sageli esineb «Kalevipojas» allegooriat, sümboolikat, fantastikat, hüperboliseerimist. Tsensori kärpimise tõttu oli Kreutzwald sunnitud mõistukõnet kasutama ja eepose ideid varjatud kujul väljendama. Sellest tulenevalt ei saa «Kalevipoja» sündmusi ja tegelaskujusid igakord otseselt mõista. Et eepose ideedest õigesti aru saada, soovitas Kreutzwald teost lugeda «järelemõtlemisega», kirjutades: «Kellel siin himu «Kalevipoega» lugeda, see ärgu tehku seda mitte üksnes ajaviiteks, vaid lugegu järelemõtlemisega.»

«Kalevipoja» stiil. «Kalevipoeg» on loodud eesti rahvalauludele omases kujundirikkas ja rahvalikus stiilis. Kasutades eeposes rahvaluule stiililisi iseärasusi, on Kreutzwald saavutanud väljenduse konkreetsuse ja ilmekuse.

Eepose mitmesuguste kõnekujundite, nagu epiteetide, võrdluste, metafooride ja hüperboolide abil kujutab Kreutzwald kangelase Kalevipoja muinasjutulist ülivõimsust, tema vägitegude jõulisust. Paljukorratud värsis «Kalevite *kange* poega» on iseloomustav kangelase paindumatust ja kindlameelsust rõhutav epiteet. Eepose peakuju hoogsat heitlust lahingus kujutab piltlikult võrdlus «Puistas Kalev meeste päida / nii *kui lehti* lepikussa»; tema kujutlusi ning soove meeste murdumatusest võitlusväljal annavad kujukalt edasi järgmised võrdlused: «Mehed olgu nii *kui müüri,* / seisku nii

kui raudaseina». Tegusõnalised metafoorid kirjeldavad konkreetse ilmekusega Kalevipoja tegevuse jõulisust ja vägevust, nagu «Tugev käsi *lõhkus* laineid, / *peksis* laineid merepinnal», «Siisap *sasis* Sarvik-taadi / kehast kinni küünteväella, / *rabas* korra raputelles» jne. Kangelase suurejoonelist künnitööd annavad piltlikult edasi hüperboolid järgmises laulukatkendis (VIII lugu):

Kündis kohad metsamaaksi,
laiad paigad laanemaaksi,
külvas metsad kasvamaie,
tammed kõrged tõusemaie,
põõsastikud paisumaie...
kündis mäed mängimaie,
kingukesed kõikumaie;
kündis orud, sahkas salud,
aasad, luhad haljendama...

Rohkete personifikatsioonide varal elustatakse loodusnähtusi ja esemeid, mis elavad Kalevipoja tegevusele kaasa, nagu «*Kaljuseinad kuulasivad, / lained laiad luurisivad, / tähtesilmad tunnistasid:* / kuidas Kalevite poega / ...kadund tedre teeradasid / hobuta läks otsimaie...» (IV lugu).

Parallelismi viljeleb Kreutzwald «Kalevipojas» märksa suuremas ulatuses, kui seda lausekujundit kasutatakse rahvalauludes. Paljuvärsilised parallelismid pidurdavad paiguti teose sündmustiku hoogsat arenemist, nagu seitsme parallelismiga laulukatkend «Mis sa künnil kergitasid» (IX lugu).

Eeposes ei esine lause alati ühe värsina, nagu see on omane rahvalauludele, vaid laused ulatuvad vahel kahte või mitmesse värssi, näit. (VIII lugu):

Kadund isa käskusida
tõotati tõrkumata
täielikult toimetada:
Kaks neid pidid kauge'elle
võõramaale veeremaie,
kolmas venda kodumaale
valitsejaks jälle jääma.

Kordust kasutatakse eeposes tegevuse intensiivsuse suurendamiseks ja omaduse esiletõstmiseks. Näit.: lauliku suurimat soovi alati laulda rõhutab sõna «laulaks» kordamine, nagu «Siis ta *laulaks* pika päeva, / *laulaks* läbi talve-öögi, / *laulaks* nalja ehk nädala, / ...*laulaks*, et metsad müraksid...» (XIV lugu).

«Kalevipojas» esineb ka refrään. Lauluosade järel kordub värssiderühm kas täpselt samal kujul või laiendatult. Näiteks Linda kosimise loos kordub refrään «Ristitantsi tantsitie» (I lugu), Kalevipoja ujumisel Soome korratakse refrääni «Tugev käsi lõhkus laineid» (IV lugu) jne.

«Kalevipoja» keel. «Kalevipojas» esineb arhailine keel nagu rahvalauludeski, mis annab teose sisule vastava muistse värvingu. Ent «Kalevipoja» keel ei lange täiesti ühte rahvalaulude keelega, selles esineb rohkesti sõnavorme ka kaasaja keelest. Esineb mõningaid keelevigugi, mis on tingitud selleaegse kirjakeele tasemest ja osalt Kreutzwaldi enda mitteküllaldasest rahvakeele tundmisest. Need puudused, mõistagi, ei takista eepose sisu mõistmist.

Eepos «Kalevipoeg» on sõnavararikas teos. Siin leidub rohkesti arhailisi ja rahvakeelseid sõnu, nagu *halasäng* (haigevoodi), *kallaspapid* (kalurid-valvemehed), *kudrused* (klaaspärlid), *mark* (mõõt), *noolingid* (vibukütid), *paatrid* (kaelaehted), *poort* (traadist ääris, pits), *raatmaa* (metsast laastatud maa), *rukk* (naistekuub) jt.

Kreutzwald on kasutanud eepose jutustavates ja lüürilistes osades eri stiili ja sõnastust. Sellega on süvendatud teose kunstilist ühtsust ja mõjukust.

«Kalevipoja» värss. «Kalevipojas» on kasutatud muidki rahvalauludele iseloomulikke väljendusvahendeid, nimelt alliteratsiooni, assonantsi ja neljajalgset trohheilist värsimõõtu.

Nagu rahvalauludki, esinevad «Kalevipoja» trohheilistes värssides domineerival kohal kahe- ja neljasilbilised sõnad, harvemini leidub ühe- ja kolmesilbilisi sõnu ning sõnavorme, näit. (XX lugu):

Kalevipoeg püüab kätta	(4+2+2)
vahevahel vägevasti	(4+4)
kaljuseinast lähti kisku,	(4+2+2)
raputab ja raksateleb	(3+1+4)
maapõhja müdisema,	(3+4)
künkaida kõikumaie,	(3+4)
mere valgelt vahutama;	(2+2+4)
Mana käsi hoiab meesta,	(2+2+2+2)
et ei vahti väravasta,	(1+1+2+1)
kaitsev poega põrgust pääseks.	(2+2+2+2)

Kreutzwald on koostanud tõelise rahvaeepose, mis oma stiililt, keelelt ja värsiehituselt on niisama rahvalik ja väljendusrikas nagu rahva enda poolt loodud lüro-eepilised rahvalaulud.

«Kalevipoja» tähtsus.

Võitlus «Kalevipoja» ümber. Ägedad vaidlused «Kalevipoja» ümber algasid juba selle koostamise ajal. Reaktsioonilise kultuuri esindajad pastorid (Ahrens jt.) arvustasid teravalt «Kalevipoja» ilmunud üksikvihke ja väitsid, nagu polekski «Kalevipoeg» rahvuseepos, vaid Kreutzwaldi enda poolt välja mõeldud. Neile ei meeldinud, et autor puudutas teoses selleaegseid sotsiaalseid küsimusi ja väljendas eesti rahva viha saksa mõisnike vastu. Et eeposele halba varju heita, kritiseerisid nad mahamaterdavalt «Kalevipoja» keelt ja kunstilist vormi. Hilisemail aastakümneil jätkas «Kalevipoja» halvustamise «traditsiooni» eesti tagurlik kodanlus.

«Kalevipoja» kaitseks võtsid sõna eesti demokraatliku kultuuri esindajad eesotsas C. R. Jakobsoniga. Oma kirjutistes rõhutas Jakobson, et «Kalevipojast» võib eesti rahvas julgustust saada võitluseks saksa mõisnike vastu. Jakobson avaldas oma «Kooli lugemise raamatus» katkendeid «Kalevipojast» ja tsiteeris eepose värsse «Sakala» juhtkirjades ja artiklites. Ta pidas eestlaste rahvavanemaid Kalevite järeltulijaiks. Jakobson kirjutas oma teo-

ses «Kolm isamaakõnet»: «Seesugusel rahval aga, kelle pärast tema seitsmesaja-aastast vangipõlve veel seesugune keel ja veel seesugused laulud suus on, nagu nad meil «Kalevipojas» kokku on pandud, — seesugusel rahval, ütlen ma, on tõesti kord ka paremad ajad, on üks valguse aeg olnud...» See mineviku idealiseerimine oli rahvusliku liikumise ajal mõistetav, niiviisi kujutati saksa ristirüütleid eestlaste vabaduse röövijatena.

L. Koidula nimetas eepose autorit «Kalevipoja laulu loojaks» ja «meie rahva lauluisaks». Ta leidis, et eesti rahvas võib uhke olla oma kangelaseepose üle, mis talle ennustab paremat tulevast elupõlve. A. Reinvald ja J. Kunder tutvustasid «Kalevipoja» sisu rahvale, avaldades eepose sündmustiku kohta ülevaateid brošüüridena. Oma ülevaates kirjutas A. Reinvald kiitvalt: «Kalevipoja laul on üks ütlemata sügav laul... Tema ilmumisel pidid nüüd meie rahva põlgajad punastama, ja ei jõudnud mitte uskuda, et meil nii suur ja sügav vaimuvarandus on.» J. Hurt ja M. Veske said «Kalevipoja» lugemisest õhutust eesti rahvaluule kogumiseks. «Minu huvi eesti rahvalaulu vastu omandas «Kalevipoja» kaudu uut elu ja aiva uut jõudu,» kirjutab Hurt. «Kalevipoega» suhtusid sügava lugupidamisega eesti kriitilised realistid ja proletaarsed kirjanikud. E. Vilde võttis õpilasena «Kalevipoja» kreiskooli kaasa ja luges seda tundides.

Mõju ja tähtsus. «Kalevipoeg» on andnud loomisinspiratsiooni ja -ainet paljudele eesti heliloojaile ja kunstnikele. Eepose laulukatkendeile on loonud mitmed heliloojad viisid (K. A. Hermanni «Isamaa ilu hoieldes», «Kuku sa, kägu, kuldalindu» jt. K. Türnpu «Troost», M. Härma «Enne ja nüüd» jt.). Skulptuurteostest väärivad nimetamist A. Weizenbergi «Kalevipoeg» ja «Linda» ning A. Adamsoni «Kalevipoeg ja Sarvik», maali alal — Kristjan Raua Kalevipoja-ainelised tööd.

Nõukogude võimu aastail on «Kalevipoeg» omandanud suure populaarsuse. Eepos ilmus 1951. a. uue väljaandena ja 1953. a. Fr. R. Kreutzwaldi «Teoste» sarjas kümneisse tuhandeisse eksemplaridesse ulatuvas tiraažis. Eesti nõukogude kunstnikud A. Hoidre, O. Kangilaski ja R. Sagrits on joonistanud teosele «Kalevipoeg» illustratsioonid. Eepose teemal lõi helilooja Eugen Kapp koreograafilise poeemi «Kalevipoeg». Kaks korda on «Kalevipoeg» ilmunud uues venekeelses tõlkes ja on seega tuntuks saanud ka teistele Nõukogude rahvastele.

Eesti rahva eepose ilmumise sajanda aastapäeva puhul (1961) avaldati kunstnik E. Okka poolt maitsekalt illustreeritud «Kalevipoja» iluväljaanne 40 000 eksemplaris. Ühtlasi ilmus trükist «Kalevipoja» tekstikriitiline väljaanne kahes köites (1961—1963).

«Kalevipoeg» on väljapaistev teos eesti rahvuslikus kirjanduses XIX sajandi kolmandal veerandil. Ta on eesti rahvuslik suurteos, mille ained lähtuvad rahvaloomingust ja mis on tihedasti seotud eesti rahva minevikuga, tema ajaloolise võitlusega.

«Kalevipoja» väljaannete tiitellehti.

Eesti rahvaeepos on algusest peale oma võitleva sisuga mobiliseerinud oma rahvast võitlusele rõhujate vastu. «Kalevipoeg» on aastakümneid innustanud eestlasi koondama võitlusjõude, et vabaneda ekspluateerijaist mõisnikest ja kodanlastest. See teos õhutas eesti töötavat rahvast võitlema hitlerlike röövvallutajate vastu ka Suure Isamaasõja aastail.

«Kalevipojas» on peakuju kaudu leidnud kehastust eesti rahvas oma iseloomu, töö ja võitlusega, oma arusaamade, püüdluste ja igatsustega, oma sügava patriotismitunde, vapruse ja aususega. Eepos kajastab eestlaste sajanditepikkust võitlust võõraste sissetungijate vastu ja äratab eesti rahva hulgas vabaduspüüet.

«Kalevipoeg» on eesti progressiivse rahvusliku kirjanduse ja kultuuri alussambaks. Tema otsesel eeskujul hakati eesti rahvalaulude värsivormi ja stiililisi iseärasusi kasutama kunstlüürikas, kusjuures eesti rahva muistset vabaduspõlve ning võitlust saksa röövvallutajate ja orjastajate vastu asuti käsitlema ajaloolistes töödes, nagu C. R. Jakobsoni «Kolmes isamaakõnes» ja E. Bornhöhe ajaloolistes jutustustes. Suurt hoogustavat mõju avaldas «Kalevipoeg» eesti rahvaluule kollektiivsele kogumistööle.

«Kalevipoeg» on eesti rahvaloomingut ja kirjandust tutvustanud paljudele rahvastele. Eesti rahvaeepos on ilmunud tervikteosena saksa, vene, soome, tšehhi, ungari ja läti keeles. Üksikuid laulukatkendeid ja sisu ülevaateid «Kalevipojast» on avaldatud rootsi, taani, prantsuse, inglise, itaalia, hispaania, poola, leedu, ukraina, juudi, esperanto jt. keeltes.

Nõukogude inimesed hindavad «Kalevipoega» kui väljapaistvat kunstiteost, mis oma sügavate ideedega ja optimistliku elutunnetusega omab tänapäevalgi suurt edasiviivat tähtsust. Rahvaeepos innustab eesti töötavat rahvast väsimatule ülesehitavale tööle.

«Kalevipoeg» on eesti kirjanduse esimeseks teoseks, mis kuulub maailmakirjanduse varasalve.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID.

1. Iseloomustada Fr. R. Kreutzwaldi vaateid ja ühiskondlikku tegevust.
2. Kirjeldada Kreutzwaldi loomingulist tööd «Kalevipoja» koostamisel ning väljaandmisel.
3. Missugused «Kalevipoja» ained pärinevad: 1) rahvajuttudest, 2) rahvalauludest ja 3) soome eeposest «Kalevala»?
4. Missugusel ajaloolisel epohhil arenevad «Kalevipojas» kujutatavad sündmused? Nimetada, missugused sündmused langevad eepose 1) ekspositsiooni, 2) sõlmitusse, 3) kulminatsiooni ettevalmistavasse ossa, 4) kulminatsiooni ja 5) katastroofi. Arutleda laulukatkendi «Tänasida toimetusi» ideelist sisu.
5. Esitades näiteid eeposest iseloomustada Kalevipoega. Missuguste karakteriomadustega on Kalevipoja vanemad? Iseloomustada laulukatkendite järgi Kalevipoja vastaseid: Sarvik-taati ja röövvallutajaid raudmehi.
6. Leida «Kalevipojast» üksikepisoode ja laulukatkendeid, milles väljendub 1) orjuse- ja rõhujatevastase võitluse idee, 2) loova töö idee, 3) kodumaa kaitsmise idee, 4) patriotismi idee, 5) eesti ja vene rahva sõpruse idee, 6) teadmiste omandamise idee.

7. Esitada näiteid kontrasti- ja gradatsioonivõtete kasutamise kohta «Kalevipoja» kompositsioonis. Kirjeldada lähemalt XX loo ülesehitust, tuues näiteid kontrasti, gradatsiooni ja ühtsuse kohta. Kirjeldada gradatsioonivõtete rakendamist laulukatkendis «Rannast tulnud raudalased».

8. Mis otstarve on «Kalevipojas» lüürilistel kõrvalepõigetel? Mille üle Kreutzwald neis mõtiskleb? Missuguseid kõne- ja lausekujundeid kasutab Kreutzwald looduskirjeldustes?

9. Leida «Kalevipojast» näiteid epiteetide, võrdluste, personifikatsioonide, metafooride ja hüperboolide kohta ja näidata, mis otstarve neil on. Leida näiteid «Kalevipoja» sõnavara ja arhailiste vormide kohta. Määrata «Kalevipoja» viie laulurea värsimõõt. Missugused ühised jooned esinevad «Kalevipoja» ja rahvalaulude stiilis, keeles ja värsimõõdus?

10. Missuguse hinnangu andsid eesti rahvuseeposele demokraatliku kultuuri esindajad C. R. Jakobson, L. Koidula ja A. Reinvald? Kirjeldada «Kalevipoja» levikut ja populaarsust nõukogude aastail. Missugust tähtsust omab «Kalevipoeg» eesti kultuuri ajaloos?

Fr. R. Kreutzwald folkloristina.

Kreutzwaldi rahvaluule-alane tegevus. Kreutzwald kogus koolipõlvest peale eesti rahvaluule materjale, töötas neid ümber ja avaldas trükis. Rahvaluule kogumistööle õhutas ta ka teisi, avaldades a. 1843 «Sipelga» I andes üleskutse rahvale. Kreutzwald kirjutab oma üleskutses: «Kes võib teadust anda, kas veel rahva hulgas on mõningad vanad ennemuistsed jutud ja regivärsilood liikumas? Kes selle peale... suusõnaga või kirja läbi võiks otsust anda, see teeniks enesele targema rahva tänu ja saadaks jäädava kasu.» Ta ise käis arstina pikematel rahvaluule kogumismatkadel, saades selleks ainelist toetust Vene Teaduste Akadeemialt.

Kreutzwald mõistis õigesti rahvaluule olemust ja selle ideelist sisu. Ta teadis neid sotsiaalseid põhjusi, mispärast rahvaluule oli rahvale lähedane ja meeldejääv. «Ühesugune töö ja orjus,» kirjutab Kreutzwald «Sipelga» II andes, «teeb laulu iga mehe kohaseks. Üks laulab praegu, teine kuulab pöösa tagant ja mõtleb: just kui minu lugu; ja teisel päeval oskab ta niisama osavalt kuuldud sõnu järele laulda.» Oma kirjutustes rahvaluulest näitas Kreutzwald, et rahva enda hulgast pärinevad laulikud ja jutustajad kurdavad mõisaorjuse ränkuse üle ning ennustavad rahvale inimväärsemat elu ja vabanemist orjusest.

Eesti rahvaluule parima tundjana koostas Kreutzwald eepose «Kalevipoeg» ja andis välja rahvajuttude kogumiku «Eesti rahva ennemuistsed jutud».

«Eesti rahva ennemuistsed jutud». Juba kauemat aega kogus Kreutzwald eesti rahvajutte, töötas rahvasuust ülestähendatud muinasjutud ja muistendid ümber vastavalt oma kirjanikuandele ning väadetele ja avaldas nad a. 1866 tervikliku kogumikuna pealkirja all «Eesti rahva ennemuistsed jutud». See koguteos sisaldab 43 muinasjuttu ja 18 lühemat muistendit. Kreutzwald kirjutab kogumiku eessõnas: «Meie rahval on hea kogu ennemuist-

«Eesti rahva ennemuistsete juttude» tiitelleht.

seid jutte ja neist võiks vist mitu raamatut täita, kui kõik tuttavaks saaks, mis praegu siin ja seal rahva keskel alles varjul elab...» Ta rõhutab eriti nende rahvajuttude tähtsust, mis kajastavad tõelist elu ja inimestevahelisi sotsiaalseid suhteid. «Mida enam ennemuistses jutus,» märgib Kreutzwald, «inimese loodud kombed, imeteost lugu pidamata, avalikuks tõusevad ja mitmes tükis tõsist elu üles näitavad, seda täielikum on jutu loomine.»

Kreutzwald mõistis rahvajutte õigesti, nähes neis talurahva elu, mõtete ja igatsuste peegeldust. «Ennemuistsetes juttudes» ilmneb, kuidas vaene orjatüdruk, kurnatud sulane, karjapoiss, vabadik või vaeslaps vabaneb oma jõu ja arukusega või õnneliku juhuse läbi orjusest ja ülekohtust ning leiab oma õnne. Selle kõrval taunitakse mõisnike, kiskjalike peremeeste ja õelate perenaiste varaahnust ja julma omavoli. Kreutzwaldi kui valgustaja-demokraadi sümpaatia kuulub vaestele ja rõhutuile, terava pilkega kujutab ta aga kurnajaid ja õeluse kehastajaid.

Muinasjutus «Puulane ja Tohtlane» mõistetakse hukka taluperemehe varaahnus. Selles kirjeldatakse, kuidas ihne peremees astub targa nõuandel ühendusse vanakurjaga, kellelt ta saab sulaseks Puulase ja tüdrukuks Tohtlase. Mõlemad teenijad ei tarvita toitu, aga suvel põuasel ajal tuleb nad ööseks likku panna, et nad ära ei närtsiks. Kui lepinguaja lõpul taotleb peremees Puulast ja Tohtlast edasi pidada, kaotab ta vanakurjale

oma tühise hinge. «See oli ahnele mehele palgaks,» märgitakse muinasjutu lõpul, «et ta ülekohtusel kombel oma rikkuse oli kokku pannud.» Ihne peremees ei jää millalgi kokkukraabitud varaga rahule, sest ta ahnusel pole piire. Sulased ja tüdrukud on talle vaid rikkuse soetajateks. Selle muinasjutu aineil on Jakob Tamm loonud ballaadi «Odavad orjad», milles samuti kujutatakse ahnet taluperemeest, kelle hukutab varakogumise kirg.

Muinasjutus «Kullaketrajad» kujutatakse lüürilises tundetoonis armastuse teemat. Kalevite suguvõsast pärinev kuningapoeg armub noorimasse kullaketrajasse neiusse, kes on juba aastaid kedranud lonkur nõiamoorile kuldlinadest lõnga. Õel nõiamoor moondab neiu vesiroosiks, aga kuningapoeg saab Soome targalt head nõu, kuidas oma armastatu taas inimeseks muuta, ja päästab peale oma tulevase kaasa nõiamoori küüsist ka tema kaks õde.

«Kullaketrajates» on varjatud kujul edasi antud rõhuja ja rõhutavate suhted. Muinasjutus kirjeldatud kullaketrajate töökamber meenutab mõisa ketrustuba, kus orjatüdrukud pikil sügis- ja talveõhtuil ketravad lõnga varaahnele ja tigedale mõisaprouale. Oma tulevikukujutlustes näevad ketrajad taluneiud armastatud külanoormehi kuningapoegadena, kes neid mõisaorjusest päästavad. Tigedale mõisaprouale on orjapiigad valmis mürgijuurest tehtud toitu andma, et see kiiremini kõngeks.

Vaadeldud eesti populaarsema muinasjutu aineil on helilooja E. Kapp loonud koreograafilise poeemi «Kullaketrajad».

«Ennemuistsete juttude» tähtsamaks teemaks on orjuse ja sellest vabanemise kujutamine. Muinasjuttudest järeldame, et Eesti külas olid kehvtalurahva rõhujaiks peale mõisnike ja pappide ka rikkad taluperemehed. Kurnajat taluperemeest kujutatakse kuradina ja sulaste ning teenijate talumatut elu nimetatakse põrguks. Kreutzwald rõhutab inimeste vabadusearmastuse suurust: nad kas ise vabastavad end rõhumisest või neid päästavad teised lähedased inimesed või head haldjad.

Muinasjuttudes vastandab Kreutzwald vaeseid ja rikkaid, töökaid ja laisku, ausaid ja petiseid, õiglasi ja ülekohtusi inimesi. Vaesed on tööarmastajad, nad täidavad kohusetruult oma ülesandeid ja omavad kõrget inimväärikusetunnet. Rikkad aga on kaasinimeste vastu julmad, õelad ja südametud, nad mõtlevad vaid omakasule ja suures ahnuses omandavad ülekohtusel teel rohkesti vara, mis aga ei suuda neid rahuldada. Muinasjuttudes saavutavad vaesed oma eluõnne, rikkad aga hukkuvad.

«Ennemuistsete juttude» põhjal selgub, et see, mis jääb inimestele tegelikus elus kättesaamatuks, teostub nende kujutlustes fantaasia varal loodud kangelaste kaudu. Muinasjuttude kangelased omavad hiiglaslikku kehajõudu, kiireid jalgu, teravat nägemist ja muid imetaolisi võimeid ning oskusi. Nad tunnevad linnukeelt, nii et linnud võivad neid abistada.

Muinasjuttude kangelased ei tunne millalgi puudust, sest tühjendamatu leivakott või kaevuvesi toidab neid ja õnnerubla pöördub omaniku taskusse tagasi. Neil kangelastel on üleloomulikud abimehed, kelle kaasabil nad võidavad oma vastased ja saavutavad eesmärgi. «Ennemuistsetes juttudes» näidatakse, et rahvas püüdis raskest sotsiaalsest seisundist vabaneda ja vähemalt kujutlusteski oma lootusi ja unistusi teostada.

Kreutzwald töötas küll rahvasuust kuuldud jutud ümber, neid temaatiliselt laiendades ja nende kunstilist kujukust tõstes, aga säilitas ideestikus ja kunstilise kujunduse vahendeis kõik rahvaloomingule iseloomulikud jooned. Seepärast kohtame «Ennemuistsetes juttudes» peamiselt neid motiive ja ideid, mis esinevad rahvasuust ülestähendatud eesti muinasjuttudes ja muistendites. Eesti rahvajuttude taoliselt on «Ennemuistsete juttude» keel rahvalik, ilmekas ja rikas rahvapärastest võrdlustest ning rahva kõnekäändudest.

Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistsed jutud» on esimene eesti rahvajuttude kogumik, mis oma demokraatlike ideedega ja rahvapärase keelega omas eesti proosakirjanduse arengus suurt tähtsust.

Fr. R. Kreutzwaldi proosalooming.

1840. a. ilmus Kreutzwaldi sulest eri raamatuna ta esimene pikem jutustus «V i i n a k a t k», mis oli loodud ühe saksa kirjaniku jutustuse eeskujul. Teoses võideldakse teaduslikele andmetele tuginedes joomise kui sotsiaalse pahe vastu, mis suurendas rahva viletsust.

Kreutzwaldi jutuloomingu paremik pääseb trükki 1850. aastail. Need on ühelt poolt allegoorilis-satiirilised jutustused, nagu «Reinuvader Rebane», «Kilplased» ja «Tuisulased»; teiselt poolt romantilis-realistlikud proosatööd kaasaja külaelust, nagu «Paar sammukest rändamise teed», «Videvik» jt.

Jutustuse **«Reinuvader Rebane»** (ilmus eri raamatuna 1850. a.) eeskujuna on kasutatud peamiselt saksa kirjanduse klassiku J. W. Goethe samanimelist teost, kusjuures sündmustik on kohandatud eesti oludele. Mõningad motiivid pärinevad eesti rebasemuinasjuttudest ja Kalevipoja-muistendeist. Loomade kaudu kujutatakse inimeste pahelisi omadusi.

Peakuju R e i n u v a d e r R e b a n e, Kurjasünnituse mõisa omanik, on ülekohtu ja vägivalla kehastaja, kelle mõrvarlikud teod kardavad päikesevalgust. Libeda keelega oskab Rebane oma kuriteod kuninga Lõukoera ees olematuks teha. Tema relvaks on salakavalus ja vale, ta toimib põhimõtte järgi, et «väikesed vargad puuakse võlla, suured tõstetakse tõlda». Niiviisi võidab ta kuninga poolehoiu: vastased heidetakse vangitorni, Rebane ise aga ülendatakse kuninga asevalitsejaks.

Rebase kuju kaudu mõistetakse hukka ka silmakirjalik usuline vagatsemine. Kord hakkab Rebane oma endisi patte kahetsedes jumalasõna-kuulutajaks, aga hävitab vagatsejana ühe kanapoja teise järel. Nii varjab ta valevagatsemisega oma roimi.

Jutustuse moto («Elajate majapidu, rändamise kuju, tegu / andvad õpetuse idu, näitvad peeglist sinu nägu») kui ka lõppsõna juhivad lugeja tähelepanu sellele, et loomade all tuleb mõista inimesi ja nendevahelisi suhteid. Nii on autor kujutanud Reinuvader Rebase, kuningas Lõukoera, karu Mesikäpa, hunt Kriimsilma ja teiste loomade all feodaalühiskonnas võimutsevaid rahva rõhujaid ja nende käsilasi.

Tsensor, kes mõistis teose feodalismivastast tendentsi, kärpis tublisti jutustust selle väljaandmise eel. Rahva seas sai «Reinuvader Rebane» väga loetavaks teoseks.

«Kilplased». 1857. a. ilmus Kreutzwaldi rahvaraamat «Kilplaste imevärklikud, väga kentsakad, maailmas kuulmata ja tänini veel üleskirjutamata jutud ja teod». Seegi teos on ümber töötatud samanimelise saksa raamatu järgi, lisatud aga mõningaid eesti-ainelisi motiive, nagu peatükid vana kirjaviisi tarvitamise kohta jne.

«Kilplastes» piitsutab Kreutzwald inimlikku rumalust, võhiklust ja narrust. Raamatu mahlakat satiiri iseloomustavad näiteks järgmised pildid: kilplased tassivad palke mäest alla, selle asemel et veeretada; nad ehitavad akendeta hoone ja teevad hiljem katset valgust kotiga pimedasse hoonesse kanda; kõrgel müüril kasvava rohu söötmiseks vinnavad kilplased lehma tema kaela ümber seotud köiega üles ja tapavad looma; eakas Kilpla-vanamees viib oma kolmekümneaastase poja kooli ja nõuab, et koolmeister ta mõne tunniga targaks teeks. Ajakohaseks pilkeobjektiks on vana kirjaviisi tarvitajad. Kreutzwald ütleb: «...mõni meie rahva soost sündinud mees... on üsna võõras ikkes hakanud vedama ja sest kütkest ennast

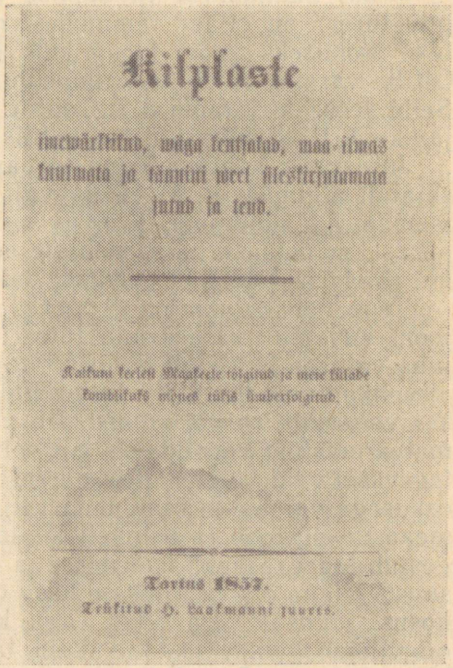
Kilplaste

imewärklikud, wäga kentsakad, maailmas kuulmata ja tänini weel üleskirjutamata jutud ja teod.

Tartus 1857.

«Kilplaste» tiitelleht.

enam ei oska päästa, mis rohkem kui kahesaja aasta eest keeletundmatud võõrad meie keele sarvi olid sidunud.» See pilge käib Jannseni pihta, kes vanast kirjaviisist põikpäiselt kinni hoidis.

Kreutzwaldi rahvaraamat sai kiiresti rahva hulgas loetavaks ja populaarseks teoseks. Sõna «kilplane» muutus nõmeda ja võhikliku inimese üldnimeks.

«Tuisulased». Satiirilises jutustuses «Tuisulased» (1859) naeruvääristab Kreutzwald põikpäid, kes sõdivad kõigi uuenduste vastu. Igaüks, kes söandab kivinenud tavade vastu toimida, aetakse tuisulaste poolt kui kärnane konn maalt välja. Kreutzwald rõhutab, et tagurluse eesotsas seisid pastorid ja usukultuse levitajad, nn. «Taara-hiie vahid».

«Tuisulastes» on satiiri teravik suunatud *vana kirjaviisi* tarvitajate vastu. Nende eesotsas seisavad ajalehed «Pärnu Postimees» ja «Talurahva Postimees». Jutustuses öeldakse nende ajalehtede toimetajate kohta allegooriliselt, et nad «tegid oma uutele postivankritele vanavärki nurgelised rattad» ja vedasid «targematele juba võõrdu jäänud vana risu ja koli rahvale».

«Tuisulased» on eesti esimene algupärane satiiriline jutustus, milles pilgatakse teravmeelselt ajast-arust läinud kommetest kinnipidamist ja tagurlikku mõtteviisi.

«Paar sammukest rändamise teed». Kreutzwaldi tuntumaks jutustuseks on «Paar sammukest rändamise teed» (1853). Jutustuse loomiseks andis kirjanikule tõuke ta noorema tütre Marie Ottilie varane surm, kelle mälestusele jutustus ongi pühendatud. Selle teose kirjutamisel on autor silmas pidanud ka saksa kirjaniku J. P. Richteri üht romantilist jutustust.

Jutustuses kohtame üsna tõepäraseid pilte eesti külaelust XIX sajandi algupäevilt. Meeldejäävalt kujutatakse teoses 1812. aasta isamaasõja sündmusi. Rahvas on hirmul prantslaste sissetungi pärast, peidetakse vara riisujate eest ja hingatakse kergendatult, kui saadakse teada, et vaenlase salakuulaja on külas tabatud.

Teose peakujuks on *Suntsi Mari*, temasse on kätketud jooni kirjaniku varasurnud tütre lühikesest elukäigust. Maris on juba varases lapsepõlves ühendatud nii lapselikud kui ka vanainimeselikud omadused. Ta on haruldaselt tark ja sõnakuulelik laps, kes vanemate soovid silmist ära mõistab. Mari südamlikku vanematearmastust võrreldakse vaikselt voolava jõega. Tema lemmiktegevuseks on kõigi kaitsetute eest hoolitsemine. Varase lugemisoskusega valmistab Mari oma vanemaile suurt rõõmu, juba seitsmeaastaselt koob ta usinasti kindaid. Kaheksandal eluaastal haigestub Mari raskesti leetritesse ja pääseb nagu imekombel surmasuust. «Kena õitsva lillekese kasv oli nüüd kui murtud; tema vaim kosus jõudsalt iga päev, aga kehake jäi kiduraks...» Mari on viieteistkümne-aastane, kuid ta on emal ja isal «igas tükis kõige targem nõuandja». Varakevadel aga tabab vanemaid valus lein — Mari sureb.

Kreutzwald kirjeldab Mari varaseid eluaastaid nukker-lüürilises tundetoonis. Esiplaanil on romantilised, õrnleebed meeleolupildid idealiseeritud noore kangelase lapsepõlvest, tema meeldivatest omadustest. Nukrus ja varase surma aimdus pääsevad mõjule juba alguses: «Tema armu- ja helduserikas süda oli väsimata kõigi vastu, kui oleks õhtu ligidust teadnud, mis teda armutööl ruttama sundis, et enne mineviku pimedat, mis siin koidu järel kätte jõudis, kõigega valmis saaks.» Eleegiline alatoon läbib kogu teost.

Kreutzwaldi jutustuses «Paar sammukest rändamise teed» esinevad kõrvuti romantilised elamuspildid ja tõetruud olustikukirjeldused. Möödunud sajandi 50-ndate aastate jutukirjanduses on vaadeldud jutustus väljapaistvaks saavutuseks, tähistades ühtlasi eesti romantilise proosaloomingu algust.

«Videvik». Kreutzwaldi jutustustest, milles ta käsitleb kaasaegset külaelu, on paremini õnnestunud «Videvik» (1854).

«Videvik» on kirjutatud raamjutustusena. Teose algus kirjeldab üksikut Hiiu talu, kus ümbruskonna rahvas käis sügiseti ja talviti videvikutundi pidamas. «Videviku» põhisündmused esitatakse vana Hiiu Käsperi jutustusena rahaaugu leidmisest.

Peategelasteks on tekkiva eesti maakodanluse esindajad, kolm kohalikku rahakamat meest — Arina aidamees, Kukla mölder ja Värtmetsa kubjas. Nad on kõik «meele ja südame poolest enam saksad kui talupojad». Kõrtsis ei seltsi nad lihtsate taluinimestega, vaid istuvad omaette kaubakambris, sest nende «paisunud rahapungad ei mahtunud kõrtsituppa teiste sekka».

Kõik need kolm külaisandat on varaahned tõusikud, kuid seejuures nürimeelsed ja harimatud. Ühine põhiloomus kisub neid ka häbi ja haleda sissekukkumise rappa. Kuid igaühel sellest kolmikust on ka isikupäraseid omadusi. Arina aidamees on uhke hoiakuga ja armastab teisi pilgata. Külapoisid nimetavad teda isandaks. Kukla mölder oma sinise ninaga mõjub juba väliselt eemaletõukavalt, tema pime usk rahaaukudesse reedab ohjeldamatut mammonakirge. Värtmetsa kubjas Villem on kiidukukk ja suurustleja. Hooplemishoos kordab ta järelejätmatult oma lemmikütlust: «Ma räägin igaühele tõtt, olgu saks või talupoeg; vana Villem neid ei karda, tema kukkur on raske, nagu kadunud härra ütles.» Joobnudpäi tahab kubjas oma tütart tädipoeg Hansule naiseks anda, et ta emanda nimetuse omandaks.

Peale nende kolme on jutustuses veel kaks tegelast, nimelt kupja tädipoeg Hans ja salapärane võõras «isand». Teoses öeldakse, et Hans on «peast varbani saksavärki mees, ilus hõbekeega taskukell karmanis ja laia hõbekaanega merevaigust piip suus». Sileda välimuse taga on aga «üks pool-hulgus», kelle käsi salamahti silmanähtavalt korjas, mis kätte puutus ja tasku mahtus». Võõras «isand» on salakaval kelm, kes Hansu kaasabil meeste rahakire lõkkele sütitab, neilt suure rahasumma ja väärisesemed välja petab ja parajal hetkel põgeneb.

«Videviku» tegelased on küllalt ilmekad esijoones oma kõne poolest, mis heidab valgust nende iseloomuomadustele. Kupja kõnes kajastub ta hooplemine, aidamehe sõnades avameelsus, möldri kõnes kergeusklikkus, Hansu ütlustes varjatud valelikkus ja «isanda» sõnades üleolekukindlus.

«Videviku» põhiideeks on tekkiva eesti maakodanluse rahaahnuse ja vaimupimeduse hukkamõistmine. Ühtlasi pilgatakse pimedat ebausku ja veendakse, «et midagi loodud kombe vastu ei või sündida».

Kompositsioonilt on «Videvik» küllalt terviklik. Teose ekspositsioonis tutvustatakse tegelasi nende omavahelises vestluses. Sündmustiku sõlmituseks on võõra «isanda» tulek ja Hansu soovitus «temaga sügavalt sõbrustada». Võõra isanda teesklev ja salapäratsev jutt piitsutab meeste rikkusejanu ja süvendab põnevust. Teose intriig jõuab pineva punktini, kui tekib kokkupõrge võõra «isanda» ja meeste vahel, kes peavad lunastushinda liiga kõrgeks ja löövad korraks kahtlema. Kuid rahakirg võidab kõhkluse. Järgneb koomiliselt esitatud rahakasti ülestõstmise stseen; mehed ootavad kummuli maas lamades käsku: «Toorokoll, tõsta kasti!», aga käsuandja «isand» on juba ammu tulise täkuga minema kihutanud. Sündmustik lõpeb teravdatud lõpplahendusega — meeste musta häbi ja ahastusega.

Jutustuse keelt ilmestavad ja rahvapärastavad rohked vanasõnad («Ega küsija suu peale lööda»), tabavad võrdlused («libedam *kui angerjas*», «kostis imeliku elaja mäkerdamine... *otsegu* vana *hambutu inimese jutt*»), piltlikud metafoorid («Siin *lõhkusin* mina... ühtepuhku viiulit»), onomatopoeetilised väljendid («seda ligemale jõudis *vuh! vuh!* minu selja taga») jne.

«Videvikus» on Kreutzwald õnnestunult ühendanud tõsielulise sündmustiku ja rahvaluulepärimused. Teos on parimaid näiteid eesti algavas jutukirjanduses.

*

Kreutzwaldi realistlikud ja rahvalikud jutustused, mis kalendrite kaudu ja eri teostena rahva hulgas populaarseiks said, on suure valgustusliku ja kirjandusliku tähtsusega.

Fr. R. Kreutzwaldi luulelooming.

Kreutzwald kirjutas oma varasemad luuletused ja ballaadid kreiskooliõpilasena Tallinnas, üliõpilaspõlves Tartus ja esimestel aastatel Võrus. Need luuleteosed olid kirjutatud saksa keeles.

Eestikeelseid värsse hakkas Kreutzwald looma ülikooliaastail. Tema üheks varasemaks trükis ilmunud luuletuseks on «Eesti lauluanne» (1846). Selles laulus kõneleb Kreutzwald eesti luule ülesandest kaugeist minevikupäevist kuni kaasajani. Muiste oli luule õitseaeg, siis äratas laul rahvast rõõmule. Tulid võõrad

vallutajad ja tõid kaasa kurnava orjuse, sõja ja nälja, aga orjapõlve kurjus ei suutnud laulu kaotada:

Kuid orjapõlve kurjus ei viltupeade nurjus
polnd laulu kaotanud: vist sule laulul suud.

«Sõda». 1854. a. ilmus rahvalaulu stiilis poeem «Sõda», milles Kreutzwald valgustab vastalanud Krimmi sõja sündmusi. Laulik jutustab, kuidas Türgi-, Prantsus- ja Inglismaa on röövellikult Venemaale kallale tunginud, et rahu- ja õnnepõlve rikkuda, mis «vene kotka tiiva varjus / eesti rahval osaks olnud». Ta meenutab endisi aegu, mil Eesti ala oli enne liitumist Vene riigiga sõdade tallermaaks:

Polnud Eesti vanal põlvel
muud kui pikki piinamisi,
vaga vere valamisi ...

Seepärast ta õhutabki purustama suure Venemaa kolme vaenlast — Türgit, Inglise kiili ja Prantsuse parmu:

Võta Türgi tutist kinni ...
kägista siis kiilipoega,
puista parmu pilla-palla,
et neil kolmel verekoeral
sõjamõtted meelest kaoks.

Luuletaja pöördub Viru- ja Harjumaa meeste poole üleskutsega kerised kuumaks kütta, vihad hauduma panna ja vemblad vettima viia, et kui prantslased ja inglased peaksid tulema, saaksid nad kohe Harju sauna maitsta. Ent vaenlasi manades kipub Kreutzwald vastukaaluks tsarismi ja keisrit ülistama.

Hinnatav on kodumaa kaitsmise ja eesti ning vene rahva ajaloolise sõpruse idee, eesti rahva mõistmine Vene riigi rahvana, kelle huvid nõuavad riigi kaitsmist vaenlaste vastu. Teose ideeks on sõja hukkamõistmine ja rahu kõrge hindamine.

«Angervaksad». Kreutzwald avaldas 1861. a. oma esikvärsikogu «Angervaksad», milles leidub üks algupärane luuletus «Viru laulik» ja Schilleri ning Goethe luuletuste tõlkeid. Luu-

Sõda.
Wiru wana Laulikn
Poeemi «Sõda» tiitelleht.

letus «Viru laulik» hindab kõrgelt loomingulist tegevust. Kellele on lauluannet antud, see asugu oma luuleloominguga maailmast paha lepitama; lauliku ülesanne on inimeste murevaeva vähendada, neid lohutada ja vaimu sütitada.

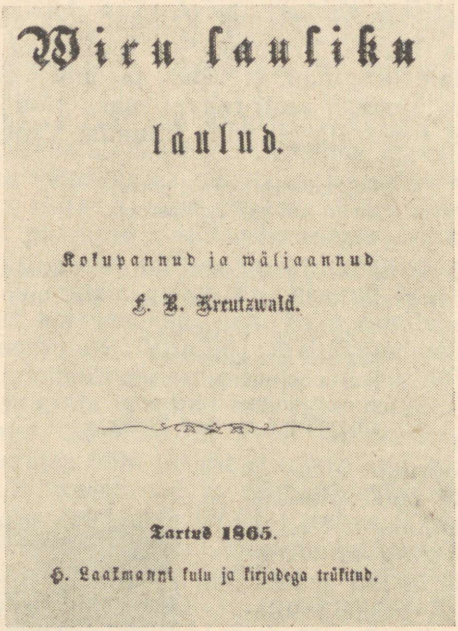
Wiru lauliku

laulud.

Kokkupannud ja wäljaannud

F. R. Kreutzwald.

Tartus 1865.

H. Laakmanni kulu ja kirjadega trükitud.

«Viru lauliku laulude» tiitelleht.

«Viru lauliku laulud» (1865). Sellesse kogusse on autor koondanud oma algupärased luuletused ja värsitõlked. Kesksel kohal on selles värsikogus isamaa-armastuse teema, eriti luuletustes «Priiusele» ja «Esimene laul».

Ood «Priiusele» (W. Hauffi järgi) ülistab vabadust. Igatsus vabaduse järele on luuletaja põues tärganud juba noorusaastail ning nüüd lõkkele löönud. Oodi värssidest heliseb saabuva õnnepäeva lootus:

Mis kõrv mul oli kuulnud vanast põlvest,
kui Eesti maast ja rahvast räägiti, — — —
mis silm mul nägi orjakütke sõlmest,
kuis pärispõlves rahvast piinati —
ma tundsin sest, et süda õhkus sooja:
ei ole õnnepäev veel läinud looja.

Luuletaja on oma salamõtteid hädas, õnnes ja südant paisutavas lootuses avaldanud oma kandlele, millega ta on ülistanud

vabadust. Ta loodab, et ühes orjuse kadumisega vabaneb rahvas ka vaimukütkeist.

Luuletuses «Esimene laul» (Houwaldi järgi) on kujutatud armastust emakeele vastu. Kõigi teiste keelte kõrval on kätkis omandatud emakeel unustamatu ja armsaim. Luuletaja suurimaks sooviks on luua laule, millest heliseb «eesti hääl».

Kreutzwaldi looduslüürika paremiku moodustavad luuletused «Laul» ja «Kevade».

Üldtuntuks on saanud Kreutzwaldi luuletus «Laul» («Ma teretan sind, hommik»), mille autor on saksa kirjaniku Houwaldi luuletuse järgi meisterlikult ümber luulendanud. Luuletus algab elevusrikkas meeleolus, mis laulikut on vallanud kauni suvepäeva hommikul. Ta elamuste ülevust väljendavad rõhutatud retoorilised pöördumised, millega ta tervitab suvehommikut, metsakohinat ja sinitaeva võlvi. Lauliku südamel pakitseb küsimus, kas temagi võib suveilust osa saada.

Ma küsin, õrnad lilled:
Kas mulle õitsete?
Ma küsin, linnukesed:
Kas mulle laulate?

Edasi küsib luuletaja endalt, kes tema muredest osa võtab ja kes temalt küsib, kas ta ise ka kellelegi teisele laulab. Laulik leiab, et vaevalt keegi teda tervitab, ja ergutab end rõõmsasti laulma, «ehk küll ei sunnita».

Luuletuse «Laul» peaideeks on näidata, et luuletajale on loominguline tegevus niisama oluline ja iseloomulik kui lillele õitsemine ja linnule laulmine. Laulik peab selgi puhul looma, kui ta luuleinspiratsioon on tekkinud tema enda tunnete ja mõtete ajel, ilma et teda keegi selleks oleks sundinud. Lauliku vahelduvad meeleolud ja arutlused on luuletuses «Laul» rohkete retooriliste pöördumiste ja küsilausete varal kujukalt esile tõstetud.

Looduslaulus «Kevade» (Lenau järgi) esineb kevad, «suve kaunim poega», isikustatuna. Ta vabastab jõed talvekütkeist, veetleb muruema lahkelt naerma, lilled õitsema ja linnud laulma.

Ta saadab oma lahked huuled
küll orgu, mäele:
«Ma olen tulnud; viige, tuuled,
see sõnum kõigile!»

Kreutzwald on loonud ka rea armastusluuletusi, nagu «Enne ja praegu», «Närtsind lillele» jt. Luuletuses «Enne ja praegu» (Lenau järgi) elustab laulik mälestusi möödunud noorusest. Ta kõnnib heldinult noorpõlveradadel ja nukrutseb selle üle, et ta ühes noorusega on kaotanud oma armastuse. Eleegilises luuletuses «Närtsind lillele», mis on loodud kaeblikus leinameeleolus, mälestab laulik kurbusega oma vara hauda varisenud noorusarmastust:

Oh puistke, tuuled, lilleriismed
mu armastuse põrmule,
kus ükskord väsind sammud viimsed
mind viivad vaikse rahusse.

Kreutzwaldi «Viru lauliku lauludel» on teedrajav tähtsus eesti luule arengus. Selle värsikogu lauludega levisid patriootilised motiivid eesti luulesse ja loodus- ning tundelüürika sai alguse.

Luuletused ajalehe- ja kalendrilisades ning kirjades. Oma hilisemad luuletused avaldas Kreutzwald ajalehe- ja kalendrilisades. Mõned ta laulud, nagu pühendusluuletus Koidulale, leiduvad tema kirjades. Need luuletused on hiljem ilmunud «Viru lauliku laulude» uutes väljaannetes (1926, 1953).

Kreutzwaldi pühendusluuletuses «L y d i a J - l e» väljendub siiras ja elamuslik armastustunne.

Laulik leiab, et noorusarmastus aitab vanadusaastail, mil tunded on taltunud, meenutada endist kevadist ilu, «kuis kõik lilled õilmenarmas / õhkasivad: armas! armas!». Selles luuletuses on armastustunne väljendatud siiralt ja elamuslikult.

«I s a m a a l a u l u s» õhutatakse eesti mehi isamaale truudust hoidma. Ta meenutab neid aegu, mil eesti sõjamehed võitlesid Lembitu juhtimisel võõraste vallutajate vastu. Raskused ja viletsused painutasid küll eestlaste selja küüru, aga ei suutnud «rahva tugevat kändu» murda. Laulik märgib luuletuse lõpul, et «sajanditepikkused rahva kannatused kohustavad igaüht isamaa eest võitlema ja surema:

Ei kuskil laia ilma peal
sul õitse kohta muud,
siin pead sa elus võitlema,
siin andma surmal suud.

Kreutzwald on avaldanud ajalehtedes värsivormis mõttelaaste ja kalendrilisades kuusalmikuid. Tema mõtteluuletused piitsutavad kaasaja pahesid ja väärnähtusi, õhutavad haritlasi võitlema rahva olukorra parandamise eest ja ründavad teaduse vaenlasi. Eriti taunitakse selleaegses ühiskonnas kehtivat ebaõiglust:

Nägin a u s a i d põlgtud põlves,
nägin k e l m e kõrguses.
Ausal pole rahavara —
mehe hind — ei rikkuses.

Kreutzwald oli esimene eesti tuntuim luuletaja, kes kirjutas isamaa-, loodus-, armastus- ja mõtteluuletusi. Ta kirjutas küll enamiku oma lauludest võõrastel eeskujudel, aga oskas luuletuste laenatud tunde- ja mõttesisu meisterlikult ümber luulendada. Kreutzwaldil tuli palju vaeva näha, et veel kujunemata eesti kirjakeele kaudu väljendada poeetilisi kujutlusi vajaliku kunstilise kujukusega värsivormis. Nii mõnigi kord lühendas ta sõnu, et saavutada luuletustes korrapärast värsimõõtu ja täiskõlalisi riime, nagu *muist'* (muiste), *praeg* (praegu), *ra'alt* (rajalt), *kats'ke* (katsuge), *põlgtud* (põlatud) jne.

Paljudes luuletustes kasutas Kreutzwald eesti rahvalaulude vormielemente. Mõned pikemad luuletused ja poeemi «Sõda» on ta

Fr. R. Kreutzwaldi teoste väljaandeid Nõukogude Eestis.

otseselt rahvalaulu vormi valanud. Lühemates luuletustes on tarvitatud üksikuid rahvalaulu vormielemente, nagu neljajalgset trohheilist värsimõõtu («Annetuseks», «Viru laulik» jt.), algriimi («Sõber, kes sa sündind Simson, / lõhu eesli lõualuuga: / eest kõik rahva eksitajad, tagant nende takistajad») jm. Kreutzwaldi luuletustes esineb rohkesti romantilisele luulele omaseid stiilielemente, nagu piltlikke kõnekujundeid ja tunderõhulisi pöördumisi ning küsilauseid, mis muudavad tema luule väljenduse kujundirikkaks ja elamuslikuks.

Oma luuleloominguga algatas Kreutzwald eesti lüürika pealiigid, nagu isamaa-, loodus-, armastus- ja mõtteluule. Kasutades oma luuletustes rahvalaulude eeskuju, rajas ta eesti kunstluule rahvusliku vormi traditsioonid.

Fr. R. Kreutzwaldi teoste väljaandeid Nõukogude Eestis.

Kreutzwaldi loomingu tähtsus eesti kultuuri ajaloos.

Fr. R. Kreutzwald on suurim kuju XIX saj. eesti kirjanduses. Ta pani aluse eesti demokraatliku kultuuri rahvuslikele traditsioonidele ja avaldas virgutavat mõju rahva vabadusliikumisele.

1. Kreutzwald on eesti rahvusliku kirjanduse rajaja. Ta koostas eepose «Kalevipoeg», andis välja «Eesti rahva ennemuistsed jutud» ning lõi rea proosatöid ja luuletusi. Kreutzwald ammendas oma teoste ainestiku ja vormirikkused peamiselt rahvaloomingust. Sealt laenas ta ka sügava demokratismi, humanismi ja rõhujatevastase võitluse ideestiku, mis on omane tema

Fr. R. Kreutzwaldi monument Võrus.

loomingu paremikule. Tema rikkalik kirjanduslik looming sai äratavaks eeskujuks kaasaegsetele ja järgnevatele kirjanikele kogu rahvusliku liikumise aja kestel.

2. Oma jutustustega pani Kreutzwald aluse eesti proosaloomingule, mis kajastab tähtsaid sotsiaalseid teemasid. Eesti jutukirjanduses levis kaasaja tegelikkusest pärinevate ainete allegoorilis-satiiriline ja romantilis-realistlik käsitlusviis.

3. Kreutzwaldil on väljapaistvaid teeneid ka eesti luule alal. Ta patriootilised luuletused, loodus- ja armastuslaulud ning mõttesalmikud, ehkki nad on loodud peamiselt saksa luule eeskujul, said eesti rahvusliku lüürika arengut hoogustavaks tõukejõuks.

4. Kreutzwaldi otsesel mõjul ja virgutusel kujunesid rahvusliku liikumise ajal väljapaistvaiks luuletajaiks ja kirjanikeks L. Koidula, C. R. Jakobson, A. Reinvald, M. Veske, J. Kunder

jt. «Kui me lauliku ja kirjaniku Kreutzwaldi nime nimetame, siis nimetame... selle mehe nime, kes eesti vaimuelu ülestõusmise hommiku on toonud,» kirjutab Kunder.

5. Kreutzwald rajas ka eesti folkloristika. Oma üleskutsete ja kirjadega õhutas ta rahvaluule kogumist ja selgitas rahvaloomingu väärtust. Rahvaluule ainetel loodud teostega näitas ta, et tõeline rahvuslik kirjandus peab põhinema rahvaloomingul.

6. Kreutzwald on eesti kirjakeele kujundajaid ja rikastajaid. Tal on suuri teeneid võitluses vana kirjaviisi vastu ja uue kirjaviisi võidulepääsu eest. Ta rikastas eesti keele sõnavara.

7. Kreutzwald on eesti väljapaistev valgustaja XIX sajandil. Oma rohkete publitsistlike töödega ja ulatusliku ühiskondliku tegevusega aitas ta rahvahulkade hariduslikku taset tõsta ja poliitilis-majanduslikku olukorda parandada. Kõrge tunnustuse Kreutzwaldi ühiskondlik-kirjanduslikule tegevusele andis C. R. Jakobson, kirjutades: «Ma pean tunnistama, et ma Kreutzwaldi terve maailma inimestest kõige enam hindan.»

Nõukogude võimu aastail on Kreutzwaldi looming ja tema kultuurhariduslik tegevus saanud kõrge hinnangu ning austuse osaliseks. Suureks pidupäevaks kujunes tema 150. sünnipäeva tähistamine 1953. a. Sel puhul ilmus rohkesti uudisväljaandeid Kreutzwaldi teostest eesti ja vene keeles, uurimusi tema tööst ja loomingust, koostati tema elu ja tegevust kujutav dokumentaalfilm ja korraldati arvukalt pidulikke koosolekuid nii Eesti NSV-s kui ka vennasvabariikides.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID.

1. Kirjeldada orjuse ja sellest vabanemise teema kujutamist Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistsetes juttudes». Mis oli ahne peremehe unistuseks ja taotluseks muinasjutus «Puulane ja Tohtlane»? Kuidas suhtus rahvas ihnsasse peremehesse muinasjutus «Puulane ja Tohtlane»? Iseloomustada kullaketrajaid neiusid ja nõiamoori («Kullaketrajad»). Selgitada, kuidas Kreutzwald kujutab «Kullaketrajais» rõhuja ja rõhutavate suhteid.

2. Missuguseid sotsiaalseid pahesid piitsutab Kreutzwald jutustuses «Reinuvader Rebane»? Mida naeruvääristab ta «Kilplastes»? Iseloomustada Kreutzwaldi satiiri, millega ta piitsutab vana kirjaviisi tarvitamist ja aegunud kommetest kinnipidamist «Tuisulastes». Missuguseid kõne- ja lausekujundeid kasutab Kreutzwald Suntsi Mari iseloomustamisel jutustuses «Paar sammukest rändamise teed»?

3. Iseloomustada «Videvikku» kui raamjutustust. Missuguseid kunstilise kujunduse vahendeid kasutab Kreutzwald «Videviku» tegelaste iseloomustamisel?

4. Leida poeemi «Sõda» ideestik. Kirjeldada patriootilise teema käsitlust luuletustes «Priiusele» ja «Isamaalaul» («Oh, maamees, hoia isamaal'»). Iseloomustada luuletaja ülesannet luuletuste «Viru laulik» ja «Laul» («Ma teretan sind, hommik») järgi. Missuguseid kõne- ja lausekujundeid kasutab Kreutzwald luuletustes «Priiusele» ja «Ma teretan sind, hommik» isamaa-armastuse ja luuletaja ülesande esiletõstmiseks?

5. Iseloomustada Kreutzwaldi loomingu tähtsust eesti rahvusliku kirjanduse rajamisel. Missuguseid teeneid on Kreutzwaldil eesti folkloristikas ja kirjakeele arendamisel?

LYDIA KOIDULA

(1843—1886)

ELULUGU JA KIRJANDUSLIK TEGEVUS.

Lapsepõlv. Lydia Koidula, eesti isamaaluule ja näitekirjanduse rajaja, on sündinud 24. detsembril 1843. aastal Pärnu maakonnas Vändra kihelkonnas (praegu Pärnu rajoonis). Ta isa Johann Voldemar Jannsen pärines põlisest eesti talupojaperekonnast, kes olid Vändras töötanud saeveskipidajatena, möldritena ja kõrtsmikena. Jannsen, kes varakult oma isa kaotas, pidi karjapõlves ja talusulase ametis võõraid taluperemehi teenima. Pärast kihelkonnakooli lõpetamist sai ta hea lauluande ja väljapaistvate teadmiste tõttu Vändra kantriks[1] ja vallakooliõpetajaks, hiljem aga köstriks ja kihelkonnakooli-õpetajaks. Tulevase luuletaja ema oli rahvuselt sakslane.

Lapsepõlve veetis Koidula köster-kooliõpetaja väikekodanlikus kodus, kus kõnekeelena kasutati enamasti saksa keelt. Eesti keele omandas ta talurahva lastega mängides ja oma isalt selles õpetust saades. Esimestel eluaastatel kiindus Koidula eriti oma isapoolsesse vanaemasse Mallesse, kes leelutas talle eesti rahvalaule ja jutustas muistendeid talurahva elust. Tulevase luuletaja vaimsetes kalduvustes ja välimuseski oli vanaema Mallega palju ühtelangevaid jooni.

[1] eeslauljaks.

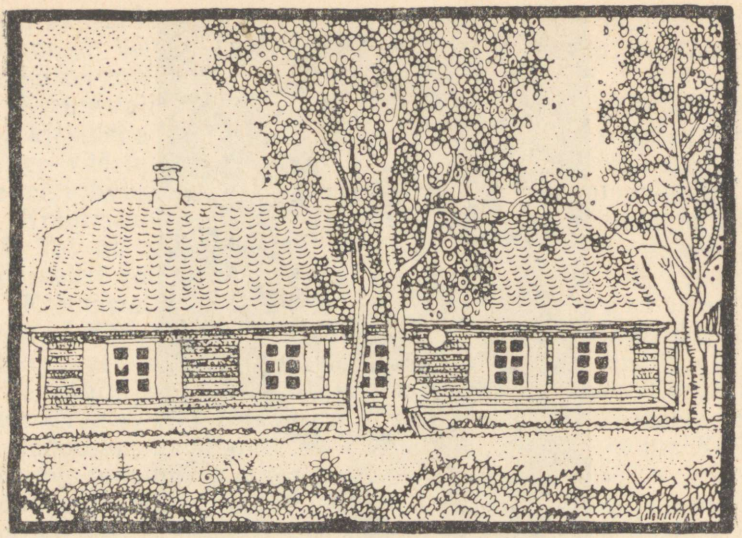

Pärnu Ülejõe koolimaja.

Koidula kirjanduslikud huvid tärkasid õige vara. Juba viieaastasena pöördus ta oma isa poole, kes parajasti «Sõnumitoojat» kirjutas, küsimusega:

«Isa, pai isa, kellele sa kirjutad?»

«Ma kirjutan eesti rahvale, mu laps, nende rõõmuks ja õpetuseks,» vastas Jannsen, «mine sa jälle ema juurde kanni tegema...»

«Aga isa, kui sina pisukeseks jääd ja mina suureks saan, kas lubad mindki neile kirjutada ühe tillukese raamatu, isa, kas lubad?»

«Ja muidugi, mu laps, sina oled ju eesti lapselaps, kes sulle siis seda keelab.»

Vändra köstrimaja, luuletaja kasvukoht, asetses looduslikult kaunis ümbruses. Kaunis loodus sisendas Koidulale varakult kiindumust lilledesse ja metsapuudesse. Veel neiuna mäletas Koidula, et ta on kuuske lapsest saadik kalliks pidanud. Võib arvata, et üldlauldav rahvalik luuletus «Meil aia-äärne tänavas» kajastab, hoolimata selle võõrast algupärast, ka Koidula lapsepõlvemeeleolusid Vändra köstrimaja-äärseilt mängumailt.

1850. aasta varakevadel asus Jannsenite perekond elama Pärnu Ülejõele, kus Jannsen sai vastasutatud algkooli juhatajaks ja õpetajaks. Ülejõe koolimaja, kus Koidula veetis oma noorusaastad, asetses Pärnu jõe paremal kaldal, kaskedealuse maantee ääres. Koidula ergas loodusetunnetus sai siin uut toitu. Ta vaatles koolimaja ees salapäraselt sahisevaid kaski, kindlus-

valliga piiratud Pärnu keskaegset südalinna, mis paistis üle jõe, ja koolimaja aias õitsvaid lilli, mille eest hoolitsemine oli jäetud tema hoolde. Koidula väljapaistvad vaimsed võimed ilmnesid juba enne kümnendat eluaastat. Ta olnud väga taibukas ja etendanud teiste lastega mängides juhtivat osa. Vana amm silitanud Koidula pead ja ütelnud: «Terane laps!»

Algõpetuse lugemises, kirjutamises ja aritmeetikas omandas Koidula oma isalt. Nüüd võis ta jutukesi ette lugeda oma nooremale õele ja vendadele, kes sageli jäid tema järele vaadata.

Kooliaastad. Kümneaastaselt astus Koidula Pärnu Kõrgemasse Tütarlastekooli, kus ta õppis kuni 1861. aasta detsembrini. Selles saksa õppekeelega tütarlastekoolis kuulus Koidula nii teadmiste kui ka hoolsuse ja käitumise poolest parimate ja eesrindlikemate õpilaste hulka. Ta koolikaaslasteks olid tütarlapsed aadlike, ametnike, kaupmeeste, käsitööliste ja mõne jõuka talupoja perekonnast.

L. Koidula koolipõlves.

Kooli õppeprogrammides seisid esikohal keeled — saksa, prantsuse ja vene keel, mille vastu Koidula suurt huvi tundis. Kirjandustundidest pärineb tutvus maailmakirjanduse klassikute teostega. Tulevast luulemeistrit paelus iseäranis lüürika.

Koidula kirjanikuanne avaldus kooliaastail õnnestunud kirjandeis, mis loeti kogu klassile ette. Kirjandusõpetaja tähendas talle: «Siin sa näitad, mis võid.» Oma esimese tundelaulu kirjutas ta kolmeteistkümne-aastasena.

Peale keelte ja kirjanduse õppis Koidula tähelepandava kiindumusega ajalugu, maateadust, loodusõpetust, joonistamist, käsitööd ja ilukirja. Hoolsa harjutamise teel omandas ta ilukirjatundides piltilusa käekirja, milles on kirjutatud tema teosed ja kirjad ning mille ilu ülistavad ta kaasaegsed kirjanikud.

Õpilaskoorist võttis Koidula osa parima lauljana, tal oli ilus meloodiline hääl ja musikaalselt teritatud kõrv. Muu hulgas laulis ta õpilaskooris emaarmastust tulvavat saksakeelset laulu «Emasüda». Selle laulu eeskujul kirjutas Koidula aastate pärast oma üldtuntud luuletuse «Emasüda» («Üks paigake siin ilmas on»).

Koidula ema oli mõnikord haige ja viibis Tartu haiglas ravil.

Sel ajal jäi osa majapidamise ja lastekasvatamise ülesandeid Koidula kui vanima tütre kanda. Ta oli ema asendajana väga töökas, abivalmis ja ohvrimeelne, püüdes oma õe ja vendade heaks teha kõik, mis suutis.

Koidula seisis Pärnu-ajastul tihedas kokkupuutes talurahvaga, kes tihti külastas Ülejõe koolimaja. Ta oli elavalt huvitatud kohalike talupoegade ja kalurite tööst ja elutingimustest. Kui Jannsen korraldas kibedal põllutööhooajal Ülejõe koolile kuuluvatel põldudel heinaniitmise või viljakoristamise talgud, oli ka Koidula talguliste ridades. Teda nähti ristikheinapõllul loogu võtmas ja rukkipõllul sirbiga rukist lõikamas. «Panin aga kord ema äraolekul ise tubli talgu toime, kusjuures hästi tähtsat perenaise-osa etendasin ja enesele kogu naiste poolt kohustavaid viisakusi lasksin ütelda oma perenaiseosavuse kohta,» kirjutab Koidula oma õele.

1861. aasta detsembrikuus lõpetas Koidula Pärnu Kõrgema Tütarlastekooli parima lõputunnistusega, millel kõik õppeained olid hinnatud väga headeks. Kindlad teadmised ja hea oskuse omandas ta saksa ja prantsuse keeles, saksa kirjanduses, ajaloos, ilukirjas ja joonistamises, millised õppeained seisid tütarlastekoolis esiplaanil. Koidula sai sellega kõrgeima hariduse, mida sel ajal Baltimail tütarlastele anti.

Järgmisel aastal õiendas Koidula edukalt koduõpetajanna eksamid Tartu ülikooli juures. Koduõpetajanna diplom, mille Koidula sai Tartu ülikoolilt, andis talle õiguse õpetada aadlike perekondades ajalugu, maateadust, usuõpetust, aritmeetikat, saksa ja prantsuse keelt. Kuid Koidula valis oma tööalaks kirjandusliku tegevuse, et kirjasõnaga varal õpetada ja äratada pärisorjusliku korra tingimustes ägavat eesti rahvast.

Pärnu-ajastul abistas Koidula eelkõige oma isa ajalehe «Pärnu Postimees» toimetamisel, ta iseseisev kirjanduslik looming oli alles tärkamas ja kujunemas. Ajalehetöö algas juba 1861. aastast, kui ta õppis veel tütarlastekoolis. Ta tõlkis saksakeelseid ajalehesõnumeid ja ilukirjanduslikke töid eesti keelde ja kirjutas etteütlemise järgi Jannseni enda koostatud artikleid ja teateid ajalehe jaoks.

Loomingulisel alal tegi Koidula sel ajastul algaja kirjanikuna alles esimesi katsetusi, kirjutades luuletusi (alates 1857. aastast) ja pikema tõlkelaenulise jutustuse «Ojamölder ja tema minia», mis ilmus 1863. aastal eri raamatuna.

Kirjanduslik-ühiskondlik tegevus Tartus. 1863. aasta lõpul siirdus Koidula ühes vanemate, õe ja vendadega Tartu, kus Jannsen hakkas toimetama ja välja andma «Eesti Postimeest». Koidula õlgadele langes suurem osa ajalehe toimetus- ja talitustööst. Jannseni parem käsi oli haige, ta ei saanud väga sageli ise kirjutada. Tütar Lydia pidi tema artiklid, teated ja jutustused enamasti etteütlemise järgi üles kirjutama. Koidula ülesandeks oli ka pidada kirjavahetust ajalehe kaastööliste ja tellijatega, parandada trüki-

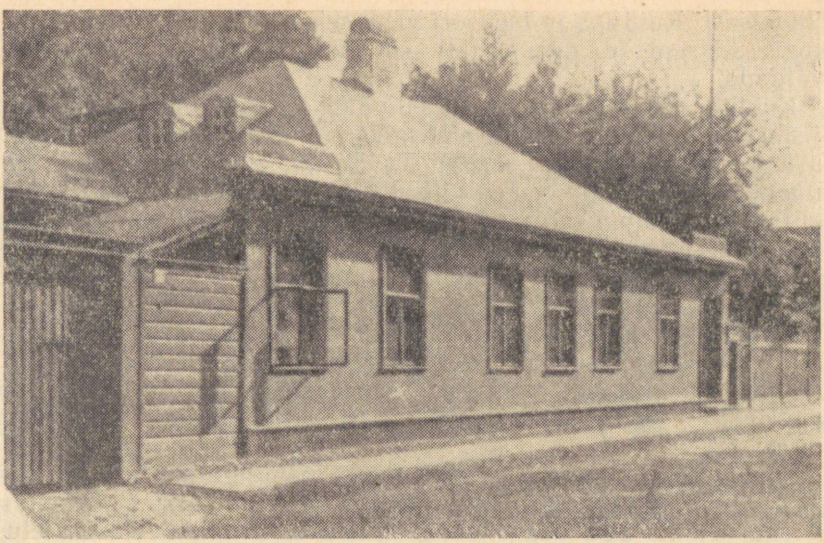

Jannsenite maja Tartus.

poognaid, kirjutada käsitsi igal nädalal üle kuuesaja aadressi ja ajalehed postiasutusse ära saata. Oli rohkesti selliseid tööpäevi, mil tal tuli toimetustoas puhkamata töötada hommikust kesköönі.

Oma koostööst isa Jannseniga «Eesti Postimehe» toimetamisel jutustab Koidula järgmist: «See oli rõõmsa töö, meeltülendava vaimse võitluse, vapra kultuurilise ja poliitilise tegevuse aeg, mil mina veel kollase sekretäri tagakülje ääres etteütlemise järgi kirjutasin, samal ajal kui papa, käed seljal, mööda tuba edasi-tagasi kõndis või võõrkeelsete ajalehtede lugemisel istus, samal ajal kui mina iseseisvat artiklit koostasin. Sageli oli meie vahel elav vaidlus, sest mul oli küll lugupidamine papa küpsema kogemuse ja ta suurepärase poliitilise pilgu ees, mis teda millalgi eksiteele ei viinud, aga minu nooruslik koolitarkus ja minu aastate — vahest ka minu kalduvuse — idealistlik lennukus tõusis püsti sageli selle arvamuse ja isegi selle vormi vastu, mis armsale vanakesele nagu endastmõistetavana näis. Siis tekkis väiteid ja vastuväiteid, nii et see kestis tihti kuni varahommikuni... Mõnikord hakkas isa mulle dikteerima, tõusis siis üles, kas ärakutsutuna või muidu tegevusse rakendatuna, ja laskis mind kirjutuslaua juurde: «Seda võid sa niisama hästi ise teha!» See esines, tõsi küll, poliitilise osa toimetamisel harva.»

Nagu Jannsen ise avameelselt tunnistas, oli ühiskondlik-poliitilistes küsimustes «Lydia silmaring palju laiem kui temal enesel». Koidula taotles eesti rahvale majanduslikku ja kultuurilist edenemist ning talupoegade vabastamist balti-saksa parunite feodaalsest

rõhumisest. Kuid isa ja tsensori vastuseisu tõttu ei saanud ta neid progressiivseid ja demokraatlikke mõtteid «Eesti Postimehes» avaldada.

Koidula võttis aktiivselt osa 60-ndate aastate ühiskondlik-poliitilistest üritustest, mille eesmärgiks oli tõsta talurahva majanduslikku ja kultuurilist heaolu. Ta abistas ühes oma isaga neid talupoegade esindajaid, kes läksid Tartu kaudu Peterburi tsaarivalitsusele esitama talurahva kollektiivseid palveid teorendi alandamise ja ihunuhtluse kaotamise kohta. Palvekirjade-aktsioonist osavõtnud ja Vjatkasse asumisele mõistetud üliõpilasele Peeter Petersonile saatis ta kirja ühes kahe patriootilise luuletusega «E i j ä ä n u d» ja «I s a m a a!». Koidula oli agaralt tegev üldlaulupeo organiseerimisel ja Aleksandrikooli mõtte elluviimisel. Ta plaanitses asutada esimest eesti õppekeelega tütarlastekooli, kus ta oli valmis andma kõik tunnid «üksi ja hoopis ilma kasu nõudmata».

Alates 1865. aastast elavneb Koidula loominguline tegevus. Ajalehes «Eesti Postimees» ilmub tema sulest luuletusi ja jutustusi, eri raamatuina aga pääsevad anonüümselt trükki tema luuletuskogud «V a i n u l i l l e d» (1866) ja «E m a j õ e ö ö b i k» (1867).

C. R. Jakobson, kes Koidula luuletusi avaldas oma «Kooli lugemise raamatus», tegi laulikneiule ettepaneku võtta luuletajanimeks K o i d u l a. See kõlaja tähendusrikas nimi näis luuletajale esimesel hetkel olevat «liiga ilus, liiga luulelik» ja «veidi uhke». 1867. a. märtsis usaldas ta siiski esmakordselt kasutada C. R. Jakobsoni poolt antud nime «Eesti Postimehe» lisalehes avaldatud luuletuste allkirjana, märkides L. K..d.la. Varjamata levitas aga Koidula luuletajanime 1867. a. trükist ilmunud C. R. Jakobsoni lugemik «Kooli lugemise raamat» I. Nõnda sai Koidula luuletajanimi üldtuntuks.

L. Koidula neiuna.

Koidula ühiskondlik-poliitiliste vaadete ja kirjandusliku loomingu arengule avaldasid mõju C. R. Jakobson ja Fr. R. Kreutzwald, kellega ta oli kirjavahetuses. Jakobson näitas oma kirjades, et eesti rahva suurimaks vaenlaseks on saksa

mõisnikud, «kes ei tee omalt poolt mitte üht ainsat sammu, mis meie priiuse järge kindlama põhja peale seaks». Võitluses parunite vastu soovitas Jakobson toetuda vene rahva abile, sest «venelaste poolt ei või meil milleski kartust olla». Kreutzwald analüüsis üksikasjaliselt «Emajõe ööbiku» luuletusi. Ta tõstis esile Koidula õnnestunumad luuletused, nagu «Mu isamaa on minu arm» ja «Mu isamaa, nad olid matnud», juhtides tähelepanu nende ideelisele sügavusele ja vormilisele meisterlikkusele. Paljude teiste luuletuste puhul vaatles Kreutzwald peamiselt konarusi ja puudujääke. Ta andis nõu, kuidas ebaõnnestunud värsse ümber sõnastada, et tõsta luule ideelist löögijõudu ja kujundilist külge. Kreutzwaldi püüdeks ja lootuseks oli Koidulast «aegamööda ühte laulikut kasvatada, kelle kandle keeled eesti rahva auks ja iluks peavad kõlama ...»

Aasta 1868 märgitseb kõrgaega Koidula algupärases proosaloomingus. Ta sulest ilmusid sel aastal «Eesti Postimehe Jututoa» veergudel jutustused «Enne ukse lukutamist» ja «Ainuke». Samal aastal pääses trükki ka tema jutustus «Tammiste küla «veskitondid»». Need õnnestunud proosateosed eesti talurahva elust tõid Koidulale jutukirjaniku kuulsuse.

Esimese üldlaulupeo (1869) korraldamisest võttis Koidula osa kogu oma leegitseva olemusega. Järgmisel aastal on ta juba eesti rahvuslikku teatrit rajamas. Ta lavastas nimelt lauluseltsi «Vanemuine» 5. aastapäevaks (1870) enda kirjutatud näidendi «Saaremaa onupoeg» ja juhatas ise selle ettekandmist, mängides lauluosadele klaveril kaasa. Näidendi ettekanded said suure menu osaliseks. Sama aasta sügisel koostas Koidula uue naljamängu «Kosjakased», mis võeti pealtvaatajate poolt samuti heakskiiduga vastu. Sel puhul kirjutas ta Kreutzwaldile: «On imeks panna, kuidas rahvas mängutükkisid igatseb: iga uus etendus toob ikka täiema saali. Pühapäeval ei saanud läbi enam. Mina olin mahakukkumiseni väsinud ja tüdinud, kui koju jõudsin — selle eest aga mängiti seekord paremini kui iialgi enne.» Nendele tõlkelaenulistele, kuid ometi algupärasteks muutunud näidenditele järgnes Koidula algupärane naljamäng «Säärane mulk», mida etendati «Vanemuises» 1871. aastal. Oma näidenditega sai Koidula eesti algupärase näitekirjanduse rajajaks ja ühtlasi eesti teatri loojaks.

Tööst tüdimatu ja ühiskondlike kohustustega koormatud Koidula, eesti esimene naiskirjanik, töötas «Eesti Postimehe» toimetustoa hallide seinte vahel järgemööda kümme aastat (1863—1873). Vähesed vabad hetked pühendas ta kirjanduse lugemisele, luuletuste loomisele, looduse ilu nautimisele, seltskondlikele koosviibimistele, laulule ja muusikale. Seltskonnas esines Koidula vaimuka vestlejana, kelle kõnelust kaasvestlejad huviga jälgisid. Ta lõi viisid näidendeisse «Saaremaa onupoeg» ja «Kosjakased» põimitud lauludele, oma luuletustele «Ööbik» ja «Isamaa!» ning Jakobsoni luuletusele «Veel pole kadund kõik».

Koidula oli neiuna väljapaistvalt ilus ning pälvis paljude imetluse. Tartus viibinud ungari teadlane esitab järgneva kujuka kirjelduse Koidula välimusest ja vaimuomadustest: «Ta paksud, tumedad juuksed, mida uueaegne peaehe selgesti nähtavale toob, varjutavad kõrget otsaesist ja kaunist, koguni ilusat nägu, mis avaldab tundesügavust ja mõtterikkust. Ta hääl on meeldiv; saksa keelt räägib ta ... väga ilusasti; ta kõne ja liigutused on elavad, olemata siiski ägedad. Kasvult on pisut üle keskmise.» Koidula oli tavaliselt tõsine ja suhtus kaasinimestesse südamlikult.

Tartus möödusid Koidula kõige viljakamad loominguaastad. Ta lõi sel ajajärgul oma algupäraste teoste paremiku: rea ideerikkaid patriootilisi luuletusi, nagu «Mu isamaa on minu arm», «Mu isamaa, nad olid matnud», «Ei jäänud» jt.; jutustused «Ainuke» ja «Tammiste küla «veskitondid»» ning näidendi «Säärane mulk».

Kroonlinnas. Koidula abiellus 1873. a. sõjaväearst Eduard Michelsoniga ja asus elama oma abikaasa töökohta Kroonlinna. Abiellumine ei toonud märgatavaid muudatusi ta kirjanduslikku ega ühiskondlikku tegevusse. Koidula jätkas Kroonlinnas kahanemata tarmukusega nii kirjanduslikku loomingut kui ka kaastööd «Eesti Postimehele», samuti tööd ühiskondlikes organisatsioonides, ehkki tal selleks jäi perenaise-ameti tõttu vähem aega. Ta töötas Kroonlinnas eesti naisseltsis, pidas naistele kõnesid kasvatusteaduslike küsimuste üle ja andis koolitüdrukuile käsitöötunde. Mõne aasta pärast kirjutab Koidula selle töö kohta: «Millise armastuse ja kannatusega olen ma neli aastat oma elust neile ja nende lastele kaotanud ja ohverdanud — pilkamine... veel tagantjärelgi!»

L. Koidula tütrega.

Koidulal oli kolm last: poeg Hans, tütred Hedda ja Anna, kellesse ta suhtus hoolitsuse ja leebe armsusega. Oma lapsi hoides ja magama uinutades luuletas ta lastelaulukesi, mida need meelsasti kuulasid. «Kui ma esimest korda seda improvisatsiooni «omal viisil» laulsin,» kirjutab Koidula omastele «Hällilaulu» ettekandmisest oma pisipojale Hansule, «ajas ta kõrvad kikki, ja sest saadik on «maimonge» lemmiklauluks jäänud, millest silmanähtavalt avaldub päritud tugev eesti keele eelistamine ja kalduvus eesti keelele!» Kuid Koidula ainus poeg, kellest ta nähtavasti kavatses kasvatada oma töö jätkajat, suri juba varases lapseeas.

Kroonlinnas elades mõtles Koidula sageli oma armastatud isamaale, kuhu ta igatses linnuna lennata. Kustumatu kojuigatsus kajastub luuletustes «Jutt» ja «Igatsus», milles luuletaja pöördub tuule, pilve, linnu ja kevade poole, et nad talle kodumaast jutustaksid ja ta Eestimaa pinnale kannaksid.

Suviti viibis Koidula enamasti lastega Tartus. Paar aastat (1876—1878) oli ta mehe ja pojaga välismaareisil, peatudes Saksamaa ja Austria linnades, kuhu ta abikaasa oli komandeeritud stipendiaadina.

Koidula pidevast kirjanduslikust loomingust 70—80-ndail aastail annavad tunnistust arvukad teosed, nagu luuletused «Kaebus», «Teretus», «Puhtad pihud», «Hälli ääres» jt.; pikem reisikirjeldus «Reisikirjad»; jutustused «Talvine metsasõit», «Loigu perenaine» jt. ning mitmed tõlketeosed, mis ilmusid «Eesti Postimehes» ja teistes perioodilistes väljaannetes.

Kroonlinna-ajastul, mil Koidula seisab eemal Eestimaa ühiskondlik-poliitilisest elust, jääb talle mõistmatuks üksmeele puudumine kahte vastasleeri kuuluvate kultuuritegelaste püüetes ja taotlustes. Mõnedes luuletustes («Ma kannan leina», «Laulu kohus» jt.) peab ta demokraatliku ja klerikaalse leeri paratamatut võitlust isamaa ühiste huvide lõhestamiseks. Koidula ei teadnud, et Jannsen oli asunud «Eesti Postimehe» väljaandjana 70-ndail aastail oma rahva reetmise teele, saades selle eest, et ta oma ajalehes mõisnikevastaseid kirjutisi ei avaldanud, saksa rüütelkondadelt «toetusrahasid». Seepärast soovitas ta oma isale ajalehes «Sakala» avaldatud süüdistuste vastu sõna võtta, sest «aus mees ei tohi vaikida». Kuid Jannsen, kes rahva vastu oli rängasti eksinud, ei söandanud end kirjasõnas puhtaks pesta ja kümneaastase vaikimisega laskis ta, väljendades Koidula sõnadega, «ennast ise moraalselt häbiposti tõmmata».

Kui Jannsenit tabas 1880. aasta sügisel halvatus, sõitis Koidula Tartu, et korraldada «Eesti Postimehe» edasist toimetamist ja väljaandmist. Ta koondas ajalehe ümber kaastöölisi üliõpilaste hulgast ja hankis «Eesti Postimehele» uue toimetaja, kelleks sai algul A. Grenzstein, hiljem muusikamees K. A. Hermann. Koidula ise tegi 80-ndate aastate algul «Eesti Postimehele» agarasti kaastööd ja juhendas toimetajaid nii poliitilistes kui ka kultuurilistes küsimustes.

Seoses abiellumisega katkes Koidula kirjavahetus C. R. Jakobsoni ja Fr. R. Kreutzwaldiga, aga Koidula ei unustanud nende kogenumate ühiskonnategelaste ja kirjanike nõuandeid ja juhatusi, vaid jäi Jakobsoni ja Kreutzwaldi demokraatlikele positsioonidele kuni oma elu lõpuni. Oma kirjas õele 1881. aasta septembris teatab ta, et poliitilistes, sotsiaalsetes ja majanduslikes küsimustes «võib Jakobsonilt midagi õppida». Kreutzwaldi juhendeid pidas Koidula iseäranis silmas oma lüürika viljelemisel ja viimistlemisel.

Kroonlinna-aastail oli Koidula lähedases kokkupuutes Peterburi kultuuritegelaste ja teadlastega. Peterburis külastas ta Jakob Hurda perekonda ja väljapaistvat eesti keeleteadlast akadeemik F. J. Wiedemanni, kellega ta oli kirjavahetuses. Wiedemanni keeleteadusliku tegevuse 50. aastapäeva puhul kirjutas Koidula pühendusluuletuse «Minu armsale taadile» (1880), mille ta siidlindile trükituna ise juubilarile õnnitlemisel üle andis. «Vanakesel näis minu tulekust õige hea meel olevat,» kirjutab Koidula sellest külaskäigust.

Oma viimase näidendi «Kosjaviinad» kirjutas Koidula 1880. a. Seda teost kavatseti ette kanda Tallinnas kolmanda üldlaulupeo ajal. Kuid hilise ettevalmistuse tõttu jäi ettekanne ära.

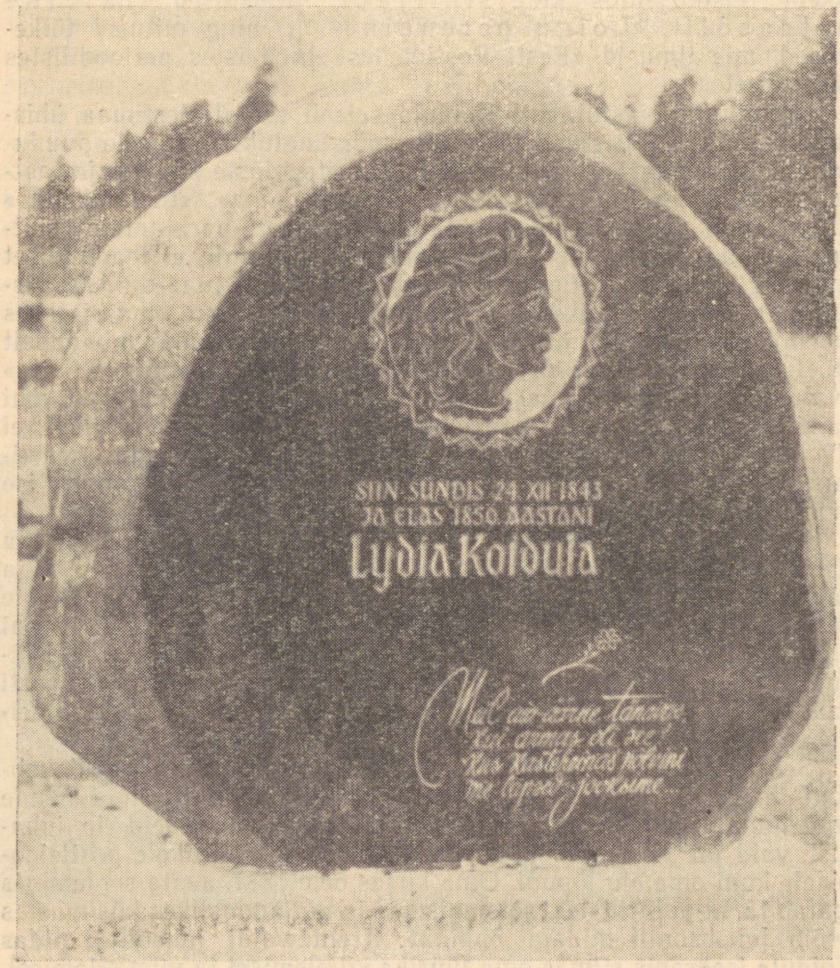

Mälestusmärk Vändra kunagise köstrimaja krundil.

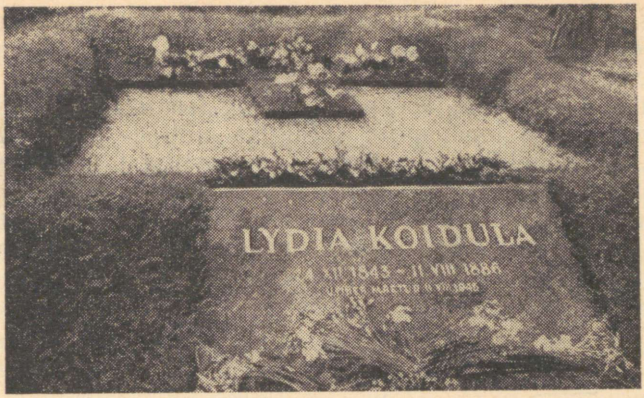

L. Koidula haud.

Koidula viimased eluaastad olid kannatusrikkad. Arenev raske haigus — vähktõbi — aheldas luuletaja haigevoodi külge. Kuid luuleloomingule, oma lemmiktegevusalale, jäi Koidula surmatunnini ustavaks. Raskemail haigushetkil kirjutas ta luuletusi pliiatsiga kas paberilehekestele või isegi tapeedile oma voodipeatsi kohal.

Viimasel eluaastal pidi Koidula tunnistama: «Haigevoodi on nüüd minu ainus kodumaa.» Ta suurimaks sooviks oli, et tütred, kes teda haigevoodi ääres valuhoogude puhul lohutasid, õpiksid hästi majapidamist tundma ja peaksid meeles oma isamaad.

Lydia Koidula suri oma 43. eluaastal 11. augustil 1886. aastal Kroonlinnas. Luuletaja põrm toodi Eesti NSV valitsuse otsusel Kroonlinnast Tallinna ja maeti 1946. a., tema 60. surma-aastapäeval ümber Tallinna Metsakalmistule.

Pärnu 2. Keskkoolile ja Pärnu teatrile anti Lydia Koidula nimi, endises Pärnu Ülejõe koolimajas asutati 1945. a. Lydia Koidula memoriaalmuuseum ja luuletaja sünnikohta, Vändra kunagise köstrimaja krundile püstitati mälestusmärk.

LOOMING.

LYDIA KOIDULA LÜÜRIKA.

Ülevaade Koidula luulest. Koidula varasemad luuletused pääsesid trükki alles aastal 1865. Siis avaldati ajalehes «Eesti Postimees» ta kodu- ja loodusluuletused «Kodu» («Meil aia-äärne tänavas»), «Emasüda» ja «Kasepuu». Samal aastal valmis käsikirjas esikluuletuskogu «Vainulilled», mis 1866. a. anonüümselt trükist ilmus.

Värsikogu «Vainulilled» sisaldab Koidula kõige varasemat lüürikat, kogusummas 34 luuletust. Tähtsamate teemadena käsitletakse kodukohta, loodust, armastust ja isamaad. Algaja luuletaja loob kauneid kujutlusi lapsepõlvest ning isamajast («Kodu»), esitab meeleolukaid looduspilte («Sügise mõtted», «Kevade and»), kõneleb inimpsüühikat rikastavast armastusest («Armastus») ja avaldab sügavat kiindumust Eestimaasse («Kaugelt koju tulles»). Selle luuletuskogu õnnestunumad kodu- ja loodusluuletused «Kodu» ja «Sügise mõtted» on viisistatud lauludena laialdaselt levinud.

I.

Waino-Lilled.

Eesti-rahwa heaks meleks.

Hind pogitud 8 Kopp

Kurrefores,

trükitud Ch. Aasafrey tullo ja kirjadega

1866

«Vainulillede» tiitelleht.

Emmajõe Öpik.

I.

Tartus 1866.

Trukitud H. Laakmanni tullu ja kirjadega

«Emajõe ööbiku» tiitelleht.

«Vainulilledes» avalduvad noore luuletaja tagasihoidlikud tundeelamused. Koidula luulekeel on veel kujunemata, ta värsid on rütmilt paiguti konarlikud ja neis esinevad ebatäpsed riimid. Tema luules ilmneb saksa luule mõju.

Koidula teine luuletuskogu «E m a j õ e ö ö b i k», mis jääb viimaseks tema eluajal väljaantud värsikoguks, ilmus samuti anonüümselt 1867. aastal. Arglikult lugeja ette astuva luuletaja palavaimaks sooviks on, et tema laulud, «mis südamest tuln'd, mingu, / jälle mingu südame!».

«Emajõe ööbiku» 45 laulust on valdav enamik patriootilised luuletused: «Sind surmani», «Mu isamaa on minu arm», «Mu isamaa, nad olid matnud», «Su priiust olid matnud», «Mõtted Toome-

mäel» jt. Nende sügavalt ideeliste isamaalaulude kohta kirjutas C. R. Jakobson «Emajõe ööbiku» ilmumise puhul «Eesti Postimehes»: «Tõesti, toogu eestulev aeg, mis ta toob, kuulsaid laulusid ja laulikuid — ülemal nimetatud laulud saavad nende kõrvas ikka kõlama ja elama, kuni eesti keel elab.» Patriootilise teema kõrval käsitletakse «Emajõe ööbiku» üksikutes luuletustes loodust («Ja õues on kevade»), armastust («Tee lahti!»), kodu- ja emaarmastust («Emasüda»).

Värsikogus «Emajõe ööbik» kohtame Koidula isikupärast ja sügavalt emotsionaalset luulet, mis on loodud eredas ja tunderõhulises romantilises stiilis. Ta luulekeel on omandanud kunstilise kujukuse, värsid kõlavad rütmikalt ning jõuliselt. Kujundilist küündimatust võib veel märgata peamiselt armastus- ja loodusluules.

Peale Koidula eluajal ilmunud kahe luuletuskogu on tema luuletusi avaldatud õige rohkesti 60-ndate aastate lõpul ja 70-ndate aastate algul «Eesti Postimehe» lisalehes ja kalendris. Üksteise järel pääsesid trükki ta patriootilised luuletused: «Eesti muld ja eesti süda», «Miks sa nutad?», «Isamaa!», «Kallim kingitus» jt.; looduslaulud: «Tulnud!», «Vesi» ja «Ööbik»; armastusluuletused «Kaks selget silma» ja «Kedrates» ning mõttelaul «Üürike». Sellega oli Koidula luuletuste paremik trükisõnas üldsusele tuntuks saanud.

1869. a. laulupeol lauldi A. Kunileidi poolt viisistatud Koidula patriootilisi luuletusi «Sind surmani» ja «Mu isamaa on minu arm». Siitpeale algas Koidula luuletuste levik üldlauldavate lauludena.

Aastail 1867—1872 loodud luuletused tähistavad Koidula luule järkjärgulist arengut. Luuletaja patriootiline võitlusvaimustus omandab ta isamaaluules kindlama ja optimistlikuma tundetooni. Ta värss muutub kujundi- ja kõlarikkamaks, luulesse levivad eesti rahvaluule vormielemendid.

Eesti esimesel naislüürikul oli 1872. a. teoksil «Emajõe ööbiku» teise osa väljaandmine, mis pidi peale lüüriliste laulude esitama ka kümme jutustavat luuletust. Kuid ettevaatamatu koristaja käe läbi hävis kavatsetava luuletuskogu käsikiri tules. «Ma valasin kibedaid pisaraid selle õnnetuse pärast, minu elulugu, sisemine elulugu, elas ju minu luuletustes,» kirjutas Koidula Kreutzwaldile.

Patriootiline teema oli Koidula luules esiplaanil ka Kroonlinna perioodil, näiteks lauludes «Kaebus», «Minu armsale taadile», «Teretus», «Puhtad pihud», «Isamaast ikka» jt. Uue teemana esines tema mõnedes luuletustes, nagu «Jutt» ja «Igatsus», kojuigatsuse teema. Armastava emana lõi Koidula oma pojale ja tütreile lastelaulud «Hällilaul» ja «Hälli ääres».

Kroonlinna-ajastul levisid Koidula luulesse kaeblikud tundetoonid. Luuletaja tundis muret ja oli rahutu oma isamaa saatuse

pärast. Ta oli õnnetu, et ta eemaloleku tõttu ei saanud oma rahvast teenida. Kunstimeisterlikkuselt muutusid Koidula viimased luuletused vormikindlamaks ja täiuslikumaks.

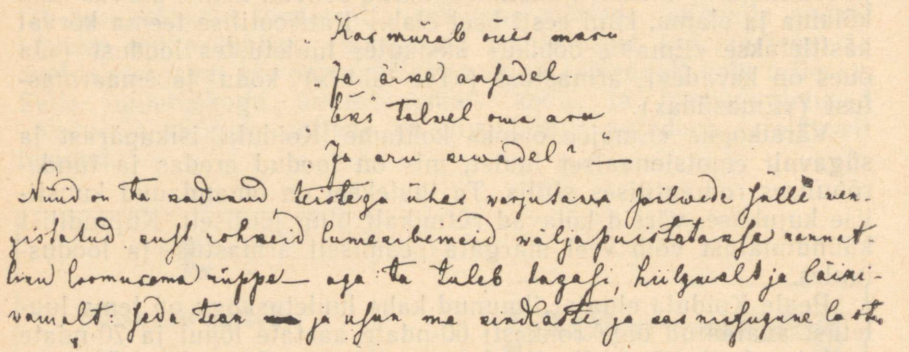

Katkend Koidula kirjast Kreutzwaldile.

Kokku on Koidula meile pärandanud üle 300 luuletuse. Ta luuletused on avaldatud kogumikes «Kogutud luuletused» (1925), «Valik luulet» (1948) ja «Teosed» I (1957).

Koidula luuleloomingu temaatikas on keskse kohal patrioo-tiline teema. Kõrvalteemadena esineb loodus, armastus, kodu ja laste elu.

Koidula patriootiline luule. Lydia Koidula luule paremiku moodustavad ta patriootilised luuletused, milles kajastub autori sügav kiindumus oma isamaasse. Luuletajale on isamaa-armastuse teema «uus igavest», sel teemal on ta valmis ikka jälle laulma (luuletus «Isamaast ikka»).

Kõige otsesemalt avaldub palav armastus isamaa, rahva, emakeele ja kodumaa looduse vastu Koidula ülistavates patriootilistes luuletustes: «Mu isamaa on minu arm», «Sind surmani», «Eesti muld ja eesti süda», «Laulu sisu», «Sinu külge», «Minu armsale taadile» jt.

Koidula populaarseim patriootiline luuletus on «Mu isamaa on minu arm», millele A. Kunileid ja G. Ernesaks on loonud viisid ja mida on lauldud rahva seas rahvusliku liikumise ajast kuni tänapäevani.

Luuletuses väljendub Koidula jäägitu andumine isamaale, kelle valu on luuletaja valuks ning õnn ja rõõm tema isiklikuks õnneks ja rõõmuks. Laulik kinnitab ustavust, mida ei väära võõraste laim, ja kõneleb hardast soovist Eestimaa rüppe puhkama heita.

Kujutades elamuslikult sügavat patriotismi, ustavust isamaale ja igatsust puhata kodumaa mullas, kasutab Koidula meeliköitvaid kunstilisi väljendusvahendeid: epiteete *(ülim* õnn, *õitsev*

Eestimaa, *püha* Eestimaa); võrdlusi sarnasuse järgi (Mu *isamaa* on *minu arm*); metafoore (kell' *südant annud* ma; Su *valu* südames mul *keeb*); hüperboole (ja peaks *sada surma* ma / seepärast *surema*) jt. Et armastust isamaa vastu esile tõsta, kordab luuletaja iga stroofi algul ja lõpul sõnaühendit *mu isamaa.*

Samad motiivid korduvad isamaalaulus «S i n d s u r m a n i», milles eelistatakse võõrsil õnnes elamisele suremist armastatud isamaal. Luuletuse lõpul ennustatakse kodumaale paremat tulevikku:

Mu Eestimaa, oh looda:
ka ajad muutuvad.

Patriootilises luuletuses «E e s t i m u l d j a e e s t i s ü d a» isikustab Koidula isamaad ja jutustab talle, kuidas ta varasest lapseeast peale on seisnud tihedas kokkupuutes kodumaaga. Ta palub, et Eestimaa, kellele ta kõneleb oma tööst ja laulust, kataks kord ema kombel kinni tema rinna, sest —

e e s t i m u l d j a e e s t i s ü d a —
kes neid jõuaks lahuta!

Koidula ei väsi ikka ja jälle patriootilise teema poole pöördumast, nagu ta selle kohta ütleb luuletuses «L a u l u s i s u»:

Ei jõua kannel sinust jätta,
ei väsita su kiitus mind,
sind sisuks ikka uuest võtta
on kallim, kõrgem lauluhind.

Luuletuses «S i n u k ü l g e» personifitseerib Koidula isamaad ja emakeelt, kellega ta on ühte kasvanud. Isamaa rõõmud ja mured on luuletajagi omad. Lakkamatult kostab ta kõrvus emakeele hõbedaselt helisev kõla.

Patriootilistel motiividel põhineb ka Koidula pühendusluuletus akadeemik F. J. Wiedemannile 16. septembriks 1880 pealkirja all «M i n u a r m s a l e t a a d i l e». Selles luuletuses käsitletakse ilukirjanduslikus vormis keeleteadlase Wiedemanni viljakat eesti keele uurimistööd.

Vaeseks lapseks teede ääres
nuttes seisis e e s t i k e e l...
Isa, nägid tema häda,
tolmu seest ta välja tõid...

Koidula nimetab ennast väsimatu keeleuurija Wiedemanni lapseks, kes talle, oma armsale taadile, avaldab ühes kevade, suve ja lindudega tänu selle eest, et ta on ausalt teeninud isamaad. Akadeemik Wiedemanni keeleuurimuslikku tööd kujutatakse kõnesolevas luuletuses üldistavalt, mõeldes selle all kõigi tublide patriootide tööd kodumaa hüvanguks.

Armastada palavalt isamaad, teenida oma rahvast, kalliks pidada eesti keelt ja puhata kord kodumaa mullas — need juhtmõtted läbivad Koidula patriootilisi luuletusi, mis õhkuvad süga-

vat isamaa-armastust ning piiritut poolehoidu kodumaale, rahvale ja emakeelele.

Eestlaste muistset vabaduspõlve ja sajandeid kestnud feodaalset orjusaega käsitleb Koidula patriootilistes luuletustes «Mu isamaa, nad olid matnud», «Mõtted Toomemäel», «Miks sa nutad?», «Ei jäänud» jt. Muistset vabadust meenutades näitab luuletaja saksa sissetungijaid eesti rahva vabaduse röövijatena ja eestlaste orjastajatena.

Patriootilisse luuletusse «Mu isamaa, nad olid matnud» on koondatud Koidula isamaalüürikale omased motiivid: eesti rahva orjastamine sakslaste poolt ja sellele järgnenud orjaöö, muistse vabadusaja mälestuse taaselustumine ja selle virgutav mõju rahva teadvusele.

Õnnestunult valitud poeetilised vahendid väljendavad ilmekalt ja elamuslikult luuletuse põhi-ideed ning loovad sellele vastava meeleolu. Rahva alistamist ja sünget orjapõlve sümboliseerib võrdluspilt raskest, mustast kattest. Kuuesaja-aastase orjusaja jooksul ei anna rahvas endast mingit elumärki. Aheldatud rahva traagikat väljendavad elamuslikult kujukad epiteedid ja tabavad võrdlused, nagu *«raske, musta* kattega»; «muud *haavatud* maapinnast tõusnud / *kui verelilled* õitsema» jt. Siis levib rahva hulgas muistend, mis jutustab eestlaste vabadusest kauges minevikus. Isikustamise meisterliku kasutamisega saavutab luuletaja väga ilmeka poeetilise pildi:

Kuid imelikult kõndis, tasa
üks muistne jutt veel üle maa...

Sõnum muistsest priiuspõlvest õhutab eesti rahvast taastama vabadust omal maal. Isikustatud linnud, pilved ja tuuled kannavad edasi teate eestlaste vabaduspüüdest. Luuletus lõpeb pildiga orjusest vabanenud rahvast, ehkki vabastamist tõeliselt ei toimunud. Orjusest vabastamist käsitas Koidula, samuti teised tolle aja kirjanikud ja ühiskonnategelased (Jakobson, Veske), keisri armuteona.

Sügava elamusliku tõusu saavutab Koidula luuletuses «Mu isamaa, nad olid matnud» meeleolu järkjärgulise kujundamisega. Luuletuse algus loob raske, sünge meeleolu. Teises stroofis mõjub elustavalt muistse priiuspõlve meenutamine. Seda muljet süvendab veelgi kolmas stroof, milles lauldakse «muistse jutu» virgutavast jõust rahva teadlikkuse tärkamisele. Luuletuse lõpp on meeleolult hoopis optimistlikum.

«Mõtted Toomemäel» on Koidula pikemaid eepilisi isamaaluuletusi. Luuletaja, kes mõttekujutuslikult peab Tartu Toomemäge Kalevipoja kalmuks, seisab Toomemäel ja kujutleb üksikepisoode eesti rahva ajaloost. Talle meenub, kuidas sissetunginud saksa anastajate poolt Eestimaa vallutati, eestlased omal maal orjastati, õigustest ilma jäeti ja majanduslikult haletsemisväärsesse seisundisse suruti:

Piits ja veri valitsesid!
Orjaleiba nuttes murdsid
eesti rahvas Eestimaal.

Luuletuse lõpposas kirjeldatakse vabaduse taastamist kodumaal ja uue elu puhkemist Eesti külades.

Vaadeldavas luuletuses saavutab Koidula kujundilise ilmekuse peamiselt abstraktsete nähtuste isikustamisega:

Sõda pikas vereriides
sõidab tuleratta vankris
sinu pinnal, Eestimaa!

Tema sammul haigus astub,
orjapõli kütkeid tõstab
ristilöödud kujuga.

Luuletuses «Miks sa nutad?» kujutab Koidula orjuses kannatavat kodumaad sümboolselt kastepisarais nutva lillekesena. Kaasa tundes rahva raskele elule pöördub luuletaja kurtva isamaa poole retooriliste küsimustega: «Kas sa rasket hingevalu, / hellake, ka tunda said? / On sull' Eesti pind ka rääkind, / ... kadund õnnest pajatand?» Luuletuse viimane stroof virgutab kannatavat kodumaad «pead tõstma» ja rõõmuga tulevikku vaatama, sest vabadus on saabunud «õitsvale Eestimaale». Äratav ja sütitav üleskutse isamaale avaldub retoorilises pöördumises: «Tõsta pead, õiekene! / Koit on saanud isandaks!»

Isamaalaulus «Miks sa nutad?» korduvad eelmiste patrioötiliste luuletuste motiivid: ennemuistne rõõmupõlv, orjusaja ahistused ja loodetav koiduaeg, mida peetakse uueks, vabadust tõotavaks ajajärguks talurahva elus.

Koidula mitte ainult ei lohuta mõisnike vägivalla all ägavat eesti rahvast, vaid ta võtab aktiivselt osa pärisorjusliku ühiskonnakorra vastu peetavast võitlusest. Talupoegade kollektiivsete palvekirjade koostamise pärast Vjatkasse saadetud Peeter Petersonile läkitatud luuletuses «Ei jäänud» veenab ta, et orjastatud rahva igatsus vabaduse järele on kandunud põlvest põlve. Luuletuse viimases stroofis ennustatakse eesti rahva vabanemist orjusahelaist ja vaba elupõlve:

Prii rahvast siis, prii põlve, õigust
siis leiad Eesti pinna pealt!

Luuletuses «Teretus» näeb Koidula isamaa vabastajaid eesti tublides poegades, «kellel kulmud kuumavad töös». Ta elustab nendes eestlaste muistset vaprust ja õhutab rahva seas võitlusvaimu saksa feodaalide vastu:

Mehisel' meelele asuta koda,
priiusel pühinend eestlaste muld!
Mulju sa mudasse tigeda oda,
valgele tõuseja vaimu kuld!

Eesti rahvasse suhtub Koidula oma patrioötilises luules kui ühtsesse tervikusse. Ta ei suuda näha vastuolude tekkimist maakodanluse ja külakehvistu vahel.

Koidula luuletustes tuleb kõrgesti hinnata seda ulatuslikku mõju, mida tema isamaalaulud avaldasid kaasaja tingimustes. Ta patriootilised luuletused äratasid eestlastes usku oma võimetesse ja innustasid neid võitlusele balti-saksa parunite vastu.

Koidula armastus-, loodus- ning mõttelüürika ja lastelaulud. Koidula sulest on ilmunud vaid mõningad armastusluuletused, nagu «Kaks selget silma», «Vokilaul» («Ketramisel») jt. Nendes avalduvad armastava neiu tagasihoidlikud lembusigatsused. Ta armastuslauludes ei leidu sellist pateetilist tundetooni, mis on omane tema isamaaluulele.

Peene kunstimaitsega on loodud Koidula looduslüürika. Ta loodusluuletused, milles kirjeldatakse kodumaa looduse ilu, kajastavad autori sügavat kiindumust loodusesse ja selle vahelduvatesse nähtustesse.

Koidula lemmikaastaajaks on kevad. Ta kirjutab kevade saabumisest Kreutzwaldile järgnevalt: «Õues on kevad käes, kevad! Taevas sinab, laotus läigib nurme ja metsa haljastest ehetest mulle vastu, laulud on ärganud, ja nagu laste silmad vaatavad peenarde ja teede äärilt esimesed lillekesed arglikult mulle otsa.» Kevade tulekust, selle võidust talve üle, kevadisest looduse ilust ja inimeste südantülendavast kevadrõõmust on Koidula loonud oma looduslüürika paremiku, nimelt luuletused «Kevade and», «Tulnud», «Kevade on sala tulnud», «Laul ja kevade» jt.

Looduslaul «Kevade on sala tulnud» arendab kevade märkamatu saabumise motiivi, rõhutades seda kordusvärssidena iga stroofi algul ja lõpul.

Kevade on sala tulnud...
. . . . . .
Kevade, kevade
jälle tuli tagasi!

Luuletust iseloomustavad lühirealised, trohheilis-daktülilise värsimõõduga, helisevad värsid ja piltlik sõnastus. Saabunud kevad on isikustatud: ta kiigub, seisab, joob piisku, võtab hõlma, tuleb tagasi jne. Hingestatud kevade tegevuse rõhutamine toob luuletusse liikuvuse ja dünaamilise hoo ning loob ereda pildi kevade tulekust.

Sujuvaid ja laulvaid värsse kohtame ka Koidula luuletustes «Vesi» ja «Ööbik». Looduslaulus «Vesi» kirjeldatakse lainete tasast liuglemist vaikse ilmaga ja vete vahutavat voolamist tormi ajal. Laulvalt voolav värss annab hästi edasi vee voogamist:

Liigutades,
kiigutades
voolab vesi edasi.

Ilu vetes
kujutades
vaatvad kaldad laintesse.

Kõlarikkas luuletuses «Ööbik» helisevad loodushääled ja -hõisked. Vaikinud on vainud, puud ja põõsad — kõik kuulavad

ööbiku imetlusväärset hõbehelinat. Selle luuletuse põhimotiivi — ööbiku laul Koidu ja Hämariku kohtumise ajal — on Koidula võtnud Faehlmanni muistendist «Koit ja Hämarik».

All õhkab väli, mets ja maa,
ööbik! ööbik!
Pilv sõuab kõrges pilvega,
ööbik!
Ja Koidu poole, häbelik,
end kummardamas Hämarik,
ööbik! ööbik!
Tark Taara linnuke.

Teine aastaaeg, mis Koidulat luuletama tiivustas, oli sügis oma nukrusega ja loobumisest kõneleva iluga. Pilte sügisloodusest ühendab ta närtsimise, vanaduse ja surmaga (luuletused «Sügise mõtted» ja «Sügis»).

Koidula loodusluuletused ei esita ainult maastikupilte, vaid peegeldavad ka autori isiklikke elamusi, tundeid ja mõtteid. Looduse poolt tekitatud elevus inimhinges avaldub lüürilises tundetoonis. Seda väljendab hästi piltlikkus, ladus luulekeel ja laulev lühirealine värss. Viisistatuna on üldtuntuks saanud loodusluuletused «Tulnud» («Nüüd õue! õue! väljad»), «Õhtu rahu», «Ööbik» jt.

Koidula mõttelüürika sisaldab ühiskondlikke küsimusi ja üldisi eluprobleeme. Luuletaja võitleb rahva hariduse eest («Õpetus»); esitab intelligentsile nõude, et ta töötaks isamaa kasuks ja rahva hüvanguks («Haritud eestlane»); soovitab inimeste ja esemete üle otsustada mitte esimese välise mulje põhjal («Kui vähe») jne.

Mõtteluuletuses «Üürike», mis koosneb kolmest kaksikstroofist, kujutatakse kiiresti mööduvat elu. Stroofide esimestes värssides esitatakse kujukaid pilte õitsemise, laulmise ja hõiskamise lühiajalisest kestusest. Viimastes värssides aga rõhutatakse, et ei lill, lind ega inimene hooli peatsest närtsimisest ega surmast, sest nad kasutavad neile antud üürikese elu täielikult oma elutungi rahuldamiseks. Sõnakorduse d (*õieke, õieke; linnuke, linnuke; inime, inime*); luuletuse peamõtet märkiva sõnaühendi *üürike elu* kordumine; retoorilised pöördumised (*Lilleke, lilleke*); antiteesid (*Magus, jah, magada mullassa: / täna veel laske mind hõisata!...*) jt. muudavad luuletuse sügavalt emotsionaalseks ja sugestiivseks.

Mõttelaul «Üürike» on Koidula kunstiliselt õnnestunumaid luuletusi. Ta on levinud armastatud soololauluna.

Koduteemalistest lauludest on esileküündivam üldlauldav «Kodu» («Meil aia-äärne tänavas») ja emaarmastust ülistav «Emasüda», mis mõlemad on tõlkelaenulised.

Lasteluule algupärasema ja tundeküllasema osa moodustavad «Hällilaul» ja «Hälli ääres», mis valmisid Kroonlinnas. Koidula on oma lastelaulud loonud rahvalaulude eeskujul trohheilises

värsimõõdus, kasutades sageli alliteratsiooni, assonantsi, mõtteriimi ja isikustamist.

Maga, maga, maimuke,
memme magus marjake!
Lilleoksad liigutamas,
kasekakud kiigutamas,
uni astub uksele —
maga, eide õieke!
(«Hällilaul».)

Nende lihtsate ja elamuslike Koidula lastelauludega sai alguse eesti algupärane lasteluule.

Koidula lüürika ideeline sisu, kunstilised iseärasused ja tähtsus. Koidula luule keskseima osa — isamaalüürika — iseloomustavaks jooneks on see, et ta teenis kaasaja ühiskondlikke huve ja väljendas saksa mõisnike poolt orjastatud eesti rahva salajasi igatsusi, püüdeid ja lootusi. Oma pateetiliste isamaaluuletustega sisendas Koidula eestlastele patriotismitunnet, äratas neis kindlat usku paremasse tulevikku ja õhutas võitlusvaimu orjusest vabanemiseks. Kujutades luulevormis enda ja kodumaa kokkukuuluvust, virgutas Koidula seda patriootilist poolehoidu isamaale ka rahva hulgas.

Tema luules kerkis esiplaanile isamaa teenimise üllas idee:

Mitte meie oma tasu
ärgu sõlmigu meid nüüd:
isamaa, kuid sinu kasu
olgu meie elu püüd!
(«Puhtad pihud».)

Koidula lüürikas peegeldusid vastandavalt nii elu valguse- kui ka varjupooled: rahva õnnelik elu kauges minevikus ja ägamine orjusajal, rõõmus hõiskamine ja mures ohkamine, üürikest aega kestev elurõõm ja kiiresti lähenev surm. Et eesti rahvast oma elu peremees teha, ülistas Koidula oma luuletustes ühiskondlikku elu edasiviivaid ideid: vabadust, haridust, isamaa- ja tööarmastust, üürikese elu õiget kasutamist. Ta lüürika juhtmõtteks oli eesti talurahva huve kaitsta ja ta demokraatliku kultuuri eest võidelda. Koidula julgustas ja innustas rahvast võitlusele vabaduse eest, sisendades talle parema tuleviku lootust. Seepärast avaldasidki ta luuletused rahvahulkadele sügavat mõju ja said kiiresti populaarseiks. Tema igatsused ühtisid rahva laiade hulkade igatsustega.

Luuletuste ideelise sisu väljendamiseks kasutab Koidula rohkesti ilmekaid kujundilisi vahendeid.

Epiteedid seostuvad Koidula luules peamiselt isamaaga, mida ta nimetab *kalliks, pühaks, õitsvaks* jne.

Ta luuletustes leidub rohkesti tundetoonilisi võrdlusi ja metafoore, näit.: «*Ema kombel* kinni kata / lapse tuks'vat rinda sa...» («Eesti muld ja eesti süda»); «Kaks selget silma mulle vaatnud / *kui taeva tähed* südame...» («Kaks selget silma»); «Ja sinu tuul ja päike / sind *õitsel hoiavad*...» («Sind surmani!»).

Paljudes patriootilistes luuletustes, nagu «Sind surmani», «Eesti muld ja eesti süda», «Miks sa nutad?» jt., isikustab Koidula isamaad, teda kõnetades ja lohutades ning talle kaasa tundes ja julgustavaid sõnu öeldes:

Süda, kuis sa ruttu tõused
kuumalt rinnus tuksuma,
kui s u nime suhu võtan,
p ü h a E e s t i i s a m a a!
(«Eesti muld ja eesti süda».)

Peale isamaa personifitseerib Koidula emakeelt, Eesti vainusid ja jõgesid, kevadet, sügist, pilve, tuult jne., kellega ta kõneleb kui elavate olenditega, näit.: «Mis mulle *jutustad,* koidiku *tuul*? . . . *Pilveke,* kallike, kuhu sa *reisid*?» («Jutt»).

Lausekujundeist kohtame Koidula luules kõige enam r e t o o r i l i s i p ö ö r d u m i s i ja k ü s i m u s i, sõnade või sõnaühendite k o r d u s i ja r e f r ä ä n e. Retoorilise pöördumise ja küsimuse ühendab Koidula harilikult isikustamisega, et saavutada suuremat kunstilist mõju, näit.: «Miks sa nutad, lillekene, / nupud sul täis pisaraid?» («Miks sa nutad?»).

Refräänina kasutab Koidula õige sageli sõnakordust kas strofide alguses või lõpus, näit.: *«Eestimaa, Eestimaa* — / kes mind võtnud üles kasvata!» («Kaugelt koju tulles»).

Koidula luules leidub mõningaid vananenud sõnu ehk arhaisme, nagu tegusõna *lõhnama* asemel *lehkama* (*lehkav* isamaa), nimisõna *kiir* asemel *tera* («Oma *terad* hiilgvalt saadab») jt.

Koidula luulekeel on väljendusrikas ja kujukas. Luuletaja on palju õppinud eesti rahvalaulude keelerikkusest.

A l l i t e r a t s i o o n i ja a s s o n a n t s i viljeleb Koidula piiratud ulatuses, silmahakkavalt aga rahvalauludele lähedastes lastelauludes («**Ma**ga, **ma**ga, **ma**imuke, / **m**emme **ma**gus **ma**rjake!»).

Koidula varasemas luules esinevad enamasti ebatäpsed r i i m i d, kuid hilisemad luuletused on loodud kõlalistes täisriimides, mis tunduvad enneolematuina selleaegses eesti luules.

Kodukaasik, mu**rumulda**,
Emajõe vaikne **vool!**
Haljas hiis, kus Taara **kulda**
varjab eesti poege **hool!**
(«Kaebus».)

Koidula varasemas luules kohtame peamiselt jambilisi värsse, näiteks luuletustes «Kodu», «Mu isamaa on minu arm», «Mu isamaa, nad olid matnud», «Sind surmani», «Ööbik» jt. Hiljem aga domineerib trohheiline ja daktüliline vürss («Eesti muld ja eesti süda», «Miks sa nutad?», «Hällilaul», «Üürike», «Jutt» jt.).

Kaasaja kultuurielus omas Koidula lüürika keskset kohta. Oma patriootilise luulega sai Koidula äratavaks eeskujuks kaasaegseile ja hilisemaile eesti luuletajaile. Ta luule viljastavast pinnast võrsus A. Reinvaldi, M. Veske, A. Haava jt. luulelooming.

Koidula rajas oma sügavalt ideeliste ja kunstiliselt küpsete luuletustega eesti kunstluule ja selle pealiigid: patriootilise luule, armastus- ning looduslüürika ja lasteluule. Enne tema luuleloomingut olid ilmunud vaid üksikud õnnestunud rahvalikud luuletused. Koidula lüürikaga aga kerkis luule eesti kirjanduses valitsevale kohale. Nii kõrge ideelise sisu kui ka kunstitiheda vormi poolest kuulub Koidula luulelooming eesti luule klassikasse.

L. KOIDULA NÄIDENDID.

Koidula osa eesti teatri rajamises ja ülevaade tema näidendite temaatikast. Eeltöid eestikeelsete näidendite soetamiseks ja rahvusliku teatri rajamiseks tegid Fr. R. Kreutzwald ja C. R. Jakobson. Eesti rahvusliku teatri mõtte elluviijaks aga sai Koidula.

«Vanemuise» seltsis tekkis 1868. a. kavatsus organiseerida Tartus eestikeelseid teatrietendusi ja paluti selleks Koidula kaasabi. Koidula oli mõttest vaimustatud ja kirjutas sama aasta maikuus Kreutzwaldile: «Mõned «Vanemuise» liikmed ... tahavad ikka meie seltsimajas teatrimängimisega proovi teha ... Eesti teater T a r t u s! ... Millist hindamatut vahendit rahva kasvatamise alal võib endast kujutada sobiva repertuaariga lava.» Hinnates näitekirjanduse väljapaistvat osa rahvusliku kultuuri arendamises, asus Koidula paar aastat hiljem eesti teatri mõtet levitama.

Aasta 1870 sai eesti rahvusliku teatri sünniaastaks. Selle aasta 24. juunil etendati esmakordselt «Vanemuise» seltsis Koidula esiknäidendit «S a a r e m a a o n u p o e g» autori enda lavastusel.

«Saaremaa onupoja» kirjutamisel kasutas Koidula kirjandusliku eeskujuna saksa näitekirjaniku Th. Körneri värsivormilist külajanti, kohandades selle nii olustikuliselt kui ka ideeliselt eesti oludele. Näidendis esinevad ainult kolm tegelast: talurentnik Muru Miku, ta tütar Miina ja noor talupoeg Hans.

Jõukas talurentnik Muru Miku nõuab, et ta tütar abielluks kooliõpetajast onupojaga Saaremaalt, ega luba Miinat noorele talupojale Hansule, keda viimane armastab. Et näidendi intriigi keeruliseks muuta, laseb autor kordamööda tegelasi ümber riietuda Saaremaa onupojaks, kusjuures nad peavad üksteist ehtsaks. Keerduläinud olukorra lahendab Miina, kes esimesena avastab onupoja mitteehtsuse. Teos lõpeb õnnelikult: Hans ja Miina abielluvad.

Näidend kajastab kaasaegseid haridusolusid Eesti külas. Noore taluniku suu läbi öeldakse, et koolides pannakse rõhku ainult usuõpetusele: «Aabits ja katekismus silmi lahti ajades, aabits ja katekismus magama minnes ... Uus kooliplaan anti mullu kirikumõisast kätte: katekismus ja piibli lugemised hommikuks, katekismus ja testament õhtuks ...» Samal ajal aga vireleb kooliõpetaja oma perekonnaga äärmises puuduses: «— lõuna ajal võib koolmeister naise ja lastega taari kuiva soolaleiva kõrvale juua ..., koolmeistri amet on koera amet!» Näidend rõhutab, et

parunite ülevõimu tõttu puudus talurahval igasugune õigus oma olukorra parandamiseks kaasa rääkida.

1870. aasta sügisel tuli «Vanemuise» lavale Koidula teine näidend «Kosjakased», mis pealtvaatajate poolt veelgi suurema poolehoiuga vastu võeti. Teose aine on autor võtnud Jannseni tõlkelaenulisest jutustusest «Naabri tütred». Tegelasteks on eesrindlike vaadetega ratassepp Tõlla Hans ja tagurliku mõtteviisiga talunik Luige Siim, samuti aus taluneiu Suli Miina ja õel talutütar Nääri Maret.

Linnas ratassepaks õppinud Tõlla Hans tuleb tagasi oma kodukülla, kus ta pärib suure varanduse. Nääri talu tütar Maret ihaldab Hanssu endale, et tema varaga oma isatalu võlgadest päästa, ja hülgab oma senise austaja Luige Siimu. Hans aga armub vaesesse, kuid meeldivasse Suli Miinasse, kelle akna alla ta istutab vana kombe järgi jaanipööl kosjakase. Näidendi lõpul lahenevad vahekorrad: Hans kosib Miina, Siimust saab aga Hansu progressiivsete mõtete pooldaja ning ta loobub kosimast halvaloomulist Maretit.

Näidendi «Kosjakased» peaideeks on hariduse kui rahva majanduslikku ja kultuurilise arengu eeltingimuse ülistamine. Orjameelsus ning tagurlikkus mõistetakse hukka ja rahvast virgutatakse tööle isamaa hüvanguks. Inimese väärtuseks peetakse mitte tema kuuluvust jõukasse talupoegkonda, vaid ta kõrgeid moraalseid omadusi: ausust, õiglust, truudust, südameheadust ja töökust.

Mõlemasse näidendisse põimis Koidula vahele oma luuletused, mis ta ise viisistas. Tegelaste osi mängisid Koidula lavastatud näidendis ainult mehed, sest kaasaegsete väikekodanlike eelarvamuste järgi ei peetud sobivaks naistel laval esineda.

1871. aasta juunis etendus «Vanemuises» Koidula kolmas näidend «Säärane mulk». «Eesti Postimees» kirjutas sel puhul, et rahvas vaatab hea meelega näidendeid, mis kajastavad tema elu ja on loodud rahva «õpetuseks ja rõõmustuseks».

Koidula viimane näidend «Kosjaviinad» (kirjutatud a. 1880) propageerib Koidulale südamelähedase rahvusliku ürituse üldlaulupeo ideid.

Nõukogude aastail on Koidula näidendid ilmunud ka koguteostena, nimelt «Näidendid» (1946) ja «Teosed» II (1957).

«Säärane mulk ehk Sada vakka tangusoola» (1872).

Näidendi kirjutamist alustas Koidula 1870. a. sügisel, nähtavasti kohe pärast «Kosjakaskede» menukat ettekannet. 1871. a. kevadel valmis näidend käsikirjas ja tuli juunis «Vanemuise» laval ettekandmisele. Trükis ilmus «Säärane mulk» 1872. a. Koidula esimene algupärane näidend, milles kajastus talurahva elu kaasajal, sai kõikjal sooja ja heakskiitva vastuvõtu osaliseks. Seda etendati peale Tartu paljudes teistes linnades ja asulates.

Temaatika. «Säärase mulgi» keskseks teemaks on armastuse teema, mida arendades kaitseb Koidula noorte südameõigust elu-

kaaslase valikul. Peateemaga seostuvad aktuaalsed päevaprobleemid, nagu talukohtade ostmine, vaen tartlaste ja mulkide vahel, hariduse vajadus.

Tegelased jagunevad vastandkujudeks. Männiku Märt, Maie, Anne, Jüts ja Kure Aadu on heade ja meeldivate omaduste kandjad; Erastu Enn on läbini paheline, kuna Peeter Pint jõuab sündmustiku vältel halvast paremaks kujuneda.

Männiku Märt esindab XIX sajandi 70-ndate aastate alguse edasipüüdlikku noort talupoega. Ta on välimuselt pikakasvuline, sirge ja tugev «nagu tamm metsas». Kaasinimeste vastu on ta hella südamega, lahke, viisakas ja tähelepanelik. Kure Aadu arvates pole kogu kihelkonnas teist sellist tublit ja tarka noormeest, nagu seda on Männiku Märt, kes omab mõistust, teadmisi ja jõukust. Märt on koolitatud ja töökas talupoeg, kes «ausasti... on rendikohta harinud» ja kes kavatseb endale päriskohta osta. Märdis on paras jagu iseteadvust ja enesekindlust: «Mis aus mees see on, kes nii esimese müüri ees juba tagasi põrkab? Õnn otsib julget südant ja võit jääb vahva kätte..!» Terav taip aitab tal keerulisest olukorrast õige väljapääsu leida.

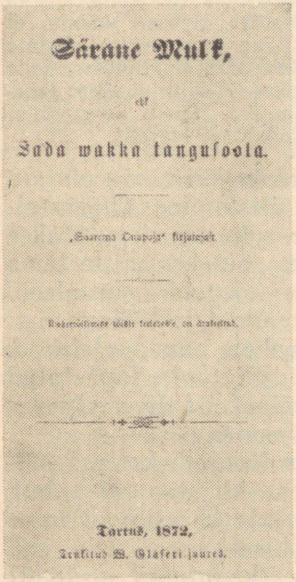
Säräne Mulk,
Sada wakka tanguſoola.
Tartus, 1872.

«Säärase mulgi» esiktrüki tiitelleht.

Männiku Märt räägib enamasti asjalikult, nagu see on omane kaine mõttelaadiga inimesele. Laused on pikad, arendavad mõtet rahulikult ja arutlevalt. Teisest küljest on Märdi ütlemisviisis selgesti tunda ka mulgilikku väärikust: «...kuskil ei sünni nimetamisväärset tegu meie maal, kus mitte mulgi p e a või k ä s i töö juures ei ole!»

Männiku Märdisse kui ideaalkujusse on Koidula koondanud kaasaegse haritud talupoja parimad omadused: kena välimuse ja viisaka käitumise, aususe ja töökuse, tarkuse ja ettevõtlikkuse. Kuid püüe ehtida kangelast nii paljude voorustega on ühtlasi ta elulisust lahjendanud.

Mäeotsa talunik P e e t e r P i n t on mulkide ja hariduse tuline vaenlane. Mulk on omandanud Peetri endise kodutalu ja sellest pärinebki pime viha mulkide vastu. Kui Männiku Märt — ka mulk — Maiele kosja tuleb, raevutseb Peeter: «Ma viskaksin ta pilpaga uksest välja kõige tema rikkuse ja tarkusega!... Mulk ta on, ja mulgid on petjad kõik!» Nürivõitu vaim ja vanamoelised vaated ei luba Peetril hariduse kasust aru saada, ta ähvardab koguni terast poega Jütsi koolist ära võtta. Põhiloomult on Mäe-

otsa peremees järeleandlik, selle tõttu mängib naine Anne talus esimest viiulit, ja see seletab ka lipitseva Erastu Ennu mõju Peetri üle. Alles äpardunud tangudemüük avab Peetri silmad ja sunnib senist põikpäisust ümber hindama.

Peeter Pindi kõnes esinevad katkendlikud laused, mis annavad tunnistust ta seisukohtade ebakindlusest. Ta kordab sageli väljendust «kui ma tahan targem olla», mis vihjab sellele, et ta leiab enda süüdi olevat «iseenese tarkusega» toimitud tegudes.

Taluperemehe poeg Erastu Enn on läbini antipaatne. Punastele juustele ja rõugetatud näole seltsib salalik ja kidane iseloom ning rikka perepoja rumaluhke vaim. «Kas ma ei ole perepoeg? Kas mu isa ei ole vallavolinik?» suurustleb ta. Selline virila välimuse ja olemisega kosilane ei võigi Maiet väärida ja kavalasti põimitud naisevõtuplaan lõpeb häbiväärse sissekukkumisega.

Erastu Ennu kõnes on rohkesti etteheitvaid retoorilisi pöördumisi, nagu «Oh teie, viimased mutid!»; «Oodake, oodake, ma tahan teile pulmi teha, mis teile meelde jäävad!» Ei puudu ka labased väljendid, näit. «Sina, seapõrsas!».

Peretütar Maie on tragi ja veetlev neiu. Märt nimetab teda kullerkupuõieks, silmateraks ja südamerõõmuks. Maiel ei puudu naiselikku edevustki, kui ta kiitlevalt meenutab oma paljusid kosilasi. Kuid teda ei veetle tulevase elukaaslase rikkus, vaid meeldiv välimus ja moraalsed omadused. «Sandinärus võib enam au elada kui siidsärgis,» ütleb ta elutargalt.

Peetri käbe naine Anne on eluline ja usutav kuju. Ta on ebausklik, armastab kiidelda, kuid hoiab oma sõgeda mehe tuhvli all. Kosjaloos võitleb perenaine noorte südamehääle nimel. Sellesama eest on agaralt väljas poeg Jüts, terane ja vilgas poisinaaskel.

Ideestik. «Säärase mulgi» põhiideeks on selgitada hariduse tähtsust talumajapidamise paremale järjele seadmises. Hariduse mõtte kandjaks on näidendis Männiku Märt, kes endamisi arutleb: «Miks on mulgil rohkem jõudu? Sest et tal rohkem pead on! Ja kust tuleb tal ärksam meel? Usinamast kooliskäimisest!» Peeter Pintki jõuab näidendi lõpul kindlale arusaamisele, et teadmised ja tarkus on omandatavad ainuüksi hariduse teel. Ta ütleb veendunult: «Aga ... tarkus ei tule oma ega võõra, ei kodusest ega mulgi nimest..., vaid tuleb sellest, kuidas igaüks seda pead... seestpidi kohe hoiab ja harib!» Koidula rõhutab näidendis, et rahvahariduse tõusuga on seotud ka talupidamise oskuslikum juhtimine ja paremale järjele seadmine.

Kompositsioon. «Säärase mulgi» ülesehituses on osaliselt silmas peetud klassikalise draama kolme ühtsuse, aja, koha ja tegevuse ühtsuse nõuet. Tegevus toimub kogu näidendi kestel samas kohas — Mäeotsa peretoas. Sündmused algavad ühel hommikupoolikul, jätkuvad sama päeva õhtupoolikul ja lõpevad päev hiljem, seega kestavad paar päeva. Näidendi põhitegevuseks on kahe

kosilase — Erastu Ennu ja Männiku Märdi — võitlus Maie käe pärast.

Esimeses vaatuses arenevad sündmused aeglaselt. Tegelased jutustavad tagasihaaravalt minevikujuhtumeid (Ennu põidla lugu, Aluste talu omandamine mulkide poolt). Selgitatakse tegelaste vastastikuseid suhteid. Teises vaatuses arenevad rööbiti kaks süžeelist joont. Maie kosimise kõrval kulgeb tangude müümise lugu. Sündmused muutuvad pinevamaks ja jõuavad kulminatsiooni teise vaatuse kuuendas stseenis, kui Maiele kosja saabunud Männiku Märt seisab oma vastase Erastu Ennuga silm silma vastu ja ütleb talle: «Sinuga ei ole mul tegemist, pea oma nõu eneselel» Kolmandas vaatuses laheneb keerduläinud sündmustik. Kriitilisel hetkel tuleb vallakirjutaja ja vahistab Ennu. Järgneb õnnelik lõpplahendus: Maie abiellub Männiku Märdiga, põikpäisest Peetrist kujuneb hariduse pooldaja, Jüts saab uued pastlad.

Ülesehituselt on «Säärane mulk» üsna õnnestunud. Koidula on oskuslikult rakendanud lavateosele omaseid võtteid, nagu kontrasti põhimõtet ja sündmustiku pinevuse astmelist tõusu. Seetõttu pääsevad mõjule ka autori ideelised taotlused.

Koidula «Säärase mulgi» puuduseks on, et kirjanik kujutab näidendis selliseid tegelasi, keda tegelikkuses kohtame harva. Sama liialdavat joont võib märgata ka teose sündmustiku arengus, ehkki näidendi aine on võetud tolleaegsest igapäevasest elust. «Säärase mulgi» tegelased, lihtsad taluinimesed, kõnelevad vastu ootusi pikki monolooge. Teose lõpplahendus ei kasva otseselt välja selle tegevusest, vaid laheneb vallavalitsuse ootamatu vaheleastumise teel.

«Säärases mulgis» on vähe ehtsaid tüüpe talurahva hulgast. Näidendi peamised tegelased on kas ideaalkujud (Männiku Märt) või jälle puhtnegatiivsed kujud (Erastu Enn). Tõeliste tüüpidena on iseloomustatud teoses ainult taluperenaist Annet ja asjalikku vallakasakat ning isameest Kure Aadut.

Keel. «Säärase mulgi» keel on tolle aja keeletaset arvestades küllalt väljendusrikas ja isikupärane ning loob kujutluse tegelaste hingelaadist, tunde- ja mõttemaailmast.

Näidendi keele rahvalikkus avaldub esijoones rahvakeelele ja rahvaluulele iseloomulike kujundiliste väljendusvahendite, nimelt kõne-, lause- ja kõlakujundite tarvitamises. Rohkesti esineb rahvakeelest pärinevaid võrdlusi, milles näidendi tegelaste tegevust ja seisundit konkretiseeritakse loomade, lindude, taimede ja esemete varal, näiteks: «Ma olen *nagu rebane* lõksus»; «Enn käib *nagu kukk* õrrel»; «otsi otri *nagu tulega* taga» jt.

Näidendis kohtame isegi algriimi, kõigepealt tegelaste ees- ja perekonnanimedes, nagu *Männiku Märt, Erastu Enn, Peeter Pint, Aluste Anne,* aga ka tegelaste kõnekeeles: *«Sina minu silmatera ja südamerõõm!»; «pada* ja *pann, kala* ja *katel* kõik tema oma!»

«Säärases mulgis» leidub mõnikümmend mõttetera ehk sententsi, milles autor on väljendanud teose peamõtteid, näiteks *Oige meel kannab enamasti kaugemale kui kavalus; Laste südameid peab ikka ka küsima; Tütarlapse meel on nagu kõrkjas tuule käes kaldal; Salaja kuulamine, see on häbi ja inetu* jne.

Koidula rakendab «Säärase mulgi» keeles selliseid kunstilise kujunduse vahendeid, mis vajaliku selguse ja loomulikkusega peegeldavad tolleaegsete taluinimeste elu, nende kujutlusi, mõtteid, tundeid ja taotlusi ning omavahelisi suhteid.

«Säärase mulgi» tähtsus. Koidula kolmevaatuseline naljamäng «Säärane mulk» on eesti esimene algupärane näidend. Teos kajastab tõetruult kaasaja aktuaalseid probleeme. Näidendi tegelased esindavad elulisi talupojatüüpe XIX sajandi kolmandast veerandist. Teose ideelised taotlused olid väga aktuaalsed ja seisid kaasaja ühiskondliku elu tulipunktis.

«Säärase mulgiga» algab eesti algupärase näitekirjanduse ajalugu. Tema otsesel eeskujul on loodud J. Kunderi näidend «Mulgi mõistus ja tartlase tarkus».

L. KOIDULA PROOSALOOMING.

Koidula jutustavasse loomingusse kuulub ligikaudu 90 teost; osa proosatöödest, enamikus tõlkelaenulised, on populaarteaduslikku laadi. Koidula algupärastest jutustustest on parimad «Enne ukse lukutamist», «Ainuke» ja «Tammiste küla «veskitondid»». Need jutustused on nõukogude aastail ilmunud kogumikus Lydia Koidula «Valitud jutustusi» (1950) ja koguteoses L. Koidula «Teosed» II (1957).

Jutustuses **«Enne ukse lukutamist»** (1868) käsitletakse väljarändamise küsimust. Kõrtsi-Priidu meelitab Mäetaguse rendiperemehe Hannuse jooma ja soovitab tal välja rännata, sest mõis kavatsevat tema talurenti tõsta. Hannus nõustubki, hoolimata oma naise Tiiu vastuseisust, Venemaale välja rändama. Kuid Priidu ja ta võõras abiline vahistatakse ja Hannus loobub väljarändamise kavatsusest. Teose lõpul nimetatakse, et selle «valla talupoegadest ei läinud keegi välja: rent jäi sellesama jala peale».

Koidula hoiatab jutustuses talurahvast välja rändamast, aga selle tõelisi põhjusi ta ei selgita.

«Ainuke» (1868). Selles jutustuses käsitletakse peateemana abiellumist armastuse pärast, kõrvalteemana aga taluinimeste lauluharrastusi esimese laulupeo eelseil aastail. Vihjamisi puudutatakse muidki aktuaalseid päevaprobleeme, nagu uue kirjaviisi tarvituselevõtmist, vallakoolide õppetöö parandamist, maahindade tõusu küsimust, lauluseltside asutamist jm.

Jutustuse keskne tegelane, tubli puusepp Lohasaare And-

res on Koidula ideede kandja. See on hoolas ja väsimatu töömees, kes hommikust õhtuni rühmab puutööd teha ja seejuures rõõmsasti laulu lööb. Pealegi on Andres meeldiva välimusega, «kehast pikk ja sirge, näost valge verega ja kaks sinist lahket silma peas». Tema kaudu arendab Koidula oma lemmikteemat: Andrese südant ei pane kipitama vanapoolne ja nüri vaimuga «Tust-Kadri», vaid heinamaal virgasti töötav «laulurästas», sõstrasilmaline Tiiu. Neid seovad ühised huvialad ja kõikevõitev armastus.

Omakasupüüdlikke ja varaahneid talupoegi taunitakse Vaariku Villemi kujus. See on alaline kohtuskäija ja protsessija, kiusakas ja õel inimene. Eluline kuju on Vaariku Villemi käsilane, kingsepp Pahmaru Aadu, kes südameasjade arvel loodab tulu teenida.

Jutustuses «Ainuke», milles esitatakse rohkesti laulukatkendeid, antakse kõrge hinnang eesti rahvalauludele. Teoses nimetatakse, et Andrese kõrvu oli sageli kostnud «tuttav ja ilus rahvalaul, mille loomuliku koore (= vormi) ja rikka sisu vastu harva mõni uhkes ülikonnas astuja riimitud õde... saab».

«Ainukeses» kohtame tõepäraseid elupilte vaheldumisi romantilise ilutsemisega. Realistlikke jooni leidub esijoones tegelaste karakteristikas, nende tegevuses, vastastikustes suhetes ja dialoogis. Nõnda kirjeldatakse tõetruult ja ilmekalt kujundiliste vahenditega Andrest töötamas oma tööpingi taga pärast «ainukese» leidmist või siis Kase Kustase arutlusi oma 16-aastase tütre kosjakavatsustest.

Jutustuse keelt ilmestavad rahvakõnekäänulised väljendid. Lohasaare Andrese kosjamõtte tärkamist kirjeldatakse õnnestunud võrdlusega: «nüüd tuli see lugu Lohasaare Andresega kätte *nagu targale tõbi ja arstile haigus*». Kui Andres aga Vaarikul «Tust-Kadrit» nägi, jooksid ta mõtted «kõik ühtekokku peas *nagu võiraasukesed* külma vee sees perenaise kausis».

Romantilist kujutust võib märgata Andrese ja Tiiu armastuse ning looduspiltide kirjeldamisel. Siin esineb meeleolulist ilutsemist, äärmuslikke tundepuhanguid, inimeste idealiseerimist või alavääristamist, loodusnähtuste isikustamist, retoorilisi pöördumisi ning küsilauseid, eredavärvilisi epiteete ja antiteese. Näiteks kaks kontrastset loodus- ja meeleolupilti.

«Päike peegeldas hiilgavat palet ojalainetes, mis teinepool teed nagu sinine lint rohelist suvikatet ehtisid. Pisarkaste tõusis noormehe silma. «Jah, maailm on ilus ja inimesed tema peal on head,» ütles ta iseeneses, «kuhu ma ka vaatan ja kellega ma kõnelen, kõik on nad lahked ja armsad minu vastu, ja Tiiu — Tiiu —»

«Pilved taeva all katsid raske, pimeda tiivaga tähevalgust kinni; tuul väänis haleda ulumisega puude oksi sinna ja tänna, ja lainete kohin kandis puhast kaebuse ja nutulaulu ta kõrvu. Ja mis see oli, mis ta «inimese headusest» hiljuti siinsamas paigas oli nimetanud? Inimesed on õelad, on tigedad ja salalikud! Teise rõõmu rikkuda on nende rõõm, teise silmi niisutada nende heameel!»

Esimeses katkendis on säravast päikesest valgustatud maastikupildis valitsevad eredad värvitoonid. Ülevas ja õnnelikus meeleolus Andres näeb maailma ilusana, talle tundub, et inimesed on head, lahked ja armsad tema vastu. Teises katkendis antakse kontrastne pilt nii loodusest kui ka Andrese suhtumisest inimestesse. Looduspildis esinevad domineerival kohal kõlaefektid. Sünge maastikupildi taustal pääsevad mõjule Andrese raevukad põlastushüüded inimeste suhtes, keda ta nimetab õelaiks, tigedaiks ja salalikeks.

«Tammiste küla «veskitondid»» (1868). Selleski jutustuses on esiplaanil abiellumine armastuse ajendil. Jutustuse põhiideeks aga on ebausu mõttetuse ja sotsiaalse ohtlikkuse hukkamõistmine. Koidula rõhutab teoses, et «halli taeva alla *muid tonte ei liigu, kui neid, mis inimese pea kas õeluses või rumaluses iseenesele või teistele sünnitab*».

Tammiste veski läheduses, kus elab vana lesknaine Riinu oma tütre Miinaga, asetsevad maantee ääres Kiviveski varemed. Rahva seas levitatakse jutte, et Kiviveski varemeis elutsevad tondid, kes öösiti käivad maanteel läbisõitjaid mõrvamas ja riisumas. «Kiviveski tondid ei teinud nalja,» öeldakse jutustuses, «seda teadis igaüks, kes korra nende kätte oli sattunud.» «Veskitondid» paljastatakse Miina eestvõttel. Nende peameheks osutub Tammiste veskisulane Karusta Hinn.

Jutustuse tähtsamateks tegelasteks on Tammiste veski vanaperenaine Riinu, ta tütar Miina, veskisulane Karusta Hinn ja Turuvere Taavet.

Vanaperenaine *Riinu* on pärast mehe surma viisteist aastat sulastega veskitööd teinud. Raske töö ja elumured muljuvad leske rängalt ja ta vananeb kiiresti koos veskiga, nagu seda piltlikult kujutatakse: «tuuleveski katus venis tahapoole, nagu veskieit ise ettepoole . . .» Tammiste Riinu jääb meelde vaese, tööka ja oma tütre eest hoolitseva mõldrilesena, kes ei taha teiste kulul elada, vaid püüab ka vanadusaastail ise ennast toita.

Miina, Tammiste veskieide 18-aastane sõstrasilmaline tütar, on niisama hoolikas ja usin nagu ta emagi. Inimesi aga tunneb Miina emast paremini. Ema arvamise vastaselt peab ta Hinnu kiskjaks hundiks. Oma armastatu — Turuvere Taaveti — päästmisel kurjategijate küüsist ilmutab noor neiu ennastsalgavust, julgust ja vaprust.

«Veskitontide» peamees *Karusta Hinn* on isakodust kõlvatu pojana lahkunud. Juba kolmat aastat töötab ta Tammistel veskisulasena, püüdes perenaise vastu meelepärane olla ja tema väimeheks saada. Miina aga avastab Hinnus tigeda ja salaliku inimese, «kes nii . . . vargsel viisil teise inimese otsa vahib nagu kanavaras». Koidula mõistab Karusta Hinnu kujuga hukka silmakirjalikud vagatsejad ja kurjategijad. Hinn käib teesklevalt iga

L. Koidula teoste kaanepilte.

pühapäev palvemajas ja mitu korda aastas armulaual. Sääraste valevagatsejate kohta öeldakse jutustuses: «Palvemajas? Need on need vanaparajad! ... Aga küllap see esimene kord pole, et palvemaja ja vaga nägu peaheritsat (= peakelmi) on varjanud! Ma tean, ... kel kümme kavalust kõrva taga, need panevad kõigepealt vaga näo silma ette.»

Turuvere Taavetit, Miina peigmeest, iseloomustatakse vaid vihjamisi. Välimuselt meeldiv noormees on ühtaegu julge, mehine ning kaine ja asjaliku mõttelaadiga. Taaveti kuju on lähedane Männiku Märdile, «Säärase mulgi» positiivsele kangelasele.

Jutustuse kandvamate kujude vahendusel kummutab Koidula rahva ebausklikud arvamused ja rõhutab nendest johtuvaid pahesid. Teose juhtmõtted on valatud rahvalike kõnekäändude ja vanasõnade vormi ja pääsevad ilmekalt mõjule, näiteks: «ilu ei

panda patta ega kaunist katlasse», «kullast puur on linnul niisama hirmus näha kui puust puur», «kahtlane mõte on nagu sala tuluke mätta all», «rikkast perest osta hobune, vaesest vallast võta naine» jne.

Teemade käsitlus Koidula jutustustes. Koidula jutustustes on esiplaanil kõlbelised probleemid. Kirjanik piitsutab mitmesuguseid pahesid, nagu petmist, valelikkust, salalikkust, teesklevat vagatsemist, röövimist, vargust jne., hindab aga kõrgelt ausust, õiglust, ustavust, omakasupüüdmatut armastust, töökust, vaprust. Ta mõistab hukka petised, ihnurid, omakasupüüdlikud kosjasobitajad, rahaahned talupojad ja kurjategijad. Eeskujuks on seatud töökad, elurõõmsad, lauluharrastajad, abivalmid, ausad, julged inimesed, keda kujutatakse poolehoiu ja sümpaatiaga.

Põgusalt kajastab Koidula oma jutustustes ka peremeeste ja külakehvikute erinevaid elutingimusi. Jutustuses «Ainuke» arutleb Lohasaare vana päeviline Mikk, kui ta näeb peremeest ühes möldriga tulevat ja kuuleb teda laulu «Oh Eestimaa, oh Eestimaa, kus leiba ja vett!» vilistavat: «Mis niisugune ka veest-leivast pidi nimetama, kellel õlut-viina ühtepuhku põigiti nina ees võis seista? Küllap sellel hea kerjata, kellel kott omast käest kaelas ripub!... Eks teada ammugi, mis temasuguse vaese orja päralt jäi: sai ööd-ilma kui päeva sundida ja taga kihutada...» Jutustuses «Tammiste küla «veskitondid»» on vaene Riinu nõutu, kui veskiõue ootamatult saabusid Taaveti isa-ema, — ta ei tea, mida jõukale Turuvere pererahvale söögiks anda, sest «ega niisugune rikas rahvas igapäevase toiduga rahul ei saanud olema».

Kuid Koidula ei näe kehvikute ja peremeeste vahel ületamatuid vaheseinu ega vastastikust võitlust. Vaest ja rikast püütakse lepitada ja tavaliselt saab ühendavaks sillaks noorte abiellumine.

Koidula tõlkijana.

Algupäraste jutustuste kõrval on Koidula tõlkinud ajaloolisi ja olustikulisi jutustusi eesti keelde. Nõnda on tema tõlkes ilmunud jutustus «Johanna d'Ark», milles käsitletakse ennastohverdava prantsuse taluneiu, rahvuskangelanna Jeanne d'Arc'i võitlust oma isamaa vabastamise eest.

Erilist tähtsust omavad Koidula tõlgitud jutustused vene ja ukraina rahva elust. Koidula on pioneeriks vene eesrindliku jutukirjanduse levitamisel eesti ajakirjanduse veergudel. Tema sulest ilmuvad vabas tõlkes ukraina naiskirjaniku Marko Vovtšoki pärisorjusevastane jutustus «Olesja» ja vene ajalooline jutustus «Kosma Minia» («Kosma Minin»), mille tõlkimisel ta kasutab allikana saksakeelseid teoseid vene keele vähese oskuse pärast.

Jutustuse «O l e s j a» sissejuhatuses kirjutab Koidula: «Jutus-

Eesti Postimehhe 1. lissaleht. (26.) Tulled igga nädbalas wälja ja maksab aastas 65 kopp. hõbb.

Eesti Postimehhe juttutubba.

(Soe tubba, maggus jut.)

Kues | Tartus, 5. Juni 1869. | aasta.

Olesja.

Et meil tänna juhtumise wisil wõimalik ei olle, Johanna d'Arki teggudest eddasi kõnnelda, siis sago siin mõnni sõnna jutto kombel ühhest ellolousst rägitud, kuida neid ommal aeal miljonid ärraellanud: orjapõlwe ellolousst, kelle kaddumise mällestusepiddo meil kõigil alles meles ja süddames ligub. Juttustaja on üks wennekele ramatukirjutaja, kellel omma rahwa raske enneaegne põlli kangeste süddamesse on käinud, ja kui meie ka mitte sõnna sõnnalt temma sõnno ei wõi kätte üttelda, temmast malitud kujo tahhame luggejale jõudo mõda silma ette panna.

Meie küllas, juttustab kirjutaja, ellas Kassakamaal wanna Hmara, rikkas ja wabba mees. (Kassakad ei seisnud mitte orjapõlwe al, nago nüüd endised wenne allamad, waid ollid wabbad, ja ommadusepiddajad rahwas wenne wallitsuse kaitsmise al.) Hmaral olli põldo ja weisid ja küllalt iggapiddi warra. Kuid lapsi ei olnud Jummal temmale paljo annud, üht ainust tüttart, kes kaunis ja kenna olli, nago päike taewas. Nad kaswatasid ja kallistasid tedda ja andsid temmale kõiksuggu head ja tullulist õppetust, ja kui Olesja kaunikesel kueteistkümnes aasta otsa lõppes, hakkasid jubba kossilased temma wannemate honet otsima. Wannemad tännasid selle au eest, wõtsid tullejaid lahkeste wasto ja pakkusid kuiwa ja märga küllalistele süa, agga tüttart ei annud nad kotto ärra. „Laske tedda weel ommast norusest rõmustada," ütlesid nemmad. „Warra alles, lapselikko pead maeatallituse murrega täita. Laske ta ka pärrast omma pigapäiwi mele wõiwad tulletada. Polle temmal tarwis, wabbadust jubba käest ärra anda."

Agga kes loeb Olesja kossilaste hulka ärra! Kubho ta tulli, seal likus neid parwekaupa temma ümber. Agga mis neio temma

Lehekülg «Eesti Postimehe jututoast».

taja on üks vene raamatukirjutaja, kel oma rahva raske enneaegne põli kangesti südamesse on läinud ja kui meie ka mitte sõna-sõnalt tema sõnu ei või kätte ütelda, temast maalitud kuju tahame lugejale jõudu mööda silma ette panna.» «Olesjas» kirjeldatakse vaba kasakaneiu traagilist elu. Ta abiellub armastuse ajel pärisorjaga ja muutub ise ka orjanaiseks. Mõisahärrad lahutavad Olesja oma mehest ja hiljem ka lastest. Jutustuse lõpul teeb Koidula omalt poolt kokkuvõtte: «See oli miljonite orjaelu endisel ajal. Selle ühe sarnaselt on miljonite elu ära elatud. Ja meie aegadel julgeb veel inimesi olla, kes seda aega vabandavad.»

Ajaloolises jutustuses «Kosma Minia» käsitletakse vene rahva kangelaslikku võitlust võõraste vallutajate vastu. Kui isamaa saatus on kaalul, siis ühinevad rahvahulgad kõigist maanurgist, et ühiste jõududega vabastada suur Venemaa interventidest. Vene rahva heroismi on selles teoses emotsionaalselt ja sütitavalt kujutatud. Siin kõneldakse ka Venemaa tugevnemisest Peeter Suure ajal pärast Baltimaade liitmist võimsa Vene riigiga.

Lydia Koidula loomingu tähtsus.

L. Koidula on lauluisa Kreutzwaldi kõrval suurim nimi rahvusliku liikumise aja kirjanduses. Tema looming kerkis pärast «Kalevipoja» ilmumist juhtivale kohale eesti kirjanduses. Tõsi küll, Koidula ei tõusnud tolle aja eesrindliku ühiskondliku mõtte kõige kõrgemale tasemele. Rahvas oli tema kujutluses ühtsete huvidega tervik. Ja kus ta vastuolusid nägigi, ruttas ta neid tasandama. Niisugune hoiak ilmneb ka tema näidendeis ja jutuloomingus. Kuid Koidula loomingu ideeline jõud innustas siiski just seda võitlust, mis oli neil aastakümneil kõige tähtsam — võitlust feodaalikkest vabanemise eest.

Kokku võttes seisneb Koidula loomingu kirjandusajalooline tähtsus järgmises.

1. Koidula rajas ideerikka ja kunstiliselt väärtusliku eesti kunstluule ja algatas selle peateemad: isamaa-, armastus-, loodus- ja lasteluule. Ta esimeste viisistatud lauludega algas eesti kunstluule levik rahva seas üldlauldavate lauludena. Koidula rahvalik lüürika, mis oli paljudele kaasaegsetele ja pärastistele kirjanikele luuleinspiratsiooni allikaks, määras eesti luule arengu põhisuunad mitmeks aastakümneks. Tema luule mõjul jäid eesti lüürika põhiliikideks isamaa-, armastus-, loodus- ja lasteluule kuni XIX sajandi 90-ndate aastate alguseni.

2. Koidula algatas eesti rahvusliku teatri asutamise mõtte ja teostas selle 1870. a. Ta kirjutas eesti esimese algupärase näidendi ja pani aluse rahvuslikule näitekirjandusele.

3. Koidula sulest ilmusid algupärased olustikulised jutustused, mis oma aktuaalse temaatikaga esindasid eesti jutustava kirjanduse paremikku möödunud sajandi 60-ndail aastail.

4. Oma tõlkejutustuste kaudu oli Koidula esimesi vene kirjanduse populariseerijaid.

5. Koidula kirjanduslik looming, mille ainestik oli võetud kaasaja tegelikkusest ja mis kajastas rahva paremaid ootusi ja lootusi, avaldas sügavat kasvatavat mõju rahvahulkadesse. Ta teosed etendasid väljapaistvat osa rahva kõlbelise ja kultuurilise taseme tõusus.

Tulihingelise isamaalüürikuna ja algupärase näitekirjanduse andeka pioneerina kuulub Koidula eesti kirjanduse klassikute esirinda.

L. Koidula mälestussammas Pärnus.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID.

1. Kirjeldada Koidula kirjanduslikku tegevust: 1) Pärnu-ajastul, 2) Tartu-perioodil ja 3) Kroonlinna-ajajärgul. Esitada ülevaade Koidula luule arengust.

2. Missuguseid kõne- ja lausekujundeid kasutab Koidula luuletustes «Mu isamaa on minu arm», «Sind surmani!», «Sinu külge», «Minu armsale taadile» jt. isamaa, eesti rahva ja emakeele ülistamiseks?

3. Missuguste kunstilise kujukuse vahenditega idealiseerib Koidula muistset vabadusaega, kujutab orjusajal kannatavat kodumaad ja õhutab võitlusvaimu rahvahulkades (luuletustes «Mu isamaa, nad olid matnud», «Mõtted Toomemäel», «Miks sa nutad?», «Ei jäänud» ja «Teretus»)?

4. Iseloomustada Koidula patriootilise luule tähtsust 1860.—1880. aastail.

5. Missuguseid teemasid käsitleb Koidula oma näidendites?

6. Nimetada «Säärasest mulgist» näiteid, milles Koidula iseloomustab tegelasi 1) otseselt ja 2) kaudselt. Esitada iga tegelase kõnekeelest selliseid näiteid, mis antud kuju individuaalseid iseloomuomadusi esile tõstavad. Missuguseid näidendi peamõtteid väljendavad mõtteterad «Õige meel kannab enamasti kaugemale kui kavalus», «Laste südameid peab ikka ka küsima», «Tütarlapse meel on nagu kõrkjas tuule käes kaldal»? Milles avaldub «Säärase mulgi» keele rahvalikkus?

7. Missuguseid kunstilis-kujundilisi võtteid kasutab Koidula jutustuses «Ainuke» tegelaste elamuste ja meeleolude kujutamisel? Leida realistlikke ja romantilisi jooni tegelaste karakteristikas, sündmuste kirjeldustes ja loodus-piltides («Ainuke»).

8. Missuguseid sotsiaalseid pahesid piitsutatakse jutustuses «Tammiste küla «veskitondid»»? Leida kõne- ja lausekujundid, mille varal kirjeldab Koidula jutustuses «Tammiste küla «veskitondid»» loodust ja maastikku, kujutab sündmusi ja iseloomustab tegelasi. Leida teosest rahvalikke kõnekäände ja arutleda nende ideelist sisu.

EDUARD BORNHÖHE

(1862—1923)

ELULUGU JA KIRJANDUSLIK TEGEVUS.

Eesti ajalooliste jutustuste looja Eduard Bornhöhe (kodanikunimega Brunberg) on sündinud 17. veebruaril 1862 Rakvere lähedal väikeses Kullaaru mõisas aidamehe pojana. Kirjaniku isa Jaan Brunberg, endine kooliõpetaja, oli kirjanduslike huvidega sõnaosav jutumees, kes vestis väikesele Eduardile lugusid möödunud aegadest. Ema Mai, E. Vilde emapoolne tädi, oli luulemeelne ja lauluarmastaja. Mõni aasta pärast Bornhöhe sündi asusid vanemad Injusse, kus isa oli esialgu mõisa aidamees, hiljem kooliõpetaja ja vallakirjutaja. Lapsena oli Bornhöhe väga elavaloomuline.

1870. a. siirdus perekond laste koolitamise otstarbel Tallinna. Samal aastal algas saksa õppekeelega algkoolis kaheksaaastase Eduardi koolitee. Pärast algkooli lõpetamist jätkusid õpingud kreiskoolis. Poiss paistis silma heade kirjandite ning muusika- ja joonistusandega. Kreiskoolipõlves sündisid Bornhöhe esimesed pooltõlkelised ilukirjanduslikud tööd, millest mõned, nagu jutukatsetus «Röövel ja mõisnik», ka trükki pääsesid. Kreiskooli lõpetas ta 1877. a. auhinnaga.

Bornhöhe edasine elukäik kujuneb rahutuks ja vaheldusrikkaks. Kärsitu ja rännuhimulise noormehena ei malda ta pikemat aega ühel töökohal püsida, vaid võtab sageli ette lühemaid ja pikemaid reise.

Kreiskooli lõpetamise järel leidis Bornhöhe lühikest aega tööd maamõõtja juures, pärast seda tegi joonistusi ajalehtedele ja arhitektidele. Tal oli kavatsus Düsseldorfi kunstiakadeemiasse astuda, aga see lootus ei teostunud. Mõne kuu töötas Bornhöhe kaubakontori õpilasena Peterburis, kust läks peagi Kovnosse (Kaunasesse) raudteekontori ametnikuks. Sealt tuli ta 1878. a. Tallinna, et siit juba järgmisel aastal siirduda Põltsamaale, kus töötas õpetajana.

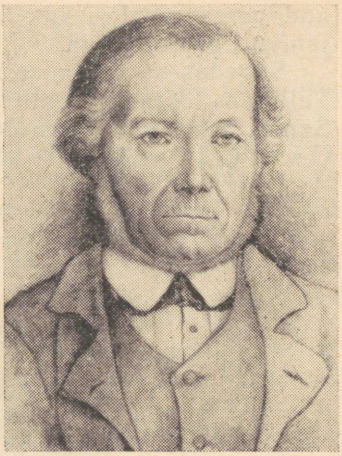

E. Bornhöhe isa portree.

Bornhöhe oli kirglik kirjanduselugeja, ta lugemishuvi hõlmas nii eesti kui ka teiste rahvaste kirjandust. Suur oli Bornhöhe keelteoskus; ta tundis paljusid keeli, nagu saksa, vene, inglise, prantsuse, ladina ja teisigi keeli, ning võis nendes keeltes ilmunud raamatuid originaalis lugeda. Eesti kirjandusest avaldasid temale sügavamat mõju Kreutzwaldi «Kalevipoeg» ja «Eesti rahva ennemuistsed jutud», Koidula patriootilised luuletused, jutustused ja näidendid ning C. R. Jakobsoni «Kolm isamaakõnet». Bornhöhe taunis kõrgemates ülakihtides valitsevat balti-saksa reaktsioonilist kultuuri ja suhtus lugupidamisega vene demokraatlikusse kultuurisse. Tema sulest ilmus ajakirjas «Meelejahutaja» pikem artikkel «Vene rahvas».

Põltsamaal töötades kirjutas Bornhöhe seitsmeteistkümne-aastase noormehena ajaloolise jutustuse «Tasuja», mille ta lõpetas Tallinnas, kus see 1880. a. trükis avaldati. Järgneval aastal asus Bornhöhe pikemale reisile Kaukaasiasse. 1882. a. tuli Bornhöhe kodumaale tagasi ja jätkas siin pedagoogilist tegevust. Mõned aastad oli Bornhöhe tegev vabakutselise ajakirjanikuna ja karikaturistina kodumaal ja Lääne-Euroopas, peamiselt Saksamaal.

Omandanud 1888. a. eksternina küpsustunnistuse, hakkas Bornhöhe Tartu ülikoolis keeleteadust õppima. Kuid majanduslike olude tõttu katkesid ülikooliõpingud juba poole aasta pärast. 1890. a. ilmus Bornhöhe teine ajalooline jutustus «Villu võitlused». Kirjanik oli sel ajal Novgorodi kubermangus organistiks. Paar järgnevat aastat töötas Bornhöhe koduõpetajana Peterhofis

aadliperekondades, kus tal oli kokkupuuteid ka kuulsa vene kirjaniku Lev Tolstoiga.

Sagedasest reisimisest tüdinud, jäi Bornhöhe püsivalt elama Tallinna, töötades kohtu alal algul tõlgina ja hiljem arhivaarina. Samal ajal ilmus ta sulest kolmas ajalooline jutustus «Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimsed päevad».

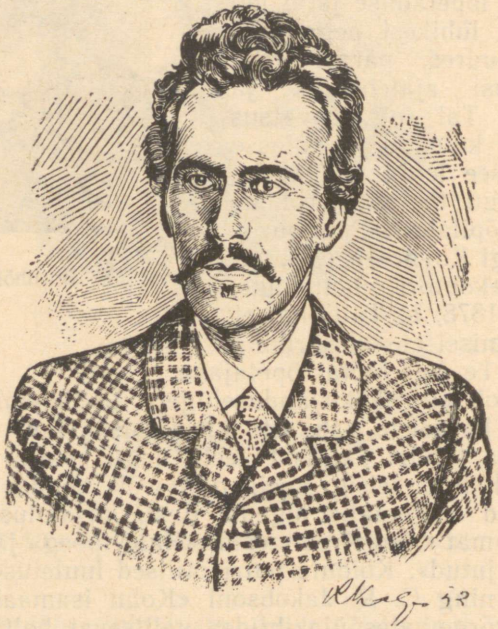

Noor Bornhöhe. *R. Kaljo puulõige.*

1898. a. viibis Bornhöhe viimasel pikemal välismaareisil, matkates Türgimaal, Palestiinas, Egiptuses, Kreekas, Itaalias ja Prantsusmaal. Oma matkamuljeid avaldas ta reisikirjelduses «Usurändajate radadel».

Pärast välismaareisi Bornhöhe abiellus ja asus elama Jõhvi, kus töötas edasi kohtu alal. Oma elu kahel viimasel aastakümnel ei tegelnud ta enam ilukirjandusliku loominguga.

Kirjaniku viimased eluaastad möödusid Tallinnas. Rahukohtunikuna käis ta vahetevahel Kuressaares kohtuistungeil. 1923. a. sügisel külmetas ta tagasisõidul Kuressaarest ja haigestus raskesti. Haigevoodis plaanitses kirjanik veel kaugele lõunasse matkata. Bornhöhe suri südamerabandusse 17. novembril 1923. a. Tema põrm sängitati algul Kopli surnuaiale, hiljem maeti ümber Tallinna Metsakalmistule.

Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoja» ilmumisega elustus kirjanduses eesti rahva muistne vabadus ja kangelaslik vabadusvõitlus. Kaotatud vabadusest ja rahva ägamisest pärisorjuses laulis Koidula oma patriootilistes luuletustes. Muistset priipõlve ülistas ka Jakobsoni «Kolm isamaakõnet». Nende teoste mõjul elavnes rahva hulgas, eriti haritlaskonnas, huvi eesti ajaloo vastu. 1860.—1880. aastail ilmus eesti ajalugu käsitlevaid raamatuid, eesti keelde tõlgiti Läti Henriku kroonika. Need asjaolud panid aluse ajalooliste jutustuste ilmumisele, milles kujutati eesti rahva kannatusrikast orjapõlve, eestlaste leegitsevat vabadusjanu ja nende võitlust priiuse eest. Rahva vabadusvõitluse teemat käsitlesid vene kirjanduse klassikud Puškin ja Gogol, kelle teosed «Kapteni tütar» ja «Tarass Bulba» ilmusid eestikeelses tõlkes. Romantilist ajaloolist romaani viljeles inglise kirjanduses Walter Scott. Need on tõenäolised eeskujud teiste rahvaste kirjandusest.

Eesti ajaloolise jutustuse rajajaks sai E. Bornhöhe oma parima jutustusega «T a s u j a».

«Tasuja» (1880).

Jutustuse ajalooline alus ja ainestik. «Tasuja» tegevustik toimub XIV sajandi esimesel poolel. Keskseks ajalooliseks sündmuseks on jutustuses eesti talupoegade Jüriöö ülestõus 1343. a.

Kirjanik märgib teose eessõnas, et ta tahab «tükikest eestlaste õnnetusrikkast ajaloost nüüdse eestlase silma ette panna». Terava pilkega kirjeldab ta saksa ja taani röövvallutajate metsikust ja toorust eestlaste ebainimlikul orjastamisel: «Nad riisusid ta, vaese patuse pagana, puupaljaks, et Rooma päike otsekohesemalt tema pimedat hinge valgustaks, peksid ta armetuks, et ta kristlikku armu saaks maitsta, tegid ta teoloomaks, et ta ristiusu õnne ja õnnistust... suudaks kanda, ja saatsid ta tööle... endisele pärispõllule, kus kupja tuline piits temale uue peremehe õigust, haridust, katoliku usku ja ebajumalate vilude hiite põlgamist üheskoos kätte õpetas.» See on realistlik ja võitlev hinnang, mis juhatab kätte jutustuse ideelise suuna.

Teose ajaloolise ainestiku ammendas kirjanik saksa kroonikaist. Peamise allikana on kasutatud Kelchi «Liivimaa ajalugu», milles jutustatakse, kuidas eestlased pühal jüriööl 1343. a. Harjumaal kõik sakslased ja taanlased ära tapsid. Jutustuse tegelased ja sündmused on aga kujundanud kirjaniku loominguline fantaasia.

«Tasuja» tegevustik toimub Tallinna lähemas ümbruses, Põhja-Harjumaal. Sündmuste keskseim paikkond — Metsa talu ühes Lodijärve lossiga — asetseb Tallinnast umbes 12 kilomeetri kaugusel. Jutustuse sündmused lõpevad eestlaste kangelasliku võit-

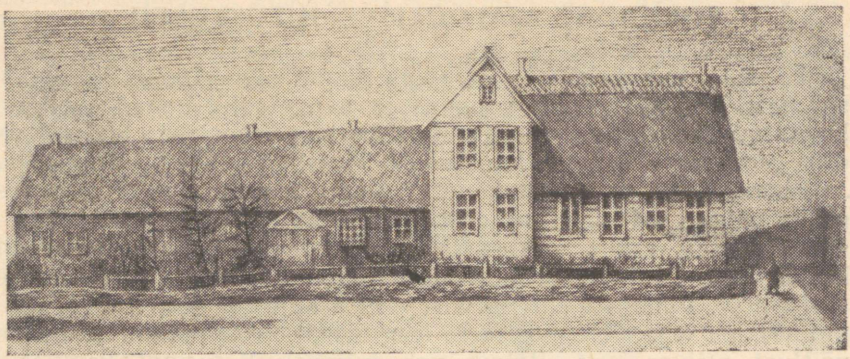

Põltsamaa kihelkonnakool.

lusega Tallinna all. Tegevustik kestab umbes kakskümmend aastat.

Teose kujud. Jutustuse ideede kandjaks on peakangelane Jaanus (ülestõusu ajal Tasuja). Juba lapsepõlves ilmutab Jaanus julgust ning enesekindlust, ta käitub väärikalt ega lase ennast alavääristada. Varakult tärganud õiglustundest ja poolehoiust talurahvale võrsub Jaanuses rahva vabaduse eest võitlemise aade. Kangelase sirgudes karastub ka võitlusvaim. Jaanus ei unusta vanaisa Vahuri viimset õpetust — «Varja vabadust». See tuleb ilmsiks järjest ägedamates kokkupõrgetes mõisasakstega (esimene tüli Oodoga, Maanuse varjamine ja võitlus Metsa talus). Pinevus tugevneb seda enam, et Jaanuses tärkab armastus õilsaloomulise lossipreili Emiilia vastu.

Terve etapp kangelase arengust on kujutamata jäänud. Põlevast Metsa talust salapäraselt pääsenud Jaanust kohtame taas Jüriöö ülestõusu hakul juba Tasujana, võitluse ideele andunud rahvajuhina. Vahepeal on Jaanus talurahvast ülestõusule virgutanud, nagu kuuleme ühe tegelase suu läbi.

Jutustuse viimastes tormilistes sündmustes laheneb ka Tasuja elusaatus. Lodijärve lossi vallutamise stseenis võitlevad kangelases armastustunne ja patriootiline kohustus. Kaotanud lootuse nii armastusele kui ka ülestõusu õnnestumisele, sööstab Tasuja surma ihkava kangelasena viimsesse lootusetusse võitlusse.

Tasuja on kaasakiskuvalt kujutatud romantiline kangelane, kogu jutustust elustava vabadusaate kandja. Õilsad iseloomujooned, mehine ja vapper käitumine, ebatavaline jõud ja osavus loovad üleva rahvussangari kuju. Jutustuses võlub ja köidabki esijoones peakangelane, kelle võitlejateed on kujutatud usutavalt ja kaasakiskuvalt. Tasuja hukkuminegi ei mõju rusuvalt, vaid võitlusele virgutavalt.

Episoodiliste kujudena esinevad jutustuses Jaanuse vanaisa Vahur ja ta isa Tambet. Vahur meenutab vägilast eesti rahva-

muistendeist. Keharammuga teenitud vabadust hindab ta kõrgeimaks aardeks ja õhutab oma järglasi seda varjama. Vahuri poeg Tambet on isa vastand: teda ei puuduta rahva raske elupõlv, Lodijärve vana lossiisandaga sobitas ta sõbralikke suhteid. Tambeti elu kurb lõpp hoiatab mõisasakstega sõbrustamast.

Lodijärve lossi noor mõisnik Oodo von Raupen on Tasuja peavastane. Ta kehastab rüütlitele omast seisuseuhkust, toorust ja närusust. Põlglik suhtumine talurahvasse lokkab junkrus juba lapsepõlvest. Sellest võrsuvad tema pärastised vägivallateod (Maanuse peksmine, Metsa talu hävitamine ja Tambeti piinamine). Oodo kõrk junkruolek väljendub kujukalt ülbes vastuses lossi piiravate talupoegade käskjalale: «Tule parem oma sandikarjaga ja katsu loss ära võtta! Koerapiitsad ja soolased vitsad on mul sinusuguste tarbeks igatahes valmis pandud.» Surnukspeetud Jaanuse nägemine lööb aga praaliva rüütli vahvusel jalad alt. Tasuja kättemaksumõõk lõpetab ta elu. Oodo on ühtlaselt ja tõetruult iseloomustatud kuju. Tema toores käitumine ja kõrk kõne on kirjaniku poolt hästi tabatud.

Emiilia on venna vastandkuju. Bornhöhe on teda idealiseerinud, tõstes esile tema heasüdamlikkuse, õigluse ja õrnatundelisuse. Emiilia leebus taltsutab isegi ägedat ja halvaloomulist venda. Tasujas tunneb ta õilsat ja sirgjoonelist inimest ja aimab tas juba varakult kättemaksjat ülekohtu eest. Idealiseeritud aadlineiuna süvendab Emiilia jutustuse romantilist tundetooni.

Üksikkujude kõrval etendab jutustuses «Tasuja», eriti selle lõpposas, väljapaistvat osa rahvas. Jüriöö ülestõusus lõi võimsalt lõkkele rahvahulkade võitlustung. «Armutult kurnatud ja piinatud talupoeg võttis viimse jõu kokku ja müristas oma ärganud priiusehimu hirmsa valjusega isandaile kõrvu...» Lodijärve lossi ründamisel osutasid talupojad osavust, mehisust ja vaprust. Tallinna alla kogunenud talupoegade ainsaks sooviks oli «vabaduse eest võideldes võita või surra». Vähe ettevalmistatud ja halvasti relvastatud talupoegade vahvusest ei piisanud raudriides rüütlite ülekaalukate jõudude rünnaku tagasitõrjumiseks. Kangelaslike talupoegade «salgad langesid selsamal paigal, kus nad seisid, ilma sammu taganemata, ja kes vähe suutis, see kiskus ühe vastase surma kaasa».

«Tasuja» ideestik. Jutustuse põhiideeks on rahva vabaduse ja patriotismi idee. Neid ideid avaldab teose algul Vahur oma surivoodil, aga nende kandjaks saab Tasuja. Vahur, kes tundis hästi rahva rasket orjapõlve, virgutas oma järglasi ülestõusule: «...ja kõlab siis ähvardav ulgumine üle maa, siis kõlistage sõjariistu ja tõstke mürinat...» Juba noorusaastail kuulutab ta pojapoeg Jaanus avameelselt Emiiliale: «Ma vihkan ainult oma isamaa üleannetuid rõhujaid, olgu nende rahva nimi

mis tahes.» Sellega sütitatakse «Tasujas» võitlust igasuguse rõhumise vastu, hoolimata rahvusest.

Tuhanded eestlased läksid 1343. aasta vabadusvõitluses kangelassurma. Oma õilsa eeskujuga näitasid nad, et parem vabadusvõitlejaina surra kui orjuses vaevelda. Nõnda lõpeb jutustus eestlaste palava isamaa-armastuse ja üleva kangelassurma sugestiivse kujutusega.

Vabadusvõitluse ideega on «Tasujas» ühendatud kirikuvastase võitluse idee. Pappe kujutatakse mõisnike abimeestena, orjuse ja häda õigustajatena. Kloostrivanemad kurnavad talupoegi niisama armutult kui mõisnikud. Seepärast lähevadki talupojad meeleldi Padise kloostrit hävitama, hüüdes: «Lähme, näitame pappidele tuld põrguteele!»

«Tasujas» käsitletakse ka armastuse ja hariduse ideed. Jaanuse ja Emiilia armastus rajaneb inimeste võrdsuse põhimõttel. Hariduse tähtsust tõstavad jutustuses esile Tambet, Jaanus ja eremiit Prohveti-Pärt, kes hindavad kõrgelt teadmisi ja tarkust. Vabaduse kättevõitlemisega lootis Jaanus luua vajalikud tingimused ka hariduse levikuks rahvahulkadesse.

Jutustuse kompositsioon. «Tasuja» üksiksündmused arenevad üksteisest ja liituvad omavahel ühtseks tervikuks. Teose ekspositsioonis jutustatakse Metsa talu asutamisest, vana Vahuri viimsest soovist ja Jaanuse kooliaastaist. Jutustuse sõlmituseks on Jaanuse esimene konflikt Oodoga. Jutustuse dispositsioonis arenevad sündmused gradatsiooniliselt. Vastuolud kahe vastaspoole vahel järjest teravnevad: pärast kupja väljaviskamist toimub Metsa talus verine võitlus ja vabatalu hävitatakse; ülestõusu ajal võitlevad juba suured rahvahulgad vihaselt oma rõhujate vastu. Teose intriig jõuab kulminatsiooni, kui ülestõusnud talupojad vallutavad Lodijärve lossi ning Jaanus surmab kahevõitluses oma peavastase Oodo. Jutustuse sündmused lõpevad katastroofiga: vabadusvõitlejad langevad koos Tasujaga kangelaslikus heitluses oma rahva vabaduse eest.

Sündmuste ilmekamaks ja efektsemaks käsitluseks ning tegelaste erinevate iseloomuomaduste ja taotluste esiletõstmiseks kasutab Bornhöhe sageli «Tasujas» kontrastivõtet. Näiteks: Tambet ei hoolinud palju isamaa õnnetusest ja oli rüütlitega sõbralikes suhetes — Jaanus vihkas oma isamaa rõhujaid ja võitles nende vastu; Oodo suhtus Jaanusesse kõrgilt — Emiilia vaatles teda lahke pilguga; Oodo räuskas Metsa talu õues enne kahevõitlust Jaanusega — pärast võitluse kaotust seisis ta mahalöödud silmi värava lähedal jne. Rakendades oskuslikult kontrasti- ja gradatsioonivõtteid, kujutab Bornhöhe sügava emotsionaalsusega 1343. aasta Jüriöö ülestõusu ja selle eel- ning järelsündmusi.

Jutustuse emotsionaalset mõju suurendavad omakorda looduskirjeldused. Bornhöhe on kohandanud looduspildid kirjeldatavale sündmusele ja tegelaste meeleolule, mida nad aitavad süvendada.

Ülestõusu märguanne. *Illustratsioon «Tasujast».*

Jaanuse ja Emiilia õnnetunne kohtumisel Metsa talu aias pääseb jutustuses eredalt mõjule päikesepaistelise suvepäeva kauni looduspildi taustal. Vana lossiisanda õnnetu surma puhul tekkinud meeleolumasendust tõstavad esile ööpimeduses võikalt lehvivad lipud ja öökullide pahaendelised huiked. Jüriöö ülestõusust osavõtjate tõsist meeleolu ja vabaduselootust kajastavad öised looduskirjeldused, milles kujutatakse heledate valguskiirte helki tumedal taevafoonil: «Öö oli... pilvine, taevas tume ja täpiline nagu mättane maa. Pilvetäppide vahel väänlesid ristipõigiti heledamad jooned, mille kaudu kuu kiired nõrka helki uinuva maa

üle valasid. Kõle öötuul kohas tumedasti ümberkaudsetes metsades...» Looduspiltides avaldub eriti mõjukalt kogu teosele iseloomulik romantiline tundetoon.

Jutustuse stiil ja keel. «Tasuja» on romantiline teos, milles sündmusi, olukordi ja tegelaste elamusi kujutatakse tugeva tundelise varjundiga. Emotsionaalsuse ja sügava haaravuse saavutamiseks kasutab Bornhöhe kunstiliste kujundite eredust, teravaid kontraste ja tunderõhulist sõnastust.

Looduslikku tausta ilmestavad hästi valitud kõnekujundid. Rohked epiteedid rõhutavad looduspiltide eredaid värvitoone, nagu «...taevaäär ümberringi lõkendas veel kaua *kullases, punases, roosas* ja *violetses* värvis». Kirjeldavad epiteedid nimetavad tegelaste meeldivaid omadusi. Jaanusel on *«kõrge otsaesine»* ja kaks *«lahket mõtterikast* silma», Emiilial on *«suured, sügavad* ning *säravad* silmad». Rohkem tabavust ja täpsust on võrdlustes. Võrdluste varal loob kirjanik konkreetseid kujutlusi kirjeldatavaist ehitistest ja hooneist, näit.: «Madal paistis temale linna vallide kõrval olevat müür, mis lossihoovi piiras ja mille hall vahitorn *nagu vanaeit* parsil kükitas. Hoovi keskel sirutas peahoone ise hulga nurki, otsi, korstnaid ja tornikesi *nagu ähvardavaid kivisõrmi* sinise taeva poole. ——— Kaugel kiirgasid mõned Lodijärve lossi valgustatud aknad *nagu kassisilmad* metsa mustaval põhjal.»

Feodaale ja vaimulikke kujutades on Bornhöhe stiil ründav ja tabav. Tema alavääristav suhtumine rüütlitesse ja pappidesse väljendub ilmekate metafooride kaudu. Näit. «See oli tal viimne naer siin maailmas, sest juba vuhises Jaanuse mõõk õhus ja naerja *pea nuttis* verd mullasse»; «Mis te arvate, et te munki, säherdusi *musti linde* üleliia ei armasta»; «Aitame *kirikuhakkidel* kloostri suitsus taevasse lennata, kuhu nad meid juhatavad».

Puhkenud ülestõusu jõulisuse ja kiire levimise edasiandmiseks on kasutatud kliimaksit, mis loob mõjuva üksteisele järgnevate kujutluste rea tulekahjude süttimisest jüriööl: «Ei kestnud kaua, ja juba purskas teises kohas veripunane leek otsekui maa seest välja, kasvas kiiresti ja paisus suuremaks kui esimene. Vaevalt oli see sündinud, kui kahes, kolmes, neljas uues kohas uued tulekahjud tekkisid. Näis, nagu oleks Eestimaa pind lõhkenud, nagu kipuks maakera tuline sisikond loendamatuist pragudest välja.» Nendes ülestõusupiltides tõuseb jutustuse sõnastus kõrgendatud paatoseni. Vabadusvõitlejate kõnekeeles esineb rohkesti kordusi ja retoorilisi lauseid, mis tõstavad väljenduse poeetilist mõjukust. Nii kõneleb Tasuja ülestõusu algul pateetilises toonis: *«Hakatus* on tehtud, — hirmus, verine *hakatus»* (kordus); *«Lootus, sa oled magus!»* (retooriline lause). Viimses lahingus vastab võitlev salk Tasuja üleskutsele retoorilise hüüdega: *«Sureme surmates!»*

Tegelased kõnelevad jutustuses isikupärast keelt. Jaanuse sõnadest tulvab kindlust ja hoogu, oma aadete julget kaitsmist. Jaa-

«Tasuja» väljaannete kaanepilte.

nus ütleb Emiiliale: «*Ma armastan* seda pinda, kus ma sündinud olen, *ma armastan* teda kuumalt ja truult... Kui ma siin metsas üksipäini luusin, kuna sinine taevas mu pea kohal helgib, linnud laulavad, oja vuliseb ja puud saladuslikult kohisevad, siis paisub mu süda, ma hakkaksin sõpradele kaela ümbert kinni ja hüüaksin emakeeles: Tänage, vennad, taevataati, kes meile *kena, armsa* isamaa on kinkinud!» Korduste ja epiteetide abil on siin rõhutatud kangelase palavat kiindumust oma kodumaasse. Oodo kõne on, nagu ta karaktergi, hooplev ja kõrk; ta kasutab labaseid ja halvustavaid väljendeid, nagu «Soo? Palud sa nüüd, *koer*!»; «Kas sa, *lurjus*, saksa ei tunne?» jne. Emiilia räägib küll südamlikult, kuid tema kõnes puudub eriline ilmekus.

Rohkete piltlike ning emotsionaalsete kõne- ja lausekujunditega saavutab Bornhöhe «Tasujas» väljendusrikka stiili, milles domineerivad romantilised elemendid.

«Tasuja» tähtsus. «Tasuja» on eesti esimene ja kõige populaarsem ajalooline jutustus, mis on levinud rahva hulka üle sajas tuhandes eksemplaris. See teos on äratanud juba aastakümneid rahvahulkade rõhumisvastast vaimu. Möödunud sajandi viimasel veerandil õhutas «Tasuja» teisi eesti kirjanikke, nagu A. Saali, J. Järve ja A. Kitzbergi, ajaloolisi jutustusi looma.

Eriti suurt virgutavat mõju on avaldanud «Tasuja» revolutsiooniliste sündmuste päevil, sütitades rahvast võitlema oma põliste rõhujate vastu. Suure Isamaasõja aastail kandsid «Tasuja» nimetust eesti töötajate summadega ehitatud lennueskadrill ja ühe eesti väekoondise ajaleht ning eesti partisanide häälekandja. Praegu on «Tasuja» nimi mitmetel vabariigi kolhoosidel.

Sõjajärgsel perioodil on «Tasuja» välja antud mitmel korral suurtes tiraažides. Teos on tõlgitud ka vene, soome ja leedu keelde.

«Villu võitlused» ja «Vürst Gabriel».

Bornhöhe teises ajaloolises jutustuses **«Villu võitlused»** (1890) kujutatakse Viljandimaa talupoegade väljaastumise katset, mis toimus Jüriöö ülestõusu järel, 1343. aasta toomapäeval. Kas toomapäeva-sündmused on tõeliselt Viljandi lossis aset leidnud või teavad neist jutustada vaid rahvamuistendid, selle üle pole täit selgust. Bornhöhe esitab oma jutustuses haarava pildi Viljandimaa talurahva raskest majanduslikust olukorrast XIV sajandi esimesel poolel ja kirjeldab tõepäraselt rõhutud talupoegade võitlust oma vabaduse eest.

Jutustuse kangelane on sepp Villu, ümbruskonna «kõige priskem, jumekam, tugevam, ausam ja rõõmsam mees». Päästnud Viljandi komtuuri elu, võib ta vaba mehena oma sepapajas relvi ja terariistu sepistada. Võitlejaks tõuseb Villu Tasuja äratusel ja isikliku elu katsumuste ajel. Ülestõusu ette valmistades rändab ta mööda Sakalat ja sõlmib võitlussidemeid isegi Novgorodis ja Pihkvas. Villu nõuandel teevad talupojad meeleheitliku katse: nad püüavad kümnisekottidesse peidetuna Viljandi lossi pääseda. Kuid ülestõusu plaan saab komtuurile enne teatavaks. Talupojad hukatakse, Villu suletakse lossikeldrisse surema.

Kõrvaltegelastest etendavad jutustuses väljapaistvat osa Risti Krõõt, tema poeg Priidu ja tütar Maie. Jõukas taluperenaine Risti Krõõt, kellel olid lapsed Viljandi komtuuriga, lömitab sakste ees ja suhtub taluinimestesse halvakspanuga. Ta ei salli Villut, keda ta sageli hurjutab. Lootes oma poega Priidut päästa, reedab Krõõt komtuurile ülestõusnud talupoegade väljaastumise kavatsuse. Priidu on vastandkuju oma emale. Ta õhutab talupoegi ülestõusule ja veenab, et nende viletsuses on süüdi rahva rõhujad. Komtuuri käsul lõigatakse Priidu keel ära, et ta ei saaks enam rahvast ässitada. Kuid Priidu jätkab kohkumatult võitlust feodaalide vastu sepp Villu abilisena. Ta surmatakse koos teiste

Sepp Villu. *E. Okase illustratsioon.*

kümnisekottidesse peidetud talupoegadega. Maie on Villu mõrsja, kes jääb kõigis katsumustes oma armastatule truuks.

Bornhöhe tõstab jutustuses «Villu võitlused» esile talurahva raske olukorra. Ta märgib, et vaesed mulgid olid lammaste taolised, kelle seljast mitu nahka võeti. Bornhöhe kirjutab jutustuses, kuidas ülestõusust haaratud talupojad meenutasid «oma kurnatud kehade, õõnsate palede ja pealuusse vajunud silmadega» ȩnam varjusid kui elusaid inimesi. Viljandimaa talupojad, kelle elu oli muutunud talumatuks, jäid Jüriöö ülestõusu ajal äraoota-

vale seisukohale, aga toomapäeva-sündmustest võtsid nad mehiselt osa.

Jutustuse «Villu võitlused» väärtust vähendavad ülepaisutatud seikluslikud episoodid (Maie päästmise lugu). Siin ei kujutata rahva vabadusvõitlust säärase kunstilise meisterlikkusega nagu «Tasujas». Tervikuna mõjub jutustus siiski kaasakiskuvalt. Ilmekamate tegelastena kerkivad esile sepp Villu, Priidu ja Risti Krõõt.

Kolmanda ajaloolise jutustuse **«Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimsed päevad»** (1893) ajalooliseks taustaks on Liivi sõda XVI sajandi teisel poolel ja eesti talurahva väljaastumised oma rõhujate vastu. Süžeeliseks teljeks on vürst Gabriel Sagorski ja aadlineiu Agnes von Mönnikhuseni romantiline ja seiklusrohke armastuslugu.

Peakangelase Sagorski isa oli vene vürst, ema eesti talupoja tütar. Kangelase põhijooneks on armastus ja lugupidamine kannatava ja võitleva rahva vastu. Gabrieli emapoolne vanaisa Oru Juhan juhtis 1560. a. talurahva ülestõusu feodaalide vastu. Teoses märgitakse, et Oru Juhani kavatsuseks oli «mõisnikkude

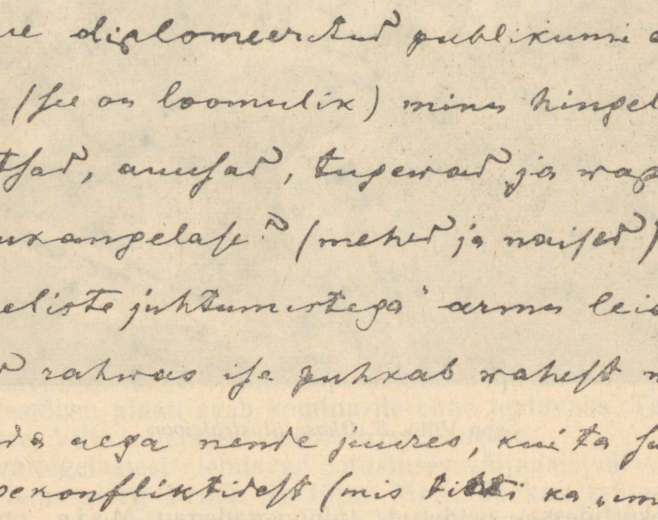

E. Bornhöhe käekirja näide.

sugu Eestimaalt hoopis ära kaotada ja oma rahvaga Moskva tsaari kaitse all vabalt elada». Oma vanaisa soovide teostajaks saab Gabriel Sagorski, kes võitleb sangarlikult Vene sõjaväe ridades sakslaste ja rootslaste vastu. Ta ütleb veendunult Agnesele: «Kurjemaks ei või selle maa pärisrahva elujärg iialgi minna,

kui see sakste raske käe all on olnud, küll aga võiks ta Moskva valitsuse all paraneda.» Gabriel kogub enda ümber eesti talupoegi, liitub Groznõi vägedega ja võitleb mehiselt Tallinna piiramisel 1577. aastal.

Vürst Gabrieli vapper ja mehine kuju kannab jutustuse *põhiideed* — eesti talupoegade ja vene sõjameeste ühist võitlust saksa feodaalide vastu.

Mõisnike vägivallategusid, julmust ja ülbust kehastavad rüütel Risbiter ja mõisameeste väejuht Ivo Schenkenberg. *Risbiter* on ebameeldiv nii välimuse kui ka tegude ja käitumise poolest. Praaliv esinemine ja kõne varjab mannetut argpüksi ja ohjeldamatut hooplejat. Sõjamehed põlgavad teda ülbuse, ihnsuse ja häbematu nuhkimise pärast. *Ivo Schenkenberg* on julm ja alatu mõisameeste juht, kelle lühiajalise elu pandiks on vägivallateod. Bornhöhe kujutab teda tõepäraselt ja paljastab temas baltlaste poolt ülistatud «Eestimaa Hannibali».

«Vürst Gabriel» sai erutava sündmustiku tõttu üheks loetavamaks eesti ajalooliseks jutustuseks. Teoses etendavad tähtsat osa seikluslikud sündmused, mille tagajärjel kogu jutustuse tegevus muutub ebareaalseks ja väheusutavaks. Taotledes põnevust, on kirjanik elutõest kõrvale kaldunud.

E. BORNHÖHE SATIIRILISED JUTUSTUSED JA TEMA LOOMINGU TÄHTSUS.

Ajalooliste jutustuste kõrval kirjutas Bornhöhe kaasaja teemadel rea lühemaid satiirilisi jutustusi, mis ilmusid jutustustekogus **«Tallinna narrid ja narrikesed»** (1892). Selle kogu jutustustes «Kuulsuse narrid», «Raha narrid», «Armastuse narrid» ja «Narride narr» naeruvääristab autor terava satiiriga inimveidrikeks muutunud tüüpe, kes on sattunud mõne kire, nagu kuulsuse, raha või armastuse küüsi.

Kõige õnnestunum satiirilistest jutustustest on *«Kuulsuse narrid»*. Siin karikeeritakse Jaan Tatika ja Salomon Vesipruuli kuju kaudu isehakanud andetuid leidureid ja kirjanikke, kes ilma igasuguste vaimsete eeldusteta ja hariduseta püüavad saada maailmakuulsaiks leiutajaiks ja sõnameistreiks. Mõlemad «kangelased» loodavad mingi õnneliku mõttesähvatuse või luuleinspiratsiooni mõjul midagi enneolematut välja mõelda ja luua. Need tegelased näevad küll vastastikku teineteise puudusi ja naeravad nende üle, aga oma veidraid tegusid ja taotlusi nad ei märka. Vesipruul annab tabava hinnangu Tatika kohta, mis on ka tema enda tegude suhtes maksev: «See inimene on üks neist õnnetuist, kes ilma vaimuanneteta ja tarviliku ettevalmistuseta suuri asju ette võtavad. Nende nõder vaim, pealegi veel kangest tuhinast pimestatud, ei saa iialgi aru, kui määratu vahe nende taht-

mise ja jõu vahel on . . .» Vesipruuli kirjanduskatsetustega parodeerib autor neid möödunud sajandi viimase veerandi kirjanikke, kes kirjutasid ideelagedaid ja ülespuhutud stiiliga teoseid.

Bornhöhe loomingu tähtsus.

E. Bornhöhe on eesti väljapaistvam proosakirjanik XIX sajandi 80-ndail aastail ja 90-ndate aastate algul. Tema rajatud ajaloolise jutustuse žanr jäi domineerima eesti kirjanduses kuni 90-ndate aastate keskpaigani.

E. Bornhöhe vanas eas.

Bornhöhe jätkas oma ajalooliste jutustustega Kreutzwaldi «Kalevipoja», Koidula patrioottilise luule ja Jakobsoni publitsistika traditsioone. Ta paeluvalt kirjutatud ajaloolised jutustused õhutasid rahvahulki oma rõhujate vastu välja astuma. Tähelepandav on Bornhöhe jutustamisoskus ja fabuleerimisvõime.

Reaktsioonilistes ringkondades tekitasid Bornhöhe ja teiste autorite ajaloolised jutustused raevu. Aruannetes tsaarivalitsusele iseloomustati ajaloolisi jutustusi kui ohtlikku kirjandust, mille eesmärgiks on «rahva kirgede ülesässitamine kehtivate agraarolude vastu». 1893. a. pani tsensor siseministri korraldusel keelu alla ajalooliste jutustuste trükkimise ja väljaandmise.

Bornhöhe ajalooliste jutustuste äratav mõju lugejaskonda ulatub kuni kaasajani. Need teosed on töötavaid hulki virgutanud võitlusele igasuguse rõhumise vastu. Nad sisendavad lugejaile sügavat patriotismitunnet ja kasvatavad noortes vabadusearmastust.

Satiirilistes jutustustes naeruvääristas Bornhöhe kaasaja kodanliku ühiskonna sotsiaalseid pahesid ja inimeste väiklasi püüdeid ning tühiseid kirgi. Ühiskondliku satiiriga rajas ta teed kriitilise realismi õitselepuhkemiseks.

Kreutzwaldi, Koidula ja Bornhöhe loomingul on eesti rahvusliku liikumise aja kirjanduses teedrajav tähtsus. Nende kõrval olid lüürika, jutu- ja näitekirjanduse alal tegevad mitmed vähemad kirjanikud. Ülatuslikuma ülevaate saamiseks eesti XIX sajandi 60.—80. aastate kirjandusest tutvume üldjoontes ka nende loominguga.

Luuletaja **Juhan Weitzenberg** (1838—1877) on kirjutanud kaks pikemat luuletust «Tõnis Laks...» ja «Vana opmani nutulaul». Populaarse laulu «Tõnis Laks ehk Eestlaste isamaa» (ilmunud 1862. a. anonüümselt «Pärnu Postimehes») aineks on väljarändamisliikumine. Viletsate elutingimustega meeleheiteni viidud talupojad otsustasid välja rännata Lõuna-Venemaale, kus loodeti tasuta maad saada. Üks väljarändajaist oli vana taluperemees Tõnis Laks, kes eluaeg oli «palehigi sees» mõisat orjanud. Ta andis oma talukoha käest ära ja valmistus minema Volga kaldale, kust aga saabusid halvad teated.

Talust ilmajäänud Laksi Tõnis suri murest murtuna. Tema põrm maeti Alatskivi kalmistule, kus talle anti viimseks eluasemeks maatükk «seitse jalga pikkusele, / neli jalga lai».

«Tõnis Laks...» kujutab renditalupoja kurbloolust usutavalt, ilmekalt ja lihtsas sõnastuses. Kunder kirjutas, et selles laulus «on eesti rahva elust justkui pintsliga pildike üles maalitud».

Weitzenbergi teine populaarne luuletus «Vana opmani nutulaul mõisavalitsust käest ära andes jüripäeval 1861» levis algul rahva hulgas käsikirjaliselt ja ilmus 1864. a. anonüümselt trükis. Luuletus piitsutab satiirilises toonis mõisa opmani altkäemaksuvõtmist, kehvikute kurnamist, rikaste soosimist, julmust ja ahnust. Laulus suurustleb rahaahne ja südametu opman:

Ei mina patust hoolinud,
ei surma peale mõtelnud:
sest õigus sell' sai mõistetud,
kes vankri oli määrinud;
sest vaene maksis nahaga,
mis ta ei jõudnud rahaga.

Weitzenbergi luuletused on eesti realistliku luule varasemad näited.

C. R. Jakobson andis 1870. a. välja luuletuskogu «Lauliku C. R. Linnutaja laulud», mis sisaldas 13 algupärast luuletust ja umbes niisama palju saksa klassikute luuletuste tõlkeid. Tähtsamate teemadena käsitles ta oma luules isamaad ja armastust.

Jakobsoni õnnestunumad isamaalaulud on «Veel pole kadund kõik» ja «Uue elu tõotus». Luuletaja tunneb tõsist muret, et tema isamaad on «seitsesada aastat piinal peetud», aga ta on veendunud, et eesti noorsugu kui tuleviku lootus vabastab rahva orjakütkeist, sest Taara tammikutest pole veel kadunud

muistsed vabadusetuuled, nagu ta märgib patriootilises luuletuses «Veel pole kadund kõik»:

Sest Taara tammikutes
veel kuulen kanget häält;
kõik ennemuistsed tuuled
ei ole kadund säält!

Pöördudes eestlaste kauge mineviku poole ja kirjeldades, kuidas saksa raudmehed laastasid Eestimaad, äratab Jakobson viha saksa vallutajate ja orjastajate vastu.

Armastuslauludes põimib luuletaja armastusetunde looduspiltidega. Ta nimetab armastatut kannikeseks, kelle ta viib ja istutab oma koduaeda, kus «üks vaikne kohakene, / kallis lill, ka sinule» («Minu kannikene»).

C. R. Jakobson kirjutas ka näidendi «Arthur ja Anna» (1872). Ainestikuna kasutas ta isiklikke tähelepanekuid Torma mõisa- ja koolielust. Näidendi ideeline teravik on suunatud reaktsioonilise ja moraalselt laostunud balti-saksa aadli vastu. Vastukaaluks idealiseeritakse liberaalseid mõisnikke, neilt loodetakse talurahva olukorra parandamist. Koolmeister Torba kaudu propageerib kirjanik hariduse levitamise ideed. Uskudes ekslikult mõisnike, noorema põlvkonna uuendustaotlusse, laseb Jakobson näidendi lõpul eesti taluneiul abielluda paruni pojaga. Kunstiliselt on see teos üsna küündimatu.

Aktuaalse ainestiku tõttu sai näidend «Arthur ja Anna» kiiresti populaarseks ja teda mängiti korduvalt eesti teatri laval.

Fr. Kuhlbars.

Friedrich Kuhlbars (1841—1924), kauaaegne Viljandi õpetaja, on avaldanud luuletuskogud «Vastse laulo ja kannel» (1863), «Laulik koolis ja kodus» (1868), «Vanemuine ehk Neljakordne laululõng» (1870), «Villi Andi luuletused» I—III (1923—1924) jt. Ta on loonud peamiselt isamaa- ja lastelaule.

Oma patriootilistes luuletustes, nagu «Vanemuise laul Endla piigast», «Linda laul» ja «Vanemuine», ülistab Kuhlbars eesti rahva muistset minevikku. Tema isamaalaulude tegelased Vanemuine, Linda, Endel ja Juta pärinevad Faehlmanni ja Kreutzwaldi teostest. Üldlauldava

lauluna on populaarseks saanud Kuhlbarsi patriootiline luuletus «Vanemuine», mis algab värsiga «Kui Kungla rahvas kuldsel a'al».

Kuhlbarsil on Koidula kõrval väljapaistvaid teeneid eesti lasteluule rajamisel. Tegeliku pedagoogina kirjutas ta rea lastelaule, millest õnnestunumad on «Uinu, mu laps», «Teele, teele, kurekesed» jt. Tema lihtsates ja ilukõlalistes lastelauludes kajastuvad laste elavad ning kaunid kujutlused ja õrnad, südamlikud ning leebed meeleolud. Toome näitena esimese stroofi lastelaulust «Uinu, mu laps».

Uinu, mu laps!
Oh maga, marjaoks!
Puu peidust tuleb uneke
ja kaldub sinu kätkisse.
Uinu, mu laps!

Kuhlbarsi lastelaulude kogu «Laulik koolis ja kodus» ilmus ühes nootidega. Ta lastelaule õpiti nii koolis kui kodus ja nad said ülemaaliselt lauldavaiks lauludeks.

Kuid enamik Kuhlbarsi luulest on sisult pinnaline ja vähese kunstilise väärtusega. Mõnedes hilisemates luuletustes seisab kirjanik tagurliku kodanluse klassihuvide teenistuses.

Ado Reinvald (1847—1922) on välja andnud luuletuskogud «Viljandi laulik» I—IV (1872—1889), «Ado Reinvaldi Laulud» (1904). Pärast luuletaja surma ilmus kogumik «Valik luuletusi» (1924).

Kesksel kohal A. Reinvaldi luules on patriotismi teema. Isamaalasena tahab luuletaja eesti isaisade «musta kuube kanda ... auga» («Musta kuube»). Ta kujutab rahva rõhutud olukorda mõisaorjuses ja pöördub Kalevi poole palvega, et ta vabastaks rahva mõisnike rõhumise alt («Palumine»):

Jõua põrgu väravalta,
kallis Kalev, koju sa!
Ammu sind ju vangi maalta
ootab ohkel isamaa.

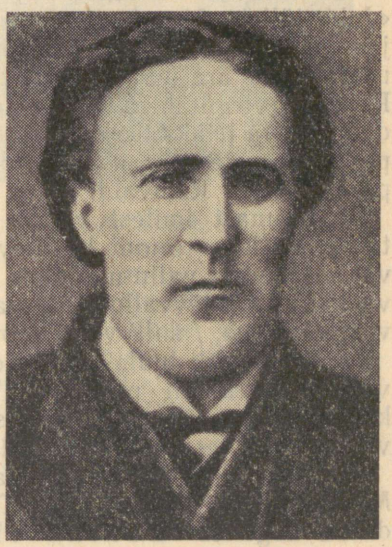

A. Reinvald.

Tuntud luuletus «Pisarad» mõjub ränga süüdistusena orjastajaile, kes tõid Eestisse pimeda orjaöö ja sundisid rahvast pisaraid valama. Isikustatud kastepisarad kurdavad:

Paistab taevas päikene,
lähme jälle mullasse; —
öö meid valus ilma lõi,
sest ei valgust näha või.

See on Reinvaldi kunstiliselt mõjukamaid luuletusi, milles saavutatakse luuletaja ja kastepisarate kahekõne kaudu sügav poeetiline elamus. Üldlauldav «Kuldrannake» äratab eleegilisele põhitoonile vaatamata lootust paremasse tulevikku.

Luuletuses «Kodukeel» ülistab Reinvald emakeelt ja selle pidulikult helisevat kõla, mida ta esmakordselt kuulis oma isaema suust «väikeses saunahurtsikus». Lüürilise tundetooniga kujutatakse selles laulus luuletaja kõnet emaga, kes manitseb teda kuni surmani «oma kallist kodukeelt ehteks pidama».

Eesti rahva põlisviha balti-saksa parunite vastu väljendavad luuletused «Küsimised» ja «Võrtsjärve peal». Luuletus «Üles!» õhutab rahvast orjuseköidikuist vabanema.

Paljudes Reinvaldi luuletustes leiab käsitlemist usuvastase võitluse teema. Usk ja orjus käivad käsikäes, nagu märgib luuletus «Eesti rahva minevik-olevik-tulevik».

Rüütlid tulid randa
tuule, tormila,
tooma meile usku,
tooma orjust ka!

Usk ja orjus, piinad
ühes rändavad,
seda ajalugu
tundvad rahvad, maad.

Pastorite varaahnust piitsutab allegoorilis-satiiriline luuletus «Juba jälle!». Usu ja teaduse lepitamatus on leidnud tabava väljenduse Reinvaldi mõttesalmis «Usk ja teadus»: «Tahad sa uskuda, siis ära tea midagi, / tahad sa teada, siis ära usu midagi.» Reinvald virgutab rahvast teadmisi täiendama ja silmaringi avardama, et ta leiaks tee orjusest vabanemiseks. Usuvastase tegevuse pärast nimetasid saksa pastorid C. R. Jakobsoni «lendava mao peaks» ja A. Reinvaldi «mao sabaks».

Hilisemast luulest väärib tähelepanu imperialismivastase võitluse teemat käsitlev «Buuri sõda». See on sütitav väljaastumine vallutussõdade vastu. Reinvald õhutab buuri rahvast inglise röövvallutajate vastu edasi võitlema: «Oh buuri rahvas, võitle sa, / sull' võitu soovib ilmamaa!»

A. Reinvaldi luule on võitlev luule; see on demokraatliku leeri võitlusprogrammi poeetiline väljendus. Tema värssides esineb küll vormilisi konarusi, kuid sügav ideeline sisu ja elamuslikkus varjutavad need puudujäägid.

1860.—1880. aastate viljakamate luuletajate hulka kuulub **Mihkel Veske** (1843—1890). Tema rikkalik värsilooming on avaldatud kogudes «Laulud viisidega» (1874), «Dr. Veske Laulud» (1899), «Mihkel Veske laulud» (1931) ja «Valitud laulud» (1949).

Mihkel Veske on esijoones väljapaistev isamaalüürik. Ta luule ülistab isamaad, selle looduse ilu, eestlaste tublidust ja rahva vabaduspõlve. Veske pöördub «Pühenduse-laulus» kaasmaalaste poole ja kutsub neid üles armastama isamaad, hoidma rahvuslikku teadvust, kaitsma rahva vabadust ja arendama eesti keelt. Üldlauldavana tuntuks saanud laul «Ilus oled isamaa!» maalib kauneid pilte kodumaa loodusest: mägedest, jõgedest, järvedest, viljapõldudest, metsadest ja karjamaadest. Teine populaarne laul «Kodumaa» («Kas tunned maad, mis Peipsi rannalt») on ülistuslaul kodumaa loodusele ning vabaduse ja hariduse poole sammuvale rahvale.

Pateetiliselt kõlab Veske isamaalaul «Päikesele». Esimesed pildid kujutavad päikesetõusu ja päikesevalguse elujõudu. Järgnevas saab päike eestlaste ajaloo tunnistajaks kaugest minevikust tänapäevani. Luuletus lõpeb optimistliku pildiga rahvast, kes väsimatult töötab: «...raiub ja kaevab ja künnab vahvast».

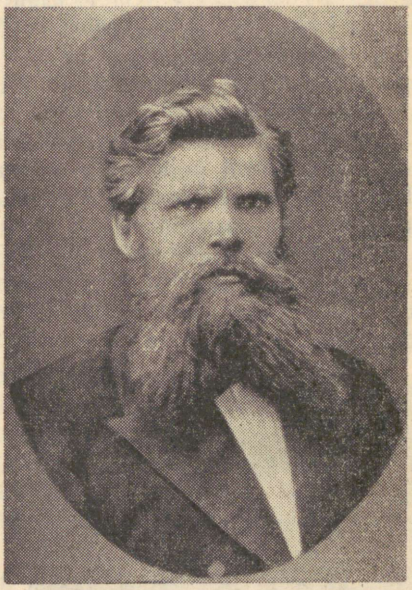

M. Veske.

Veske patriootilised luuletused, mis on loodud ülevas pidumeeleolus, äratasid rahvahulkades võitlusvaimu, tööentusiasmi ja püüdu hariduse järele. Tema üldlauldavate isamaalaulude populaarsus pole kahanenud tänapäevalgi.

Hell, lüüriline tunne avaldub Veske koduluules («Võõral maal», «Igatsus kodu järele» jt.) ning loodus- ja armastuslüürikas («Uinuselaul neiule», «Suve pidu», «Kadunud kinnas», «Jaanike, ae!» jne.), kus kohtame lihtsat sõnastust ja rahvalauluvormi. Toome näiteks loodusluuletuse «Uinuselaul neiule» esimesed värsid, milles sõnade häälikuline ilukõla annab vahetult edasi suveõhtu õrnleebeid meeleolusid:

Õhtu õhud sõudvad sala
lepalehti libistes.
Lustil laksu lööb nüüd kala
järve pinna selguses...

Veske armastusluulele, nagu luuletusele «Kadunud kinnas», on omane jutustav element. Ta kujutab armastuselamusi kaudselt ja pehme huumoriga.

Uue teemana käsitleb Veske vastuolusid jõukate taluperemeeste ja külakehvikute vahel.

Luuletuses «Rikas orja armuke» kujutatakse, kuidas sulane unenäos armub rikkasse talutütresse. Kuid virgudes haihtuvad illusioonid: talle meenub, et ta on vaene sulane, tema armastatu aga on jõukas taluneiu. Sulane kurdab oma lootusetu armastuse üle:

Oh, et olen vaene ori,
olen sündind sulane!
Oh, et nägus neiu rikas,
sündind talutütreke!

Sama motiiv kordub teisendatud kujul rahvalauluvormilises luuletuses «Hõissa, poiss, ja võta naine!». Hallipäine külaonu õhutab vaest noormeest abielluma, aga viimane vastab kibestunult, et tal pole maja, põldu ega niitu, kus ta armsamaga elaks, ta peab võõrale taluperemehele töötama ega saa oma perekonda ja kodu rajada.

Veske luule on oma aja ideede ja taotluste peegelpilt. Rahvusliku ärkamise üleva ideelisuse kõrval leiame ka elulähedasemaid pilte. Veske värsid on lihtsad, musikaalsed ja meeleolurikkad. Sageli kohtame rahvalaulu elementide kasutamist.

J. Kunder.

Juhan Kunderi (1852—1888) luuletused on ilmunud värsikogudes «Kümme laulu» (1876) ja «J. Kunderi algupärased luuletused» (1889). Tema kasinas luuleloomingus esinevad tolle aja luule peamotiivid — eestlaste kauge mineviku idealiseerimine, romantiliselt kaunid pildid kodumaa loodusest. Esitame näitena tema isamaalaulu «Munamäel» esimese stroofi:

Kui siit pilve piirilt alla vaatan
üle õitsva Eestimaa,
rõõmu laulu siis maailma saadan,
hüüan valju häälega:
Siin on ilus elada!

Kunderi patriootilised luuletused, nagu «Munamäel», «Kuningas Kalev» ja «Eesti mäel», on saanud üldtuntuks.

J. Kunder täiendas ka Eesti teatri repertuaari. Tema sulest ilmusid näidendid «Mulgi mõistus ja tartlase tarkus», «Muru Miku meelehaigus», «Kroonu onu» jt. Kahes esimeses teoses kordab ta Koidula näidendite «Säärane mulk» ja «Saaremaa onupoeg» temaatikat. Tema õnnestunumaks näidendiks on «Kroonu onu» (1885).

Kahevaatuseline naljamäng «Kroonu onu» kajastab ühiskondlikke vastuolusid selle aja Eesti külas. Uhket ja jõukat külakurnajat esindab päriskohaomanik Metsa Priidu. Ta suurustleb ja uhkustab jõuka talu, suure rahapunga ja koolitatud tütrega. Naaber, vaene rendiperemees Jõepära Madis, on tema silmis vaene võlarott, kelle lastele ei pruugi muidugi ka haridust anda. Jõepära Madis on töökas ja tubli, kuid kehvus kasvab iga aastaga, sest «rent on kallis ja viimased aastad olid ka vaesed».

Näidendi ilmekamaks kujuks on erusoldat Aabram Sikk, keda nimetatakse kroonu onuks. Aabram hoopleb oma vahvuse ja kangelastegudega Vene-Türgi sõjas. Temast saab ettevõtlik abimees uhke Metsa Priidu tütre Elsa ja vaese Jõepära Madise poja Aadu abiellumiskavatsuse täideviimisel. Ilmekalt arendatud sotsiaalne vastuolu tasandub lõpplahenduses vastasleeri noorte abiellumisega.

Kunderi «Kroonu onu» joonistab esmakordselt ustava eesti kulakliku taluperemehe kuju, põhjendab talurentnike vaesumist ja kujutab tõetruult sotsiaalset ebavõrdsust Eesti külas. Näidendis esineb rohkesti koomilisi situatsioone, tegelaste keel on mahlakas ja mitmed tüübidki on õnnestunud. «Kroonu onu» püsis paljumängitava lavatükina teatrilaval kuni käesoleva sajandi esimeste aastakümneteni.

Eepilise luule esindajaks on **Jaan Bergmann** (1856—1916). Tema loomingu paremik on ilmunud kogus «Jaan Bergmanni laulud» (1901). Parimateks neist on ajaloolised ballaadid «Ustav Ülo», «Taara pidud tagaselja» jt.

Ballaadis «Ustav Ülo» kujutatakse, kuidas rüütlite kätte vangilangenud vapper sõjakäskjalg Ülo teatab julgelt, hoolimata vaenlase ähvardustest, Viljandit kaitsvale Valdekule, et Lembitu on oma vägedega appi tulemas:

Kuid kindlasti kuulutas Ülo hääl:
«Et võidelge ustavalt, vennad, sääl!
Ju Lembitu ligi on tulemas,
ju vastane hirmuga ehmatas...»

Ülo surmatakse julmalt vaenlase poolt, aga Valdeku, Lembitu poeg, hindab kõrgelt tema kui ustava eestlase kangelastegu.

J. Bergmann.

Ballaadis «Taara pidud tagaseljа» kirjeldatakse pärisorjusliku korra karmides tingimustes vaevlevaid orje, kes öösiti kogunevad ohvripaika, et seal kõneleja suust kuulda jutustusi muistsest vabadusajast ja endiste eestlaste «tugevast tööst». Kuid hommiku tulekul peavad kõik mõisapõllul tööle asuma:

«Maast üles! Maast üles! Ju otsas on öö!»
Ja kurjustab kubjas ja tänitab töö.

Mõlemad ballaadid, mille sündmustik areneb keskendatult ja kaasakiskuvalt, on loodud rütmikais värssides, nimelt amfibrahhilises värsimõõdus:

Kui Viljandil vaenlane valvas ees,
ju lootuse lõpetas igamees.

Peale ballaadide on Bergmann loonud ka muid õnnestunud luuletusi, nagu «Lese silmapisar» ja «Vaenelaps», milles ta kujutab sügava kaasaelamisega lesknaise ja vaeslapse kurtmist ning talumatut elu kodanlikus ühiskonnas.

Suurem osa tema lüürilistest luuletustest on aga pinnalised ja sisuvaesed. Pastorina kuulus Bergmann kodanlik-klerikaalse suuna esindajate hulka ja toetas Jannseni kokkulepluse poliitikat saksa mõisnikega.

Bergmannil on mõningaid teeneid eesti luule värsitehnika ja keele arendamises. Ta koostas esimese eestikeelse kirjandusteoreetilise ülevaate «Luulekunst».

E. Bornhöhe kõrval on XIX sajandi ajaloolise jutustužanri tähtsamaiks esindajaiks veel kirjanikud Jaak Järv ja Andres Saal.

Jaak Järv (1852—1920), eesti demokraatliku ajalehe «Virulane» toimetaja, on kirjutanud ajaloolised jutustused «Vallimäe neitsi» (1885), «Karolus» (1892) jt.

Populaarses ajaloolises jutustuses «Vallimäe neitsi» kujutab Järv sündmusi Tallinnas Põhjasõja päevil, kui Eesti ala liideti Vene riigiga. Jutustuse peakujuks on noor neiu Marta, kes halastajaõena ravib suure ennastsalgavusega katkutõves vaevlevaid haigeid. Tema kangelaslikkust hindab kõrgelt tsaar Peeter I, kelle väed vabastavad Tallinna Rootsi ülemvõimu alt.

Ajalooline jutustus «K a r o l u s» käsitleb 1343. a. Jüriöö ülestõusu. Jutustuse kangelane Karolus, kelle soontes voolab eesti rahvavanema Varpo veri, nõuab Tallinna maapäeval eestlastele vabade inimeste õigusi. Teda süüdistatakse rahva ässitamises ülestõusule ja temalt võetakse õigus mõisat pidada. Karolus käib asjatult abi otsimas ordumeistri ja Leedu vürsti juures, et kergendada eesti talurahva olukorda. Ta võitleb kangelaslikult Jüriöö ülestõusule järgnenud lahingus, kus ta satub vangi. Piinapingil võtab Karolus mürki ja sureb, isamaa ja armastatu nimi huultel.

Järv arendab oma ajaloolistes jutustustes põnevat sündmustikku, aga tegelaste psüühikat ta lähemalt ei kujuta. Tema teostes jäävad sündmused ja tegelaskujud nii mõnigi kord väheusutavaiks. Kõige paremini on õnnestunud Järve ajalooline jutustus «Karolus», mille peakuju on karakteriseeritud eredamalt.

Andres Saal (1861—1931) on üks viljakamaid ajalooliste jutustuste autoreid. Tema sulest on ilmunud jutustused «Vambola» (1889), «Hilda» (1890), «Aita» (1891) ja «Leili» (1893).

«Aita», «Leili» ja «Vambola» moodustavad triloogia, milles kujutatakse saksa ristirüütlite sissetungi Baltimaile XIII saj. algupoolel. «A i t a s» kirjeldatakse sakslaste röövellikku vallutusretke Baltimaile. Liivlaste ja eestlaste väejuhid Aatso, Kaupo, Imanta ja Lembitu kaitsevad oma sõjameestega sangarlikult kodumaad. «L e i l i s» jutustatakse sellest, kuidas Kaupo siirdub sakslaste leeri, laseb end ristida ja saab isamaa reetjaks. «V a m b o l a s» kirjeldatakse Lembitu-aegseid kangelaslikke võitlusi Ümera jõel, Viljandis jm. Kaupo sõdib vaenlase poolel oma hõimlaste vastu. «H i l d a» sündmustik on seotud 1343. a. Jüriöö ülestõusuga.

Saal püüab esitada tõepäraseid ajaloolisi sündmusi, kasutades allikmaterjalina vastavaid kroonikaid. Tema teostes esineb rohkesti tegelasi, aga veel enam üksiksündmusi, mille vahel puudub lähem side. Seetõttu osutuvad Saali jutustused laialivalguvaiks ja tegelaste iseloomujooned ei kerki selgelt esile.

Andres Saali ajaloolisi jutustusi tuleb hinnata kui põneva sisuga raamatuid, mis äratavad lugejas patriotismitunnet ja viha rahva rõhujate vastu. Ta ajalookujutus ei ole sageli tõele vastav.

TAGASIVAADE EESTI RAHVUSLIKU KIRJANDUSE ARENGULE 1860.—1880. AASTAIL.

XIX sajandi kolmandal veerandil puhkes õitsele eesti rahvuslik kirjandus seoses kapitalismi kiire arenguga, eesti rahva kujunemisega rahvuseks ja hariduselu märgatava tõusuga. Sel perioodil hakkas pidevalt ilmuma rahvuslik ajakirjandus, rajati eesti rahvaluule- ja keeleteadus ning pandi alus demokraatlikule rahvuslikule kultuurile. Ilukirjanduse alal sai keskseks teoseks Kreutzwaldi rahvaeepos «Kalevipoeg», millest 1860.—1880. aastate kir-

janikud ammendasid teemasid, ideid ja vormielemente oma loominguks.

Möödunud sajandi 50-ndad aastad olid rahvusliku kirjanduse tekkimise ettevalmistavaks ajastuks. Neil aastail tegeles Kreutzwald andunult «Kalevipoja» koostamisega, ta kirjutas rea satiirilisi ja kaasaja külaelu kajastavaid proosateoseid ning andis välja populaarteaduslikke töid peamiselt rahvavalgustusliku ülesandega. Jannsen toimetas kuus aastat (1857—1863) esimest pidevalt ilmuvat ajalehte «Pärnu Postimees».

1860. aastad tähistasid eesti rahvusliku kirjanduse õitsengu kevadet. 60-ndate aastate algul ilmus Kreutzwaldi sulest «Kalevipoeg» ja mõne aasta pärast pääsesid trükki tema «Eesti rahva ennemuistsed jutud». Siitpeale koondus kirjanike ja rahva peatähelepanu eestlaste kangelaslikule minevikule ja talurahva võitlusele oma orjastajate vastu. Tartus toimetasid Jannsen ja Koidula alates 1864. aastast «Eesti Postimeest», ülemaalise tähtsusega ajalehte. «Eesti Postimehe» veergudel ilmusid trükis Koidula paljud luuletused ja jutustused, milles kajastusid rahvusliku liikumise meeleolud ja taotlused. 1865. aastast peale elavnes eesti luuleloming. Trükis avaldati eri luuletuskogudena Kreutzwaldi, Koidula, Kuhlbarsi ja Reinvaldi luuletuste paremik, kus peateemadena käsitleti isamaad, kodumaa loodust, armastust ja laste elu. Need teemad jäid eesti luulesse domineerima kuni 80-ndate aastate lõpuni. Aastail 1868—1870 esines Jakobson Tartus oma kolme isamaakõnega, milles avaldatud ideoloogilised seisukohad said rahvusliku liikumise programmiliseks aluseks ja leidsid kajastust ka 70-ndate aastate rahvuslikus kirjanduses. 1869. a. korraldati Tartus esimene üldlaulupidu, millega algasid eesti rahvusliku liikumise kõrgaastad.

70-ndail aastail arenes äge võitlus rahvusliku liikumise kahe suuna vahel. Toimusid rahvusliku liikumise suurüritused, mille käigus ilmnesid veelgi teravamalt lahkhelid demokraatliku ja klerikaalse suuna esindajate taotlustes. 1870. a. asutati Tartus eesti rahvuslik teater, kus etendusid Koidula näidendid, alates «Vanemuise» seltsi tegevuse viiendast aastapäevast. Samal aastal alustasid tööd Eesti Aleksandrikooli komiteed. 1872. a. kutsuti ellu Eesti Kirjameeste Selts, mis ligi paarkümmend aastat oli eesti vaimuelu juhtivaks keskuseks. Sel aastakümnel jätkus luuleloomingu õitseng. Eri värsivihikutena ja perioodilistes väljaannetes ilmus Jakobsoni, Kuhlbarsi, Koidula, Veske, Reinvaldi ja Kunderi luuletusi, milles ülistati kodumaad ja selle looduse ilu ning innustati orjuses vaevlevat rahvast mitte murduma eluraskustes. Trükis avaldati Koidula näidendid «Saaremaa onupoeg» ja «Säärane mulk» ning Jakobsoni lavateos «Arthur ja Anna», milles käsitleti armastuse ja hariduse teemat. Aastail 1878—1882 andis Jakobson välja «Saka-

lat», milles ta mobiliseeris talurahvahulki võitlusele saksa mõisnike ja pastorite vastu.

80-ndail aastail sai domineerivaks kirjandusliigiks *ajalooline jutustus*. Bornhöhe, Järve ja Saali sulest ilmusid ajaloolised jutustused, kus kajastusid eestlaste võitlused kauges minevikus võõraste vallutajate vastu. Samal aastakümnel pääsesid trükki ka Bergmanni ja Tamme *ballaadid*, kus samuti käsitleti röövvallutajate- ja pärisorjusevastaseid teemasid. 1885. a. ilmus Kunderi parim näidend «*Kroonu onu*», milles kujutati sotsiaalset ebavõrdsust oma rahvuse piirides. Ajalooliste jutustuste avaldamine trükis jätkus kuni 1893. aastani, mil tsensor nende väljaandmise ära keelas. 80-ndail aastail hoogustus vene kirjanduse klassikute teoste tõlkimine eesti keelde ja nende ilmumine trükis.

1860.—1880. aastail kujunesid eesti rahvusliku kirjanduse demokraatlikud alused. Selles avaldusid sügav poolehoid orjastatud rahvale ja ülekohtuselt kannatavale inimesele, ekspluateerimise vihkamine, rõhujate, saksa mõisnike ja oma rahvusest kodanlaste hukkamõistmine, patriotismi, kangelaslikkuse, töökuse, armastuse ja looduse ilu ülistamine. Selle ajastu kirjandus laenas oma ideelise sisurikkuse ja vormielemendid peamiselt eesti rahvaluulest ja oli keelelt ning stiililt niisama rahvalik ja kujundirikas kui rahvalooming.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID.

1. Millest oli tingitud ajalooliste jutustuste rohke ilmumine XIX sajandi viimasel veerandil?
2. Iseloomustada «Tasuja» ideelist suunda ja eesti rahva olukorda XIII—XIV sajandil teose esimese peatüki järgi.
3. Leida jutustusest kõne- ja lausekujundeid, mille varal Bornhöhe iseloomustab: 1) Tasujat, 2) Oodot ja 3) Emiiliat.
4. Missuguseid kunstilise kujunduse vahendeid kasutab Bornhöhe Jüriöö ülestõusu kujutamisel (XIII peatükk)?
5. Kirjeldada rahva vabaduse eest ja rõhumise vastu peetavat võitlust «Tasujas». Iseloomustada Tasujat ja eestlasi võitluses rüütlite vastu Tallinna all (XVI peatükk).
6. Leida «Tasujast» romantilisi stiilielemente ja näidata nende seost teose ideelise sisuga.
7. Hinnata eesti ajalooliste jutustuste tähtsust.
8. Missugused teemad kajastusid 1860.—1880. aastate luules? Missugused uued teemad tõid Weitzenberg ja M. Veske tolle aja luulesse? Leida kõne- ja lausekujundeid, mida tolle ajastu luuletajad kasutasid isamaa, emakeele, kodukoha, looduse ilu ja armastuse ülistamisel. Kirjeldada ühiskondlike vastuolude kajastumist J. Kunderi näidendis «Kroonu onu».

KRONOLOOGILINE TABEL.

Aastad	Ühiskondlik-poliitilised ja kultuurilised sündmused	Aastad	Kirjandus
X—XII saj.	Feodaalsuhete kujunemine Eestis		
1208—1227	Eesti rahva vabadusvõitlus	XIII saj. algupoolel	Läti Henriku kroonika
1210	Ümera lahing		
1227	Saaremaa vallutamine		
1343	Jüriöö ülestõus		
		1535	Esimene eestikeelne raamat (katekismus)
1558—1583	Liivi sõda		
		1601—1606	Mülleri jutlused
1629	Eesti vallutamine Rootsi aadliriigi poolt	1632	H. Stahli, J. Rossihniuse kirikuraamatud
1632	Asutati Academica Gustaviana Tartus	1637	Esimene ilmalik luuletus
		1686	Vastne testament
1684—1688	Forseliuse asutatud õpetajate seminar	1693	J. Hornungi «Eesti keele grammatika»
1695—1697	Suur nälg	1695	Ch. Kelchi kroonika, milles avaldatakse esimest korda trükis eesti rahvalaul
1700—1721	Põhjasõda		
1704	Vene väed vallutasid Tartu		
1710	Eesti ühendamine Vene riigiga		
		1715	Uus testament
		1731	Esimene eestikeelne kalender
1734	Asutati Räpina paberimanufaktuur	1739	Piibel; «Hansu ja Mardi jutt»

Aastad	Ühiskondlik-poliitilised ja kultuurilised sündmused	Aastad	Kirjandus
1765	Määrus kihelkonna- ja vallakoolide asutamise kohta Liivimaal	1766	Esimene eestikeelne ajakiri «Lühike õpetus»
		1782	F. Arveliuse «Üks kaunis jutu- ja õpetuse raamat»; F. Willmanni «Jutud ja mõistatused»
1783	Pearahamaksu sisseseadmine		
1784	Talurahvarahutused Liivimaal	1784	«Tiiu tasane ja helde»
1786	Rahvakoolide seadus		
1797	Talurahvarahutused Liivi- ja Eestimaal	1796	G. Merkeli teos «Lätlased . . .»
1802	Asutati Tartu ülikool	1802	J. Petri «Eestimaa ja eestlased»
1804	Talurahvaseadused Liivi- ja Eestimaal		
1805	Talurahvarahutused Põhja-Eestis	1807—1812	J. Luce «Saaremaa juturaamat» I—II
1812	Isamaasõda		
		1813—1832	J. Rosenplänteri «Lisandused» («Beiträge»)
1816	Eestimaa talurahvaseadus	1817	O. Holtzi «Lugemised»
		1818	O. W. Masingu «Pühapäeva vahelugemised»
		1818—1819	Kr. J. Petersoni oodid ja karjaselaulud
1819	Liivimaa talurahvaseadus		
1821	Asutati kalevivabrik Narva juures	1821—1823, 1825	O. W. Masingu «Maarahva Nädalaleht»
		1824	Esietendub esimene eestikeelne näidend
1825	Dekabristide ülestõus Peterburis		
1828	Asutati Tartu õpetajate seminar	1839	Fr. R. Faehlmanni ettekanne «Muistend Kalevipojast»
		1843	Fr. R. Kreutzwaldi üleskutse rahvaluule kogumiseks
1841	Pühajärve sõda		
		1844	Fr. R. Faehlmanni muistend «Koit ja Hämarik»
1845—1848	Talupoegade massiline liikumine Lõuna-Eestis	1846	Fr. R. Faehlmanni «Piibujutt»

Aastad	Ühiskondlik-poliitilised ja kultuurilised sündmused	Aastad	Kirjandus
		1850—1852	Neusi «Eesti rahvalaulud»
		1850	Kreutzwaldi «Reinuvader Rebane»
1853—1855	Krimmi sõda	1853	Kreutzwaldi «Paar sammukest rändamise teed»
		1854	Kreutzwaldi «Videvik» ja
1856	Talurahvaseadus Eestimaal		poeem «Sõda»
		1857—1863	«Pärnu Postimees» Jannseni toimetusel
		1857	Kreutzwaldi «Kilplased»
1858	Mahtra sõda; Anija meeste tulek Tallinna	1857—1861	«Kalevipoeg» teadusliku väljaandena
1860—1862	Ümberasumisliikumine Põhja-Eestis	1861	«Eestlane ja tema isand»; Kreutzwaldi «Angervaksad»
1861	Talurahvareform Venemaal		
		1862	«Kalevipoeg» rahvaväljaandena
1863	Passikorraldus Baltimail	1863	«Eesti Postimehe» proovinumber
1864—1868	Lõuna-Eesti talupoegade kollektiivsed palvekirjad	1864—1880	«Eesti Postimehe» väljaandmine Jannseni toimetusel
1865	Laulu- ja mänguseltsid «Vanemuine» ja «Estonia»; kaotati kodukariõigus	1865	Kreutzwaldi «Viru lauliku laulud»
		1866	Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistsed jutud»; Koidula «Vainulilled»
1868	Teorendi ametlik kaotamine	1867	Koidula «Emajõe ööbik»
		1868	Koidula «Enne ukse lukutamist», «Ainuke» ja «Tammiste küla «veskitondid»»; Kuhlbarsi «Laulik koolis ja kodus»
1868—1870	Jakobson esineb «Vanemuises» «Kolme isamaakõnega»		
		1869	Wiedemanni «Eesti-saksa sõnaraamat»
1869	Esimene eesti üldlaulupidu; rahvusliku liikumise elavnemine		

Aastad	Ühiskondlik-poliitilised ja kultuurilised sündmused	Aastad	Kirjandus
1870	Asutati eesti rahvuslik teater Tartus; loodi Aleksandrikooli peakomitee; avati Balti raudtee	**1870**	C. R. Jakobsoni «Kolm isamaakõnet»; «Lauliku C. R. Linnutaja laulud»; Koidula «Saaremaa onupoeg» Kuhlbarsi «Vanemuine ehk Neljakordne laululõng»
1872	Asutati Eesti Kirjameeste Selts; toimus Kreenholmi streik	**1872**	Koidula «Säärane mulk»
		1872—1889	Reinvaldi «Viljandi laulik» I—IV C. R. Jakobsoni «Arthur ja Anna»
		1874	M. Veske «Laulud viisidega»
1876	Avati Tapa—Tartu raudtee	**1876**	J. Kunderi «Kümme laulu»
1879—1880	Revolutsiooniline situatsioon Venemaal	**1878—1882**	«Sakala» väljaandmine Jakobsoni toimetusel
		1880	Bornhöhe «Tasuja»
1881	Kodanlik-klerikaalse suuna esindajate lahkumine Eesti Kirjameeste Seltsist		
1882—1883	Senaator Manasseini revisjon Liivimaal	**1882—1888**	«Virulase» väljaandmine Järve toimetusel
		1884—1885	«Oma Maa» väljaandmine Veske toimetusel
		1885	Kunderi «Kroonu onu» Järve «Vallimäe neitsi»
1888	Põltsamaal asutati vene õppekeelega Eesti Aleksandri linnakool; teostati politseireform Balti kubermangudes	**1888**	Hurda «Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele»
1889	Kohtureform Balti kubermangudes	**1889**	Saali «Vambola»
		1890	Bornhöhe «Villu võitlused»
		1892	Järve «Karolus»
1893	Suleti Eesti Kirjameeste Selts; tsensor pani keelu alla ajalooliste jutustuste trükkimise ja väljaandmise	**1893**	Bornhöhe «Vürst Gabriel»; Saali «Leili»

KIRJANDUSTEOORIA.

TEEMA, PROBLEEM JA IDEE.

Teema. Teemaks nimetatakse elunähtuste ringi, mida ilukirjanduslikus teoses käsitletakse. Kirjanik võib valida oma teose teemaks elunähtusi olevikust, minevikust ja tulevikust. Teema ühendab teose mitmekesise sisu ühtseks tervikuks.

L. Koidula käsitleb oma luuletuses «Mu isamaa on minu arm» patriotismi teemat. E. Vilde on võtnud jutustuse «Minu esimesed «triibulised»» teemaks mõisateenijate laste elu kujutamise.

Suuremas ilukirjanduslikus teoses on peale peateema veel kõrvalteemad. E. Bornhöhe jutustuse «Tasuja» peateemaks on rahva võitlus oma orjastajate vastu, kõrvalteemadeks aga armastuse ja hariduse teema. Pea- ja kõrvalteemad on üksteisega tihedalt ühte põimunud ja kujundavad teosest ideelis-kunstilise terviku.

Probleem. Probleemiks nimetatakse elulist põhiküsimust, mida teoses igakülgselt valgustatakse elulise ainestiku põhjal. Teose aktuaalsus oleneb sellest, kuivõrd elulisi ja ühiskondlikult tähtsaid küsimusi selles käsitletakse. Rahvusliku liikumise ajal, kui eesti rahvas seisis hariduslikult madalal tasemel, oli eluliseks küsimuseks hariduse probleem. Kreutzwaldi ja Koidula teosed, kus seda probleemi korduvalt valgustatakse, võitsid rahva hulgas suure populaarsuse. XIX sajandi lõpul, mil kapitalismi hoogsa arengu tõttu kasvas tööstusproletariaat, sai aktuaalseks probleemiks tööliste raskete töötingimuste küsimus. Seda elulist probleemi käsitleb Vilde romaanis «Raudsed käed», mis ilmumisel erutas laiu töörahvahulki.

Idee. Teoses arendab kirjanik valitud teemat ja lahendab püstitatud probleemi selle juhtiva mõtte ehk idee seisukohalt, mida ta tahab esile tõsta. Sellist juhtivat mõtet, mis järeldub antud teema arendamisest ja püstitatud probleemi lahendamisest, nimetatakse teose ideeks.

Koidula näidendi «Säärane mulk» põhiideeks on näidata hariduse tähtsust talumajapidamise edasiarendamisel. Jutustuse «Tasuja» põhiideeks on, et talupoeg peab orjusest vabanemiseks võitlema rõhujate vastu. Romaani «Raudsed käed» põhiideeks on selgitada, kuidas maalt linna siirdunud kehviktalupojad satuvad veelgi rängema kapitalistliku ekspluateerimise ikkesse.

Põhiidee kõrval leidub pikemais teoseis ka teisi ideid, mille varal kirjanik avaldab oma seisukohti kõrvalteemade kohta. Need ideed ühes põhiideega moodustavad kogu teose ideestiku.

Kreutzwaldi «Kalevipoja» põhiideeks on orjuse- ja rõhujatevastase võitluse idee. Eepose teiste ideedena tuleb aga nimetada loova töö, kodumaa kaitsmise, patriotismi, eesti ja vene rahva sõpruse jne. ideed.

Motiiv. Kui teose teema osadeks jaotame, saame viimaks sellise väikese üksuse, mida enam pole võimalik jaotada. Seesugust väikest, jaotamatut teema üksust nimetatakse teose motiiviks.

Igas lauses võib väljenduda eri motiiv. Näiteks «Kalevipoja» algusstroofis on järgmised motiivid: «Laena mulle kannelt, Vanemuine!» (Vanemuise poole pöördumise motiiv); «Kaunis lugu mõlgub meeles, / muistse põlve pärandusest / ihkan laulu ilmutada» (muistsetest aegadest laulda igatsemise motiiv).

Motiivid liigituvad nagu teemadki pea- ja kõrvalmotiivideks. Peamotiivide all mõeldakse teose teema tähtsamaid sõlmpunkte, kõrvalmotiividena aga väiksemaid üksusi.

Oma laadilt on motiivid kahesugused: staatilised ja dünaamilised. Staatiliste ehk püsimotiivide varal kirjeldatakse tegelaste välimust, iseloomuomadusi ja muid püsivaid olukordi ja nähtusi. Dünaamilised ehk hoogmotiivid tähistavad tegevust, liikumist ja muutumist olukordades. Siia kuuluvad tegelaste teod ja võitlus, torm, lumetuisk, mere lainetamine jne.

Faabula. Teoses esitatakse enamasti sündmusi ajalises ja põhjuslikus järjekorras, nagu nad tegelikult elus toimuvad. Sündmuste esitamist nende ajalis-põhjuslikus järgnevuses nimetatakse teose faabulaks (ladina sõnast *fabula* — jutt). Näiteks jutustatakse Faehlmanni muistendis «Koit ja Hämarik» peategelaste armastuslugu ajalis-põhjuslikus järgnevuses.

Süžee. Harilikult kalduvad kirjanikud üsna sageli teose faabulast kõrvale, et saavutada suuremat ideelis-kunstilist mõju. Nad tõstavad teoses mõned ajaliselt hilisemad juhtumused varasematest ettepoole ega pea iga kord ka silmas sündmuste põhjuslikku järgnevust. Seesugust omavahel seostatud ja pidevalt sõlmitusest kuni lahenduseni arenevate eluliste sündmuste tegelikku järjestust, mis moodustab eepilise, lüroeepilise või draamateose vahetu sisu, nimetatakse süžeeks. Lüürikas harilikult süžee puudub.

Teose süžees peegelduvad elulised sündmused, inimeste vahekorrad ja kirjaniku suhtumine tegelastesse. M. Gorki järgi on süžee «inimeste vahelised sidemed, vastuolud, sümpaatiad, antipaatiad ja üldse vastastikused suhted, ühe või teise karakteri, tüübi arenemise ja kujunemise lood».

Tegelased. Süžee arendamine toimub tegelaste kaudu, kelle tegusid, vastastikuseid suhteid ja võitlust teoses kujutatakse. Teose tegelaseks ehk kangelaseks nimetatakse seesugust ilukirjanduslikku kuju, keda on iseloomustatud teatavate karakteriomadustega ja kellel on teoses teiste tegelastega kindlad suhted.

Tegelane võib olla kas püsiva või areneva iseloomuga. Püsiva karakteriga tegelase iseloom jääb teoses muutumatuks,

areneva karakteriga tegelase iseloomujooned aga muutuvad süžee arenemiskäigus. Näiteks «Säärase mulgi» tegelane, Mäeotsa perenaine Anne on püsiva iseloomuga, tema mees Peeter Pint aga kasvab teoses ümber: endisest haridusevastasest taluperemehest kujuneb hariduse pooldaja.

Oma vaadete ja tegude poolest on tegelased kahesugused: ühed on positiivsed, teised negatiivsed. Positiivne tegelane on niisugune, kes kehastab endas oma ajastu eesrindliku inimese iseloomujooni ja kellele kuulub autori sümpaatia, nagu Männiku Märt (Koidula «Säärases mulgis»), Eespere Andres (Tammsaare «Tões ja õiguses»), Külasoo Matis (Hindi «Tuulises rannas») jt. Negatiivseks aga nimetame halbade karakteriomadustega ja reaktsiooniliste vaadetega tegelast, kes suhtub vaenulikult kaasinimestesse ning rahvasse ja keda kirjanik hukka mõistab, näit. Erastu Enn, Tagapere Pearu, pastor Girgensohn (samades teostes) jm. Tavaliselt kõrvutatakse teoses vastandkujud, et nende iseloomujooned selgemini silma paistaksid.

Tegelasi iseloomustatakse teoses kas otseselt või kaudselt. Otsene karakteristika on selline, kus kirjanik kas ise või mõne muu tegelase kaudu iseloomustab antud tegelast. Nii iseloomustab J. Smuul poeemis «Järvesuu poiste brigaad» Paul Haavaoksa otseselt: «Ta on raske ja vaikne kui meri või mäed. / Kurvavõitu ja sinised silmad...» Mõnikord avaldab ka tegelane ise oma seisukohti ja tõekspidamisi. Kaudne karakteristika väljendub aga tegelaste käitumise, tegude, vastastikuste suhete, elamuste, kõneaine ning -stiili kaudu.

Kompositsioon. Kõiki võtteid, mida kirjanik kasutab teose ülesehitamiseks, nagu süžee arendamiseks, tegelaste iseloomustamiseks ja idee väljendamiseks, nimetatakse teose ülesehituseks ehk kompositsiooniks (ladina sõnast *compositio* — koostamine, kokkuseade).

Kompositsiooni tundmaõppimisel on vaja jälgida, kuidas teos on süžeeliselt üles ehitatud, missuguseid kompositsioonivõtteid on rakendatud ja millist osa etendavad teoses looduskirjeldused.

Iga teose kompositsioonis esineb üldkehtivaid seaduspärasusi. Süžee ülesehituses on kuus põhiosa: ekspositsioon, sõlmitus, dispositsioon, kulminatsioon, pööre ja lõpplahendus.

Ekspositsioon on süžee sissejuhatavaks osaks, milles kirjeldatakse keskkonda, kus tegevus toimub, ja tutvustatakse tegelasi ning nende suhteid. Koidula näidendi «Säärane mulk» ekspositsiooniks on esimese vaatuse viis esimest stseeni.

Sõlmituseks e. intriigi alguseks on sündmused, mis tekitavad vastuolu ja kutsuvad esile järgnevate sündmuste arengu. «Säärases mulgis» on sõlmituseks esimese vaatuse 6.—10. stseen.

Dispositsiooniks on järgmine osa süžeest, milles kujutatakse tegelaste vahel alanud intriigi. Tegelased grupeeruvad

kaheks vastaspooleks, kelle vahel tekivad konfliktid. «Säärases mulgis» kujuneb esimese vaatuse lõpul ja teise vaatuse esimestes stseenides näidendi intriigi arenedes samuti kaks vastasrühma.

Intriigi arengu pinevaimat astet nimetatakse tegevuse kulminatsiooniks ehk haripunktiks. Siin seisavad võitlevad pooled teineteisega silm silma vastas. «Säärases mulgis» esineb süžee arengus kulminatsioon teise vaatuse kuuendas stseenis.

Kulminatsioonile järgneb pööre tegevuse arengus. Kokkupõrked vastaspoolte vahel tasanduvad ja sündmustiku pinevus langeb. «Säärases mulgis» põhjustab tegevuse pöörde äpardunud tangudemüük.

Lõpplahenduses lepitatakse vastuolud tegelaste vahel. On teoseid õnneliku lõpplahendusega, milles õilsate püüetega tegelased saavutavad oma eesmärgi, pahelised aga leiavad teenitud karistuse, näiteks «Säärases mulgis». Osas draamateostes, eriti tragöödiais, laheneb sündmustik, otse vastupidi, katastroofiga, nimelt peategelase traagilise hukkumisega, nagu A. Puškini tragöödias «Boriss Godunov».

Mõnedes ulatuslikumais jutustavais teoseis eelneb ekspositsioonile proloog ja lõpplahendusele järgneb epiloog. Proloogis ehk eelloos jutustatakse ettevalmistavalt eelnenud sündmustest ja tutvustatakse autori ideelist kavatsust. Nii kirjeldab J. Smuul poeemi «Järvesuu poiste brigaad» proloogis oma sügisöist sõitu rongil läbi ääretu pimeduse Leevakule ja oma kujutlusi, «kuidas vallutab Eestimaal pimedussaared / elekter — kui meretõus». Epiloogis ehk järelloos kujutatakse kangelase edasist saatust. Näiteks eepose «Kalevipoeg» epiloogis kirjeldatakse, kuidas kangelane pannakse põrgu väravasse valvuriks.

Kirjanik põimib teosesse mõnikord lüürilisi kõrvalepõikeid, mis pole süžeega seotud ja mille kaudu ta avaldab oma hinnanguid, mõtteid ja tundeid kujutatavate sündmuste ja tegelaste kohta. Seesuguseid lüürilisi kõrvalepõikeid esineb rohkesti Kreutzwaldi «Kalevipojas» (vt. lk. 164—165) ja Gogoli «Surnud hingedes».

On teoseid, mille algusse või peatükkide ette on paigutatud motona mõne kirjaniku üldtuntud laulustroof või ütlus. Näiteks on E. Särgava jutusarja «Paised» motoks valitud Koidula värsid veidi muudetud kujul:

Sinu pisaraid ma näen,
Sinu muret kuulen ma:
Eestimaa, su ööst, su valust,
Neist sull' tahan rääkida!

Sellised juhtlaused ja värsid aitavad esile tõsta kas kogu teose või vastava peatüki ideed.

Teose üksikosade liitmisel kunstiliseks tervikuks kasutatakse kolme ülesehitusvõtet: ühtsuse-, kontrasti- ja gradatsioonivõtet.

Ühtsusevõtte alusel peab kogu teos moodustama ühtse terviku. Selle osad, nagu peatükid, stseenid ja meeleolupildid, olgu esitatud võrdsetes proportsioonides. Sündmused ja tegevus arenegu ühtses tempos, valitsegu ühtsus keele kunstilise kujunduse vahendeis jne. Eepilistes teostes taotletakse sündmustiku arengu ühtsust, draamateostes tegevuse ühtsust ja lüürikas meeleolu ühtsust.

Klassikalise draama kompositsioonis peeti silmas kolme ühtsuse, aja, koha ning tegevuse ühtsuse nõuet. Draamas kujutatud sündmustik ei tohtinud kesta üle ühe ööpäeva, tegevus pidi toimuma samas paigas ja teoses võis esineda ainult üks tegevus (faabula). Kaasaja draamas aga taotletakse sageli sümmeetrilist ühtsust: viimases vaatuses toimub sündmustik samas paigas ja olukorras nagu esimeseski vaatuses, näiteks A. Kitzbergi «Libahundis».

Kontrastivõtte varal tugevdatakse teose emotsionaalsust ja muudetakse kujutatavad olukorrad ning tegelased ilmekamaks.

Kreutzwald rakendab õnnestunult kontrastivõtet «Kalevipojas», kasutades eepose süžeelisel arendamisel õige tihti kontrastsete situatsioonide, meeleolude ja tegelaste vastuseadmist.

Rikkalikult leidub kontraste näitekirjanduses, mida peetakse kontrastide kunstiks. Koidulal on õnnestunud kontrastivõtte rakendamine «Säärases mulgis». Meeldiva välimusega, lahkele ja töökale Männiku Märdile vastandab ta rõugearmilise näoga, salakavala ja rumaluhke Erastu Ennu. Kontrastivõtet kasutab autor ka situatsioonides. Kontrastsed pildid võivad ka tasandada äärmuslikke muljeid. Nii pehmendavad W. Shakespeare'i tragöödias «Hamlet» julma tapmisstseeni õudust marsihelid, mis kuulutavad Fortinbrase tagasitulekut võidukalt sõjaretkelt.

Lüürikas rakendatakse kontrastivõtet antiteesi abil, millega tõstetakse kujukalt esile vastuseatud kujutlused, tunded ja mõtted. Koidula on kasutanud antiteesi ülesehitusvõttena luuletuses «Üürike» ja Juhan Liiv õige paljudes lauludes. Näiteks esitab Liiv luuletuses «Mets» kontrastse pildi metsast sügisel ja suvel:

Sa, mets, oled must ja tume
ja muremõtetes!
Su üle on hallid pilved
ja sügis ta ududes...

Siis olid sa selge ja ilus
ja helkisid kaugele
ja taevaäärega ühte
kui sulasid viimati.

Gradatsiooni- ehk astmelise tõusu võtte kasutamine avaldub lüürikas meeleolu järkjärgulises kasvus ja süvendamises. Näiteks kirjeldatakse Koidula luuletuses «Kevade on sala tulnud» gradatsioonivõtte alusel, kuidas kevade mõju loodusele iga päevaga suureneb.

Ulatuslikumais eepilistes ja draamateostes arendatakse tegevuse pinevuse astmelist tõusu enamasti laineliselt. Esialgu intriigi arengus pinevus pidevalt tõuseb, siis ajuti langeb ja tõuseb uuesti veelgi kõrgemale, jõudes haripunkti, kus peavastased seisavad silm silma vastu. Kulminatsioonile järgneb taas pinevuse langus ja sellele uus tõus, mis mõnes teoses kujuneb katastroofiks (vt. «Kalevipoja» kompositsioon, lk. 162—163). Viievaatuselises draamas on tavaliselt kaks suuremat tõusu: esimene kolmandas vaatuses (kulminatsioon) ja teine viienda vaatuse lõpul.

Ühtsuse-, kontrasti- ja gradatsioonivõtte meisterliku rakendamisega loob kirjanik tõelise kunstiteose, mis köidab lugejat ja pealtvaatajat ning avaldab neile sügavat mõju.

Ilukirjanduslikes teostes kasutatakse mitmesuguseid keele kunstilise kujunduse vahendeid. Sõnu tarvitatakse harilikust erinevas tähenduses, lausestatakse teisiti, kui seda tehakse tavaliselt, ja taotletakse häälikulist heakõla. Stiililised kujundid jagunevad kolme põhiliiki: kõne-, lause- ja kõlakujundeiks.

Kõnekujundid. Kõnekujundiks nimetatakse sellist ebaharilikku sõnastust, milles sõna kasutatakse harilikust erinevas, piltlikus tähenduses. Tähtsamaiks kõnekujundeiks on epiteet, võrdlus ja troobid. Viimase alaliikideks on metafoor, personifikatsioon, sümbol, allegooria, metonüümia, sünekdohh, hüperbool ja litotees.

Epiteediks nimetatakse kaunistavat või kirjeldavat täiendit, mis tõstab esile põhisõna mõne olulise omaduse või tunnuse. Harilikult on epiteediks omadussõnad, nagu *Kus selle maikuu kuldne päike, / mis sind su tupest puhetand.* (Fr. R. Kr.); mõnikord ka v-keskssõnad, näit.: *Mu õitsev Eesti rada, mu lehkav isamaa!* (L. K.)

Võrdluses kõrvutatakse olendeid, esemeid või nähtusi sarnasuse alusel. Võrdluse kaudu esitatakse antud olend, ese või nähtus uues, piltlikus seoses, mis muudab sõnastuse ilmekaks ja elavaks. Võrdlused algavad enamasti sidesõnadega *kui, nagu, otsekui,* näit.: *Tema paljas pea ja tema pikk valge habe läikisid kui kõdupuu pimedas.* (S. J.): *Su tütred, nagu lilled / nad õitsvad, nägusad!* (L. K.); *Öö oli... pilvine, taevas tume ja täpiline nagu mättane maa.* (E. B.) Vahel väljendatakse võrdlusi kaassõna *kombel* abil või sõnaühendiga, nagu: *Kõu kombel nad ilmuvad hulgani.* (J. B.); *Sinu aastakesed olid kui kullerkupu kõikumised ja sinu suremine ühe õispuu mahavarisevate õilmete sarnane.* (Fr. R. Kr.)

Troopideks nimetatakse kõnekujundeid, milles sõnu ja väljendeid kasutatakse ülekantud tähenduses.

Metafoor on kõnekujund, milles ühe olendi, eseme või nähtuse omadused omistatakse teisele sarnasuse põhjal. Sisult on metafoor kaudne võrdlus. Metafooriks võivad olla: 1) nimisõnad, nagu: *Looja minemas... / oled sa, sinitaeva silm!* (Kr. J. P.); *Ikka mu tuvike veel armas ja kallis mul on.* (Fr. R. F.); 2) tegusõnad, näit.: *Laulja on... / ...valamas / suusta laulukastet.* (Kr. J. P.); *Taevas naeratab lootust.* (Fr. R. F.)

Personifikatsiooniks e. isikustamiseks nimetatakse elava olendi omaduste ja tunnuste ülekandmist loodusnähtustele, esemetele ja mõistetele. Personifikatsiooni kaudu, mis on metafoori alaliigiks, elustatakse ja hingestatakse loodusnähtusi, esemeid ja mõisteid.

Näit.: *Kuu jäi kurvast vaatamaie, / pahal meelel paistis päeva, / kased nutavad kamberis.* («Kalevipoeg»); *Miks sa nutad, lillekene, / nupud sul täis pisaraid?* (L. K.)

Sümboliks ehk võrdkujuks nimetatakse nähtuse või eseme tähistamist piltlikult mingi muu nähtuse või esemega, mis antud nähtust või eset meelde tuletab. Nii on *koit* ja *hommik* algava vabaduse või nooruse sümboliks, *öö* ja *pimedus* kaduva orjuse või surma sümboliks jne. Näit.: *Öö põgenes ja eemalt / koit õitses ülesse; Iga südaööse taga / on seda hiilg'vam hommik veel* (L. K.); *Aga pimedus ei kesta igavesti ja tõusis koit hommiku poolt ja kuulutab heledat valgust.* (C. R. J.)

Allegooriaks ehk mõistukõneks nimetatakse kõnekujundit, milles elunähtust või mõistet antakse edasi mõistu mõne elulise kuju abil. Allegooriat kasutatakse muinasjuttudes, valmides, jutustustes jne., kus tavaliselt kujutatakse inimlikke omadusi, nagu: kavalust allegooriliselt rebasena, ahnust ja rumalust hundina, argust jänesena vms. Kõige sagedamini leidub allegooriat valmides.

Metonüümia ehk ümbernimetus on kõnekujund, milles ühe mõiste nimetuse asemele võetakse teine nimetus kindla suhte põhjal. Nii ütleme kirjaniku *teose* asemel *autori* nime, nagu *lugesime Tammsaaret, kõik inimesed* asemel *kogu maailm*, näit. *kogu maailm saab teada, abiline* asemel *parem käsi, nagu mu parem käsi lahkub kodunt* vms. Näit.: *Kas sa tunned valguseandjat* (= päikest) *vanaisa kojas?* (Fr. R. F.); *Üks kark* (= vallavaene) *tuli vastu...* (A. K.)

Sünekdohhiks nimetatakse kõnekujundit, milles terve asendatakse osaga *(pars pro toto)* ja osa — tervega *(totum pro parte)* või mitmuse asemel tarvitatakse ainsust. Näit.: *Terve vald oli kokku aetud, / kihelkond kokku kutsutud* (rahvalaul) (terve osa asemel); *Eestlane unustas ajutiselt oma rahvuse* (ainsus mitmuse asemel). (E. B.) Sünekdohh on metonüümia üheks alaliigiks.

Hüperbooliks nimetatakse kunstikavatsuslikku suurendamist, näit.:

Kolmas venda, vennikene,...
laulis, et mered mürasid,
kaljud vastu kärasivad,
puie ladvad paindusivad,
mäekingud kõikusivad,
pilved lausa lõhkesivad.

(«Kalevipoeg».)

Litoteesi all mõeldakse kunstikavatsuslikku vähendamist, näit.:

Tegi toa tuule peale,
maja marjavarre peale,
koja kobrulehe peale.

(Rahvalaul.)

Lausekujundid. Lausekujundiks nimetatakse sellist erilist lausestust, mida kasutatakse lause väljendusrikkuse tõstmiseks. Tähtsamateks lausekujunditeks on: inversioon, kordused, refrään, parallelism, retoorilised küsimused, pöördumised ja hüüatused.

Inversioon on ebaharilik sõnajärjestus lauses. Sõnajärjestuse muutmine tõstab esile selle sõna, mis on paigutatud ebaharilikule kohale. Enamasti esineb inversioon luules, näit.: *Peeter peeni, mees madala, / kalevine poisikene.* (Rahvalaul.); *Soe leib ja soe süda, / perenaine tasane.* (J. L.); *Sa maga, tütrekene väike!* (E. N.)

Kordused on sellised lausekujundid, kus korratakse olulisi sõnu ja sõnaühendeid. Korduste varal tõstetakse väljenduse emotsionaalset mõju.

Kordustes võivad sõnad ja sõnaühendid korduda lause või värsi alguses, lõpus või sees. Näit.:

Kas sa tunned kätt, kes päikese vastu võtab ...? Kas sa tunned kätt, kes kustunu jällegi põlema süütab ...? (Fr. R. F.)

Kalevite kallim poega
kündis päeva, kündis kaksi,
kündis kolmandama päeva,
kündis peale mõne päeva,
kündis vara udu jälgel,
kündis hilja kaste piirel,
kündis lausa lõuna ajal.
(«Kalevipoeg».)

Nüüd õue! õue! väljad
ja metsad lehkavad!
(L. K.)

Laulab laanes lehelindu, laulab:
Liirila! (L. K.)

Refrääniks nimetatakse värsse või strofe, mis korduvad iga strofi või strofide rühma järel või mõnikord ka strofi ees. Näiteks kordub Koidula luuletuses «Mu isamaa on minu arm» esimene värss strofi alguses ja sõnaühend *mu isamaa* strofi lõpus:

Mu isamaa on minu arm,
kel' südant annud ma.
. . . . . .
su õnn ja rõõm mind rõõmsaks teeb,
mu isamaa!

Parallelism on sama mõtte kordamine järgnevais värssides teisendatud kujul. Kõige sageda-

mini esineb parallelism regivärsilises rahvalaulus ja «Kalevipojas», harvemini ka kunstlüürikas. Näit.:

Lükati mind lüpsikule,
tõugati mind tooberile,
käänati käsikivile. (Rahvalaul.)

Tuuled juhtigu sul teeda,
õhud õrnad õpetagu,
taevatähed andku tarkust! («Kalevipoeg».)

Kuhu läksid,.pääsukene,
lendasid sa, linnukene! (M. V.)

Retooriline küsimus on küsimuse vormis sõnastatud lause, mille vastus sisaldub küsimuses endas. Retoorilisi küsimusi kasutatakse, et huvi äratada ja vastust esile tõsta. Näit.:

Mitu halba ilma pealla?
Viis on halba ilma pealla ... (Rahvalaul.)

Kas siis selle maa keel
laulutuules ei või
taevani tõustes üles
igavust omale otsida? (Kr. J. P.)

Kes võib priiust paelu panna,
kui ta paisub paistusel? (M. V.)

Retoorilised pöördumised ja retoorilised hüüatused on lausekujundid, kus tunnet ja mõtet süvendatakse ning tõstetakse esile hüüdlause kujul. Näit.:

Emake, vend ja õde,
teie juurde nüüd tulen! (Kr. J. P.)

Tagane ära, valede vaim!
Sirgu ja sigine, tõe taim!
Juhata jõudu! (L. K.)

Priiuse päike tõuseb veripunaselt. Aita, halastaja vaim, et ta niisamuti looja ei läheks! (E. B.)

Kõlakujundid. Kõlakujundiks nimetatakse seesugust stilistilist kujundit, millega taotletakse väljenduse heakõla ehk eufooniat. Tähtsamaid kõlakujundeid on helijäljendus, alliteratsioon ja assonants (vt. rahvaluule peatükis).

Helijäljenduste ehk onomatopoeetiliste sõnadega antakse edasi häälikulise kõlaga kujutatava nähtuse ise-

loomulikke jooni, nagu lindude laulu, loomade häälitsusi, küünte kribinat jne. Näit.:

Kiri-küüt, kiri-küüt,
vaole, vaole!
Tüdruk, tüdruk,
too piits, too piits,
plaks! plaks!
(Ööbiku laulu helijäljendus rahvaluules.)

Popi käpad tegid kripa-krõpa ruudulisel põrandal. (Fr. T.)

VÄRSIÕPETUS.

Sidumata ja seotud kõne. Ilukirjanduslikud teosed on sõnastatud kas sidumata või seotud kõnes. Sidumata kõnet nimetatakse ilukirjanduslikuks proosaks, seotud kõnet luuleks ehk poeesiaks.

Proosat ehk sidumata kõnet iseloomustab igapäevasele kõnekeelele omane vaba sõnade ja lausete seostamisviis. Luules ehk seotud kõnes vahelduvad korrapäraselt rõhulised silbid rõhututega. Seesugune seaduspärane rõhutõusude ja -languste vaheldus tekitab luules rütmi. Ka proosas esineb teatav rütm, aga mitte nii järjekindlalt kui luules.

Seotud kõnet, kus esineb korrapärane rütm, nimetatakse rütmiliseks kõneks. Rütmilise kõne mõõdetavateks üksusteks on värsid ehk lauluread.

Värsimõõt. Igas värsis on rõhutõusud ja -langused seaduspäraselt järjestatud, s. t. igas värsis esineb värsimõõt. Värsimõõt moodustub värsijalgadest. Eesti luules koosnevad värsijalad rõhulistest (′) ja rõhutuist (◡) silpidest, sest meil on tarvitusel rõhuline värsisüsteem.

1. Kahesilbilised värsijalad:
   a) trohheus, ′◡: *õhtu, kiidab,*
   b) jamb, ◡′: *ma siin, su naer,*
   c) spondeus, ——; *kuldseid, maantee.*
2. Kolmesilbilised värsijalad:
   a) daktül, ′◡◡: *lapsena, tantsivad,*
   b) anapest, ◡◡′: *tule nüüd, kadus seal.*

Rõhutõusude ja -languste asendilt rühmituvad kahe- ja kolmesilbilised värsijalad 1) langevateks, mis algavad rõhutõusuga (trohheus ja daktül); 2) tõusvateks, mis algavad rõhulangusega (jamb ja anapest).

Eesti luulele on iseloomulikud langevad värsijalad, sest sõna esimene silp on pearõhuline. Sellele vastavalt kohtame oma luules kõige sagedamini trohheilisi ja daktülilisi värsse. Näit.:

Trohheiline värss.

Kerin / lahti / teie / keeled,
mässin / välja / murest / meeled! (L. K.)

Daktüliline värss.

Südames / midagi / salaja / tärkab,
paisuvat, / vallale / püüdvat... (V. R.)

Esitatud värssides on viimane värsijalg trohheuses.

Jambilisi ja anapestilisi värsse võib eesti keeles vaadelda kui eeltaktiga ehk anakrυusiga värsse. Näit.:

Kaks / selget / silma / mulle / vaatnud
kui / taeva/tähed / südame.

(L. K.)

Aina / sajab ja / sajab ja / sajab.
Neli / tundi on / möödas sest / ajast...

(J. S.)

Eesti luules on mitmed autorid rakendanud ka antiikset vältelist värsisüsteemi, kus värsis vahelduvad pikad (—) ja lühikesed (⏑) silbid. Antiikseist värsimõõtudest on kasutatud peamiselt heksameetrit ja pentameetrit.

Heksameeter on kuuejalaline värss, millest neli esimest värsijalga on daktülid või spondeused, viies värsijalg on alati daktül ja kuues võib olla trohheus. Tsesuur ehk paus (//) esineb kolmandas värsijalas lühikese silbi järel. Skeem:

— ⏑ ⏑ / — — / — ⏑ // ⏑ / — ⏑ ⏑ / — ⏑ ⏑ / — ⏑

Pentameetri moodustavad kaks võrdset poolvärssi, millest kumbki koosneb kahest daktülist ja millele liitub veel üks pikk silp. Skeem:

— ⏑ ⏑ / — ⏑ ⏑ / — // — ⏑ ⏑ / — ⏑ ⏑ / —

Heksameeter koos pentameetriga moodustab värsipaari, mida nimetatakse eleegiliseks distihhoniks. Eesti värsiehituse alusel kasutatakse meil pikkade ja lühikeste silpide asemel ka eleegilises distihhonis rõhutõusude ja -languste vaheldust. Näit.:

Ükskord / oli üks / mees. // Ta / sündis, / kosis ja / suri.
Enam ma / temast ei / tea. // Aga see / oli üks / mees.

(Fr. R. F.)

Eesti varasemates juhuluuletustes on tarvitatud silbilist värsisüsteemi, s. t. värsid on koostatud silpide arvu alusel. Näiteks on Brocmanni pulmalaul «Opitzi poeetika reeglite järgi koostatud eestikeelne luuletus aleksandriinis» (1637) kirjutatud 13-silbilistes jambilistes värssides. Näit.:

See pruut / on kau-/nis küll, // see i-/sa on / küll ri-/kas.

Hiljem ei rakendatud enam aleksandriini eesti luules, sest see ei vastanud eesti keele struktuurile.

Riim. Riimiks nimetatakse kahe või mitme sõna sise- ja lõpphäälikute kokkukõla värsside lõpul. Kui sõnade häälikuline kokkukõla on alates pearõhulisest silbist täielik, siis on riim täisriim, nagu *päid: häid, tohib: rohib.* Osalise häälikulise kokkukõla puhul esineb irdriim, näit. *süsi: rühi, noore: soone.* Kui riimuvad üksiksõnad, siis esineb lihtriim, nagu *puul: tuul, lõpeta: õpeta,* kui aga riimsõna koosneb mitmest sõnast, siis nimetatakse riimuvaid sõnu liitriimiks, näit. *püstipäi: müüri jäi, sõdureid: samu teid.*

1. Silpide arvu järgi jagunevad riimid:

1) ühesilbilisteks ehk meesriimideks: *vend: end, vaist: naist, voog: roog;* 2) kahesilbilisteks ehk naisriimideks: *valu: salu, takti: katki, jõuab: sõuab;* 3) kolmesilbilisteks ehk libisevateks riimideks: *silmale: ilmale, tumestab: jumestab;* 4) neljasilbilisteks ehk ülilibisevateks riimideks: *kisendada: sisendada, laigulised: maigulised.*

2. Asukoha järgi jagunevad riimid:

1) paarisriim (skeem: *a a b b*), näit.:

Eestimaa vahid mis vastavad nüüd?
«Tähtjasem tegu meil sääskede püüd!»
Värise hoope all, Taaramaa **hiis:**
kaevata pärast kõik oskame **siis!**
(L. K.)

2) ristriim (skeem: *a b a b*), näit.:

Aeg jõuab kiirest' edasi,
ei ole meilgi **mahti:**
kes seisma jäi, käib tagasi,
on lamp, mil puudub **tahti.**
(Fr. R. Kr.)

3) süliriim (skeem *a b b a*), näit.:

Siis kuuled äkki nagu lapse nuttu,
see kostab pilvilt, mereseljalt **vaid,**
kus mustab sinav vesi, jäine **laid.**
Jääd kuulatama öösest halajuttu.
(V. R.)

4) segariim, milles riimide asend esineb mitmes teisendis ja mida tarvitatakse enamasti vabavärsis, näit.:

Andis oma koreda *käe*
heale ja kurjale
ning ühe **hooga**
elu raske kandami
tõstis turjale.

Ja *ennäe* —
vajus noorelt **looka**
kaelast **kannani.**
Nüüd pole vajuda palju enam viimase **rannani.**

(J. S-te.)

Sonetis, mis koosneb nelja strofi jaotatud 14 värsist, esinevad süliriimid (skeem: *a b b a, a b b a, c d c, d c d*), näit.:

Laulu kohus.

Nad taguvad su tüve sisse talva,
mu Eestimaa! Ei lillelaulu **luua**
mul enam sünni, teretusi **tuua**
ei lindudele! Hüüa, sarv, ja valva!

Kui enne sa ei ehitanud halva:
kus nüüd nad rahvaelu üdi **juua,**
su paleusi püüdvad võlla **puua** —
mu nõder luule, helise ja salva!

Miks värised, et väeti sa ja vaene?
Kui sinus kiirgab tõsiduse **loit,**
siis sinu säde nagu ehalaine:

tal taevast tärkab noore elu **toit!**
Ei võida enam pimeduse paine —
vaid üle ilma lendab kõrge **koit!**

(L. K.)

Sonetis «Laulu kohus» on riimid *luua: tuua: juua: puua* ja *loit: toit: koit* täisriimid ehk puhtad riimid, sest neis korduvad kõik häälikud peale esimese ja riimuvad sõnad on samas vältes. Puudulikud ja ebatäpsed on aga seesugused riimid, nagu *halva: salva* ja *vaene: laine*, milles esineb erinev välde ja viimases sõnapaaris ka erinev diftong.

Eepika ja lüürika liike.

Eepos. Eepos on pikem jutustava sisuga värsisteos, milles kujutatakse kangelasi, kellesse on koondunud rahva põhilised iseloomujooned. Eeposes kajastub mingi ajalooline murranguajajärk rahva elust. Selle kangelaste kaudu väljendatakse rahva tööd, ta rõõme, kannatusi ja võitlust parema tuleviku eest.

Eepose loomisest on osa võtnud rahvahulgad ja üksiklaulikud. Rahvasuus kujunevad eepose ained sajandite jooksul ja need liidetakse hiljem üksiklaulikute poolt terviklikuks teoseks. Harilikult koosneb eepos lüroeepilistest rahvalauludest ja ballaadidest.

Kreeka eeposed «Iliias» ja «Odüsseia», mille on loonud üksiklaulude põhjal pime rahvalaulik Homeros, kajastavad Trooja sõja sündmusi. Prantsuse eeposes «Laul Rolandist» kujutatakse prantslaste kangelaslikku võitlust vapra väepealiku Rolandi

juhtimisel mauride[1] vastu VIII sajandil. Saksa eeposes «Nibelungide laul», mille sündmustik toimub V sajandil, jutustatakse kangelase Siegfriedi tapmisest ja ta naise kättemaksust mõrvarile.

Hilisemate eeposte, nagu soome «Kalevala» ja eesti «Kalevipoja» rahvaluulelisi materjale on koostajate poolt ümber töötatud ja täiendatud. Soome rahvaeepose «Kalevala» koostas E. Lönnrot Karjala rahvalaulikute luuleloomingu alusel ja see ilmus täielikul kujul 1849. a., sisaldades 50 laulu.

Ood. Ood on ülistusluuletus, milles kujutatakse ülevas ja pidulikus toonis tähtsaid ajaloolisi sündmusi ja isikuid, kangelastegusid, isamaad ja emakeelt, armastust ja sõprust, kõrgeid aateid ja võimsaid loodusnähtusi. Vana-Kreekas peeti oodiks iga luuletust, mis koorilauluna ette kanti. Hiljem omandas ood ülistuslaulu tähenduse.

Oodi rajajaks on kreeka luuletaja Pindaros (V saj. e. m. a.), kes oma oodides ülistas Olümpia mängude võitjaid. Tema poolt loodud üldrahvaliku oodi traditsiooni jätkas rooma luuletaja Horatius (I saj. e. m. a.), kelle oodides kerkisid esile isamaa, armastuse, sõpruse ja elutarkuse teema. Oma luule surematusest kõneles Horatius oodis *«Exegi monumentum...»*, mis inspireeris A. Puškinit luuletust «Mälestussammas» looma.

Vene kirjanduses on tuntuimaks oodide meistriks M. Lomonossov. M. Lomonossovi (1711—1765) oodide peateemadeks on kodumaa suurus ja kuulsus, hariduse ja teaduse võimsus ning loov töö. Neid teemasid arendab ta loogilise järjekindlusega ja pidulikult ülevas meeleolus kõige mõjukamalt oodis «Tsaarinna Jelizaveta troonileastumise päevaks». Lomonossov kasutas oodides kõrget kujundirikast stiili. A. Puškin (1799—1837), kes kirjutas oma varasemal loominguperioodil oodi «Priius», ei ülistanud enam tsaari, vaid innustas rahvast võitlema vabaduse eest. Nõukogude luules väärib esiletõstmist V. Majakovski luuletus «Ood revolutsioonile».

Eesti kirjanduses on oodide tähtsamaks loojaks Kristjan Jaak Peterson (vt. lk. 95—97). Pärast teda on meil oode vähe kirjutatud. Võiks näiteks nimetada Fr. R. Kreutzwaldi eesti keelde vabalt tõlgitud oodi «Priiusele» (vt. lk. 181).

Karjaselaul. Karjaselaul ehk pastoraal on muretut, idüllilist, õnnelikku ja rõõmuküllast karjaseelu kujutav luuletus. Eesti kirjanduses on loonud karjaselaule Kr. J. Peterson (vt. lk. 97) ja M. Veske, näit. luuletused «Ma olen karjapoisike» ja «Karjapoiss» («Kena kesanurme keskel»). Täiesti kontrastse, tõelist mure- ja kannatusrikast

---

[1] Põhja-Aafrika muhamediusulised, eriti araablastega segunenud elanikud. Vallutasid Hispaania 711. a.

karjaseelu kujutava luuletuse «Eesti pastoraal» on kirjutanud A. Alle.

Epigramm. Epigramm on satiiriline lühiluuletus, milles naeruvääristatakse mõnd isikut või nähtust. Eesti kirjanikest on epigramme kirjutanud Fr. R. Faehlmann (vt. lk. 110), A. Alle, F. Kotta jt.

KIRJANDUSVOOLUD.

Kirjandusvool. Kirjandusvooluks nimetatakse selliste kirjanike loomingu ühtsust, kelle teosed oma ideoloogialt, elukäsitluselt ja ideelis-kunstilistelt iseärasustelt omavad olulisi ühiseid jooni. Kirjandusvoolud tekivad teatud ajaloolistes tingimustes ja kajastavad oma ajastu ideoloogilist võitlust. Tähtsamaid kirjandusvoole on klassitsism, sentimentalism, romantism, kriitiline realism ja sotsialistlik realism.

Klassitsism jäljendab antiikse, klassikalise kirjanduse eeskujusid. Ta on seotud aadli ja õukonna kultuuriga ning kajastab kõrgema seisuse elu. Klassitsistlike teoste tegelased kehastavad endas üht põhilist omadust, nagu tarkust, ihnsust, salakavalust jne. Kirjanikud kasutavad oma teostes ilunõuete kohaselt valitud sõnastust ja piinlikult reeglipärast keelt. Eelistatuimaks ilukirjanduslikuks põhiliigiks on klassitsismis dramaatika. Iseäranis kõrgesti hinnatakse tragöödiat. Draamateose ülesehituses peetakse silmas kolme ühtsuse, koha, aja ja tegevuse ühtsuse nõuet ning traagiline hoitakse kindlalt lahus koomilisest, mis ei või samas teoses koos esineda.

Klassitsism arenes lääne-euroopa ja vene kirjanduses XVII—XVIII sajandil. Klassitsistliku draama väljapaistvateks saavutusteks on prantsuse kirjanike Corneille' ja Racine'i tragöödiad ning Molière'i komöödiad. Iseäranis on kuulsaks saanud Molière'i teosed «Tartuffe», «Misantroop» ja «Ihnus». Vene kirjanduses on klassitsismi arendanud M. Lomonossov ja G. Deržavin oodide autoritena. Eesti kirjanduses esineb klassitsistlikke tendentse Kr. J. Petersoni, Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldi loomingus.

Sentimentalism on XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse kirjandusvool, milles kujutatakse lihtsate inimeste siseelu liialdatud tundelisusega.

Sentimentalism tekkis inglise kirjanduses XVIII sajandi keskpaiku seoses kodanluse võitlusega feodalismi vastu. Klassitsistliku kirjanduse aadli esindajate asemel kerkisid sentimentalistlikes teostes tegelastena esile käsitöölised, talupojad, kaupmehed ja teenijad, kelle perekondlikke suhteid ja sisemaailma valgustati enamasti argielu taustal. Kui klassitsismis kujutati kõike

nii, nagu seda tunnetati mõistusega, siis sentimentalismis said määravaks teguriks tunded. Sentimentalistlikud kirjanikud mõistsid hukka aadli kõlvatu eluviisi ja näitasid lihtsate inimeste vooruslikku ning moraalselt puhast elu. Liialdatud tundelisusse kaldudes kujutasid nad pisaraist nõretavaid stseene tegelaste härdusmeeleoludest ja meeleliigutuseni paisutatud tundepuhanguist. Sentimentalismi tähtsamaiks kirjandusliikideks olid jutustus, romaan, reisikirjeldus, mis sageli esitati päeviku- või kirjavormis.

Sentimentalistlikest teostest on tuntumaiks saanud inglise kirjaniku S. Richardsoni romaanid «Pamela» ja «Clarissa», prantsuse valgustaja J. J. Rousseau teos «Uus Héloïse», saksa klassiku J. W. Goethe «Noore Wertheri kannatused» ja N. Karamzini jutustus «Vaene Liisa».

Eesti kirjanduses avaldus sentimentalism alles XIX sajandi teisel veerandil. Suurem osa sentimentalistlikest jutustustest tõlgiti saksa keelest eesti keelde, nagu «Jenoveva elust», «Noorema Robinsoni elu ja juhtumised ühe tühja saare peal», «Irlanda», «Kannatliku Helena lugu» jt. Algupärase sentimentalistliku jutustuse «Luige Laos» kirjutas Suve Jaan (J. Sommer), kes oma teoses kujutab sentimentalistliku tundetooniga nii peategelase Laose kui ka kõrvalkujude hingeliigutusi ja meeleolusid (vt. lk. 90—91).

Romantism kujunes Lääne-Euroopas XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi alguses. Selle arenemise ühiskondlikuks teguriks oli rahvahulkade kasvav rahulolematus kehtiva olukorraga pärast Prantsuse kodanlikku revolutsiooni. Kirjanikud olid pettunud, et võimuletulnud kodanlus ei viinud Prantsusmaal ellu vabaduse, vendluse ja üheõigusluse aateid. Paljud kirjanikud eemaldusid karmist kaasajast ja hakkasid oma unistusi ning igatsusi kujutama väljamõeldud kujude ja süžeede kaudu. Neid ei rahuldanud klassitsismi ranged reeglid, vaid nad püstitasid loomingulise vabaduse nõude. Range mõistuslikkuse asemel tõsteti esile tegelaste tunded. Tegelikkust kajastasid romantikud sellisena, nagu see paistis olevat nende isikliku fantaasia ja elamuste põhjal. Nad püüdsid kirjeldada kaugeid, eriti aga eksootilisi maid, nagu Aasiat ja Aafrikat.

Juba romantismi tekkimisel kujunesid selle kaks vastandlikku suunda: konservatiivne ja progressiivne romantism. Konservatiivsed romantikud põlvnesid aadli ja väikekodanlaste hulgast, kes pöörasid selja valgustusajastu ideaalidele ja igatsesid tagasi minevikku — feodaalsesse keskaega. Nende teoste kangelased eemalduvad tsiviliseeritud ühiskonnast ja otsivad rahuldust üksinduses, usus ja looduse rüpes. Selliseks konservatiivse romantilise kirjanduse kujukamaks näiteks on prantsuse kirjaniku F. Chateaubriand'i jutustus «Atala» (1800). Vene kirjanduses on konservatiivseks romantikuks Vassili Žukovski (1783—1852), kes oma

luules avaldab rahulolematust olevikuga ja igatseb mineviku ning kättesaadamatu ideaali järele.

Eesrindlike vaadetega romantikud, kes pöörasid pilgu tuleviku poole ja unistasid maailmakorra uuendamisest, rajasid progressiivse romantismi. Selle suuna esindajad võtsid ise osa kas ühiskondlikust võitlusest või rahvaste vabadusvõitlusest, mida nad kajastasid ka oma loomingus. Progressiivsed romantikud avaldasid kirglikku protesti kehtiva ühiskonnakorra vastu, olid kaasa kistud vabaduseihast ja kaitsesid kõrgeid humanismi aateid. Nende teoste kangelased on heroilised võitlejad õilsate ideede ja oma rahva vabaduse eest.

Progressiivse romantismi peaesindajad on inglise kirjanduses G. Byron, prantsuse kirjanduses V. Hugo ja saksa kirjanduses Fr. Schiller ning H. Heine. Inglise kuulus poeet George Gordon Byron (1788—1824) kujutab poeemis «Childe Haroldi palveränd» elust tüdinud noormeest, kes tunneb end rännakuil mööda tundmatuid maid üksikuna, aga kõigest ümbritsevast kõrgemana ja üleolevana. Seepärast saab talle osaks sügav valu ja rahuldamatus. Autor kirjeldab poeemis kaasatundva poolehoiuga rahvaste vabadusvõitlust türannia vastu. Prantsuse kirjanik Victor Hugo (1802—1885), kes võitles aktiivselt ühiskondlikul areenil, avaldab näidendi «Cromwell» eessõnas romantismi võitlusprogrammi ja iseloomustab romaanides «Pariisi Jumalaema kirik» ja «Hüljatud» ühiskonnast hüljatud, kaitsetute inimeste kujusid, nagu Esmeralda, Quasimodo («Pariisi jumalaema kirik») ja Jean Valjean («Hüljatud»). Saksa draamakirjanik ja luuletaja Friedrich Schiller (1759—1805) esitab ajaloolises draamas «Wilhelm Tell» haarava kujutuse šveitsi rahva heroilisest vabadusvõitlusest Austria ülemvõimu vastu. Saksa luuletaja Heinrich Heine (1797—1856) loob rea romantilise põhitooniga lüürilisi luuletusi, mis ilmuvad ta kuulsas «Laulude raamatus» ja leiavad jäljendamist paljude maade luuletajate poolt.

Progressiivse romantismi jooni võib märgata A. Puškini varasemas loomingus ja M. Lermontovi lüürikas ning poeemides. Aleksander Puškin (1799—1837) on loonud romantilised lõunamaa-poeemid, nagu «Kaukaasia vang», «Mustlased» jt., kus peategelastena esinevad kõrgema seltskonna elus pettunud noorukid, kes otsivad õnne vabaduses ja rikkumatute loodusinimeste keskel. Romantilist kujutamisviisi leidub ka Puškini varasemates loodusluuletustes. Idüllilisi looduspilte pakub luuletus «Küla», aga jõulisi kujutusi mere võimsusest esitab hoogne luuletus «Merele», milles lainetav meri sümboliseerib vabadust. Vene tüüpilisemaid progressiivseid romantikuid on Mihhail Lermontov (1814—1841). Tema lüürikas ja poeemides, mis on kirjutatud Nikolai I reaktsiooni perioodil, väljenduvad ilmekalt progressiivsele romantismile omased põhimotiivid: üksinduse meeleolu, eraldumine tege-

vusetust keskkonnast, tegevusjanu, vabaduseiha, protest pärisorjusliku korra vastu, sügav patriotism ja looduseülistus. Poeemis «Mtsõri» kujutab Lermontov kaasakiskuva emotsionaalsusega romantilist kangelast, kes vapralt võitleb vabaduse eest, piiritult armastab kodumaad ja on kütkestatud selle looduse ilust. Nii Puškin kui ka Lermontov kasvasid romantismist üle ja jõudsid realismini — elu tõepärase kujutamiseni.

Eesti kirjanduses on progressiivse romantismi iseloomulikumaiks näiteiks Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg», L. Koidula lüürika ja E. Bornhöhe ajaloolised jutustused. «Kalevipojas» kohtame sageli kurbuse, üksinduse ja kaduvuse meeleolusid, mis annavad eeposele romantilise värvingu. Teoses on nukrutsevad meeleolupildid vastu seatud kangelase võimsatele vägitegudele ning tõstavad nende ülevust. Progressiivset romantikat õhkub eepose epiloogist, kus Kalevipoeg põrgu väravas saab rahva tulevikulootuste sümboliks.

Romantismi tippsaavutuseks eesti kirjanduses on rahvusliku liikumise aja luule, eriti L. Koidula lüürika. Tüüpilise progressiivse romantikuna ülistab Koidula pateetilises toonis isiklike elamuste kaudu oma lüürikas isamaad, keda ta peab oma armastatuks, kaunilt kõlavat emakeelt, eesti nägusaid tütreid ning vapraid poegi ja imeilusat kodumaa loodust. Tol ajal, kui mõisnike ringkonnis peeti eesti talupoegi tuimadeks tööloomadeks, äratab ta oma vaimustavate isamaalauludega rahvast orjusest virguma ja vabadusele vastu sammuma. Koidula kasutab lüürilistes luuletustes romantilisi kõne- ja lausekujundeid, nagu tundetoonilisi epiteete, personifikatsioone, metafoore ja võrdlusi, samuti retoorilisi pöördumisi ja küsimusi ning kordusi, mis muudavad ta luule sügavalt emotsionaalseks.

Eesti romantilist proosat esindavad kõige ilmekamalt E. Bornhöhe ajaloolised jutustused. «Tasuja», mis ilmus rahvusliku liikumise kõrgajal, kajastab seda romantilist paatost ja võitlusmeeleolu, mis oli omane Koidula lüürikale. Jutustuses kirjeldatakse ereda romantilise värvinguga ülestõusupilte, kus tegelaste võitlusvaimustus on edasi antud nii tundepärase sõnastusega kui ka efektsete looduskirjelduste kaudu.

Revolutsioonilisek s romantismiks nimetatakse sellist romantismi suunda, milles kirjanik võitleb areneva uue nimel iganenud vana vastu ning ühiskonna ümberkorraldamise eest. Revolutsiooniline romantism avaldub kõige ilmekamal kujul M. Gorki varasemas loomingus, nagu ta proosapalades «Vanaeit Izergil», «Laul Jahikullist», «Laul Tormilinnust» jt. Nõukogude kirjanduses esineb romantism lahutamatus seoses sotsialistliku realismiga.

Romantismi levinumaiks kirjandusliikideks on lüürika, lüroeepiline poeem, ajalooline jutustus jt.

AUTORINIMEDE LÜHENDID.

J. Bergmann	— J. B.
E. Bornhöhe	— E. B.
Fr. R. Faehlmann	— Fr. R. F.
C. R. Jakobson	— C. R. J.
A. Kitzberg	— A. K.
L. Koidula	— L. K.
Fr. R. Kreutzwald	— Fr. R. Kr.
Juhan Liiv	— J. L.
E. Niit	— E. N.
Kr. J. Peterson	— Kr. J. P.
V. Ridala	— V. R.
J. Smuul	— J. S.
Suve Jaan (J. Sommer)	— S. J.
J. Sütiste	— J. S-te
Fr. Tuglas	— Fr. T.
M. Veske	— M. V.
E. Vilde	— E. V.

TEKSTINÄITEID.

1. KORDUSLAUL «KARI KADUNUD».

Minda karja saadetie,
vitsa kätte lõigatie,
pulli põue pistetie.
Aasin mina karja arudele,
kerisin karja kesadele,
muutsin karja murudele.
Isi mina istsin ilu pääle,
suure kivi külje alla,
halli kivi ääre alla,
sinilille silma pääle,
kullerkupu kulmu pääle,
angervaksa varre pääle.
Ilutasin, pilutasin,
pilutasin peiu särki,
valmistasin veimevakka.
Siis kadus memme musta lehma,
tagant taadi küütu härga,
vahelt velle varsakene.
Mina kodu kurtadessa,
läksin nurka nuttemaie,
istme pääle ikkemaie.
Kes see tundis tütre kurba,
kes see mõistis lapse leina?
Isa tundis tütre kurba,
ema mõistis lapse leina:
«Mis sa nutad, tütar noori,
mis sa leinad, lapsi noori?»
«Mis mina nutan, isakene,
mis mina leinan, emakene?
Minda karja saadetie,
vitsa kätte lõigatie,
pulli põue pistetie.
Aasin mina karja arudele,
kerisin karja kesadele,
muutsin karja murudele.
Isi mina istsin ilu pääle,
suure kivi külje alla,
halli kivi ääre alla,
sinilille silma pääle,
kullerkupu kulmu pääle,
angervaksa varre pääle.
Ilutasin, pilutasin,
pilutasin peiu särki,
valmistasin veimevakka.
Siis kadus memme musta lehma,
tagant taadi küütu härga,
vahelt velle varsakene.»
Isa mõistis, ema mõistis,
isa kostis, ema kostis:
«Ära nuta, tütar noori,
ära leina, lapsi noori!
Võtame kellad, kõlistame,
võtame kuljused, kulistame:
siis tuleb memme musta lehma,
tagant taadi küütu härga,
vahelt velle varsakene.»

2. TÖÖLAULE.

Karjasepõli.

Karjapõli kadakane,
orjapõli ohakane.
Kes see kiidab karjapõlve,
saagu see karja katsuma,
kannikast kaelas kandema:
vesi tal virtsub varva'assa,
kriiksub kinga tärgetest.

Lööme leeri lepikusse.

Kuhu meie õitsi lööme,
õitsi lööme, tule teeme?
Tule teeme tulba alla,
leeri lööme lepikusse,
kulda leeri kuusikusse,
vaski leeri vainuelle,
hõbe leeri õue peale.

Lõikuseaeg.

Nüüd tuleb ette heinaaega,
ruttab rukkilõigu aega,
tuleb õnnis odra aega
ja tuleb kaunis kaera aega.
Siis saab kiidelda käsija,
hoobelda oma rammuda,
vett saab väända varukasta.

Põllupõimijad tulevad.

Põgene, põgene, põldu,
vähene, vähene, väljal
Põllupõimijad tulevad,
välja loomijad laovad,
toovad sirbid tullessana,
helerauad alla hõlma,
kõverrauad kõrvassana.

Lubasid jalulla joosta.

Lubasid, põlluke, jalulla joosta,
sälusäärilla sibada,
varsa kabjulla karata —
nüüd ei lõpe lõigatessa,
saa otsa saatadessa.

Ketra, vokk.

Ketra, vokki, keera, vokki,
tantsi, vokki, talla, vokki,
jookse, vokki, jõua, vokki!
Mulle ruttu tehtanekse,
pakki peale pandanekse.
Ma teen ruttu ratta'alle,
panen pakki värtna'alle.

Kalamehe saatus teadmata.

Merimees läheb merele,
kalamees kala järele:
paneb selga surmasärgi,
kalmukinda'ad kõideje,
kalmuräti kaela'aie.
Tuleb kodu või ei tule,
või jääneb mere hüvaksi,
suure mere samba'aksi,
Lavassaare lamba'aksi,
Koivistu kodu kalaksi.

3. ORJUSLAULE.

Kellele ketran.

Ketran kõik kevadsed päevad,
tallan vokki kõige talve.
Ei saa särki sääselegi,
palakest ei parmulegi.
Ketran rüüdi röövelille,
peenta särki peksijalle,
siidi silmapistijalle.

Kättemaks sakstele.

Oleks minu olemine,
teiseks minu tegemine:
ma paneks saksad saagima,
vanad härrad vaagima,
reilnad rehte peksema,
rouad rukist lõikama.
Jälle ütlen teisipidi:
oleks minu olemine,
teiseks minu tegemine,
ma paneks saksad sahkadeksi,
vanad härrad vannudeksi,
junkrud taha talvadeksi,
kupiad peale kurgedeksi,
kiltrid kõrva kiiludeksi,
kupja lapsed kurekaeldeks,
kiltri lapsed kiilunaeldeks.

Kuri mõis.

Kes pääseb meie mõisasta,
pääseb kui soe suusta,
lõvi lõugade vahelta,
halli hundi hammastesta,
kirju koera kihvadesta,
vanapoisi põrguesta.

Mis teol tehakse.

Ei tea kodused rahvas
ega mõista mõisa rahvas,
mis seal teol tehakse,
abivaimul annetakse.
Teol on teivas saiakakku,
aisapuu õlut punane,
loogapuu mesine leiba.

4. KODU- JA LAPSEPÕLVELAULE.

Koju poole, kulla poole.

Koju poole, kulla poole,
elu poole, hella poole,
maja poole, marja poole,
koju poole koidab silma,
elu poole helgib meeli,
maja poole maitseb meeli.

Kodus mind oodatakse.

Kodus mind oodatakse,
väravalta vaadatakse:
millas tulekse kullake,
marjuke isa majasse,
marjuke ema majasse.
Kui mina koduje lähen,
siis see õue hõikanekse,
suud annab väravasammas,
kaela hakkab kaevukooku,
rehepalki heidab rõõmu:
oh seda heada tütarlasta!

Koduigatsus.

Kuu mina nutan kummaliste,
päiva nutan pikaliste,
elu aja istukille
oma kullasta koduda,
ilusat isa aseta,
veikest venna õuekesta,
kus ma kallis kasvelesin,
meri aga maasta tõuselesin,
õieke ülesse ajasin.

Kodunt lahkumine.

Seie mina jätan seegi paiga,
asemed mina annan muile,
jäätmaad jäneste joosta,
karjamaad karu karata,
põllud põdra pööritada.

KRISTJAN JAAK PETERSON

KUU.

Kas laulu allikas
külmas põhjatuules
minu rahva meelesse
oma kastet ei vala?
Kui siin lumises põhjas
ilusa haisuga[1] mürdike
viluses kaljuorus
ei või õitseda kaunisti:
kas siis meie maa keel,
mis kui tasane ojake
oma ilu ei tundes[2]
heinamaa läbi, sinise
taeva kullases tules
rahuga on jookslemas;
ja toreda häälega
oma rammu ei tundes
taeva müristamisega
kui meri on hüüdmas:
kas siis selle maa keel
laulutuules ei või
taevani tõustes üles
igavust omale[3] otsida?
Siis ma võtan teid,
selge, sinise taeva
tähed, maa pealt
kõrge isamaa poole
rõõmuga vaadates laulda;
siis ma laulan sind,
ööde kuningas, kuu!
Kes sa pilvede sülesta
nii kui pungasta lilleke
lõbusa valge palega
üles tõused taeva all,
kus tulised tähed
maha on langemas
sinu eest musta
pimeda udu sisse. —
Nõnda, inimeste vaim!
Oled sa udus ujumas,
kui su mõte on otsimas
jumalat tähtede alta!

(1818)

[1] lõhnaga.
[2] mitte tundes, tundmata.
[3] igavikku endale.

LAULJA.

Nii kui vahuse jõe
mürisevad lained,
mis kalju pealta
langevad oru sisse;
nii kui taeva pikne
musta pilvede alla
hirmsasti kärgatab:
nõnda on jooksmas laulu
ilus tuline oja.
Nii kui valguse allikas
seisab austud laulja
oma vendade keske'ella.
Kärgatab pikne —
ja metsad on vait:
laulja on tõstmas
oma häält, valamas
suusta laulukastet,
ja tema ümber,
vait kui mere kaljud,
rahvad on kuulamas.

(1818)

OTT NING PEEDU.

Karjaste laul

Ott.

Vaata kalli järve peale,
kuis see vesi on sinine!
Sinine kui taeva lagi,
kullane kui päike ilus.
Istugem siin järve ääres
halja rohupadja peale.
Võtkem laulda vastastikku.

Peedu.

Aga kes on laulumõistja?

Ott.

Seal ju tuleb vana Aadu;
kui ta laulis noorel eal
ega kui [1] ta pilli ajas,
kuulsid teda metsalinnud.
Kuule, Aadu, meie laulu,
ütle, kes on parem laulja.

Aadu.

Küll ma tahan kuulda teida,
armsad noored poisikesed.

Ott.

Ilusasti paistab
kuu meil ööse ajal,
kui ta taevastagi,
pilve põuestagi
oma palet mõseb
tasa oja kastes.

Peedu.

Toredasti läigib
päeva valgus meile,
kui ta koidutulest
musta mere peale
ajamas on kulda.

Ott.

Kallis on see kaske:
hõbe on ta ümber,
tema juure alta
laksub tasa oja,
ta on pajulinnu
varjuline maja.

Peedu.

Haljas tamm seal tõuseb;
pilvedes on tema

[1] ega kui — või kui.

ladvas[1], jõe vahus
seismas on ta jalad.
Tema otsa pealta
laulab ilus ööbik.

Ott.

Pesastagi lendab
armas pääsu üles,
üles, tamme otsa.
Inimeste sõber
olles, laulab tema
taeva selges tuules.

Peedu.

Kalju pealta tõuseb
kotkas päeva poole,
pikse maja poole,
ujub päeva kullas.
Inimeste silmad
ei või teda näha.

Ott.

Aiake on ilus,
kus nii palju lilli,
kui siin haljas metsas
puude kändusida,
kui seal põllulagi
vilja kõrresida.

Peedu.

Ilusam on orgu,
kus nii palju puida,
kui on sõjapõllul
mehi, kui on taeval
selgeid tähtesida.

Aadu.

Kuulge, poisid, mis ma ütlen:
iga teista ilust' laulab!
Aga sinu laul, oo Otto,
on kui tasa ojakene,
mis on jooksmas allikasta.
Sinul jälle, Peedu armas,
on kui suure jõe vesi
kalju pealta langemassa;
sulle tahan pilli anda,
sulle annan kauni sarve.

(1818)

MARDI LUTERUSE PÄEVAL.[2]

Sellesama päeva valgus
paistmas on sel päeval
mulle ja armsale Alole:
ja seesama sõpruse
lilleke kena haisuga
on ikka õitsemassa
meie kahe keske'ella.
Kui on ära kustumas
valguse allika
viimane tule-oja
ja koidupiire roosililli
närtsimas surma varju'ella,
siiski jääb igavesti
armastuse valgus
minu ja Alo meelesse.
Surma varjule minema
peab maarahva laulja.
Järele jäävad tema
laulud armsale rahvale;
järele jääb lauludes
armsa Alo nimi,
hella vanemate kiitus.

(1819)

[1] ladvas — latv.
[2] mardipäeval.

KRISTJAN JAAK PETERSON

ehk see,

mis ta mõtles ja tegi ja kuidas ta elas ja mis ta teada sai
oma elu sees, ise-eneselt üles pandud 17-nda eluaasta
seest eluotsani.

Riia linnas, 1818

Mul oli palju sõpru, aga talupoja-kuuega tõde võttis neid minu käest ära. Et sagedasti küll inimesed ütlevad: «Meie ei vaata mitte kuue peale, vaid selle peale, kes kannab teda,» siiski omas südames nad mõtlevad: ilus kuub on ikka parem kui sant kuub. Aga ole vait, Jaak! mis sa räägid? Kui neil rahakott on käes, siis nad ju ei näe mitte koti peale!

Maavalitseja peab oma alamate heaks elama. — Hea küll, seda tean mina ka; eks sa näe, kui suur on kuningate himu alamate eest hoolt kanda, sest nad pole ju mitte nende meestega rahul, kes nende all on, vaid inimeste verd ära valades tahavad ka teiste maade inimesed oma aujärje varju alla panna.

FRIEDRICH ROBERT FAEHLMANN

KOIT JA HÄMARIK.

Lühike rõõmuaeg, laulu- ja lillerikas lühimate ööde aeg hüvitab meie põhjamaa elanike karmi talve pikad kannatused. Sellel põhjamaa looduse pidu ajal, kus Koit ja Hämarik teineteisele kätt ulatavad, jutustas üks vanake enese ümber kogunenud lastelastele Koidu ja Hämariku armastusloo, ja mina jutustan siin edasi, mis ma kuulsin.

Kas sa tunned valguseandjat Vanaisa kojas? Parajasti on ta puhkele läinud, ja kus ta kustub, hiilgab veel ta kuma taeval, ja juba nihkub valguskiir edasi itta, kus ta varsti jälle täies säras kogu loodust peab tervitama. Kas sa tunned kätt, kes päikese vastu võtab ja puhkama viib, kui ta oma käigu taevavõlvil on lõpetanud? Kas sa tunned kätt, kes kustunu jällegi põlema süütab ja ta uut käiku taevavõlvil alustama paneb? Vanaisal olid kaks ustavat teenrit sellest soost, kellel igavene noorus oli antud, ja kui valguseandja oli esimesel õhtul oma käigu lõpetanud, ütles Vanaisa Hämarikule:

«Sinu hooleks, tütreke, usaldan ma loojuva päikese. Kustuta tema ja peida tuli ära, et kahju ei sünniks.»

Ja kui teisel hommikul päike jälle pidi oma uut käiku alustama, ütles ta Koidule:

«Sinu ametiks, pojake, olgu valguseandja süüdata ja uue käigu vastu ette valmistada.»

Ustavalt täitsid mõlemad oma kohuseid ja ühelgi päeval ei puudunud valguseandja taevavõlvil. Ja kui ta talvel taevaserval liigub, kustub ta õhtul varemini ja alustab hommikul hiljemini oma käiku. Ja kui ta kevadel lilled ja laulu äratab ning suvel viljad oma palavate kiirtega valmima paneb, siis on talle ainult lühike puhkeaeg antud ja Hämarik annab kustuja otsekohe Koidu kätte, kes ta kohe jälle uuele elule süütab.

See ilus aeg oli nüüd saabunud, kus lilled õitsevad ja lõhnavad ja kus linnud ning inimesed täitsid lauludega ruumi Ilmarise telgi all, — siis vaatasid mõlemad teineteisele liiga sügavasti sõstrakarva silmadesse, ja kui kustuv päike läks Hämariku käest Koidu kätte, pigistati vastastikku kätt ja ka mõlemate huuled puutusid kokku.

Aga üks silm, mis kunagi ei sulgu, oli märganud, mis vaikse südaöö ajal salajas sündis, ja teisel päeval kutsus Vanaisa mõlemad enese ette ning ütles:

«Ma olen teie ametikohuste täitmisega rahul ja soovin, et te täiesti õnnelikuks saaksite. Seepärast kuuluge teineteisele ja pidage siitpeale oma ametit mehena ja naisena.»

Ja mõlemad vastasid ühest suust:

«Vanaisa, ära riku meie rõõmu. Lase meid igavesti mõrsjaks ja peiuks jääda, sest mõrsjapõlves oleme oma õnne leidnud, kus armastus alati noor ja uus on.»

Ja Vanaisa täitis nende palve ja õnnistas nende otsust. Ainult üks kord aastas nelja nädala kestel saavad mõlemad südaöö ajal kokku, ja kui Hämarik paneb kustuva päikese armsama kätte, järgneb sellele käepigistus ja suudlus, ja Hämariku põsk punetab ja kumab roospunasena taevalt, kuni Koit jälle süütab valguseandja ja kollakas paistus taeval kuulutab uuesti tõusvat päikest. Vanaisa ehib ikka veel nende kokkusaamise piduks nurmed kõige kaunimate lilledega ja ööbikud hüüavad liiga kaua Koidu rinnal viibivale Hämarikule naljatades:

«Laisk tüdruk, laisk tüdruk! Öö pikk!»

(Suuliselt esitatud ÕES-i koosolekul 1843. a.; esmakordselt ilmunud ÕES-i *Toimetistes* 1844. a.)

TÜHHI JUT, TÜHHI LORRI, TÜHHI ASSI, TÜHHI KÕIK.

Kes teada tahhab, mis mees ma ollen, sellele ütlen ma kohhe, et ma Wahhekülla koolmeister ollen. Et ma kül oma tarkuse ja teadmise polest ülle kõige koli ollen pantud, siiski igga päv teisi leian, kes targemad on kui mina, ja nendest püan ma jälle ikka õppida. Juhtus sedda wisi mõne näddala eest, et mõnda õiete uut asja sain õppida, noh, et ma siis koolmeister ollen, tahhan ma sedda ka teistele õppetuseks anda. Liigtargad ehk vahhelt tahhawad meile õppetusi anda, mis meiesuggune ei ussalda mõista: sellepärrast

wõtsin mina süddant ja julgust nõnda laulu laulda, kudda ta nokka tulli.

Kui ma asja täielikult tahhan tähhendata, siis pean ka essimesest otsast pealeakkama. Süggise pole ea nabrirahwa abbi mulle wägga tarwis läks ja wõtsin siis kätte ja panin alli aisade wahhele, mõne wiljaiwwa kotti ja kukrust noppisin ka rahhakoppikaid tasku, — kalla olli tarvis rannast tua. Sedda jo iggaüks omas meles ärra wõib arwata, et kauni koormaga ühhes päwas Mustwette ei wõinud jõuda. Waskjalla kõrtsi jäin õmajale. Wana kõrtsi Andres on mo wana kaim ja tuttav mees mino mehe pärrast, agga sest on ta kõlbmata inimene, et ta õppetust koggoni wasta ei wõtta. Korda kaks ma igga aasta sedda teed käin ja igga kord ma allikest Waskjalla rehhe alla ollen ajand; agga ikka ütlesin: se olgo vimine kord. Mis ma Andresele õppetasin ehk mis ma temale selletasin, sedda kulis ta linkkõrwaga, ja kui mo meel siis õiete eaks akkas minema, siis ta weider pole pilkamisega ütles: tühhi jut, — teine kord jälle: tühhi lorri, ja tühhi assi, ja tühhi kõik...

Kõrtsis olli weel üks teine te-käija, muido õiete meie ma mees, agga lust olli meest wadata ja kuulda, igga sam olli tal omas kohhas ja igga sõna omas paigas. Ta oli kaugelest ümber reisinud ja olli paljo näind ja kuulnd, ja olli mõnda ka tähhele pand ja õppetust wasta võtnud inimeste käest ja juhtusest. Alli ollin ärra tallitand ja läksin tuppa taggasi juttu sahkama. Jo Andres ja wõeras mees ollid juttu allustand.

Andres ütles: «Jubba nälg kohhendab kaelkotti ja korib keppi. Kust poolt küllamees tulled, kas iggal pool rukkis ni waene on, kui meil?» Wõeras ütles: «Jumal parrako, iggal pool sesamane willetsus. Mõisa wäljade peal iggal pool kaunis willi, agga kui tuul tallopoja põldude möda puhhub, üks kõrs teist kinni ei sa.» Mina siis küssisin: «Kudda se ime-assi tulleb, et iggas kohhas tallopoja wäljad sandid ja mõisa wäljad kaunid?» Wõeras ütles: «Ei olle se werske seemne pärrast, ei olle se oleto külwamise sü, ei olle se tule ei ka ku teggu, — aina minewa süggise ilm ja wihm rikkus tallopoja rukkiwälja ärra.» Mulle tulli ja süddame jällestus peale — jubba Andres wangutas pead ja ütles: tühhi jut!

Wõeras mehhe wisi ei tunnud ja wõttis selle sõna poleks wihhaks, ütteldes: «Wai nõnda; mina tahhan oma kõne ärraselletada, ütle sina siis parremat õppetust, ja same siis kuulda, kummale kolmas mees õigust annab.

Mina ollen kaugeleste maal ümber sõitnud ja ollen mõisnikkude ja tallorahwa käest kuulnud, et enamiste werske seemnega külwasid: agga werske seemne rukkis on mõisa wäljade peal kaunis ja tallopoja wäljadel aina waene. Kus wana seemnega külwasid, on se samane assi. Sedda sama wisi ei olle ka põlloarrimise sü: oletuma põld on ni sama paljas kui olekandja. Kas ku wõi tule teggu, sedda wõid sina pärrast tähhendata, ehk sina olled targem

ku-kubjas ehk tule-katsja kui mina. — Kui sa agga minewa suwe ilma tähhele panid, kül sa siis tead, et Jani päwast Jakobi päwani ja Jakobi päwast 3. Augusti ku päwani wihma ja jälle wihma saddas, igga päv ja igga ö ikka enam, et põllud aina porrilombid ollid. 23. Augusti ku päwal tulli kuiwa ja kuiw taewas jäi meile 28. Augusti sadik, se olli agga pissut ülle kolme näddala; siis akkas jälle wihma puistama ja päw olli päwast märjem. Kuiwal ajal mõisa wäljad saiwad walmis ja olli ka weel seemnel aega iddaneta ja tõusta. Tallopoegade külwi ajad ollivad iljamad. Egga enne Rukki-Marja-päwä iwwa põldu ei wissata. Üks otas weel nore ku peale, teine lõi leppa lehtedest tarkust, kolmas kasse oksadest, neljas otas koer piddi akkama rohtu söma, — kuiw aeg tõttas möda, ja iwwa, mis liig märja mulla sisse sai, mäddanes ärra, enne kui iddanema akkas. Agga kes perremees ka aeksaste pärrast mõisa külwi oma põldu kohhendas, ikka ommeti wihma nuhtluse alla sai, sest kuiw aeg olli lühhike. Se on se asja selletus. Kas sul nüd parrem selletus? Agga sino ajo-ladik ni tühhi näiks ollewat, kui tühhi ma.»

Andres mõtles kül tük aega järrele, küisitas karwu ja nuuskas nina — pärrast agga ütles: noh wõib siis ka olla. — — —

Mina wõtsin jälle sõna kätte ja ütlesin: praego nimetasid linna liggidal lanesid, — ütle miks marahwas kõige waesem ja ka rumalam weel on?

Wõeras ütles: Selle wasta wõin ma õige lühhikesest kosta: meie ma rahwas ei oska arwata ehk rehnentada.

Kõrtsimees sõbber jälle wangutas pead ja ütles: «Tühhi lorri. Kas inimene siis teise asja tarwis ei olle lodud, kui agga ikka õppima ja jälle õppima; mis meie selle sure tarkusega wimaks teme?»

Mino koolmeistri-uhkus selle peale koggoni ärra-pahhandas ja jubba akkasin pikkaste ja laiaste tarkust kiitma; agga wõeras wõttis sõna mo suust ja ütles: «No paljo, kui maid ja inimesi ollen näind, ikka sedda enam õnne ja usku ja tö-armastust inimeste ulgas, midda enam nad olliwad nores põlwes õppinud. — Agga wõttame jälle wana kõne kinni. Linna liggi wõib tallopojale paljogi kassu tehha, ka paljogi kahju: sellepärast piddago arru. Linna liggida inimesed käiwad obbostega sõitmas ja tahhawad kahhes kolmes päwas ni paljo rahha sada, kui põllo-tö jures täies näddalas. Õige kül. Nüd otsitakse allati sõitja ammetid, nüd lähhewad ärra täied päwad otsides, nüd ollakse kõrtsides, wõetakse essite aja-witeks napsokene ülle jänno, teine kord jo imo pärrast ja jodik on jo walmis; põllo arrimine jääb Jumala oleks. Sedda wisi on mõnigi aus mees ukka läind kõige oma maja ja perekonnaga. — Õuna- ja marja-aeda üks ja teine ehhitaks, agga kes selle jure nõu wõib anda? Tallopoeg ütleb: täna ollen ma siin, omme on mo paigake mõisnikko mele järrele ja ta ehhitab sinna ue karjamõisa.

Agga wõtkem kinni teist nõu piddada. Wakka-ma peale külwad sa üks wak rukkid ja saad kuus ehk ka seitse wakka ülle seemne. Sino töpalk on siis 30—35 rubla paberirahha. Agga pane kartohwlid põldu 20 wakka ühhe wakka-ma sisse, ja saad süggise 80 wakka ülle seemne. Sago sa ka üks rubla wakka eest linnas, sul ommeti on 80 rubla waewa eest. Agga mis sa mõtled, ühhe wakka-ma peale (kus ma sedda möda on) kapstaid istutada? Ühhe wakka-ma peale istutad sa kümme tuhhat taimeid; olgo ka essite kitkumisega ja kastmisega ja liblika ja ussi otsimisega nattuke tööd, se agga kerge tö on, laste ja vana naiste tö. Tulleb süggise ja müid sa kapstapea sadda, läbbi seggamine, kahhe rubla eest ärra, on so wakka-ma 200 rubla kassu teind. Teise wakka-ma peal kaswata kalikaid, porganid, petersilla, — kül süggise linnas ärra-müid. — Arwa järrele — kui üks nõu ei mõju, katsu teist». —

Wõttis weel wimist oma õppetuse kokko ja ütles: «Laske lapsed koli minna ja tarkust õppida, — lähheb pärrast ellus tarwis, liati rehnendamine» . . .

Mino mele järrele se kõne wägga olli; kes koolmeister oma ammetid mitte ei ea melega kule kidetawat! sõbber kõrtsimees nikkutas pead õieti maddalast ja ütles kui sedda wisi on, jägo siis teile õigus. — — —

Selle juttustamise jättan siin polele. Meie weel mõndagi teist asja se kord sahkasime, mis ehk tullewal aastal võin awwada. Ehk kulen ka oma kaimo Lohkwa Dawedi ehk Nawwa Jürri käest, kudda se jut nende melest olli, ehk wõin siis ka oma jutto wärki parrandata.

(Esmakordselt ilmunud teoses «Tarto- ja Võrro-ma Kalender ehk Täht-ramat 1842. Ajastaja päle».)

PIIBU-JUTT.

Jaan.

Tere, mu vennike Mihkel! Kuidas su käbalad käivad?
Kas on rukis ju küps? Mis siis su naisuke teeb?
Kas on ilm su meelest? Eks hommikutuul oleks parem?
Merest kisub ta vett, hommikust kuiva veel saaks.
Aga, vennike Mihkel, alati nosukest imed,
kõhtu ei täida suits, kukru ta tühjendab küll.

Mihkel.

Ära sa, vennike, naera, lase mu piibuke rahul'!
Kõigile oma au. Piibuke, sinule ka.
Kõik maailm on mu ümber, kui mu piibuke aurab,
inimeste õnn viirab ja mängib mu ees,
alasti näitab maailma ilu piibuke mulle,

kutsub tagasi veel kadunud rõõmu ja head;
näitab lootust ka mulle tõusta kõrgele sinna —
sinna, kus looja ees patune halastust saab.

Jaan.

Palju, vennike Mihkel, oled sa tõotand ja pakkund,
vastaku piibuke nüüd, mis sa mull' lubasid kõik.
Mis siis inimeste õnnest piibuke ütleb?

Mihkel.

Ta on piibu suits. Näe, kui ta rõngasse a'ab,
nüüd ta keerleb ja õitseb, lahkub ja koguneb jälle —
aga natuke tuult — otsas on suits nii kui õnn.

Jaan.

Mis sa, mu vennike, küll maailma sõpradest mõtled?

Mihkel.

Nad on piibu suits. Kui on mu piibuke täis,
küll tast suits siis tõuseb ja keerleb ja mängib mu ümber;
kui on tubakal ots, otsas on sõbrad kui suits.
Õigete sõprade kuju oled sa, piibuke, ise —
õitsegu minul õnn, kurvastus vaevaku mind,
ei mu'st piibuke lahku, õnne ta õpetab kandma,
kurvastuses ta kinnitust annab ja nõu.
Nõnda mu tuvike oli, keda ma hoidsin ja kaitsin,
päeval mu mõte ta, unes ta paistis mu ees.
Põlvekene, küll sul rõõmu oli ja vaeva,
leidnud olin ma kõik, aga mul puudus ka kõik.
Otsisin tasakesi, peidetud põõsaste varjus,
kus mu tuvike käis, üksi ja mõtete sees.
Kuni mu nime ma kuulin ta lillede-huuledest kostvat,
kohe siis lennates langesin kaela ma tall' —
ja nüüd oli mu käes, mis leidsin ja otsisin ammu,
lilled õitsesid mul, taevas elasin nüüd.
Küll on mõnigi talv ju puhunud üle ta haua,
ikka mu tuvike veel armas ja kallis mull' on.
Ikka mu süda veel naerab, kui tuletab piibuke meelde,
mõnda kadunud head — kadunud, igavest head!

— — — — —

Jaan.

Selle riistapuu nõuan, ehk müüksin viimase iva;
andeks! piibuke, mis teadmata laitsin ma sind.

(Esmakordselt ilmunud teoses «Ma-rahva Kalender ehk Täht-ramat 1846. Ajastaja päle».)

KALEVIPOEG.

(Katkendeid.)

Soovituseks.

Laena mulle kannelt,
Vanemuine!
Kaunis lugu mõlgub meeles,
muistse põlve pärandusest
ihkan laulu ilmutada.
Ärgake, hallid muistsed
hääled!
Sõudke salasõnumida,
paremate päevade pajatust
armsama aegade ilust!
Tule sa, laulik-targa tütar!
Jõua Endla järve'esta!
Pikalt ju hõbedases peeglis
siidhiukseid silitasid.
Võtkem tõe voli, vanad
varjud!
Näitkem kadunud nägusid,
vahvate meeste ja nõidade,
Kalevite käikisida!
Lennakem lustina lõuna'alle,
paari sammu põhja poole,
kus neid kasve kanarbikus,
võsu õitseb võõral väljal!
Mis mina kodunurmelt
noppind,
kaugelt võõral väljal künnud,
mis mulle toonud tuulehoogu,
lained lustil veeretanud;
mis mina kaua kaisula
kannud,
põues peidula pidanud,
mis mina kaljul kotka pesas
ammust aega hellast haudund:
seda ma lauluna lõksutelen
võõra kuulijate kõrva;
armsamad kevadised kaimud
varisenud mulla alla,
kuhu mu lustil lõõritusi,
kurvastuse kukutusi,
ihkava meele igatsusi
koolja kuulmesse ei kosta.
Üksinda, lindu, laulan ma
lusti,
kukun üksi, kurba kägu,
häälitsen üksi igatsusi,
kuni närtsin nurmedella.

III lugu.

— — — — — — — — — — —

Kalevite noored pojad
läinud metsa luusimaie,
linnu jälgesid ajama,
karu jälgi otsimaie,
põdra jälgi püüdemaie,
metsahärga vaatamaie,
metsakriimu kiusamaie.

— — — — — — — — — — —

Kalevi pojad kolmekesi
kõndisivad lustikäiki
mööda rõõmuradasida,
käisid mööda lagedada,
mööda nõmme nõtkutelles,
mööda sooda sõtkutelles,
seal tuli vastu neli metsa,
neli salkuda saledat.
Üks oli kulla kuusemetsa,
teine tarka tammemetsa,
kolmas kena kasemetsa,
neljas leski lepametsa.
Mis oli kulla kuusemetsa,
see'p see kuningate metsa;
mis oli tarka tammemetsa,
see'p see Taara enda metsa;
mis oli kena kasemetsa,
see'p see kudruskaelte metsa;
mis oli leski lepametsa,
see'p see leinajate metsa,
kurva laste varjupaika.

Vanem venda, vennikene,
istus maha kuusikusse,
kuningate ilumetsa,
kuldakuuse vaiba alla;
laskis laulu lendamaie,
tugevama tõusemaie.

— — — — — — — — — —

Teine venda, vennikene,
istus maha kaasikusse,
leinakase hõlma alla;
laskis laulu lendamaie,
tugevama tõusemaie,
vägevama veeremaie.

— — — — — — — — — —

Laulis, et metsad mürasid,
lagedad aga laksatasid,
rägastikud raksatasid,
kõrved vastu kostelesid.

— — — — — — — — — —

Kolmas venda, vennikene,
istus maha tammikusse,
vanaisa ilumetsa,
targa tamme hõlma alla;
laskis laulu lendamaie,
tugevama tõusemaie,
vägevama veeremaie,
tulisema tuiskamaie:
laulis linnud lepikusse,
laulukanad kaasikusse,
laulukuked kuusikusse,
mõistelinnud männikusse,
targad linnud tammikusse,
hõiskas puie latvadesse
kägusida kukkumaie,
tuvikesi tuikamaie;
laulis rästad rägastikku,
pesilinnud põõsastikku,
lõokesed lagedalle,
pääsukesed päevapaiste;
laulis luiged lainetesse,
pardid parve äärte peale,
haned aga allikalle;
hõiskas kena künnilinnu
ööde iluks hõiskamaie,
videvikul vilistama,
enne koitu häälitsema.
Laulis, et mered mürasid,
kaljud vastuje kärasid,
puie ladvad paindusivad,
mäekingud kõikusivad,
pilved lausa lõhkesivad,
taevas aga tarka kuulis.
Metsahaldja ainus tütar,
metsapiigad peenikesed,
kuldahiukseil näkineitsid
nuttelesid noorta meesta:
Oleks see meesi meiega,
kasvaks meile kaasaliseks.

— — — — — — — — — —

Meestel kasvas kartlik murc,
mitu mõtet ema kohta:
kas ehk kaval kosilane,
pettelikku peiukene,
eite kippund kimbutama,
varga küüsil võrgutama.
Vanem venda pajatelles
pani sõna sõudevalle:
«Läki leiba võttemaie,
õhturooga otsimaie,
väsind keha karastama, —
heidame siis puhkamaie:
ehk saab usin unenägu
eide jälgi näitamaie;
lähme homme otsimaie!»
Teine venda pajatelles
pani sõna sõudevalle:
«Sängi rüpes suikudessa
võib ehk taevaline tarkus,
Uku unes ilmutada,
kuidas jälgi kaste kannul,
udupilve palistusel
kadund eidest kätte saame,
kuidas kallist kodukana,
lendu läinud linnukesta
kulliküüsist päästa võime.»
Pärast nõude pidamista,
targa aru arvamista,
venitasid kaksi venda
väsind keha karastama.
Noorem venda, vennikene,
Kalevite kallim poega,
lese leina lepitaja,
kurvastuse kustutaja,

oli mõtteid teise teele,
arvamisi iserajal
lendamaie läkitanud.
Kallis kange-mehe poega
nõnda mõtteid mõlguteli:
«Tänaseida toimetusi
ära viska homse varna!
Igal päeval oma ikked,
tunnil omad toimetused,
murekoorma muljutused,
omad soovimuste sõuded.
Tahad tunnist tulu saada,
õnnekesta õngitseda,
ära võta aega viita,
kauemini veel kõhelda.
Kiirul käivad õnne sammud,
viitjal viisi viletsusta,
kõhelejal kuusi koormat,
seitse salasõlmitusta.»

Kalli eide kadumine
kurvastas mehe meelekest,
kurnas südant murekoorem.
Kui nüüd vennad kahekesi
sängis keha sirutasid,
siisap tõttas noorem poega
üle läve ukse ette,
kargas kergelt üle muru,
veeres virgalt vainiulle.
Seal aga sammu seisatelles
käänas siis isa kalmule.

Kalevite kallim poega
astub isa haua peale,
istub kalmukünka peale
kurba südant kergitama.

Isa hauasta küsima:
«Kes see liigub peale liiva,
kes see astub peale haua?
Sõmer kukub silma peale,
kruusa langeb kulmudelle.»

Poega mõistab, kostab vastu:
«Noorem poega, poisikene,
see'p see liigub peale liiva,
see'p see astub peale haua,
istub mure muljutusel
kadund isa kalmukünkal.
Tõuse üles, taadikene!
Ärka üles, isakene!
Tule teeda näitamaie,
kuhu eite kadunekse!»

Isa kostab mätta alta,
taati kalmusta kõneleb,
mulla alta tõstab hääle:
«Ei või tõusta, poega noori,
ei või tõusta, ei ärata!
Kalju rõhub peale rinna,
kivi raske peale keha;
kulmu katvad kullerkupud,
silmi katvad sinililled,
punalilled palgesida.
Tuuled juhtigu sul teeda,
õhud õrnad õpetagu,
taeva-tähed andku tarkust!»

— — — — — — — — — —

XX lugu.

— — — — — — — — — —

Kui oli kuulnud sõjakäsku
Kalevite kange poega,
võind ei enam viibineda
pikemalta pidudelle;
saatis ratsul saadikuida
sõjamehi sundimaie,
kangemaida kiirustama
vaenu vastu valmistama.

Enne kui ta tõttas teele,
Aleville avaldama,
Suleville sõnaldama:
«Ega kulda kamberissa,
hõbe kirstu kaane alla
vaenus vargal võttemata,
röövli käpal riisumata;
viigem vara varju-urka,
põrmu põue peitevalle,
kust ei varas käppamaie
ega röövel riisumaie!
Paistab parem päevakene,
õitseb jälle õnne-aega,
võtame vara vangista,
kullakoormad künka alta.»

Siisap hauda sõmerasse
salamahti sünnitama,
kolmekesi kaevamaie,
kuhu kulda kukutati,
hõbedada heidetie.

— — — — — — — — — — —

Kalevite kange poega
puistas, pillas raudamehi
lademesse lagedalle,
viskas vaenlast vankumaie,
pärast pakku põgenema.
Surnukaared katsid nurme
nii kui heina niidumaada,
rahe raatmaa radasida;
vereloigud lagedada
kui see veerend vihmavesi
põualista kuivand põldu.
Surnupäida sadadella,
liikmetükke tuhandella.
Mõrtsukana sõjamässu,
päikese äge palav
kurnas Kalevite keha,
väsiteles võidumeesta;
kangeks läinud keelekene
kuivas kinni kurgu külge.
Pika janu piinatusel
läks ta sõjalagedalta
järvekaldal keelta kastma.
Kui ta keha karastuseks,
kange janu kustutuseks
lainetesta keelelaket
kõhtu oli kõristanud,
jäänd ei põhja piisakesta,
muud kui üsna musta muda. [1]

— — — — — — — — — — —

Rannast tulnud raudalased
kolmekesi käidanessa
juhtusivad õnne juhil
Koiva jõe kallastelle,
kuhu Kalevite poega
varjupaika valmistanud.
Võõrad mehed meelitama
Kalevida kavalasti:
«Kallis Kalevite poega,
Virust võõrdund valitseja,
sõbrustele meie seltsi!
Kangus seisab sinu käessa,
võimuvoli sinu väessa;
tarkus meie taskutessa,
mõisterikkus meie kotis.
Kui me ühes käidaneme,
venna-ikkes atra veame,
ei või ükski vaen meid võita,
sõda iial suretada.
Anna valitsuse võimus
kavalama kaitsuselle!»
Kalevite kange poega
kena kõnet kuulatessa
pööras silmad jõe poole,
laskis laud lainetelle,
selga petislaste poole —
ega sahand sõnakesta.
Veepinnalt veersid paisteks
selgest Kalevite silma
kaldal kõneljate kujud,
kui nad mõõgad mõrtsukana
salanõude sünnitusel
tuppedesta tõmbasivad,
miska meesta mõrtsukana
tagantselga tahtsid tappa.

— — — — — — — — — — —

Sahatessa sedamaida
võltsliku võõrakese
käsipidi kübarasta,
keeriteles tuule kiirul
ringis ümber raudalasta
kui üht takukoonlakesta!
Kohin tõusis tuuleõhku,
kui oleks kuri põhjakotkas,
koleda öö sulgiskarja
tuuletiivul tallamassa.
Kalevipoeg rabas kätte,
paiskas maha põrgupoja
poolil rinnul mulla põhja.
Siisap sasis teise sõbra
käsipidi kaeluksesta,
keeriteles tuule kiirul
ringis ümber raudalasta
kui üht takukoonlakesta!
Kohin tõusis tuuleõhku,
mühin laia laanemetsa,
kui oleks maru möllamassa,
tuulispaska tuiskamassa,
kõrgeid kuuski kõigutamas,
pedajaida painutamas,
tammesida tantsitamas.
Kalevipoeg rabas kätte,

[1] Kõne all olev järv on Põlva rajoonis ja kannab nimetust Jänujärv.

paiskas maha põrgupoja
poolil palgeil mulla põhja.
Siisap kolmandamast koerast
käsipidi kukkalasta,
keeriteles tuule kiirul
ringis ümber raudalasta
kui üht takukoonlakesta!
Kohin tõusis tuuleõhku,
mühin laia laanemetsa,
vuhin vetevoogudesse,
pragin piki pilvedesse:
kui oleks sõitmas raudasillal
vaskirattasel vankerilla
Pikker-taati põrutelles,
äike äge ähvardamas.
Kalevipoeg rabas kätte,
paiskas maha põrgupoja,
mattis hoopis mulla alla;
mulk jäi üksi muru peale
kolmandamast kuulutama.

— — — — — — — — — — — —

Kui nüüd Kalevite poega
jalakanda pistnud jõkke,
mõõka kohe mõtlemaie,
arus nõnda arvamaie:
Kas ei enne ise kannud
mees see ole mõõgakesta?
Kas ei kohus karistada?
Sajatuse sunnitusel
murdis mõõka mõrtsukana
Kaleville kintsudesse,
lõikas maha labajalad,
pureteles põlvedeni.
Kalevite kange poega
surmavalu sunnitusel
kibedasti kiljatama,
hädas appi hüüdemaie;
roomas käpil kalda äärde,
langes maha lagedalle,
veri valgus välja peale.

— — — — — — — — — — — —

Kalevite kiljatused,
hädas appihüüdemised,
valusurma vingumised
paisusivad pilvedesse,
kerkisivad kõrgemalle,
tõusenesid taeva'asse
kõrge isa kamberisse.

— — — — — — — — — — — —

Kalevite poega pandi
ratsul valge hobu selga,
saadetie salateedel
põrguriigi piiridelle
väravada valvamaie,
sarvikuda sõitlemaie,
et ei selli sidemesta,
kuri pääseks kütkestesta.
Kui siis Kalevite poega
veeres kaljuväravasse,
alla-ilma ukse ette,
hüüetie ülevalta:
«Raksa kaljut rusikaga!»
Raske käega rabadessa
lõi ta kalju lõhkemaie, —
aga käpp jäi kalju kütke,
rusik kinni kivirahnu.

— — — — — — — — — — — —

Aga ükskord algab aega,
kus kõik piirud kahel otsal
lausa lähvad lõkendama;
lausa tuleleeki lõikab
käe kaljukammitsasta —
küll siis Kalev jõuab koju
oma lastel' õnne tooma,
Eesti põlve uueks looma.

PUULANE JA TOHTLANE.

Ühel kitsil peremehel oli sellepärast alati tüli ja meelehaigust, et sulased ja tüdrukud tema juures iial paika ei pidanud. Ehk ta küll nende käest rohkem tööd ei tahtnud kui teised, oli seal siiski see vahe, et ta teenijatele niipalju süüa ei andnud, et nad oleksid kõhu täis saanud. Kes veerand või pool aastat koerapõlve oli kannatanud, selle sundis nälg jälle hulkuma. Ja kui viimaks ümberkaudu avalikuks sai, mispärast pere ära oli läinud, siis ei olnud ihnsal peremehel kogunisti enam võimalik sulaseid saada.

Kaugel Alutaga elas kuulus tark. Selle juurde tõttaski peremees nõu küsima. Viis targale kotitäie raha ning muud meelehead ja küsis nõu.

«Kas ei oleks võimalik leida niisugust sulast ja tüdrukut, kes vähema toiduga lepiksid, peremeest paljaks ei sööks.»

Tark kostis:

«Võimalik on asi küll, aga see käib üle minu jõu. Seal pead sa vanaperemehe juurde minema, kes sind üksi võib aidata!»

Seepeale andis ta pikemalt õpetust, kuidas mees kolmel neljapäeva õhtul natuke aega enne kesköödi, must jänes kotis, ristteele pidi minema ja seal vilistama, et vanaperemees välja tuleks.

«Katsu siis ise, kuidas kaupa saate,» ütles tark, «mina ei või seal pikemalt mitte aidata. Aga ära lase ennast petta.»

Mees küsis, kust ta musta jänese pidi saama, ja tark käskis musta kassi kaasa võtta.

Kui nüüd esimene neljapäev tuli, pistis talumees kassi kotti ja läks ristteele, ehk tal küll natuke hirm oli. Ta vilistas ja ootas, aga kedagi ei tulnud. Viimaks vilistas ta veel korra ja mõtles:

«Kui ta nüüd ei tule, siis olen asjata käinud.»

Tuules tõusis kohinat, nagu oleks sepalõõts puhunud. Siis nägi ta musta kogu ülal tuuleõhus lendavat ja hääl küsis:

«Mis sa tahad, vennike?»

«Mul on must jänes müüa,» kostis mees.

«Tule tuleval neljapäeval, mul ei ole täna aega sinuga kaupa teha,» ütles hääl ja sedamaid kadus kogu vaataja silmist.

Mees oli küll natuke pahane, et ta asjata käinud, aga mis see aitas — ülemate vastu peab alam kannatlik olema.

Teisel neljapäeval läks asi paremini korda. Oli ta esimest korda vilistanud, siis tuli üks väike vanamees, kaelkott kaelas, ja küsis:

«Mis sa tahad, vennike?»

Mees kostis jälle:

«Mul on must jänes müüa.»

«Mis ta hind on?» küsis võõras vanamees.

Mees kostis:

«Ma ei taha jänese eest suuremat hinda kui ühe sulase ja tüdruku, kes mind teenivad, aga mind paljaks ei söö.»

«Mitme aasta peale tahad sa kauba teha?» küsis vanaperemees.

«Minu pärast nii kauaks, kui ma elan,» andis talumees vastuseks.

Aga võõras tähendas, et see kogunisti võimalik ei ole ja et nad kaupa ei või teisiti sobitada kui seitsme aasta või kaks korda seitsme aasta peale. Talumees oli ka sellega rahul.

«Sa pead mulle nimetissõrmest kolm tilka verd kauba kinnituseks andma, et sa ei võiks taganeda,» ütles võõras.

Mees küsis, kus sulane ja tüdruk on.

«Kotis,» kostis vanaperemees.

Et kaelakott suur ei olnud, seepärast kartis talumees pettust. Võõras, kes ta mõtteid näis tundvat, ütles: «Mina ei peta sind.» Ta sasis korra kaelkotti ja viskas takukoonla suuruse topi välja, öeldes: «Siin on su sulane!» Pikk laia pihaga mees seisis sedamaid vanataadi kõrval. Teisest topist, mis kotist visati, sündis tüdruk.

«Siin on sinu teenrid, kes süüa ei taha,» ütles võõras. «Nüüd anna kinnituse veretilgad ja must jänes mulle vastu, siis võid koju minna.»

Mees tegi nõnda, kuidas kästud, ja küsis viimaks, mis uute teenrite nimed on.

«Sulase nimi on Puulane ja tüdruku nimi Tohtlane,» ütles vanaperemees, pistis arvatud jänese kotti ja läks siis oma teed. Talumees läks oma pererahvaga koju.

Sulane ja tüdruk tegid iga päev hommikust õhtuni tööd, aga ei küsinud iial süüa, — asi, mis peremehele väga armas oli. Ja kui nad mõnikord palaval suvepäeval närtsinud näisid, siis pandi nad ööseks likku, ja teisel hommikul olid nad niisama prisked ja tugevad kui ennegi.

Ihnus peremees pani nüüd igal aastal rohkem rahavara kokku, sest et tal tarvis ei olnud pererahvale leiba ega palka maksta. Sedaviisi oli kaks korda seitse aastat mööda läinud, nõnda et ainult mõni nädal veel puudus. Peremehel tuli mure, et ta oma teenijad võiks kaotada. Seepärast mõtles ta üht ja teist, kuidas võimalik oleks aega pikendada.

Ühel hommikul ta tõusis üles ja nägi, et sulane ja tüdruk veel tööl ei olnud. Ta arvas, et nad lakas alles magavad, ja ronis mööda redelit üles. Aga seal ei olnud kedagi. Asemelt, kus nad olid maganud, leidis ta mädanenud puukännu ja hunnikukese kasetohtu. Äkki mõistis ta, mis olid tähendanud tüdruku ja sulase nimed, kes vist muud ei võinud olla kui nõiduse võimul puust ja tohust tehtud.

Ta tahtis praegu hakata mööda redelit alla minema, kui üks käsi ta kõrist kinni võttis ja ta sealsamas ära kägistas. Naine ei leidnud hiljemini lakast muud kui kolm verepiiska. Aita minnes pani ta tähele, et viljasalved olid tühjad ja rahakirst kolletanud kaselehtedega täidetud.

Nõnda oli korraga kõik vara lõppenud. Ja ka lesknaine suri mure pärast, ehk ta küll sellest teada ei saanud, et vanapoiss oli kägistanud peremehe, kes ahnuse pärast oma hinge temale oli müünud.

See oli siis ahnele mehele palgaks, et ta ülekohtusel kombel oma rikkuse oli kokku pannud.

(Esmakordselt ilmunud kogus «Eesti rahva ennemuistsed jutud», 1864. a.)

VIDEVIK.

(Katkendeid.)

Versta kaks Laaneoru külast eemal seisab kena kuusikusalu varjul üksik talu, kus juba vanast ajast saadik Hiiust pärit rahvasugu — ma arvan — praegu kuuendat põlve elab. Ligi neljakümne aasta eest seisis Hiiu pere valitsus kahe venna käes, vanemal nimi Peeter, nooremal Mart; mõlemad naisemehed ja sigiva pesaga lasteisad, aga siiski läks nende kohta vanasõna tarkus valeks, mis ütleb, et kaks leepaja-kuningat ühes majas iial rahu ei pidavat. Hiiu peres ei tulnud ei meeste ega naiste vahel iial riidu ega mässamist, vaid üksmeelne tahtmine paistis igas tükis. — — —

Juhtusin ühel reedel, nädal enne vastlapäeva, Hiiu talu videvikupidajate hulka, kus vana Käsper seda alamalkuulutatud juttu vestis, mida oma mälestusest tema sõnadega katsume üles kirjutada.

Vana Hiiu Käsperi jutt rahaaugu leidmisest.

Lepiku kõrtsituba seisis õhtul tungil rahvast täis. Tõrvakul oli laata peetud ja kes seal parajat peatäit ja hobuse-kaupa ei tabanud, püüdis nüüd enne kojuminekut laadalise talitusi korrale ajada. Mõnel mehel juhtus hobune, mis päikesevalgel segamata silmaga vahetajat ei leidnud, aga Lepiku viinamärg ja õhtune pime katsid armastuse mantliga kõik vigadused kinni ja sigitasid kauba joonele, et lonkur ja pime laitmata edasi läks. Teopoisid, kellel neljajalgseid ei olnud, vahetasid piipe, tubakapungasid, kübaraid ja muud pisukest kribu-krabu kraami, et liiku saaks juua. Mis kauba-ajamist mõnel naisterahval siin kõrtsitoas võis olla, seda ei tea mina pikemalt seletada; — aga kui ma naisemees ja tütre isa oleksin, tõesti — minu perest ei peaks laadaõhtul mitte üht seelikut kõrtsitoas nähtaval olema. — Lähme jutule tagasi.

Kaubakambris leti taga istusid neli uhkemat meest väikese laua ümber õllepudelite seltsis. Nende meeste paisunud rahapun-

gad ei mahtunud kõrtsituppa teiste sekka, kõige vähem täna õhtul, kus neil harjad väga punetasid. Paremal pool laua otsas sinise kuue ja ninaga mees oli Kukla mölder, tema halli mantliga naaber Arina aidamees, keda teopoisid juba ammugi olid i s a n d a k s ristinud. Mõlemad kuulsad rikkad, siiski väsimatud mammona-teenrid, olid ööd ja päeva kukru kosumise pärast mures. Pahemal pool laua otsas istus Värtmetsa kubjas, väga hooplik musta kuuega saapamees, kelle rikkus kõrtsi kohas iga klaasiga kasvas. Neljas kaubakambri võõras, peast varbani saksavärki mees, ilus hõbekeelega taskukell karmanis ja laia hõbekaanega merevaigust piip suus, oli kupja tädipoeg Hans, üks poolhulgus, kes linnas mitmes kohas oli teeninud, aga kuskil kaua aset ei pidanud. Enamasti vedeles ta sugulaste juures ja pidas priiametiks, et käsi salamahti silmanähtavalt korjas, mis kätte puutus ja tasku mahtus. Ehk küll sugulased Hansu prii-ametit teiste vastu salgasid, siiski teadis rahvas selgesti, kuidas vana kubjas ja teised sugulased iial kindlamalt oma raha ei hoidnud kui sel ajal, kus Hans nende peresse võõrsile juhtus. Aga kui kupja silm määritud prillis seisis, himustas ta Hanssu omale väimeheks, juba sellepärast, et tütar emanda nimeliseks saaks.

«Hans,» ütles kubjas — «teie olete priske, otsekui saksaks loodud mees; muretsege endale kindel kodupaik ja võtke tibuke peresse. Ma räägin igaühele tõtt, olgu saks või talupoeg; vana Villem neid ei karda, tema kukkur on raske, nagu meie kadunud vanahärra ütles. Mees on alles poolik, kui temal naist ei ole; sellepärast, tädipoeg! nõudke endale üks noorik.»

«Hahaha!» naeris Hans. «Teie sooviksite mulle kelku sabasse panna; aga minust ei saa mära-reevedajat, minu roomad ja look ei kesta nii rasket koormat vedada. Poissmehel palju hõlpsam pidu.»

«Noh,» kostis Villem — «kui kositud noorikul hästi reerasva on, siis ei tõuse temast mehele koormat. Kes teid sunnib hilpharakat võtma? — Vana Villem räägib igaühele tõtt, olgu saks või talupoeg, tema neid ei karda, kukkur on raske, nagu meie kadunud vanahärra ütles. Ehk mina küll ennast rikkaks meheks ei arva, siiski saab Villemi väimees külimitu rublatükkisid kaasaraha, jäägu rääkimata lojus ja muu elamine. Kupja-Villem annab mõlemale tütrele külimitu rublatükkisid mehele minnes. Võtke klaas viina, Hans, ja pidage meeles, mis ma ütlesin.»

Hans kallas pakutud viina kõrisõlme taha ja naljatas vastu: «Kui mõne nädala vanemaks saame, ehk teeme ükskord naise liiku.»

«Kui Villemi rahakülimit seni matiks ei kuiva!» pilkas Arina aidamees.

«Ei sest ole kartust,» kostis kubjas. «Villem teab igal puhul, mis ta räägib, ja võib oma sõna tõeks teha. Kõrtsipapa! kui pikk ja lai suurtuba teil on? — Teie toale panen hõbepõranda alla,

rublatükk rublatüki kõrvale, ja jääb siiski veel kaunis hunnik järele.»

«Villemi tänaõhtuse mõõdu järele arvates,» lisas aidamees, «aga homme ehk tuleb hõbepõranda asemele vana vaskne.»

«Kupja-Villemi kand ei mahu vaskpõranda peale,» hooples kubjas — «kupjal on kuldservaga hõbepõrand.»

«Võib küll olla,» — kostis Kukla mölder, «aga Värtmetsa tüdruku liha seisab väga odaval hinnal, kui muidu ostjaid ei leia kui hõbelaua peal.» — — —

Kaevatud augul võis ehk rohkesti kaks jalga sügavust olla, kui üks suur munakivi neile vastu puutus, mis suure vaevaga üles kangutati. Nüüd võttis isand musta kuke ja munad, läks mõne sammu teistest eemale ühte pimedasse kohta, rahavarjajatele esimest ohvrit viima. Aidamees, Hans, kubjas ja mölder kaevasid kõigest väest auku sügavamaks. Tunni aja pärast puutus — oh seda õnne! — üks kindel raudvitstega kasti kaas neile silma. Seal võttis isand musta kassi ja läks teist korda ohverdama. Vaheajal olid tema abimehed kasti kaane mullast koguni puhastanud. Kasti kaanel leiti rohkesti raudsüld pikkust ja neli jalga laiust, ja kui sügavust selle mõõdu järele tohtis arvata, siis võis isanda etteüteldud rahasaak tõeks minna. Isand võttis kotist sõled, paatrid, sõrmused ja raha välja, pani iga sõle sisse oma osa lepitusehinda, kandis siis iga kasti nurga peale ühe täidetud sõle ja seadis paatrid ringi sõlgede ümber. Siis tõmbas ta mõõgaga kolm viiru enese ümber, langes põlvili ja tegi mitu imelikku tempu; sellepeale tähendas ta Hansule, et täku sinna tooks, mis sedamaid nõnda sündis. Nüüd oli täku ohverdamise silmapilk tulnud, kus seltsimehed endist käsku mööda 150 sammu lõuna poole pakku pidid põgenema. Hirm venitas meeste sammusid, et püksid jalgade vahelt kippusid lõhki rebenema. Said sada viiskümmend sammu täielikult mõõdetud, siis langesid nad kummuli maha.

Võis ehk rohkem kui pool tundi aega oodates mööda jõudnud olla, seal kõlas otsegu üks püssipauk nende kõrva, ja ehk küll mehed kummuli maas ja silmad neil kinni olid, siiski arvasid nad sätendavat tulevalgust äkitselt silma paistvat. Hiljemini kostis kui hobusekabjamüdin neile kõrvu, mis aeg-ajalt kui kaugemale läks ja viimaks ära kadus. Mehed seisid vaikselt ega usaldanud hingata. Tund võis tunni järel kaduda, kui hirm ja ootamine aega ei pikendanud, aga ikka veel ei tunginud meistri käsk: «Toorokoll, tõsta kasti!» neile kõrvu.

Viimaks, kui ootamine aega aasta pikkuseks kasvatanud, usaldas Arina aidamees pead tolli kõrgusele kergitada ja silma pooleldi lahti teha, kui ta nägi, et väike koit juba väljas oli. Valgus kasvatab julgust, nagu igaüks enesest teab. Aidamees ei olnud koiduvalget pilul silmal ära tundnud, kui tema julgesti oma pea kõrgemale tõstis ja ümber hakkas vaatama. Kas sa imet näed? — Nii kaugele kui silm ulatus, ei olnud siin muud elavat hinge kui

tema kolm seltsimeest. Isand oli täkuga seltsis kui maa põhja vajunud, nii et mehest ega hobusest mitte riismeid järele ei olnud jäänud. Püsti karates hüüdis aidamees: «Tõuske üles! kurat on meistri kõige täkuga viinud!» Kolm pead tõusid ühekorraga murult, hõõrusid silmi ja vaatasid imestades üksteise peale, kui tahaksid küsida: «Mis see lugu tähendab?»

Paar silmapilku hiljemini olid mehed neljakesi jalul ja tormasid sedamaid rahaaugu poole imelikku lugu vaatama. Uus rõõm ja lootus tuli neil südamesse, kui nad rahakasti tervelt ööse kaevatud augus leidsid. Mis ka õnnetul kombel meistriisandale võis juhtunud olla: varandus jäi ometigi neile päranduseks. Mehed hakkasid ühel nõul rahakasti välja kangutama, ja kui see asi neil võimalik ei olnud, raudkangidega kasti kaant lõhkuma. Tüki aja pärast jõudsid nad ühe kaanelaua raudvitsa alt välja kangutada.

Aga kes jõuaks nende ehmatust ja vihatuska üles tunnistada, kui nad rahakasti vaadates muud silma ei saanud kui hulga vähemaid ja suuremaid munakive, miska kast põhjast servani täidetud oli. Kui ehk esimesel silmapilgul nõrk lootus neid pettis, et kurivaim meistrit viies raha kivideks võis moondanud olla, siis märkasid nad hiljemini selgesti, kui hobusekabja jäljed neil nähtavale tõusid, et kelm raha ja hobusega oma teed läinud, ja nende usklikku kerget meelt oli petnud. Kõige vihasem näitas Hans, ehk temal küll midagi varanduse kahju ei olnud, sest Kupja-Villem oli tema osa välja maksnud. — Hans ütles: «Mina ei taha enne püsida ega puhata, kuni kelmi kätte saan, ehk peaksin ma maailma otsani teda taga kihutama. Võllaroog peab oma teenitud nuhtluse leidma ja kaarnatele söödaks saama. Miks tema ausaid mehi tuli tüssama.» — — —

(Esmakordselt ilmunud «Maa-rahva Kasulises Kalendris ehk Täht-raamatus» 1854. a.)

LAUL.

Ma teretan sind, hommik,
sind, kaste, suveõhk!
Sind, vaikne metsa kohin,
sind, sinitaeva võlv!
Ma küsin, õrnad lilled:
kas mulle õitsete?
Ma küsin, linnukesed:
kas mulle laulate?
Kes teretab mind jälle
suiõhus, kaste sees?
Kes vaatab, kui ma ohkan,
mis minul silmades?

Kes ütleb mulle: Lille,
pead mulle õitsema?
Kes küsib, kui ma laulan:
kas laulad mulle sa?
Jää rahul', süda! keda
ei ükski tereta!
Ja laula rõõmsaid laule,
ehk küll ei sunnita!
Lill tahab üksnes õitsta,
lind laulab endale,
seepärast õitse, laula
ka sina endale!

(1865)

PRIIUSELE.

Mis vara vaikselt minu põues tuikas,
kui nooreks meheks olin ärganud,
mis unenägudesse lahkelt luikas,
kui öösel rahul olin puhanud,
veel koidikul, kui hääl mul kõrvas huikas
ja ärkvel lõkkeks üles puhutud —
mul julgusega südant, hinge täitis?
kas see kõik üsna valekuju näitis?

Mis kõrv mul oli kuulnud vanast põlvest,
kui Eesti maast ja rahvast räägiti,
mis hiljemini tähtis taevavõlvest
mull' Looja vägevusest ilmut'ti;
mis silm mul nägi orjakütke sõlmest,
kuis pärispõlves rahvast piinati —
ma tundsin sest, et süda õhkus sooja:
ei ole õnnepäev veel läinud looja.

Sa, vaikne öö, ja sina, armas kannel,
teil' olen salamõtteid avaldand;
nüüd tunnistagem vaiksel õhtutunnil,
mis kaebust teile olin usaldand;
mis minul kuuldes, nähes, hädal, õnnel
ja mis mul lootes südant paisutand.
Oh priius, priius! sulle olin laulnud
ja mõte luulel sinu nime kiitnud.

Ja väsind päike polnd veel alla läinud,
ja seal priius juba orjakütkeid taob,
ja eesti rahvas õnnepäeva näinud,
kui õhtu udu pilvest maha vaob,
kas oled, priius, meil ka võõrsil käinud,
et pimeduse udu silmist kaob?
Oh viibi veel, et sinu kotkatiivad
ka vaimukütked eesti rahvalt viivad! —

(1865)

LYDIA KOIDULA

MU ISAMAA ON MINU ARM!

Mu isamaa on minu arm,
kel' südant andnud ma,
sull' laulan ma, mu ülem õnn,
mu õitsev Eestimaa!

Su valu südames mul keeb,
su õnn ja rõõm mind rõõmsaks teeb,
mu isamaa!

Mu isamaa on minu arm,
ei teda jäta ma,
ja peaks sada surma ma
seepärast surema!
Kas laimab võõra kadedus,
sa siiski elad südames,
mu isamaa!

Mu isamaa on minu arm,
ja tahan puhata,
su rüppe heidan unele,
mu püha Eestimaa!
Su linnud und mull' laulavad,
mu põrmust lilled õitsetad,
mu isamaa!

(1867)

MU ISAMAA, NAD OLID MATNUD.

Mu isamaa, nad olid matnud
sind raske musta kattega, —
muud haavatud maapinnast tõusnud [1]
kui verelilled õitsema.
Ja ahelas sa ennast väänsid,
ja orjaikkes ohkasid, —
ja vaikseks, vaiksemaks siis läksid —
siis unesurma hingasid!

Kuussada aastat lendsid mööda,
ei elutähti andnud sa —
kuid imelikult kõndis, tasa
üks muistne jutt veel üle maa:
kuis enne p r i i su rahvas olnud,
kord Kalevite vapper kond [2],
ja kuidas o m a põhja pinnal
kord eesti rahvas pesitand.

Ja kus su pisar maha langes,
sealt laulud tõusid ülesse,
ja taeva linnud rääksid, pilved,

[1] tõusnud — ei tõusnud.
[2] kond — sugu, sugukond.

su valust teineteisele;
ja tuuled kõned vastu võtsid,
neid kandsid põhja piirile,
kõrg' kivihoonest sisse tungsid
nad ühe i s a südame.

Üks sõna läbi ilma kõlas,
et õnnes hõiskvad miljonid:
«Ma tahan, et p r i i minu rahvas!»
ja orjaikked langesid!
Prii oma pinnal jälle leiad
nüüd eesti rahva pesakest,
ja, õitsev Eestimaa, sa hüüad:
«Au A l e k s a n d r i l' i g a v e s t!»
(1867)

MÕTTED TOOMEMÄEL.

Vaikselt sinu haual seisan,
Kalevipoeg, alla vaatan
kaugel' taeva piirini —
mõtted tõusvad nagu pilved
südames, kui tuulest aetud
lendvad mööda kiiresti.
Aastatuhanded on läinud,
tulnud; tuul ja päike teinud
tööd su pinnal, Eestimaa:
mõnda küll nad maha matnud,
küll, oh küll meil' siiski jätnud
muistset meelde tuleta'!

Vanemuine, laulujumal,
sinu laululehkav [1] kannel
helises siin põhja peal!
Siin, kus, Kalev, sinu lapsed,
kanged eesti kännu võsud,
käisid, kostis tema hääl.

Lind ja puu ja metsaloomad —
neil kõik olid lauluhääled,
sõnad suus neil elamas.
Õnnest rääkisid ja rahust,
kevade ja talve rõõmust,
priius-elust isamaas.

Kuula — põhjatuuled hüüdvad,
õhtuvilud vilistavad,
hommikukülm kähises!

[1] laululehkav — laulust lõhnav.

Mõõka näen ja leeke tõusvat,
kivimüüre ülendavat [1],
langvat aastat' aegades.

Sõda pikas vereriides
sõidab tuleratta vankris
sinu pinnal, Eestimaa!
Tema sammul haigus astub,
orjapõli kütkeid tõstab
ristilöödu kujuga.

Kalev, sinu haua pinnal
tõusvad müürid ristiusul', —
laulujumal, looja läed!
Sinu lapsed lõõga kandvad,
vaenlaste ees kummardavad,
verd ja häbi nutavad!

Õigus, kus su kodu jäänud?
Silmaveega selga pöörnud
olid sa mu isamaal'.
Piits ja veri valitsesid!
Orjaleiba nuttes murdis
eesti rahvas Eestimaal.

— — — — — — — — — — — — — —

Aeg, ta tasasemaks teinud
valu, vermeid parandanud,
priiust toonud tagasi, —
vaimu ümbert vaip on langend,
seadustuli leeki löönud, —
eks nüüd laula rõõmule? —

Puud ja õilmed katvad põhja,
kus kord tuli Eesti küla,
maa ja pere hävitas;
vili õitseb surnupõllul;
veretilgust niiskel mullal
hiilgab punamaasikas.

— — — — — — — — — — — — — —

Eestimaa, mis veel sull' antud
ülevalt, sull' peale pandud:
kes kõik teaks ütelda!?
— Kõrged pilved ruttu käivad,
varemetes linnud hüüdvad —
vait ja mõttes seisan ma ...

(1867)

[1] ülendama — ülespoole tõusma.

KEVADE ON SALA TULNUD.

Kevade on sala tulnud,
tulnud hoopis salaja:
hiilgva' toomingate ladvas
aia ääres kiigub ta!
Lahkeil silmil seisab
haljal orasel,
liigub liblikate
siidisiibadel —
kevade, kevade
jälle tuli tagasi!

Kevade on sala tulnud
pilve põues läbi ööd:
päeva soojad sammud näitnud
talle vaikset salateed.
Sinilille silmi
tema lahti lõi,
muruema laugelt
piisad ära jõi —
kevade, kevade
jälle tuli tagasi!

Kevade on sala tulnud!
Liigub linnu südames,
vilgub sinivõlvilt silmi,
õhkub tuuleõhu sees!
Oma hõlma võtab
taevast, merd ja maad:
kust siis sina, süda,
üksi õigeks saad?
Kevade, kevade
jälle tuli tagasi!

ÜÜRIKENE.

Õieke, õieke,
ära nii hellasti õilmitse!
Lilleke, lilleke —
kiire on kaduma kevade!
«Köidab kord külmade uha mind:
täna veel võidab mind luhapind —
Üürike elu! sind teretan ma
õilmetega!»
Lõoke, lõoke,
hõiskamist unustad aegsaste!

Linnuke, linnuke,
salaja sammumas sügise!
«Saagu siis seotud korra keel:
suveviis südames, hõiskan veel!
Üürike elu! sind teretan ma
lauludega!»
Põueke, põueke,
tungi su tuksumist tagasi!
Inime, inime —
tiib pandud aastatel' õlale!
«Magus, jah, magada mullassa:
täna veel laske mind hõisata!
Üürike elu: veel hoiab ta mind —
helise, rind!»

(1870)

TERETUS.

Teid ma teretan, Eestimaa pojad,
kellel kulmud kuumavad töös,
kellel südamed rindades soojad,
selginud sihid silmade ees!
Igavest' kaob põline põud,
ilmub isamaal teie jõud:
astuge ette!

Teid ma teretan, kes teie õigust
lahti sõlminud valede vööst,
kes ep kohkudes kurja lõikust
näinud sigivat kurjast tööst.
Tagane ära, valede vaim!
Sirgu ja sigine, tõe taim!
Juhata jõudu!

Mehisel' meelele asuta koda,
priiusel pühinend eestlaste muld!
Mulju sa mudasse tigeda oda,
valgele tõuseja vaimu kuld!
Kohage, lehed, kodumaa puus!
Vana vägevus eestlaste suus —
elusse ärka!

— — — — — — — — — — — — —

(1881)

SÄÄRANE MULK EHK SADA VAKKA TANGUSOOLA.

(Katkendeid.)

TEGELASED:

Mäeotsa Peeter Pint, valla talunik.
Anne, tema naine.
Maie, tema tütar.
Jüts, tema poeg.
Erastu Enn
Männiku Märt, noor mulk } Maie kosilased.
Kure Aadu, vallavalitsuse kasak[1].
Vallakirjutaja.

Ees paremat kätt pars, mille kõrval kartsas[2]. Veel enam ettepoole paar uusi pastlaid varna otsas. Paremal pool põrandat laud-pingid või toolid toas. Muidu talutoa riistad ja ruum.

ESIMENE VAATUS.

1.

Maie. Enn (õuest tulles).

Maie: Jäta mind rahule, Enn, mul pole aega! Kui eit kuulebnäeb, et töö on tegemata! Ma olen sulle kümme korda ütelnud: meist mõlemast ometi sõpru ei saa!

Enn: Maiekene, marjukene, — miks sa jälle nii ohakane oled täna? Miks meist sõpru ei peaks saama? *(Uut rätikut taskust tõmmates.)* Vaata siia! Kas ei ole ilus! Ähäh! Eile alles kirikupoest ostetud! Maksab puhast 50 kopikat!

Maie *(õlgu kehitades)*: Kahju!

Enn: Teise pere Liisu pakkus täna 5 kopikat rohkem — ei anna ära!

Salasõber, siidisukka,
See'p see õige ilukandja!

(Kaela ümbert kinni hakates.) Tule nüüd, paneme nõnda —

Maie *(keelates)*: Vii sina rätik rahuga Liisu kätte ja lunasta oma raha tagasi, kui sa paremat «siidisukka» ei tunne kui mind! Minu pärast oled oma poole rubla ilmaaegu kulutanud.

Enn: Uih, uih, kui karune! Pole vist veel hea küllalt? Ei tea, mis loori sina igatsed, et mokad kärssus on? — — —

---

[1] kasak — käskjalg.
[2] kartsas — redel.

4.

Maie. Enn (parsil).

Maie *(saadab Märdi ukseni; seni tahab Enn maha tulla, ronib aga ruttu üles tagasi, niipea kui Maie ümber pöördub)*: Oh, küll ta on tubli poiss, minu Märt, nii tugev ja lahke, nii kange pea ja jälle nii hella südamega: teist temasarnast ma küll ei tunne terves kihelkonnas! Mis see isa ometi sest mulgist ikka peaks sõimama! Mul on ometi — *(maha vaadates)* — ka kosilasi käinud — Altoja Hans — ja Viiraku Viidu — ja Lahearu Laos. Ei sünni neist ükski Märdi kõrvale! See Aluste talu ei kao isal peast! Aga ega Märt selles süüdlane ole! Ja nüüd ma peaksin Ennule minema! See on see kõige väetim kõigist: rõugetanud ja punased karvad peas, ja pealegi see põial — mitte iialgi! Va ülejäänud loom! Ennem ma hüppan ojasse! *(Lapselikult südamest.)* Oma Märdi sarnast ma kusagilt ei saa enam, ja tema on küll seda väärt, et ta — et ma — ei, kuidas see on? Ükspuha, kui me aga teineteise saame! *(Rõõmsalt.)* Ja kui pikk ja sirge ta on — nagu tamm metsas, *(põlgusega)* ja see Enn jälle — puhas kadakapõõsas! Ja —

Hääl *(rehealt)*: Maie, ae!

Maie: Oh sa jumaluke — eit! Selle olin ma hoopis unustanud! Aga teist Märti maailmas ei ole! *(Rehealla.)*

8.

Enn (parsilt maha tulles).

Enn: Kas sa oled niisuguseid näinud maa peal! Oh teie, viimased mutid! Ja see noor nõges ka nende liigis! Mis asi see oli, mis ta *(vaatab ettevaatlikult ümber)* sest — «pöidlaraiumisest» rääkis — ja selgekssaamisest»! Ja kubjas Aadu pidi midagi teadma? Vale! Nüüd on paar aastat läinud; kui mõni oleks näinud, oleks ammu lugu taga olnud. Aga see on ikka seesama pagana salajutt, millele otsa peale ei saa — ükski ei ütle lausa välja! *(Kiristades.)* Sina, seapõrsas! Ah teie arvate juba pulmad käes olevat, sest et kosilane kodu on! Siis ma küll peaksin päris pahmapea olema, kui ma selle vastu nõu ei leiaks! Oodake, oodake, ma tahan teile pulmi teha, mis teile meelde jäävad! Vanameest ennast nüüd, enne, kui jälle mõni rist ette tuleb! — Seal ta on... Pagana lugu: jälle juba sabatäis teisi taga! Ma olen nagu rebane lõksus siin pagana parsil üleval! *(Ronib jälle üles.)*

9.

Rehealt: Aadu, Peeter ja Anne (kes supivaagnat ja lusikat kannab). Enn (parsil).

Peeter *(vestiväel, piip suus)*: Aga mulk ta on ju, mulgiks jääb, ja mina seda heaks ei kiida!

Aadu *(ikka Anne poole, kes teda lauda kutsub)*: No muidugi on, muidugi, Peeter! — Mulk, mulk! No mis sellest on, Peeter? Mulkidel on jõudu, ja vaata, mis kena poiss ta on, Peeter, ja kui ausasti ta on rendikohta harinud tänini, ja ma olen ka, hm, nagu kuulnud, et ta nagu enesele päriskohta osta otsib. Peeter, jah! *(Iseeneses.)* Kui see ometi juba mööda oleks!

Anne *(kes kõik lauale on seadnud, väga lahkelt)*: Istuge lauda, Kure-onu, võtke soola-leiba! Jah, mis ma pidin ütlema: no ega temagi süüdlane ole, et ta mulgiks loodud! *(Mehe poole kõrvalt.)* Kas sa sõge oled, et sa ei mõista vastu võtta? *(Aadu poole.)* Või päriskohta osta otsis? Vaata! Ei tea misukest?

Peeter *(urisedes)*: Jälle mõnda seest välja ajada? Säärane mulk!

Anne *(kõrvalt mehele)*: Sina oma kiusuga! *(Aadu poole.)* Nojah, ta on tark ja viisakas poiss. *(Tõukab meest puusa.)* Eks ole tõsi, Peeter?

Peeter: Mis? Ei tea, mis mina tema tarkusest või viisist tean. Võtku tont kõike tarkust! Mulk ta on, seda ma tean!

Aadu *(süües)*: No muidugi, muidugi, Peeter, aga —

Anne: Tule jumal appi, nagu mulk enam inimene ei olegi! Võtke õlut veel kõrva, Kure-onu! Ja, mis ma pidin ütlema, meie Maiel on nüüd ka kosilasi küllalt käinud, no aga ega meie laps ka igaühte vastu ei võta! Ja Maie on usin ja viisakas ja oskab keeta, küpsetada, kedrata, kududa, sukavarrast veeretada: küll ma näitan teile pärast, mis ilus veimevakk tal on, Kure-onu! Ja lehmad-mullikad tunnevad tema kaugelt ära — jumaluke, jah — nagu ise ennast! Ja tema nägu nüüd ja jumet nimetada — ei pea küll ise omasid mitte kiitma hakkama, aga hm, eks ta ole nüüd kõige maailma näha: libedaks loodud nagu — nagu mul enesel, Kure-onu! Jah, nõnda küll! Võtke ometi leent veel. *(Valab nõu täis.)* — — —

TEINE VAATUS.

1.

Peeter (laua ääres, «Postimees» ees). Jüts (uusi pastlaid sidudes).

Jüts: Sünnivad! Vaat, mis mees oma sõnaga võib kõik kätte saada. Kui ma eidele oleksin ütelnud, siis ma oleksin neist ilma.

Peeter *(Jütsi poole)*: Tule siia — ei saa teda välja — loe mulle, mis siin seisab! Näe siit, kus need «Kaubahinnad» hakkavad. Mis seal seisab? Võtku tont seda tarkust, millele aru taha ei saa!

Jüts *(lugedes)*: «Pärnus, Orava poes on kaup nõnda: Vakk rukkeid — otri —»

Peeter: Seda ma juba tean. Aga siis? Mis tuleb siis?

Jüts: Pütt punast soola 9 rubla — kopikat
„ tangu „ 8 „ 20 „

Peeter: Kas seisab: tangu 8 rubla 20 kopikat, näita mulle enesele!

Jüts: Siin seisab nõnda, ja pärast tangu on mõned tillukesed täpid tehtud, ei tea mispärast. Seda pean ma koolmeistri käest küsima.

Peeter: Siis on õigus! Siis on Ennul sula õigus! See on ju üks esimene kaup! 8 rubla 20 kopikat tangu, püti tangu eest! Neil peab tuline häda olema linnas, et seda tangu juba pütikaupa nii kalli rahaga ostetakse! No ma tahan neid aidata ja neile viia linna, et neile mõjub! Kahju, kahju, et ma sel aastal rohkem otri maha ei teinud! Aga Enn, hea mees, laenab mulle omast jaost — see on mees! Kõik kasu jätab minule ja annab veel poole juurde, ja omad loomad annab seda linna viia pealegi — üks esimene mees! Seda peab ütlema: kui ma ei oleks seda asja «Postimehest» leidnud, mina ei oleks elades seda rikkust saanud!

Jüts: Taat, kust sa siis need tangud saad, ae?

Peeter: Vait, ninatark! Eks ole reheall otri küllalt.

Jüts *(kõrvale)*: Seda ma arvasin: «ninatark»! See oli esimene!

Peeter *(iseendale)*: Ja kui alandlik ta alati on minu vastu: parem kui oma laps! Sellele ma võin — võib Anne — küll oma Maie rahuga anda.

Jüts *(pärast mõtlemist)*: Aga, taat, need on ju need odrad, mis pidid Maiele pulmaks — kas sa need siis tanguks teed?

Peeter: Kassi saba alla poe, sina tahmapea!

Jüts *(kõrvale)*: See oli teine. Eks te kuule! — — —

9.

Märt (tuleb õuest).

Märt: Kus ta on? Maie pidi tulema, et me selle asja üle veel sõna kaks seletaksime. Saab ime pärast näha, kas ei peaks vanamehe mulgi-vihast jagu saama. See tuline sõimunimi! Sest päevast saadik, kus esimene viljandi kuub mulgi talust tuli üle meie maakonna raja endale kodukohta otsima, on sada lopsu ja vopsu peast pähe lennanud ja rusikad rusikaid kaalunud selle nime pärast; aga et viha tema kandjate vastu veel kaks südant nii õnnetusehirmu alla paneks, seda küll vist palju tänini ei ole olnud. «Petisteks» nimetas vanamees meid kõiki. Ärgu tulgu mulle seda ükski muu ütlema kui Maie isa, kellele seda tütre ja selle pärast andeks annan, et ta ise ei tea, mis ta suust ütleb! Nad võivad uhked olla meie peale, sest kuskil ei sünni nimetamisväärset tegu meie maal, kus mitte mulgi pea või käsi töös juures ei ole! Kes varem sängist välja tuleb, see halvemalt astub, aga sellepärast ei ole haigutaja veel õigusekandja! Miks on mulgil rohkem jõudu? Sest et tal rohkem pead on! Ja kust tuleb tal ärksam meel? Usinamast kooliskäimisest! Kes aga ei viitsi pead väsitada ja kätest

üksi arvab küllalt olevat, või hoopis, kus soola tarvis, kõik maailma tangu täis ajab, — see ärgu arvaku ometi mulgi sõimamisega kõike soola maailmast kaotavat! — No — siin ehk ajame asjad veel joonele, sest vana Peeter on muidu hea mees ja ei saadaks meelega oma last õnnetuse sisse. Aga see Enn! Kaugele seda veel tigedus kannab, seda teadku see ja teine! Aga Maie ma ometi tema küüsist katsun päästa! Aga kas ta ei tule veel! Maie, ae, maasikas, kuhu sa jääd?

TAMMISTE KÜLA «VESKITONDID».

(Katkendeid.)

Küünlakuu õhtupime hingas õues. Tuulehoog vilistas ja kiunus korstnast läbi, pühkis läbi metsa ja üle nõmme, et puud nutsid käes ja oksad nagu raske vaeva all ohkasid; lõi vastu Tammiste veski väikest akent, et ruudud lõgisesid, ja väsinud, lahja küünlaotsake ahjurinna äärel vahetevahel, nagu unistaja laps, tukkudes pead tuuleõhu käes kõigutas, mis paberitüki läbi aegajalt tuppa tungis, mille eide osav käsi lõhkise alumise ruudu ette oli liiminud. Kui vanarahva sõna tõsi oli, et: kui küünlapäeva aegu härg räästa alt juua sai, siis maarjapäeva aegu kukk nokka kasta ei pidanud saama, — siis võis Tammiste veski kollasekaelaline kukk maarjapäeva tulekut rahuga oodata: õues oli maa kivikõvaks külmetanud, ehk küll lumi siit ja sealt musta maad juba hangede alt välja oli päästnud.

Nagu valge lõng näitas jalgtee veskist edasi maantee peale, sealt paremat kätt Nudjaste kõrtsi, pahemat kätt läbi paksu metsa ja lagunud varemetest mööda linna poole. Aga tee seisis täna veel tühi kui muidu ja igav tuulevuhin puistas tuisku ja minevaaastasi närtsinud lehti kraaviäärtele üles. Kes täiearuline inimene oleks ka niisuguse ilmaga kardetavat teed koledast metsast läbi ja hirmsaist veskivaremetest mööda läinud käima? Varemetest, kus täna vististi Kiviveski tondid kõige parajamalt mässamas võisid olla?! Niisugune julgus oleks ka kõige parem ise oma surma otsimine olnud! Ei. Saardaru külast ei olnud keegi nii kergemeelne ega meeletu, ei Saardarust ega Uuekülast ega mujalt ümberkaudselt.

Tammiste veski toas vurasid vokirattad tuuleveskiga võidu: talvekedrus tahtis lõpetada; oli tänavu muidugi kaugemale ulatanud, kui õigus oli, sest küünlapäev oli juba möödas. Selle eest olid ketrajate suud soiku jäänud, mis voki ees haruldaseks looks kiidetakse. Aga mis ime? Kes ketrajate otsa vaatas, see arvas vist: «Kuuekümne-aastase eide ja kaheksateistkümne-aastase tütre mõtted ei käi tihti ühte teed» — ja see oleks sula-tõsi olnud.

Sõstrasilmalise neiu mõtted libisesid mitme versta kaugusele kihelkonna kiriku ukse ette, kus mäe kaldal kaasiku ääres kõrge toomingas oksi vana pingi üle välja laotas, nagu õnnistegija kuju kirikus altari üle käsi haigete peale nähti laotavat.

Võis vaga piigake olla, mõtleb vahest hea südamega lugeja. On omast kohast terve tõsi; sest Tammiste Miina sarnalist oli aga üksainus veel Saardaru külas, ja see oli sest saadik, kui vallavanema Mari*** valda mehele saanud, Miina täditütar ja parem sõber Ann. Selle korra aga, meil on küll kahju tunnistades! ei viibinud Miina mõtted ei õnnistegija kuju ega orelilaulu ega ka õpetaja jutluse juures, vaid tuletasid kümnet ja kümnet korda jälle meelde, mis ometi nii ammust ajast sündinud lugu oli, et õiguse pärast ammugi oleks võinud meelest ununud olla.

Aga mine võta kinni! Miina arvas salaja, et vanal Pahja Maretil, Saardaru küla kuulsal kaalunaisel [1], õigus võis olla, kui ta ikka ütles: «Oled sa ära tehtud, siis tulevad sul mõtted toobiga ja lähvad lusikaga; oled sa õige, siis tulevad lusikaga ja lähvad toobiga.» Miina pidi hoopis tõesti «ära tehtud» olema, päris põhjani ära tehtud, sest tema mõtted olid peale poole aasta juba nii sassis ja segamini, et korraleajamiseks enam lootust ei võinud olla.

Jah, pool aastat oli nüüd möödas, pool aastat ja arvata kaks kuud, kui Miina korra eidega teise kihelkonna kirikus oli käinud, kus just uus õpetaja esimest korda jutlust tegi ja laulurahvast võttis. Väike jumalakojake oli puupüsti rahvast täis, mahtus vaevalt kõik sisse. Seal tegi noor kiriksand — muidu oli selle ajaga jumalakoda ikka poolelt tühi, sest õues oli tuline lõikusekuu päike kuumamas ja ilusam kui tööilm hüüdmas.

Kes teab, kust see tuli, aga kui kiriksand parajalt kantsli pealt hüüdis: «Jumal on siit maailmast ära kutsunud: Arusaare Tooma ja Malle poja Jaani, 3½ aastat vana—» siis lõi Miina süda nõrgaks sees, sinised ja kollased värvid tõusid silma ette hüppama, ja enne kui pool «issameiet» ära oli loetud, vajusid ta silmad peas kinni — nõrkes kiriku pingi najal ära ja oleks maha langenud, kui kaks tugevat kätt teda äkisti takka kaenlast ei oleks kinni pidanud ja toetanud.

«Tule jumal appi! Miina, mis viga sul on?» küsis ema hirmuga; ei saanud aga lähemale: seisis tükk maad tütrest eemal sõsaranaisega koos, ja rahvast seisis vahel. Aga kui Miina palged valgeks ja silmad kinni lõid, olid needsamad käed, mis teda kinni hoidnud, tütarlapse ka üles tõstnud, kaenlasse võtnud ja ukse poole ära kannud. — — —

Tammiste Riinu kuuekümne-aastased mõtted aga ei olnud mitte kirikus ega kiriku ees pingi peal, vaid hoopis kodu siinsamas ves-

[1] kaalunaine — külatark, nõid.

kis; ei ka tundmata noormehe juures, kelle üksisilmi oma ilusa lapse otsa vahtimist ta kirikus selle korra tähele ei pannudki, vaid veskisulase Karusta Hinnu juures, keda ta omale hea meelega väimeheks oleks võtnud, kui — Miina oleks tahtnud. Jah, aga! —

Tammiste lagunud tuuleveski peremees Juhan hingas aastat 15 juba sügavas kirikuaia mullaaluses sängis. Neljakümneviie-aastane lesk perenaine oli sel ajal väikese veskiga ühes veel jalul küllalt, et mõni poissmees kahe käega Tammistesse peremeheks oleks heitnud. Aga Tammiste Riina oli mõistlik naisterahvas. Ei ta tahtnud oma ainsale lapsele võõrasisa võtta: oli ju ise omal ajal võõraslaps olnud ja teadis laulusalmikesi sest põlvest laulda, mis pika nutuhääle peale nooti olid seatud. Sina jumaluke! Pärandus oli Miinagi kohta muidugi lühike küllalt, mis sest veel teistele pidi ulatama? Väike tuuleveski ei olnud nüüd 15 aastas ka just nooremaks mitte läinud. Katus venis tahapoole, nagu veskieit ise ettepoole, ja Riinu nimetas tihti: see tulevat sest, et neil mõlemil igatsus mulla poole käia, aga Riinul 6 jalga sügavamale kui hoonel. Jah, veski niihästi kui elutoakene ja köögikambrikene nõudsid ammust ajast kohendajat ja perenaine ise tugevat meesterahva tuge päriseks majasse, — mitte endale, vaid Miinale, kui Liiva-Hannus teda, eite ära tuleks koristama, ja kauaks seda enam võis väldata?

Selle ajani oli Riinu sulastega veskitööd toimetanud; aga paraku! küllap need parajad asjamehed olid! Üks neist joodik, teine pikasõrmemees, kolmandal veri sarve all: kõiges 15 aastas pärast Juhani surma olid kaks ainust nendest töö väärt olnud: esimene, kes teise valla mõisaveskile väimeheks oli läinud, kui Miina alles laps oli; ja teine oli Karusta Hinn, kes nüüd juba kolmat aastat Tammiste veskil elas.

Mispärast Hinn väikesel, lagunud Tammiste veskil, mis nii teest eemal metsas seisis, jäädavat aset võttis, kui ta ometi oma osavusega igal suuremal paigal kohta oleks leidnud; seda ei teadnud keegi ja panid mitu imeks. Mis muud kui Miina pärast, mõtlesid ühed ja olid enese meelest selle aruga õige targad; aga teised kõngutasid pead: eks olnud neile teada, et Altveski rikas Mari ju Hinnu kahe käega oleks võtnud, — kellel ometi teist vara oli kui Miina peotäieke —, kui poiss oleks läinud? Veskil ise ei mõteldud selle üle pikemat järele. Nii usin, virk ja hoolas kui Hinn ei olnud kaua keegi veskipoiss olnud, seda nägi Riinu küll, ja et Hinn hea meelega veskile väimeheks oleks tulnud, noh, seda oli ju silmaga näha. Eks ta olnud alati nagu sula-mesi eide vastu ja Miina eest oleks ta nüüd õieti tulest ja veest läbi läinud. Titt ta küll enam ei olnud: oma 30 aastat ja mõni küünlapäev veel pealekauba olid tal rohkesti üle pea purjetanud. Aga mis sest oli? «Armastus ei päri aastaid taga» — — —

«Lase mu hobune lahti!» hüüdis poiss äkisti laulu vahele.

Valge rätik ümber keha, süsimust nägu peas, seisis keset tee peal suur pikk kogu, hoidis hobuse suust kinni ja nüüd ta vilistas. —

Oksad kohasid: kaks teist tonti astusid puie varjust välja ja kargasid üle kraavi oma vaimulikule vennale appi.

«Oot, oot! Ma tahan teile kodukäijatele näidata!» kisendas Taavet, — pani esimesele nuiaga pähe, et ausal vaimul veri peast välja purtsas ja ta nagu puutomp ilma sõna lausumata maha langes, — sel silmapilgul aga olid ka kaks teist tema kallal ja ta sai matsu pähe, et pea põrus otsas ja tema ise silmile tee peale kukkus: meel-märkamine olid korraga peast kadunud.

Hele karjatamine kõlas kraavi poolt: «Igavene issand! Nad on ta surnuks löönud!»

Tondid, kes poissi riisuma hakanud, kargasid üles. Aga nüüd kahises ja kohises ka igalt poolt okste takka: ümbertringi jooksid mehed vaimudele vastu, nende kannul Miina.

Võitlemine ja kisa kõlas läbi praegu alles vaikse metsa kaugele ära. Aga neid ei olnud enam kui kaks kuue vastu — kolmas hingas Taaveti kõrval maanteel maas. Paari minutiga olid neil käed selja peale seotud, valged rätikud ümbert maha kistud: n e i l vaimudel oli liha ja luud küljes! Kui nad ilusasti teineteise kõrvuli maas rohu peal olid ja musta tahmast nägu tunnistama hakati, jah, siis tõusis avalikuks, mis teised ennegi teadsid, et ausatel kodukäijatel öösise vaimuameti kõrval veel teine igapäevane nimi oli: Soldati-Juhan ja Kadaka Jüts. Kolmas verine vaim, keda noormehe tüügas lõiganud, oli Karusta Hinn.

«Oot, oot! Ma tahan teile teeriisujatele kodukäimist õpetada!» kisendas tulivihane vallavanem; ja Üleoja Enn, kes Kadaka Jütsi käsivarsi mässis, kiskus köit nii tugevasti kinni, et teisel luieni mõjus: «Kas mäletad veel, kuida sa viimati siinsamal paigal minu suud-silmi mässisid, ae? Märka nüüd, mis magu see on? Teie, hundisugu!»

Verise Hinnu lähedal kükitas Miina maas ja pidas Taaveti pead süles. Nagu hirv oli ta, kõigest muust hoolimata, poisile appi jooksnud, kui teine maha langes. Taaveti silmad olid kinni, ei ta liigutanud kätt ega jalga. Suur muhk pea kohal, kuhu teise vaimu hoop langenud, lõi ruttu suureks paistetama.

Kui mehed sõimajaist vaimudest jagu olid saanud, seadis Toomaru vanamees paar meest neid vahtima ja tuli värisevale tütarlapsele appi. Mõlemaid uimaseid maas nähes vangutas ta pead.

«Viime ta jõekaldale, seal võib tema pead külma veega kasta! Hakake kinni, mehed!» käskis vallavanem. «Siin kolmas tont ka tarvis ligi võtta — niisuke kuri loom! Kes teab, kes selle kärvamist kahetseks? Poiss on temale pähe annud, et ta eluks ajaks meeles võib pidada. Vaata, kuidas veri nagu allikast välja tilgub! Soo, nüüd pange maha! Vett siia! Kastke tondilinikud jõkke ja pange haavade peale pähe! Soo, soo —, nõnda! Miina, ae, mis sa

niitsud? Ega ta sest ei sure! Kui ta poolsõge ometi kangem oleks olnud! Aga kes teine ka varsti peale haigust niisugust asja näha saab? Jää siia tema juurde, Miina, mina vaatan Hinnu! Enne läheb see ussihammas auku, ehk kurjategijast küll suurt nutta ei jää. Tea, kust tuhat poisil seda jõudu tulnud teda nõnda matsutada? Too veel vett, Enn! Pea paistetab üles nagu pakk. Mis me temaga siin lausa taeva all teeme? Kauaks lugu nõnda vältab? Parem, meie tõstame mõlemad vankri peale ja viime Tammistele — kas tead, Miina, teie veski on siit kõige lähem koht. Sina, Enn, mine nendega kaasa, võib olla, et võrukael tee peal ometi märku pähe saab! Valva teda nagu rikkust! Meie kostame kohtus tema eest! Niisugune tont maksab oma head hinda! Üks mees sõidab täna veel kihelkonna tohtri juure ja palub teda Tammistele! Taavetist loodan ma, et enne veel silmad lahti — näita siia, Miina! Kas sa näe — juba hakkab liigutama!»

Oli see Miina palavaist pisaraist või oli külmast ojaveest: Taavet oli silmad lahti löönud. Segaselt vaatasid nad tütarlapse ja vanamehe otsa, kes mõlemad tema pea kohal kummardasid — siis vajutas ta laud jälle kinni.

EDUARD BORNHÖHE

TASUJA.

Jutustus Eestimaa vanast ajast.

(Katkendeid.)

I

Aastasadade kuristik haigutab meie ja selle aja vahel, milles siin räägitavad juhtumused on sündinud. Selle pika aja sees on meie maal, niisama kui mujalgi maailmas, palju vanu asju igaviku rüppe vajunud, kust neid ühegi muinasaegade tagasisoovija õhkamine enam välja ei meelita; uusi olusid, kuigi mitte kõigiti paremaid, on lugemata arvul tekkinud. Üldse on maailma muutlik nägu nooremaks, lahkemaks läinud; kuuesaja aasta eest oli ta, meie ajaga võrreldes, vana ja mõru. Iseäranis meie maal.

Luba, lugeja, et ma sulle seda tagasitõukavat nägu paari kerge kriipsuga mõtte ette maalin. On pildil valitsev põhivärv, siis on kergem pildi kujudele karva ja seisuviisi anda.

Kolmeteistkümnenda aastasaja hakatusel sattus eestlane isevärki naabrite keskele. Öeldakse, et naabritega üldse olevat raske rahus ja sõpruses elada. Aga eestlase tolleaegsed naabrid olid koguni hullud, üks hullem kui teine. Nad riisusid ta, vaese patuse pagana, puupaljaks, et Rooma päike otsekohesemalt tema pimedat hinge valgustaks, peksid ta armetuks, et ta kristlikku armu saaks maitsta, tegid ta teoloomaks, et ta ristiusu õnne ja õnnis-

tust ning keskaja haridust suudaks kanda, ja saatsid ta tööle issanda viinamäele, see on tema endisele pärispõllule, kus kupja tuline piits temale uue peremehe õigust, haridust, katoliku usku ja ebajumalate vilude hiite põlgamist üheskoos kätte õpetas.

Niisugused halastajad, õpetavad naabrid olid taanlased ja sakslased. — — —

Esimestes võitlustes usu ja hariduse eest kiskus Taani kuningas Harju ja Viru maakonna enese kätte. Muu eestlaste maa jäi Liivi ordu ja piiskoppide omaks.

Kui sõdade järel ajuti rahu tuli, voolasid sakslased ja taanlased võidetud maale, igaüks sai oma tüki kätte ja jäi nende talupoegade peremeheks, kes maatüki peal elasid. Esiotsa ei olnud eestlane mitte pärisori, vaid peaaegu vaba rentnik. Aga mida enam võõraste sisserändajate hulk ja ühes hulgaga võim kasvas, seda rohkem nõuti talupoja käest, ja sada aastat pärast maa allaheitmist kinkis Taani kuningas Christoph II kõik eesti soost talupojad oma vasallide, taani ja saksa soost isandate pärisomanduseks igaveseks ajaks.

Tal poleks tarviski olnud seda teha, sest pärisorjus oli juba ammu enne täit hoogu võtnud. Hirmus oli veel hiljuti meie valgustatud päevil pärisorja põli, palju hirmsam oli ta toorel, sõjahädast kurnatud ning ebausust pimestatud keskajal. Ei olnud vaigistust ususki, sest usku ei õpetanud keegi. Ei tunginud ka raskesti rõhutud talupoegade hädakisa kuningateni, kes, ise kaugel ja pealegi alati koduste tülidega kaelani töös, küll pealikuid Tallinnas pidasid, kellest aga mõisnikud nii vähe hoolisid, et isekeskis seadusi tegid ning mitu korda maad Liivi ordu valitsuse alla pakkusid.

Eestlane oli taevakarja lambaks saanud, kuid villu kasvatas ta ainult võõrastele.

Sest ajast ütleb üks sakslane, kroonikakirjutaja Kelch: «Eesti- ja Liivimaal on mõisnikkude taevas, pappide paradiis, võõraste kullaauk, aga talupoegade põrgu.»

XIII

Kevad tuli — 1343-nda aasta kevad.

Jürikuu näitas, nagu kõik jürikuud, ka sellel aastal oma tujukalt muutuvat nägu. Lõuna ajal paistis päike selgelt ja soojalt sinisest taevast, õhtul läks ta säravalt looja ja taevaäär ümberringi lõkendas veel kaua kullases, punases, roosas ja violetses värvis. Inimene rõõmustas ja lootis homseks ilusat ilma. Aga näe — vaevalt kustus viimane heledam kuma tumesinise võlvi äärelt, seal värvis see ennast teises kohas mustaks, käre kirdetuul külvas taevavõlvi pilvi täis, vihm, lumega segatud, kahises maha. Hommikul oli taevas hall, tuul külm, maa mudane, sopase vee sooned sirisesid kollasteks ojadeks kokku.

Ühel pilvisel ööl — see oli jüriöö — peatus üksik ratsamees kõrgel künkal, umbes poolteist penikoormat Tallinnast. Ratsanikul oli pikk talupojakuub õlgade ümber ja pehme kaabu sügavale silmile tõmmatud.

Öö oli, nagu öeldud, pilvine, taevas tume ja täpiline nagu mättane maa. Pilvetäppide vahel väänlesid risti-põigiti heledamad jooned, mille kaudu kuu kiired nõrka kuma uinuva maa üle valasid. Kõle öötuul kohas tumedasti ümberkaudsetes metsades ja vingus ratsaniku pea kohal üksiku männi okstes.

Kaugel kiirgasid mõned Lodijärve lossi valgustatud aknad nagu kassisilmad metsa mustaval põhjal.

«Seal on külalisi koos,» ümises ratsanik lossi poole vaadates, «nüüd oleks kerge kogu pesa hävitada. Aga tehku talupojad, mis tahavad. Mina selle perekonna õnnetust ei püüa. Jumal nendega!»

Ehk küll kõrgel seisupaigal, tuule käes, sugugi palav ei olnud, võttis ratsanik siiski kübara peast ja pühkis käega paar korda üle otsaesise. Pilvetombud kärisesid ühest kohast ja vahelduv valgus langes mehe näole. See nägu oli veel noor, ja ehk küll kahvatu ning sissevajunud põskedega, siiski mehine ja väga tõsine.

Ratsanik pani kaabu jälle pähe, võttis siis kuue alt tõrvalondi välja, lõi tuld, pistis londi põlema ja hoidis seda nagu küünalt püsti. Leek lõkendas tuule käes kõrgele.

Imelik oli, mis nüüd sündis.

Ümberringi, niikaugele kui silm ulatus, välkusid pimeduses tulisilmad, mis paar silmapilku põlesid ja jälle kustusid.

Mees männi all hoidis tulelonti ikka kõrgel, seda aeg-ajalt pea ümber keerutades. Selle aja sees vilkusid ja kadusid üksikud tulukesed ikka edasi. Siis jäi kõik mõneks ajaks jälle pimedaks; viimaks kustus ka tulelont mäekingul.

Kuid nüüd tõusis ühes kohas uus tuli, mis enam ei kustunud, vaid pilk-pilgult kasvas, kuni leegid torni kõrgusele lendasid ja ööpimedust ümberringi päevavalguseks muutsid. See ei olnud enam tuluke, see oli tulekahi. Üks mõis põles.

Ei kestnud kaua, ja juba purskas teises kohas veripunane leek otsekui maa seest välja, kasvas kiiresti ja paisus suuremaks kui esimene. Vaevalt oli see sündinud, kui kahes, kolmes, neljas uues kohas uued tulekahjud tekkisid. Näis, nagu oleks Eestimaa pind lõhkenud, nagu kipuks maakera tuline sisikond loendamatuist pragudest välja. Lähedal ei olnud enam ööd, pimeduse viirud tulede vahel kadusid kordamööda täiesti, siis laienesid jälle kõikudes, nii kuidas leegid kõrgemalt või madalamalt lõkendasid. Otsatus kauguses, kus silm tuleleeki enam ei näinud, punetas verekarvaline kuma taeva veerel.

See ei võinud enam igapäevane õnnetus või üksikute kuritegude kokkujuhtumine olla, see oli mäss ja sõda!

Ei olnud enam kahtlust, et kõik kindlustamata mõisad ümberringi põlesid, ja mitte üksi mõisad, vaid iga hoone, mille katuse all taanlane või sakslane elas. Armutult kurnatud ja piinatud talupoeg võttis viimse jõu kokku ja müristas oma ärganud priiusehimu hirmsa valjusega isandaile kõrvu. Sakste põlevate majade tuli pani taeva punetama, varsti värvis nende veri ka maapinda. Nüüd mõistsid isandad hirmuga, kui kardetav on inimest loomaks alandada, temale näitlikult looma toorust õpetada. Loomadest alamaks arvatud talupojad ei hoolinud inimlikust halastusest, vaid hävitasid viivitamata ja valimata, mis vihatud tõust iganes nende kätte sattus. Nad ajasid põgenejaid kui metselajaid taga, otsisid kõik urkad läbi ja tapsid armutult.

Tume mühin, koledam kui öövaimude möllamine, tõusis igast küljest üksiku künka ümbruses. Kui tasasem tuulehoog ühelt poolt puhus, kandis ta talupoegade rõõmuhõiskamist, oma vere sees pöörlevate ohvrite oigamist, hädakisa, sajatusi ja tule praginat koledas segadikus üksiku ratsaniku kõrvu, kes ikka veel endisel kohal seisatas.

Ta oli käed rinnale pannud ja vaatas mõttes kaugusse. Ta silmad läikisid, kahvatanud näkku tõusis kerge puna, ta liigutas huuli, iseenesega rääkides.

«Hakatus on tehtud — hirmus, verine hakatus. Taevas punetab mässuleegist. Priiusepäike tõuseb veripunaselt. Aita, halastaja vaim, et ta niisamuti jälle looja ei läheks... Vahuri soov on täidetud. Mis poeg tegemata jättis, seda tegi pojapoeg: ähvardav ulgumine kõlab üle maa, ja mina olen tema äratajа, mina tema kasvataja. See ulgumine ei pea vaikima, enne kui mina oma tasu kätte saan ja oma rahva vabaks teen. Lootus, sa oled magus!... Hea meelega oleksin ma neid väeteid päästnud, kes täna öösel süütult surevad, aga ma ei või. Raudne vajadus nõuab võõraste viimset veretilka, et nende varjugi enam meie maal ei oleks. Siis alles tuleb vabadus tagasi, rahu kosutab kurnatud rahvast, hirm kaob vaigistatud südamest, ja sina, jumalik haridus, laotad oma valgust rõõmurikaste paikade üle...»

Rääkija vaikis. Tema silmad hiilgasid, ta rind paisus, hele lõke valgustas silmapilguks ta vaimustatud nägu... Ta pilk langes selle koha poole, kus Lodijärve loss kaugel metsaserval enam aimatav kui nähtav oli. Seal oli kõik veel vaikne.

«Mu vaene isa!» õhkas noormees ja ta pea vajus rinnale.

Häälte ja kapjade kõmin kostis altpoolt ja tuli lähemale. Salk ratsamehi kogunes mäejalale ja jäme hääl hüüdis ülespoole.

«Kas oled veel üleval, Tasuja?»

«Olen küll. Tulge ligemale!» vastas mees mäekingul.

Lühikese ajaga jõudis salk mäele ja peatus üksiku ratsaniku ees. Need olid enamasti Lodijärve talupojad. Neil olid sõjariistadeks kirved, vikatid, nuiad, mõnel vanad roostetanud piigid ja mõõgad, mis vist veel esivanemate sõdu olid näinud, ja kõikide

nägudelt paistis kindel tahe neid mitut värki sõjariistu niipea kui võimalik tarvitusele võtta.

Noorepoolne hiiglakasvuga mees, keda Karu Andreseks kutsuti, lõi mõõgaga korra läbi õhu, laksutas näppu ja ütles: «Kas peame peale hakkama?»

«Kust te need head hobused saite?» küsis Tasuja.

«Tühjendasime enne tulekut naabermõisa tallisid,» irvitas Karu Andres.

«Miks teie kohe lossi kallale ei läinud?»

«Mehed ei julgenud ilma sinuta,» seletas Karu Andres, kes teiste eest rääkija näis olevat.

Kes sel silmapilgul Tasuja silmi oleks uurinud, oleks sealt midagi nagu salarõõmu leidnud. — «Eks ma teile öelnud, kui mind oma pealikuks valisite, et ma teid selle asja juures ei või aidata,» ütles ta tumedalt.

Salk vaikis, kuid oli märgata, et mehed pealikuga nõus ei olnud. Loss oli rasvane suutäis ja paljudel oli seal vanu arveid õiendada.

Kuid Tasuja seletas:

«Nüüd on lossis kõik juba ärevil, on kõigest juba aru saadud ja tormi vastu valmistatud. Meid aetakse häbiga tagasi ja meie raiskaksime asjatult oma verd.»

«Mina ei karda midagi, kui sina kaasas oled,» vaidles Karu Andres ägedalt, «mina lähen läbi, olgu kümme kuradit ees. Ega teisedki maha jää.»

Salk tõstis tõendavat kära.

«Mõistke ometi, mis parem on,» noomis Tasuja valjemalt. «Meil on praegu vähe mehi ja aega küllalt. Kui hiljem rohkem väge kogume, võime lossi igatahes piirama hakata. — Vahest pääseb tema seniks Tallinna,» lisas ta enese ette oma salamõtte.

Mehed hakkasid nurisema. Ühed ütlesid, neil pidavat häbi olema teiste vendade ees, kes omad mõisad ausasti on ära põletanud ja peremehed teise ilma saatnud. Teised küsisid otsekohe, mispärast nad siis õieti välja on tulnud ja mis nüüd tegema hakata? Ega's nad ometi teiste tegusid laiseldes vahtida tahtvat.

Tasuja mõtles natuke aega.

«Mehed,» hüüdis ta siis, ja tema vali hääl pani nurina korraga vaikima, «ma mõistan küll, et te midagi teha soovite. Me võime peagi tubli töö ära teha. Mis te arvate, ega te munki ja säherdusi musti linde üleliia ei armasta?» —

«Ma lämmataksin kõige selle tõu tema mustade kuubedega,» oli Karu Andrese kange sõna.

«Siin on töö meid ootamas,» kõneles Tasuja edasi. «Siit ei ole rohkem kui mõni tund ratsasõitu Pae kloostrisse. See klooster on küll veel noor, aga meie vendade vaeva läbi juba tore ja rikas, kloostrivanemad pidavat oma talupoegi hullemini nülgima kui mõni mõisnik. Me võiksime neile, enne kui nad kaugemalt abi

saavad, kerge vaevaga kristlikku alandust õpetada. Kas olete nõus?»

Mehed tõstsid rõõmukisa: «Lähme, näitame pappidele tuld põrguteele! Aitame hakkidel kloostri suitsus taevasse lennata, kuhu nad meid juhatavad.»

Lühikese ajaga oli terve salk edela poole kihutades metsa pimedusse kadunud. Mäekink jäi tühjaks ja vaikseks, muudkui tuul sosises ja vingus üksiku männi okstes, nagu otsiks ta peidupaika nende koleduste eest, mille kaja ta maailma laiali kandis.

Sel hirmsal jüriööl leidis Eestimaal mitu tuhat inimest, taanlasi ja sakslasi, mehi ja naisi, eestlaste kauakasvatatud viha läbi surma.

XVI

Tasuja oma salgaga, millest suur jagu oli langenud, istus sadulasse ja kihutas tuhatnelja Tallinna poole. Kui ta umbes tunni aja pärast sinna jõudis, oli võitlus juba lõppemas. Rüütlite raudriiete ja sõjakunsti vastu ei ulatunud talupoegade hulk ega vahvus, sest vajalik ettevalmistus ja juhatus puudusid. Rüütlid murdsid veriseid sihte nende ridadesse ja raiusid üksikud salgad viimseni maha. Aga kõik need salgad langesid selsamal paigal, kus nad seisid, ilma sammu taganemata, ja kes vähe suutis, see kiskus ühe vastase surma kaasa.

Kaugelt suurem jagu eestlasi, nende hulgas peaaegu kõik vanemad, kattis verist, truudusetut, siiski armastatud isamaa pinda oma kehadega. Tasuja — nüüd mitte enam kardetav mässutõstja ning rahva vabastaja, vaid õnnetu, surmaotsiv talupoeg Jaanus — nägi kohe, et siin enam mingit võidulootust üle ei jäänud. Ka tema südames olid kõik lootused kustunud, kõik oli tühi, külm ja kole.

«Vennad!» hüüdis ta, ja tema mehine hääl kõlas viimset korda oma täie jõuga, tema silmad särasid üleloomulikul läikel, «vennad! Siin ilmas pole meil enam midagi otsimist. Seal kutsub surm... näete, kui lahkesti, kui magusasti ta kutsub! Tule, surm, ja päästa oma lapsed!»

«Sureme surmates!» mürises salga vastus.

Ja hirmus kui vihane sõjajumal kihutas Tasuja otse rüütlite tihedamasse salka, seltsimehed tema kannul. Hirmsasti möllas ta tugev käsivars vaenlaste keskel, armutult saatis ta ühe ohvri teise järel enese eel surma, sai veel kord veriseks tasujaks. Tema seltsimehed langesid üksteise järel ja vaenlaste lõpmatu hulk mattis nende kehad jalge alla, aga Tasuja kange mõõk välkus veel kaua, iga välguga vaenlasi surmates, ja suled ta kübaral lehvisid kaugelt vaenlaste tihedama salga südames. Kuid viimaks välkus ka tema mõõk viimset korda... Siis kadus ta, ja vaenlaste hulgad kohendasid end langenud kangelase surnukeha üle.

Nii särab Eesti rannal loojaminev päike veel korra pilverüngaste vahelt ja paneb lainete vahutavad pead punetama. Siis vajub ta merre ja tuul vaikib ja mässavad lained rahunevad pikkamisi...

Pärast õnnetut lahingut Tallinna all kadus mässavate eestlaste õnn täiesti. Landmeister kihutas neid igal pool kui metselajaid taga, raske, verine nuhtlus langes õnnetu rahva kaela, kes oli julgenud oma kadunud priiust jõuga tagasi püüda. Aasta pärast valitses laastatud maal jälle rahu.

Paar aastat hiljem — 1346 — müüs Taani kuningas Eestimaa, mille ordumeister juba enne pandiks oli võtnud, 19 000 marga hõbeda eest Saksa ordule.

Eestlaste priiusevaim oli lühikeseks ajaks lõkendanud. Pärast seda ei julgenud nad enam niipea vastu hakata, ehk küll raudne orjaike neid raskemini rõhus kui enne suurt mässu. Eestlane unustas ajutiseks oma rahvuse, unustas esivanemad ja nende vabaduse, ja pikk, raske uni algas.

SISUKORD.

Sissejuhatus 3
Eesti rahvaluule 6
Rahvajutud 9
Rahvalaulud 21
Rahvaluule lühivormid 57
Lühike ülevaade rahvaluule kogumisest ja kasutamisest . . . 64
Varasem eestikeelne kirjasõna 71
Eesti rahvusliku kirjanduse algus XIX sajandi esimesel poolel 83
Kristjan Jaak Peterson 92
Friedrich Robert Faehlmann 100
Eesti kirjandus XIX sajandi 60.—80. aastail 112
Friedrich Reinhold Kreutzwald 129
Lydia Koidula 185
Eduard Bornhöhe 220
Kronoloogiline tabel 246
Kirjandusteooria 250
Tekstinäiteid 269

Карл Михкла и Юло Тедре. УЧЕБНИК ЭСТОНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ДЛЯ IX КЛАССА. На эстонском языке. Издательство «Валгус». Таллин, Пярнуское шоссе, 10. Toimetaja E. Leibak. Kunstiline toimetaja H. Keigo. Tehniline toimetaja L. Maidla. Korrektorid: A. Kalberg ja H. Kull. Laduda antud 27. XII 1966. Trükkida antud 22. II 1967. Paber 60×90/16. Trükipaber nr. 2 — Kohila Paberivabrik. Trükipoognaid 19,5. Arvestuspoognaid 21,22. Trükiarv 7500. Tellimise nr. 3586. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk t. 40/42.

Hind 35 kop.

6—6

35 kop.

A-28484

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00446719 9